

KOVÁCH IMRE

ELŐJÁRÓBAN

A következő tanulmányok az MTA TK Szociológiai Intézet és a TÁRKI együttműködésében, az OTKA támogatásával a magyar társadalom integrációjáról és dezintegrációjáról indított kutatást előkészítő, bevezető elméleti munkák. A kutatási projekt célja, hogy az integráció és dezintegráció középpontba állításával keresen új elméleti lehetőségeket és módszereket a jelenkori társadalmat alakító folyamatok, a ténylegesen létező társadalmi csoportok, illetve a társadalmi szereplők együttműködését elősegítő és gyengítő folyamatok jobb megismeréséhez. A kutatás egyszerre vállalkozik az integráció és dezintegráció mechanizmusainak leírására és a társadalmi csoportok, rétegek újabb szempontokat is érvényesítő elemzésére.

A kutatásnak szokatlanul nagy elméleti és módszertani kihívásokat kell megoldani, ami részben annak is a következménye, hogy a társadalomról történő gondolkozás korábban követett domináns módjainak érvényessége elhalványult, és az útkeresés általánossá vált a nemzetközi és részben a hazai szociológiai irodalomban is. Egyelőre nem látszik az elméleti, tematikai és módszertani megújulást szorgalmazó munkák egyértelmű és konszenzussal elfogadható eredménye, ezért a projekt résztvevői elfogadták, hogy a társadalmi integráció és dezintegráció kutatásában az elméleti, a kvantitatív és a kvalitatív elemzések azonos fontosságúak. A socio.hu e lapszámban kezdi meg a projekt keretében készült elméleti-bevezető tanulmányok közlését. A következő hat tanulmányból négy a kutatás egészének teoretikus megalapozását szolgálta. Dupcsik Csaba és Szabari Vera a társadalmi integráció elmélettörténetét áttekintve határozott meg alapfogalmakat. Szabari Vera a formális és informális normakövetés, míg Kiss Balázs a politika integratív és dezintegratív szerepéről készített elemzést. Gerő Márton és Kovách Imre arra keresett választ, hogy az integráló mechanizmusok, valamint a társadalmi csoportok kutatása milyen eredménnyel kapcsolható össze a hálózati elemzések megközelítésmódjaival és elemzési technikáival. Külön hangsúlyozzák az új formákban jelentkező redisztribúció és a piaci mechanizmusok analízisének a szükségességét.

A kutatást hat, úgynevezett altéma köré szerveztük (intézmények és integráció; munkaerő-piaci integráció; normák, értékek, politika; rétegződés és integráció; hálózatok és kisközösségek; területi integráció). A jelen lapszám két altéma elméleti-bevezető írását is közli. Illéssy Miklós és Csizmadia Péter az európai államok jóléti berendezkedéseinek bemutatásával az integráció intézményi környezetének megértését segítik. Kovách Imre, Kristóf Luca és Szabó Andrea alapkérdése, hogy milyen összefüggések lehetnek a társadalom integrációja, dezintegrációja, valamint a társadalom rétegződése és egyenlőtlenségei között.

A socio.hu 2015. évi 4. száma majd további tíz elméleti szöveget ad közre az egyes altémák bevezetéseként. A következő év első számában a kvalitatív vizsgálatok eredményeit mutatjuk be. A kvantitatív kutatás első adatelemzéseiről gyorsjelentés formájában itt olvashatnak az érdeklődők: <http://szociologia.tk.mta.hu/politikai-tukor-tarsadalmi-tukor>.

SZABARI VERA

A NORMÁK MINT INTEGRÁCIÓS MECHANIZMUSOK A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Dol: 10.18030/socio.hu.2015.3.2

ABSZTRAKT

A tanulmány célja, hogy vázolja a korábbi hazai érték- és normavizsgálatok elméleti és módszertani hátterét, és ezeknek a társadalmi integráció problematikájához fűződő viszonyát. A hazai szociológiai érték- és normavizsgálatokban két, egymástól látszólag független kutatási terület azonosítható: az egyik a kollektivista elméleti háttérrel rendelkező devianciakutatások, a másik az egyéni cselekvőkre fókuszáló értékvizsgálatok. A kettő között jelentős diszcrepancia húzódik meg. Tanulmányomban a két terület együttes vizsgálatára, a mikro és makro szintek összekapcsolására teszek javaslatot, pontosabban vázolom a különböző normarendszerek, a konkrét cselekvések együttes antropológiai vizsgálatának lehetőségét.

Kulcsszavak: norma, érték, deviancia, integráció

NORMS AS INTEGRATION MECHANISMS IN CONTEMPORARY HUNGARIAN SOCIETY

ABSTRACT

The study aims to sketch the theoretical and methodological background of former Hungarian norms and values studies, and their relation to the question of social integration. We can identify two, seemingly unrelated research fields in Hungarian sociology: one of them is the sociology of deviance having a collectivist theoretical and methodological background; the other one is the domain of values studies primarily focused on individuals. Between these two main research approaches there is a significant discrepancy. In my study I propose a joint examination of the two areas, interlinking the micro and macro levels. In particular, I model a joint anthropological examination of the different systems of values and the concrete actions.

Keywords: norms, values, deviance, integration

A NORMÁK MINT INTEGRÁCIÓS MECHANIZMUSOK A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

A tanulmány¹ célja a hazai társadalomban megfigyelhető normák integrációs (vagy éppen dezintegrációs) szerepének értelmezése, a lehetséges elméleti keretek és módszertani megfontolások felvázolása. A normák és az integráció viszonyának jelentős szociológiai szakirodalma van, ennek alapos ismertetése nem e dolgozat feladata, ugyanakkor el sem kerülhető bizonyos mértékig. Az áttekintés egyik oka, hogy az elméleti hagyományokban megtalálható és az empirikus kutatásokban alkalmazott megközelítésmódok: nevezetesen a kollektivista elméleti háttér, mely hazánkban leginkább a devianciakutatásokban érhető tetten, illetve az egyéni cselekvőkre fókuszáló értékvizsgálatok között jelentős diszkrepancia húzódik meg. A különbség részben a módszertani kiindulópontok és az ezekhez kapcsolódó mikro-makro perspektívák eltéréséből adódik, másrészt a társadalmi norma fogalmának többértelműségéből fakad: egyaránt értünk alatta értékeket, szabályokat, erkölcsi előírásokat, törvényeket, szokásokat stb., mely fogalmak külön-külön is hatalmas kutatási területeket jelölnek – nem csupán – a szociológia területén. Így tanulmányom első felében a hazai „normakutatások” két nagy csoportja: a devianciakutatások és az értékvizsgálatok legfontosabb megállapításait vázolom fel, utalok azok elméleti hátterére, a bennük lévő további lehetőségekre, esetleges hiányosságokra; végül kísérletet teszek a normakövetés mint integrációs mechanizmus három szintjének felvázolására.

DEVIANCIAKUTATÁS ÉS ÉRTÉKVIZSGÁLAT – EGY ÉREM KÉT OLDALA

A kollektív tudat szerepe

Magyarországon az ún. devianciakutatások – eredetileg társadalmi beilleszkedési zavarok megnevezéssel – az 1970-es évek elején indultak el (Andorka–Buda–Cseh–Szombathy 1974, Andorka 1986). Bizonyára a szocialista rendszer kritikájaként is értelmezhető, hogy az 1970-es évek hazai devianciakutatói Durkheim anómia elméletéből építkeztek, mely a válságokat elsősorban a kollektív rend zavarainak következményeiként írta le. Durkheim azon tétele, mely szerint a társadalmi anómia az egyének szükségletei és a rendelkezésre álló eszközök közötti aránytalanságokra, illetve a szükségletek nem megfelelő korlátozottságára – szükségletek alatt Durkheim elsősorban erkölcsi szükségleteket értett – vezethető vissza, megfelelt a korabeli hazai „kritikai” – akár neomarxista, és e tekintetben is kollektivista – szemléletnek (bár sem Andorka, sem Cseh–Szombathy nem tekinthető a szocialista rendszer marxista kritikusanak), mely elsősorban a rendszer elégtelen működésére fókuszált, kevesebb figyelmet szentelve az egyéni cselekvéseknek. Durkheim ugyanis abból indult ki, hogy az egyének nem képesek szenvedélyeiket megfelelő módon korlátozni, ezért ezt egy külső szabályozó erőnek kell megtenni helyettük, ez az erő pedig csakis erkölcsi (értsd kollektív, azaz társadalmi) lehet (Durkheim 2003:

¹ Jelen írás az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás (108836) egyik elméleti előtanulmányaként született, így elsődleges célja az eddigi normakutatások elméleti és módszertani dilemmáinak bemutatása, egy lehetséges „megoldási” keret felvázolása. A tanulmány elkészítését az OTKA támogatta.

269). Durkheim munkáiban a kollektív különös jelentéssel bírt: a szociológia diszciplináris igényét is erre alapozta, ez a perspektíva pedig az 1970-es években is a legitimitásáért küzdő hazai szociológia képviselőinek törekvéseit is képes volt alátámasztani. Kollektív szemben az egyénivel, az individuálissal, amelynek kutatása a pszichológia, a biológia, stb. körébe tartozik.² „A szent dolgok azok, melyekről maga a társadalom dolgozza ki a képzeteket. A legkülönfélébb kollektív lelkiállapotok, hagyományok, közös érzelmek, felindulások...” (Durkheim 2000: 328). Amennyiben pedig e közös hagyományra épülő kollektív tudat működik, a bűn, a normák adott mértékű megszegése – büntetést vonva maguk után – egyfajta integrációs mechanizmusként is értelmezhető. Amikor viszont megrendül a tradicionális szabályok tekintélye, olyan igények keletkeznek, melyeket nem lehet kielégíteni.³ Andorka Rudolf az 1980-as évek második felében e durkheimi elméleti keretnek megfelelően – és a szocialista társadalmi berendezkedés jellegzetességeként – erősödő értékválságról, az elidegenedés, a céltalanság, értelmetlenség és a tehetetlenség érzésének növekedéséről írt (Andorka 1992: 312). A rendszerváltás után nem sokkal épp az erkölcsi és értékválság erősödésének érzékelése nyomán fogalmazta meg azon hipotézisét is, mely szerint az, hogy 1988-ban a társadalom túlnyomó része gyökeres változásokat kívánt a gazdaság, a szociálpolitika és a politika területén, ezen anómikus állapotra, pontosabban a szocialista rendszer anómikus működésére vezethető vissza (Andorka 1992: 317–318). Andorka ugyanis a társadalomban tapasztalható gyenge szolidaritás okát abban látta, hogy a Kádár-rendszer büntetőjogi, elsősorban fegyelmi eszközökkel próbálta szabályozni a társadalmi folyamatokat, melyek a közvetlen kényszer elmúltával elhaltak, szemben az „alulról kifejlődő viselkedési szabályokkal, melyeket a társadalom többsége önként megtart” (Andorka 1992: 315).

Valószínűleg a kritikai állásfoglalás számlájára írhatjuk, hogy szinte semmilyen hivatkozást nem találunk a Durkheim által a modern társadalmakra jellemző organikus szolidaritás fogalmára,⁴ mely – ezt hiányolja Moksony egy 1996-os írásában – a munkamegosztás révén jön létre (Durkheim 2001: 140), ahogyan a heterogenitás és a feladatok differenciálódása következtében az egyének egyre inkább növekvő függőségbe kerülnek a társadalommal és alkotórészeivel (2001: 138). Durkheim ugyanis a kívánt integrációt a társadalom és a munkamegosztás fejlődésében, a társadalom „sűrűsödésében” látta megvalósulni (2001: 263), mely megsokszorozza a társadalmon belüli kapcsolatok számát (részletesen lásd Némedi 1993). Érdekes módon, bár Durkheim szerepe a hazai szociológiai kutatások elméleti megalapozásában központi jelentőségű volt, erre a dimenzióra a rendszerváltást követően sem tértek ki, amikor pedig az addigi foglalkozási szerkezet, a társadalmon belüli kapcsolatok jellege erőteljesen átalakult, a munkanélküliség addig nem ismert mértékben és formában lett jelen a társadalomban. Pedig a 2000-es években végzett, az egyéni vélekedéseket középpontba helyező érték-

2 Ki ne ismerné Durkheim társadalmi tény meghatározását, melynek legfontosabb ismérvei, hogy az egyéni tudaton kívül létezik, illetve „parancsoló és kényszerítő erővel” hat az egyénre (Durkheim 2000: 274). Durkheim az egyénre nehezedő kényszereket több csoportba sorolta, aszerint, hogy megsértésük esetén milyen jellegű büntetést vonnak maguk után, illetve megszilárdultságuk foka szerint (beszélt törvényekről, erkölcsi szabályokról, társasági illem-, illetve játékszabályokról, morfológiai szabályozókról és társadalmi áramlatokról). Ezen kényszerek legfontosabb tulajdonsága, hogy kollektívek, „csakis a társadalom lehet a hordozójuk” (Durkheim 2000: 274), a társadalom alatt pedig egyaránt érthetjük az egész társadalmat vagy annak egy-egy csoportját, vallási vagy épp szakmai közösségét.

3 Andorka 1996-os írásában Durkheim anómia, Marx elidegenedés, illetve Merton koncepcióját kapcsolta össze a deviancia értelmezési keretként.

4 Durkheim a munkamegosztásról szóló könyvében (2001) a mechanikus, avagy hasonlóságon alapuló szolidaritás mellett – melyet a büntetőjog szankcionál és büntetése révén a társadalmi kohézió megőrzését szolgálja (2001: 121) –, egy másik típusú, a differenciált társadalmakra jellemző és a munkamegosztás révén kialakuló organikus szolidaritás mechanizmusát dolgozta ki.

vizsgálatok épp a társadalmi kapcsolatok alacsony szintjéhez kötik a bizalomvesztést és a normatív szabályozás gyengülését (Tóth 2009). Ezek a kutatások az önkifejezési skálán mutatott magyar adatpontok – a gazdasági fejlettség szintje alapján – a várhatónál alacsonyabb értékét a civil és politikai szabadságjogok, a politikai szerepvállalás, a tolerancia és a bizalom hiányával kapcsolják össze. Tóth szerint a „bizalomhiány egyszerre lehet oka és következménye annak, hogy nagyon alacsony nálunk a társadalmi kapcsolattartás szintje” (2009: 27), mely a „magánerkölcs” és „közbűnök” közötti feszültséggel párosul. Társadalmunkban meglepően magas azoknak az aránya, akik úgy vélekednek, hogy egy adott szituációban ők betartanák a társadalmilag elfogadott normákat, mások viszont nem, tehát „magának a normának a betartása nem általános” – Tóth szerint ez nagymérvű frusztrációhoz vezethet” (Tóth 2009: 30).⁵

A jól látható kapcsolódási pontok ellenére azonban a mikro-makro megközelítések összekapcsolása elmaradt. Pedig az 1990-es években a kollektivista vs. individualista megközelítés egyfajta ötvözésére törekvő John Elster jelentős népszerűsége tett szert Magyarországon is, ugyanakkor az empirikus devianciakutatások figyelmen kívül hagyták. Az Elster által kínált elméleti keret a társadalmi normákat Durkheimhez hasonlóan a normák megszegésére adott büntetések fényében tárgyalta. Szerinte ahhoz, „hogy a normák társadalmiak legyenek, az kell, hogy mások is osszák őket, és részben az ő helyeslésükkel vagy helytelenítésükkel kell fenn tartanunk őket” (Elster 2001: 119). Azt a kérdést járva körül, hogy a társadalmi normák valamilyen további célt szolgálnak-e, azaz hasznosak-e vagy sem az egyén és a társadalom számára, jutott arra a következtetésre, hogy „a normavezérelt viselkedést a társadalmi szankciók fenyegetése támogatja, ami racionálissá teszi a normakövetést” (Elster 2001: 125). Levonható mindebből az a következtetés, hogy amennyiben egy társadalom képes megfelelő mértékben szankcionálni a normaszegést (ez alatt nem kizárólag jogi szankciókat értünk, hanem pl. „játékszabályokat” vagy „társadalmi áramlatokat”), akkor a társadalom megfelelően integrált lesz? Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy minél súlyosabb szankciók lépnek érvényre egy-egy normaszegés kapcsán, annál integráltabb társadalommal van dolgunk. Látható azonban, hogy az integráció-, deviancia- és értékutatók szoros kapcsolatban kellene, hogy álljanak a jogi szabályozások kérdésével. Sajnos azonban a hazai jogszociológia még adós a rendszerváltás óta eltelt időszak átfogó kutatásával, nem készültek szociológiai hatásvizsgálatok a jogi szabályozással kapcsolatban – és ezt csupán részben képesek orvosolni a Fleck Zoltán (2010), Sajó András (2006) és kollégáik által készített munkák.

Továbbra is megválaszolandó kérdés marad, hogy mi a viszony a társadalmilag előírt normák és a megvalósuló cselekvések között. Valóban úgy cselekszünk, ahogyan a normák „előírják” számunkra, vagy nem elég „erős” a szabályozás? Nincsenek direkt szankciók (avagy nem működnek a szankciók) a normák megsértésekor? (Elster szerint ez nem lenne elegendő ok, hiszen ha egyszer már interiorizálták őket, „a normák hatékonysága nem szorul rá külső szankciókra” (Elster 2001: 125), persze ez nem jelenti azt, hogy a külső szankciók feleslegesek lennének.)

⁵ Az anómia- és értékvizsgálatok közös halmazának is tekinthetjük azokat a kutatásokat, melyekben a normaszegés elfogadására is rákérdeznek a kutatók. Gyakran idézett kérdése a Hazai Háztartás Panel vizsgálatainak: „Aki vinni akarja valamire, rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon.” (Részletesen lásd Spéder–Paksi–Elekes 1998)

Poszt-szocialista értékeink

Az 1970-es évek devianciakutatásaival szinte egy időben, először az értékutatások elméleti vitái (Hankiss 1977, Heller 1970, Vitányi 1976, Varga 1969), majd az azokhoz kapcsolható empirikus, az egyének vélekedését középpontba állító vizsgálatok is elkezdődtek Magyarországon. E téren máig hivatkozási pont az a Rokeach-féle módszerrel és több felvétellel készült országos reprezentatív vizsgálat, melyet Hankiss Elemér, Füstös László, Manchin Róbert és Szokolczai Árpád végeztek (Hankiss et al. 1982). Összehasonlító kutatásukban a magyar és az amerikai társadalom értékrendjének feltérképezése és modernizációs sajátosságai megragadása volt a cél. A csak látszólag hasonló értékstruktúrával rendelkező amerikai és magyar társadalom között jelentős eltérés mutatkozott az értékek folytonosságában: míg az amerikai a polarításokkal együtt is folytonosságot mutatott, addig a hazai társadalom „kettéhasadt” az értékcsoportok tekintetében. Hankiss értelmezésében – mely jól illeszkedik a fentebb idézett és jóval burkoltabb kritikai állásponthez – az eltérések a negatív modernizációra, az üres individualizációra voltak visszavezethetők. Szerinte a hazai értékrendet leginkább a „hiányokkal” lehetett jellemezni, a modernizációs folyamat során háttérbe szorultak a tradicionális: vallási és közösségi (pl. szavahihetőség, szeretetteljesség és megbocsátás) értékek (Hankiss et al. 1982, 266), ugyanakkor az amerikai társadalomra jellemző posztmateriális, vagy modern önmegvalósítással összefüggő (a siker, a szabadság, az értékes munka) értékek terjedése elmaradt, mindehhez pedig a materiális értékek nagyfokú dominanciája társult. A hagyományos közösségi értékek felbomlása nem járt együtt alternatív közösségi identitások kialakulásával, így nagyfokú atomizációhoz, a politikai hatalom centralizációs törekvéseivel párhuzamosan pedig az önszerveződés alternatív formáinak elsorvadásához, a társadalom „infantizálódásához” vezetett (Hankiss 1983). Tulajdonképpen az 1980-as években az Inglehart-féle érték-skála alapján készült felvételek is hasonló eredményeket mutattak (Utasi 1984), melyeket a rendszerváltás utáni kutatások tovább erősítettek (Keller 2009). Az 1991-es nemzetközi felvétel szerint pl. Magyarországon voltak a legtöbben, akik a materialista (közrend fenntartása, infláció leküzdése), és legkevésbé, akik a poszt-materialista vagy szellemi (pl. nagyobb beleszólás a politikai döntésekbe, szólásszabadság) típusba tartoztak (Andorka 2004).

Bár a fentiekben röviden vázolt értékvizsgálatok elméleti gyökerei a kutatói értelmezések szerint a weberi hagyományhoz nyúltak vissza, amennyiben az egyének értékpreferenciájára hivatkoztak, a magyarázat szintjén valójában nagyon közel álltak a kollektivisták szemléletéhez. Weber szerint az értékek az egyén életvezetésének (*Lebensführung*) mikéntjével, a szükséghez társuló viselkedésmóddal függnek össze (idézi Füstös és Szokolczai 1999). „Az értékek tehát nem azonosak a (szupraindividuális) normákkal, egy adott társadalom konszenzuális elveivel. Nem gyökereznek az ember (szubindividuális) biológiai vagy fiziológiai szükségleteiben sem. Az értékek többnyire az egyén életvezetéséhez kapcsolódnak, tényleges életelvek, amelyek a viselkedést irányítják, és hozzáférhetővé válnak, amint a gondolkodás által adekvátan megfogalmazódnak” (Füstös–Szokolczai 1999). Arról azonban már nem szóltak ezek a meghatározások, hogy ezek az egyéni és tényleges életelvek mi alapján strukturálódnak.

A kutatások tehát igazolni látszottak alapállításaikat, az egyéni értékek szintjén a társadalom tagjai nem voltak képesek valódi részeseivé válni a szocialista modernizáció folyamatának, mely azonban, jól tudjuk, nem egyéni szinten, hanem felülről, kényszer hatására következett be. Vagyis, a különböző módszertani megfontolások mögött valójában ismét – ha közvetett módon is – egy rendszerkritika, a szocialista rendszer kritikája köszönt vissza.

Az ezredforduló után végzett értékutatások hasonló tendenciákat mutattak ki, azonban a konklúzió némiképp változott. „Magyarországra az önkifejezési értékek alapján inkább a zárt, a világi-rationális értékek alapján pedig inkább a racionális/szekuláris gondolkodásmód jellemző” (Tóth 2009). Kolosi Tamás szerint „magyar sajátosság, hogy az értékszerkezetnek azok az elemei [...], melyek a sikerhez, a meggazdagodáshoz, az előrelépéshez kapcsolódó értékek, nagyon erőteljesen rétegspecifikusan oszlanak el, ugyanakkor az általános modernizációs, posztmaterialista, szekularizációs értékek vonatkozásában meglepően kicsik a rétegek közötti különbségek. Tehát általában a magyar lakosságban az elitre éppúgy, mint a legsóbb rétegekre egy erőteljesen államtól függő, a materiális fogyasztáshoz kapcsolódó, az autonómiákat, az önállóságot, az öngondoskodást kevésbé becsülő gondolkodási minta a jellemző” (Kolosi 2011). A rendszerváltást követő kutatások azonban még a korábbiaknál is visszafogottabban nyilatkoztak a vallott értékek mögött meghúzódó okokról, s talán nem véletlen, hogy a háttérben még mindig a szocialista rendszer hatását sejtették.

A rendszerváltást követően – talán a rendszerkritikát árnyalandozó, a korábbi kollektivisták megközelítés erőteljes hatását egyensúlyozandó –, a figyelem a poszt-osztálytársadalmak teoretikusai felé fordult. Előtérbe került Beck a társadalmi struktúrával kapcsolatos elméletének az egyenlőtlenségek individualizálódásáról szóló tézise (Beck 1997), illetve a Schultze (1992) által szintetizálódásként vagy felvonóhatásként azonosított társadalmi jelenség, mely egyre inkább az egyéni életutak diverzifikálódását prognosztizálta. Beck szerint a poszt-szűkösség társadalmában (a nyolcvanas évek NSZK-jában és a kilencvenes évek Németországában) olyan naggyá vált a társadalmi biztonság, hogy az emberek kitörhettek a hagyomány által meghatározott életkereteikből és csak magukra hagyatkozhattak. A foglalkoztatottság bővülésével ugyan az élethelyzetek bizonyos tekintetben homogenizálódtak – vélekedett Beck, mégsem alakult ki a foglalkoztatottak (weberi értelemben vett) osztálya. Sőt, a megnövekedett döntési szabadság az osztálykulturális közös vonások eltűnéséhez vezetett: a cselekvők osztályhelyzete többé nem határozta meg a szociokulturális viselkedésüket. Beck értelmezésében az individualizációs folyamat a társadalmi kötődésektől, normáktól való elszakadás mellett, vagy éppen azzal párhuzamosan egyfajta társadalmi reinteegrálódást is hordozott. Erre példaként említette a társadalmi intézmények (család, munka világa, stb.) átalakulását, melyek a pluralizálódás mellett egyben szabványosodáson is keresztülmentek. E szerint a társadalom újfajta szövetei részben az individualizált fogyasztás útján alakultak ki, melyek felülír(hat)ták a hagyományos rétegződés-modelleket. Talán csak látszólag ellentmondásos, hogy bár Beck megközelítése számos hazai kutatást inspirált, és annak ellenére, hogy az értékutatásokban a materiális fogyasztáshoz kapcsolódó, illetve az állami gondoskodásban bízók azonos csoportot, ráadásul a társadalom jelentős arányát kitevő csoportot metszettek ki, a fogyasztás reinteegráló szerepe kevésbé volt érezhető (lásd lentebb).

Schultze élménytársadalom-koncepciója, mely az individualizációs folyamatnak tulajdonított jelentőséget, szintén empirikus kutatásokat inspirált Magyarországon is. Szerinte a valahová kapcsolódás továbbra is létező igénye nyomán értelmezhetők az ún. társadalmi miliók. Elmélete szerint ugyanis csak olyan nagycsoport alakíthatja a társadalmi struktúrát, amelyet a benne részt vevők maguk is érzékelnek. A miliók olyan létformák, melyeket sűrűbb belső kommunikáció (tagjaik nagyobb valószínűséggel érintkeznek egymással, mint más miliókba tartozókkal), valamint az információfeldolgozás speciális módja jellemez. A társadalomban a különböző miliók gyakorlatai szerint zajlik az értelmezés- és cselekvésmódok elsajátítása, a miliók tehát értelmezési kö-

zösségek, melyeknek integráló szerepe egyértelmű.⁶ A kapcsolatok adottságából az élménytársadalomban a kapcsolatok választása lesz; az egyén saját élményorientációja alapján választ.⁷

Az élménytársadalom elméletét komoly kritikák érték amiatt, hogy az egyenlőtlenségeket kevésbé hangsúlyozza, bár Schultze sosem tagadta ezek létét. Mindazonáltal valóban nem foglalkozott a poszt-szűkösség társadalmában is jelen lévő munkanélküliekkel, bevándorlókkal és más hátrányos helyzetű csoportokkal. Beck ezzel szemben különbséget tett egyrészt aközött, ahol a szociális biztonság, az életszínvonal-emelkedés gátolja az osztályképződést és a hagyományos kötelekek elhagyása is az individualizációt segíti, másrészt aközött, ahol az osztályképződés új alapjai alakulhatnak ki (ilyennek tekinti a munkanélküliséget), illetve harmadrészt ahol a hagyományos kötelekek jobban megmaradnak (vidék, szegregáció), ezáltal az individualizáció korlátok közé szorul, vagy meg sem jelenik.⁸

A posztmodern elméletek magyarországi recepcióját alaposan befolyásolta az a különbség, mely a nyolcvanas-kilencvenes évek német és a posztszocializmus magyar társadalmá között fennállt. Kolosi 2000-es (továbbá Fábíán et al. 1998, 2000, Bukodi 2006) elemzése a fogyasztói társadalom (részleges) létrejöttének nem tulajdonított valódi réteggépző szerepet. Ezzel szemben Utasi (2006), illetve Csité et al. (2006) szerint lehet a fogyasztásnak (életminőségnek) olyan hatása, amely kapcsolatba hozható egy másfajta réteggépzéssel. Csité, Kovách és Kristóf 2006-os tanulmánya a schultze-i miliófogalom nyomán megkísérelte felvázolni az ezredforduló magyar társadalmának fogyasztói milióit. Az empirikus adatok⁹ alapján a szerzők elfogadhatónak tartották azt a hipotézist, mely szerint a magyar társadalomban léteznek jól elkülöníthető fogyasztói miliók. Az általuk beazonosított 7+1 milió egyszerre mutatott vertikális és horizontális tagoltságot. Szerintük a felső rétegeken belül az ezredforduló előtt a klasszikus magas kultúra fogyasztása volt a választóvonal, az ezredforduló után azonban, a politikai megosztottság a felső rétegekben olyan erősen érvényesült, hogy három, technokrata elitnek, balliberálisnak és jobboldalinak nevezett miliót különböztettek meg. Vertikálisan e miliók alatt alakították ki a férfi, női, fiatal, valamint a bulvár miliót, ezek alatt pedig a ritkán fogyasztók csoportja állt, mely a fogyasztás társadalmi integráló hatásából nem, vagy csak igen kevésbé részesül. Míg a ritkán fogyasztók csoportja a hazai társadalom mintegy 25–30%-át foglalta magában, addig a kívül rekedtek aránya a német poszt-indusztriális társadalomban 10–15% volt. Ha ezt összevetjük azzal a fentebb már említett értékpreferenciával, mely szerint a hazai társadalom egésze a materiális értékeket preferálja, sokkoló az ellentmondás.

6 Ugyanakkor Schultze az individualizáció kapcsán a lehetőségtér kibővülése mellett annak elbizonytalanító hatásait is hangsúlyozta, amennyiben a dezintegráló hatásra az egyének saját lehetőségeik kognitív beszűkítésével reagálnak. A miliók által tagolt élménytársadalmat ezért a kölcsönös meg nem értés struktúrájának is nevezte: a miliók közötti konfliktusok a dezintegráció jeleként legfeljebb lenézés, értetlen vállvonogatás formájában fejeződnek ki.

7 Azonban, bár a társas kapcsolódás megvéd az állandó döntési helyzet okozta bizonytalanságtól, az élményorientáltság vonatkozásában a csalódás és unalom veszélyét rejti – egy bizonyos típusú fogyasztási mód választása ugyanis egyúttal az alternatívákról való lemondást is jelenti. A miliókat az életkor és képzettség, valamint a személyes stílus tagolja. A miliótagság nem kizáró jellegű, egy egyén (maximum) kettőbe tartozhat.

8 A fogyasztással, az életstílussal kapcsolatos, „későmodernnek” is nevezett elméletek nagy hangsúlyt fektetnek az úgynevezett „kiagyazódásra”, melynek végeredményeként az egyéni ízlést, kulturális preferenciákat és gyakorlatokat már nem a társadalmi státusz határozza meg. A kiagyazódás legfőképpen a társadalom középrétegeiben, az elit és a szegénység közötti csoportokat érinti, körükben nő az indeterminizmus.

9 A Szonda Ipsos médiafogyasztói adatfelvétele 15 ezer egyén megkérdezésével készült.

Az értékutatások alapján állítható, hogy a rendszerváltás óta eltel közel 20 éves időszak társadalma nem volt képes megalapozni egy olyan értékrendszert, mely a paternalista viszonytal szemben az önmegvalósítás, az értékes munka és szabadság dimenzióit erősítette volna. Pedig „a modern társadalom igényli a Max Weber-féle protestáns etikát, vagyis azt a meggyőződést, hogy a társadalom tagjai nem csak részt vehetnek, hanem részt is kell venniük társadalmi környezetük alakításában, azt, hogy ne érezzék magukat a hatalom kiszolgáltatottjainak, hanem alakítsák saját sorsukat, végül, de nem utolsósorban – hogy bizonyos alapvető erkölcsi normákat az üzleti életben és a politikában kötelezőeknek fogadjanak el” (Andorka 2004: 817). A kutatói elvárással szemben, úgy tűnik, az értékpreferenciák csekély mértékű individualizálódásáról szóló eredmények is inkább a módszertan individualisztikusabb kiindulásából következtek, mintsem egy nagymértékű társadalmi változásból.

DILEMMÁK ÉS SZINTETIZÁLÓ TÖREKVÉSEK

A hazai társadalom formális és informális normakövetési gyakorlatának, és annak az integrációs és dezintegrációs folyamatokra gyakorolt hatásának vizsgálatakor a fentiekben vázolt mikro–makro elemzési szintek, illetve a módszertani kollektívizmus–individualizmus megközelítések összekapcsolását tenné szükségessé. A mikro–makro problematikája a nemzetközi szakirodalom mellett – főként Coleman (1990) munkája nyomán – számos hazai reflexiót is eredményezett (Némedi 1998, Tardos 1998, Szántó 1998), épp ezért itt nem térek ki e problematika elméleti előzményeire. Esetünkben a kérdés az, milyen a társadalmi normák rendszere a hazai társadalomban, és azok milyen viszonyban állnak az egyéni cselekvésekkel. Feltételezzük, hogy a hazai társadalomban eltérő normarendszerek léteznek, és ezek hatása eltérő lehet a különböző társadalmi csoportok esetében. Alapvető kérdés tehát, mi határozza meg, hogy mely normák szerint cselekszünk, vagy éppen hogyan értelmezzük az adott normát. Hiszen sokszor azonos és akár tudatosan vállalt normák, értékek különböző egyéneket más-más cselekvésre motiválnának, a normák következetes és logikus kibontása (ahogyan arra Weber szerint van mód) már maga is egyfajta normakeretben értelmezhető csupán. Más lehet a logikus következménye egy norma betartásának az egyik, illetve egy másik személy (kultúra, szubkultúra) esetében. Emellett, ahogyan egyének egyszerre több szereppel rendelkeznek, úgy az ezekhez a szerepekhez kapcsolódó, sokszor ellenmondásos vagy eltérő normák kezelése is megnehezíti a kutatást. Amennyiben társadalmi normák alatt olyan elvárt viselkedésmódokat értünk, melyek hivatkozási keretet biztosítanak az egyén társadalmi kapcsolataiban, a társadalom tagjai többé-kevésbé elfogadják őket, megszegésüket szankcionálják, ezáltal döntően befolyásolják az egyének cselekvéseit, viselkedését, akár azok követéséről, akár elkerüléséről legyen szó, akkor figyelembe kell venni ezek többértékű dimenzióját. Másrészt az is tisztázásra szorul, hogy milyen viszony húzódik meg az egyének által vallott, illetve a szociológusok által rendszerszerűnek tekintett társadalmi szabályok, valamint a konkrét cselekvések között. Ezt némiképp megoldani látszik Charles Morrisnak az 1960-as években született írása, mely az értékfogalmak két típusát különböztette meg. Az egyik, mely ténylegesen meghatározza választásainkat, cselekvéseinket, ezt nevezte operatív értékaspektusnak, a másik pedig, melyről azt hisszük, hogy preferálni, kívánni kell, ezt nevezte elgondolt értékaspektusnak (Varga 2013: 38).

Alapvető probléma továbbá, hogy a normák (szabályok, erkölcs) beazonosítása (megnevezése) önmagában még kevés információt nyújt az egyének tényleges cselekvéseiről. (Pl. a házasság normatív értéke viszonylag magas a magyar társadalomban, mégis az egyéni cselekvések kimenetele magas válási számokat eredményez;

az „elméleti szinten” liberális értékekkel azonosuló egyén tényleges cselekvése sok esetben nem követi a liberális normákat; az esélyegyenlőség mellett érvelő értelmiségi szülők saját gyermeküket „elit” iskolába íratják, és a példák vég nélkül sorolhatók). E fenti dilemma felvet egy másik alapvető kérdést is: az értékek, normák értelmezésének problematikáját. Az értékvizsgálatok kapcsán mindig feltehető az a kérdés, hogy az adott válaszadók milyen értelmezést tulajdonítottak a megjelölt „értékeknek,” fogalmaknak. Mit értenek „béke” alatt: családi békét, békességet, esetleg a világbékét, az éppen zajló háborús konfliktus lezárását? Ezekre a kérdésekre próbál válaszolni az etnometodológia nyomdokaiban járó antropológiai megközelítésmód, ahol a hétköznapi tudások, viláértelmezések, magától adódó értelmezések szerepére mutatnak rá (lásd 3. pont) (Garfinkel 1967).

A probléma „megoldására” javasoljuk bevezetni a normakövetés mechanizmusának három szintjét, melyek célja az eltérő normarendszerek, a konkrét cselekvések és az előbbieket kontextuális, antropológiai vizsgálata. Nem csupán azt vizsgáljuk, hogy melyek azok a normák, amik alapján cselekszenek az egyének, hanem azt, hogy melyek azok a normák, melyekre az egyének egy-egy cselekvésük kapcsán hivatkoznak, ezáltal módosítva azt. A normakövetés mechanizmusának három szintjét különböztetjük meg, melyek ugyanakkor önmagukban is problematikussá váltak a mai magyar társadalomban.

1. Ahogyan arra a fentiekben utaltunk, feltételezzük, hogy társadalmunkban eltérő normarendszerek léteznek. Hagyományosan a metaértékek szintjének tekintjük azokat a jogi, erkölcsi és kulturális kereteket, melyek meghatározzák a lehetséges viláértelmezések és az ezekhez kapcsolódó normák és értékek körét. Ide tartozhatnak a különböző kultúrák (pl. az ún. európai és/vagy nemzeti kultúra, a magas és tömegkultúra, stb.), ideológiák, illetve társadalmi intézmények (az állam, az oktatás vagy a család) által képviselt és közvetített értékek és ezek lehetséges hatásának vizsgálata. A kérdés, milyen értékeket közvetítenek ezek az egyének felett álló keretek? Hogyan vizsgálható a különböző ideológiák, kultúrák által közvetített értékek rendszere? Ezen értékek vizsgálatának csupán egyik, ugyanakkor mára igencsak kiterjedt területe lehet a média kutatása, a média által közvetített értékek szerkezetének feltárása. Emlékezzünk csak vissza, hogy a múlt század 50-es éveitől kezdve a televízió térhódítását érzékelve többen vélekedtek úgy, hogy létrejött egy közös kulturális tér, melyet a közös (hierarchikus) kulturális kánon közvetítőjeként is értelmezett a szakirodalom. Ezt a kánont a legteljesebben Bourdieu képviselte (Bourdieu 1984). Tézise szerint a „helyes” ízlést a társadalmi hierarchia csúcsán állók határozzák meg, akik rendelkeznek a finom megkülönböztetések képességével. Bourdieu szerint ezt az ízlést kulturális mérceként a többi társadalmi csoport is elfogadja, jóllehet ők maguk nem feltétlenül látják át a distinkciók szimbolikus rendszerét. Az 1980-as évektől kezdődő magyarországi változások azonban – az állami televíziózás monopóliumának megszűnése, a kereskedelmi és kábeltévék, valamint az internet elterjedése – új kulturális és társadalmi helyzetet teremtettek (Császi 2008). A változások következtében a médiában is megszűnt a fogyasztást befolyásoló szűkösség, ami alapjaiban változtatta meg a média szerkezetét, a fogyasztókhöz (akik már nem csupán fogyasztók, hanem sok esetben maguk is aktív „termelők”) való viszonyát, azok megítélését.¹⁰ A (kereskedelmi) televízió megszűnt az elit kulturális kánonjának közvetítője lenni, ehelyett az identitások sokféleségét kínálta. Ugyanígy, megszűnőben vagy elmosódóban volt a korábbi, a kritikai kultúrakutatás (frankfurti iskola) által élesnek feltételezett határ az elit- és a tömegkultúra között. A hétköznapi fogyasztásban

¹⁰ A késő-modern médiakörnyezet legfőbb jellemzője, hogy a korábban passzív befogadónak feltételezett fogyasztóból, elsősorban az internetes közösségi oldalak hatására a médiatartalom előállításában aktívan résztvevő felhasználók lesznek (Myat 2010).

olyan kulturális gyakorlatok érvényesülnek, melyekben a magaskultúra és a populáris kultúra fogyasztása nem különül el (omnivorizáció, azaz kulturális mindenevés) (Peterson–Kern, 1996). A pluralizált médiakínálat és különösen az internet térhódítása sok tekintetben megváltoztatta az egykori közös kulturális teret (Csigó 2006). A média korábban egymástól elkülönülő funkciói (pl. hírfogyasztás és szórakoztatás) összerosódtak, maguk a kulturális tartalmak pedig vándoroltak és vándorolnak a különböző médiumok között. Ezt a jelenséget hibriddé válásnak nevezi a médiakutatás (Császi 2003: 2008). A hibrid média terében egy újfajta kulturális nyilvánosság jött létre, melyben a mindennapi élet kultúrája domináns szerepet játszik a magas vagy hivatalos kultúrával szemben (tabloidizáció). Így a médiafogyasztás korábbi, a domináns kulturális kánon elfogadásával integráló szerepe alapjaiban kérdőjeleződött meg.

Szintén széles kutatási kört jelöl ki a különböző intézmények által közvetített értékek vizsgálata. A szocializáció során elsajátított kollektív identitás(ok) és az azok alapján kialakuló attitűdök és gyakorlatok alapvetően járulnak hozzá egy társadalom integrációjához. A magyar kutatások szerint (Csepeli–Örkény 1998, Csáki et al. 2000, Szabó 2004, 2010) Magyarországon a rendszerváltás óta a fiatalok szocializációjában a nem formális közvetítő mechanizmusok szerepe a meghatározó. Szabó Ildikó szerint (Szabó 2010) az identitásképződés erősen fragmentált: a különböző szereplők – család, iskola, média – közötti gyenge és véletlenszerű kapcsolatok jellemzőek. Az iskola, mely elméletben az állampolgárok közösségével való azonosulás elsődleges színtere lehetne, legalábbis a 2000-es évek elejéig az ideológiai indoktrinációban való kötelező részvétel évtizedei után inkább elhárította magától ezt a szerepet. Ennek oka Szabó szerint, hogy Magyarországon sem az állampolgári, sem a nemzeti identitásról nem alakult ki társadalmi konszenzus, sőt maguknak a fogalmaknak a tisztázására sem került sor. Míg a modern demokráciák konszenzusos modelljében a nemzeti identitás kialakulása az állampolgári szocializáció része, addig Magyarországon a nemzeti és az állampolgári identitás lehetséges mintái, az előző történelmi korszakok megítélése és a nemzet fogalmának értelmezése erősen megosztja a társadalmat. Főként a nemzeti identitás fogalmára érvényes, hogy a politikai identitással erősen összekapcsolódva, ellenségeképeket létrehozva működik, így sokkal inkább dezintegráló, mint integráló hatású. A kollektív identitás megélésének gyakorlatai, mint például a nemzeti ünnepek, konszenzus hiányában inkább a bizalmatlanságot, a saját és a másik csoport közötti határok átjárhatatlanságát növelik. Ezt a hatást tovább erősítette a politikai elit polarizálódása. Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2000, 2011) húsz év adatainak elemzése alapján kimutatta, hogy Magyarországon az utóbbi két évtizedben egyre növekedett a már eredetileg is magas politikai polarizáltság, a 2000-es évek végére Európában szinte egyedülálló szintet érve el. Körösi András (2012) vizsgálata ezzel párhuzamosan a politikai elit még extrémebb polarizációját mutatta és a politikai elit felelősségét hangsúlyozta. „Az ideológiai-politikai távolság egyben kapcsolati távolsággá is válik” (Angelusz–Tardos 2011: 362), és egy divergenciaspirál indul el.

Bár számos kutatás készült a szocializáció során elsajátított értékek és normák szerepéről, jóval kevesebb figyelmet szentelünk arra, hogyan befolyásolják, pontosabban észrevétlenül kényszerítik ki az értékek és normák vaskos rendszerét a különböző intézmények „technikai” megoldásai, a tankönyvek által közvetített értékek, vagy éppen az egyes hivatalok, oktatási terek berendezései, ahol az ügyét intéző állampolgár állva, meghajolva intézheti hivatali ügyeit, a kötött padosorok pedig csakis a frontális oktatást „támogatják”. Fontos tehát, hogy metaszintként ne csupán az egyének felett lebegő elméleti, világértelmezési szinteket vizsgáljuk (bár azok be-

azonosítása is elkerülhetetlen), hanem utalva Durkheim morfológiai tényeire és Latour hibridjeire, figyelembe vesszük azokat a technikai vagy legalábbis technikai jellegűnek látszó kereteket, melyekben valójában emberi szándékok és megfontolások tömörülnek, jelentősen befolyásolva egy társadalom működését, értékrendjét, a csoportok közötti lehetséges kapcsolatokat. Erre példa a Durkheim által említett úthálózat, mely „kényszerítő erejű” nem csupán az esetleges útvonalak kialakításában, de már a célok kijelölésében is, vagy a Latour által felvetett technikai eszközök széles köre, mint pl. a fekvőrendőrkötő, mely eredetileg egy erkölcsi normát közvetít („vigyázz gyermekeink épségére!”), ugyanakkor ezt egy technikai figyelmeztetéssé transzformálja („fékezz, hogy ne legyen baja az autódnak!”) (Latour 1999). E delegáció során a normák olyan képviselőivel kerülünk szembe, akik térben és időben tőlünk távol vannak, épp ezért szinte lehetetlenné válik a velük szembeni kritika verbális megfogalmazása. E kerülőutakon keresztül azonban számtalan dolog kényszerít bennünket arra, hogy azok „javára” (normái szerint) cselekedjünk, akik nincsenek jelen és nem is ismerősök számunkra (Latour 1999: 190). „Az integráció a szó minden értelmében hibridek hálózatától, a hibridek 'helytállásától' és stabilitásától (a műszerek és berendezések működőképességétől, a vegyületek stabilitásától) függ.” (Némedi 1998)

Látható tehát, hogy az értékek és normák kollektív rendszere nagyon változatos utakon hat a társadalom tagjaira, részben úgy, ahogyan azt Durkheim több mint száz évvel ezelőtt megírta, külső kényszerítő erővel, még akkor is, ha nem vagyunk tudatában ezen értékek valódi tartalmának, a normák mögött rejlő szándékoknak, vagy éppen azok kényszerjellegének. Ami arra figyelmeztet bennünket, hogy a „metaszintet” sokkal inkább egy hálózat elemeként, nem pedig különálló dimenzióként kell vizsgálnunk. Ez pedig elvezet bennünket az általunk 3. szintnek tekintett normatív mechanizmusok vizsgálatához.

2. Amennyiben sikerült beazonosítani a társadalmi szinten meglévő normákat, továbbra is megválaszolandó kérdés marad, hogyan hatnak ezek cselekvéseinkre. A mechanizmus második szintjeként foghatjuk fel az egyes egyének esetében vallott értékek, a cselekvéseik értelmezésében szerepet játszó normák rendszerét, melynek egyik kitüntetett területe lehet a normák rangsorolásának, illetve a szerepek pluralitásának vizsgálata. Feltételezve, hogy egy egyén akár eltérő szerepeihez kapcsolódóan egyszerre többféle értékrendszernek is képes megfelelni, érdemes az egyén által vallott értékeket, a konkrét cselekvéseket és az értelmezési módokat együtt vizsgálni. Az egyének által preferált értékek esetében számos hagyományos vizsgálati módszer létezik, ezek azonban csupán ritkán kerülnek összevetésre a tényleges cselekvésekre való rákérdezésekkel. Még kevesebb kutatás született az egyének értelmezési kereteinek vizsgálatára. Ennek egyik kitűnő terepe lehet az identitás narratív konstrukciójának vizsgálata. Schleicher Nóra például egy 2015-ös tanulmányában azt vizsgálta, hogy „mi alakítja egy adott kontextusban elmondott önéletrajzi történet tartalmát és formáját” (Schleicher 2015). Vizsgálata azért is érdekes számunkra, mert a mindennapi valóság világába kalauzol el bennünket: saját középiskolai osztályának húsz éves érettségi találkozásán elhangzott narratívákat elemezte az ott megjelenő értékek és normák (elsősorban a siker-kudarccal) függvényében. A szerző kiindulópontja, hogy mind a siker, mind a kudarc társadalmi konstrukció, melyet a narratívákon keresztül láthatóvá is tesz. Sőt, arra is rávilágít, hogy társadalmunkban „a siker alapvetően gyanús”, így miközben a beszélők sikeresként szeretnék magukat láttatni, egyben távolítják is magukat attól. A narratívák elemzése tehát alkalmas eszköz lehet az egyén által képviselt értékek és a cselekvéseik értelmezésében megragadható normák együttes vizsgálatára, amely ha nem is teljes mértékben, de talán lehetőséget adhat a kollektivista-individualista kiindulópontok áthidalására is.

3. A harmadik, az általunk normatív mechanizmusoknak nevezett szint leginkább a két előző vizsgálati szint kombinációja. Normatív mechanizmusoknak tekintjük azokat a folyamatokat, melyek meghatározzák, hogy adott szituációban milyen normákat tart(hat)unk lényegesnek, jónak, illetve betarthatónak, ennek vizsgálata pedig egy régi-új megközelítést tesz szükségessé, mely Lator (1999) szavaival élve úgy szólhat: „kövesd a cselekvőt!” Ennek felvázolásához a lehetséges megközelítések közül egy klasszikus példát, Bourdieu kabil etnológiai tanulmányait emeljük ki, melyekben a szerző a normatív szabályok és a tényleges választások, cselekedetek viszonyára, sőt, annak kettős funkciójára mutatott rá. Bourdieu a tényleges házassági gyakorlat, a tényleges valóság és az előírt valóság, azaz az előírt házassági szabályzás között lényeges eltérést tapasztalt. „E gyakorlatokat csak akkor értelmezhetjük, ha összefüggésbe hozzuk egymással az objektív *struktúrát* – ez határozza meg az említett gyakorlatokat generáló habitus létrejöttének társadalmi feltételeit –, valamint a habitus működéséhez szükséges feltételek, vagyis a *körülmények* egybeesését (a konjunkturát), mely utóbbi, feltéve, hogy nem következik be gyökeres változás, az objektív struktúra egyik sajátos állapota” – írta Bourdieu (2009: 214–215). Arra is felhívta a figyelmet, hogy a hagyományos kabil társadalomban a gazdasági kapcsolatok szintén a társadalmi normák, a becsület éthoszának függvényeként érthetők meg, ugyanis ezek „fátyla mögött maradnak” (Bourdieu 2009: 54).¹¹ Így például a nehezen, hosszú alkudozás után kialakult hozományból visszaadott rész olyan gesztusként értelmezhető, mely e javarészt gazdasági aktust becsületbeli kommunikációvá alakítja át (Bourdieu 2009: 55). „A gyakorlati érzék, amely a habitus lényegét alkotja, képes arra, hogy (az adott példában) a család számára (a szimbolikus tőke gyarapítása szemszögéből) legelőnyösebb házasságot kösse meg, amelyet aztán a megfelelő eufemizálás segítségével úgy tüntet fel, mint a manifeszt szabályokhoz illeszkedőt [...], 'iracionális' gyakorlatait, amelyeket az antropológia hajlamos a tradíció semmitmondó fogalmával értelmezni” (Némedi 2004). Lényeges, hogy bár a kabil tanulmányokban egy tradicionális társadalom jelenik meg előttünk, Bourdieu francia társadalomról szóló munkái azt mutatják, hogy legalábbis elméleti megalkotójuk szerint a szimbolikus tőke, a habitus ugyanilyen jelentőséggel bír a modernnek nevezett társadalmakban is. Épp ezért a társadalom nem a durkheimi értelemben kényszerítő elem, oka az egyéni cselevésnek, sokkal inkább „egyfajta ontológikus cinkosság” (Takács 2005: 69). „A történelem bizonyos mértékben önmagával kommunikál, önmagában és önmagáról verődik vissza. Ennek elméleti következményei vannak. Az egyiket Bourdieu németül fogalmazza meg: *Wesen ist was gewesen ist*. »Érthető: a társadalmi lény az, aki volt, de az, aki egyszer volt, soha nem az önmagért való történelemben íródott bele, hanem a társadalmi létbe, a dolgokba és a testekbe is.« Az intézményesedés folyamata során a dolgokban és testekben felhalmozódó történeti tapasztalat – mely magán viseli keletkezésének körülményeit – saját reprodukálásának feltételeit igyekszik megteremteni, folyamatosan megsemmisítve más, lehetséges leágazásokat” (Takács 2005:70).

A cél tehát az eltérő elemzési szintek egyetlen hálózatban történő elemzése, mely lehetővé teszi a különböző szintek és cselekvők egymásra gyakorolt hatásának vizsgálatát is. A metaszintnek tekintett értékek, ideológiák esetében például figyelembe kell venni, hogy milyen közvetítőkön keresztül, hogyan hat a társadalmi

¹¹ A kabil társadalomban a viszály nem feltétlenül a társadalmi rend fellazulásaként értelmezhető, ellenkezőleg, annak fenntartását szolgálhatja. Hiszen mind a kihívó, mind a visszavágó benne vannak a játékban. Ugyanakkor az ajándékozás is tekinthető egyfajta kihívásként (viszályként), amennyiben aszimmetrikus viszonyokat teremt. „Ebben a vonatkozásban Mauss jóval megelőzte Bourdieu-t, s ezt az utóbbi több helyen el is ismerte: az ajándékcseré éppúgy lehet az egyenlők közötti kölcsönösségen alapuló viszonyok újratermelése, mint uralmi státusok megteremtője és az uralomért való kíméletlen viadal színtere (Mauss 2000).” (Némedi 2004)

csoportokra, egyénekre, mitől függ ezek befogadása, illetve hogyan zajlik e metaszintek „egyéniesítése”, mi az, amit a különböző csoportok aztán belsővé tesznek, és ezáltal integrálnak vagy éppen kirekesztenek másokat, illetve a különböző transzformációk nyomán hogyan módosulnak ezek a metaszintként kezelt, kollektív értékek.

- Hankiss E. – Füstös L. – Manchin R. – Szokolczai Á. (1982) *Kényszerpályán?* Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Hankiss E. (1983) *Társadalmi csapdák. Diagnózisok.* Budapest: Magvető Kiadó.
- Heller Á. (1970) *A mindennapi élet.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Keller T. (2009) *Magyarország helye a világ értéktérképén Elemzés a World Value Survey kutatás 5. hulláma alapján.* Budapest: Társi.
- Kolosi, T. (2000) *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete.* Budapest: Osiris.
- Kolosi T. (2011) „Magyar dölyffel...” Csepeli György, Kolosi Tamás, Pikó András (moderátor) és Vitányi Iván kerekasztal-beszélgetése. *Mozgó Világ* (online), 2011. január, <http://mozgovilag.com/>.
- Körösényi András (2012) A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltathatóságra. In Boda Zs. – Körösényi A. (szerk.) *Van irány? Trendek a magyar politikában.* Budapest: MTA TK PTI – ÚMK, 284–309.
- Latour B. (1999) *Pandora's Hope.* Cambridge, Harvard University Press.
- Merton, R. K. (2002) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Budapest: Osiris.
- Moksony F. (1996) Durkheim után: gondolatok a devianciakutatás társadalomképéről. In Moksony F. – Münnich I. (szerk.) *Devianciák Magyarországon.* Budapest: Közélet Kiadó.
- Munk V. (2013) Vágási Feri és Balogh Nóra esete Oláh Gergővel. A romák reprezentációja a többségi média szórakoztató műsoraiban. *Médiakutató* 14 (3), 27–38.
- Myat, K (2010) Médiaelméletek és a késő-modern médiakörnyezet. *Médiakutató* 2010 nyár. http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_02_nyar/04_mediaelmelet.
- Némedi D. (1993) Család, korporáció, állam. A 'tudat' kommunikatív felfogása Durkheimnél. *Szociológiai Szemle* (3–4), 81–99.
- Némedi D. (1998) Megjegyzések Tardos Róbert 'Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára' című tanulmányához. *Szociológiai Szemle* (2).
- Némedi D. (2004) A kabil paradigma. *Szociológiai Szemle*, 2004 (3) 23–35. <http://www.mtapti.hu/mszt/20043/002.pdf>.
- Peterson R. A. – Kern, R. (1996) Changing highbrow taste: from snob to omnivore. *American Sociological Review*, 61, 900–909. <http://dx.doi.org/10.2307/2096460>.
- Sajó A. (2006) A liberális jog sorsa Magyarországon: a szólásszabadság kalandjai 1989 után. *Jogtudományi Közlöny* 61:(10), 365–373.
- Schultze, G. (1992) *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart.* Frankfurt am Main–New York: Campus Verlag.
- Schleicher N. (2015) Narratív identitáskonstrukciók. In Szabari V. – Takács E. – Pál Eszter (szerk.) *Vita publica.* Budapest: ELTE TáTK, 166–189.
- Spéder Zs. – Paksi B. – Elekes Zs. (1998) Anómia és elégedettség a 90-es évek elején. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy (szerk.) *Társadalmi riport 1998.* Budapest: TÁRKI, 490–513. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a882.pdf>.
- Szabó I. (2004) Kollektív identitásminták a politikai szocializációban. *Educatio* (4), 551–567.
- Szabó I. (2010) Nemzeti identitás és politikai szocializáció. *Új Ifjúsági Szemle* 2010 tavasz.
- Szántó Z. (1998) A makroszociológia mikroalapjairól. *Szociológiai Szemle*, (2), 89–108.
- Tardos R. (1998) *Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémákra.* <http://www.mtapti.hu/mszt/19981/tardos.htm>.
- Takács E. (2005) Bourdieu történelem-szemlélete és a történészek Bourdieu-képe. *Szociológiai Szemle* (4), 68–84. <http://www.szociologia.hu/dynamic/0504takacs.pdf>.
- Tóth (2009) *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságerzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában* Budapest: TÁRKI.
- Varga K. (1969) *Magyar egyetemi hallgatók életfelfogása.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Varga K. (2013) *Értékek fénykörében – 40 év értékutatás és jelen országos vizsgálat.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Utasi Á. (1984) *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Utasi Á. (2006) *A szubjektív életminőség forrásai. Biztonság és kapcsolatok.* Budapest: MTA PTI.

GERŐ MÁRTON – KOVÁCH IMRE

STRUKTÚRÁK, EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS HÁLÓZATOK

Dol: 10.18030/socio.hu.2015.3.17

ABSZTRAKT

A szociológia az egyenlőtlenségek fő forrásaként leggyakrabban a foglalkozási és iskolázottsági státuszt jelöli meg. Eszerint a munkaerőpiac, a jövedelem és vagyoneeloszlás, illetve az ezek hatását közvetítő intézmények rendezik el a társadalmat, amely egyenlőtlenségi szerkezete elsődlegesen az egyének foglalkozási jellemzőivel meghatározható csoportokból áll. Annak ellenére, hogy a foglalkozás alapú struktúra-modellek veszítenek magyarázó erejükből, még mindig a társadalmi struktúra- és integrációkutatás központi magját képezik. Félrevezető lenne azt állítanunk, hogy a foglalkozási alapú struktúrakutatás egyeduralkodó lenne, azonban a foglalkozás alapú és más megközelítések hasonlítanak egymáshoz abban, hogy elhanyagolják az intézmények, kiscsoportok és szervezetek szerepét a társadalmi struktúra kialakításában.

Tanulmányunk célja, hogy egy integrált megközelítést alakítson ki, amely nem csupán a társadalom csoportjainak azonosítására koncentrál, hanem fokozott figyelmet fordít az azokat elrendező mechanizmusokra is. Ezeket a folyamatokat két szinten vizsgáljuk: interperszonális és szervezeti hálózatok, illetve a kettő közötti kölcsönhatások szintjén. Nem tagadva a piac fontosságát sem, írásunkban a redisztribúció jellemzőire koncentrálnak.

A redisztribúciónak három típusát határozzuk meg: a jóléti redisztribúciót, amelynek célja az egyenlőtlenségek csökkentése, a projekt alapú redisztribúciót, amely mára általános újraelosztási mechanizmussá vált a közszféra és fejlesztési beruházások finanszírozásában, valamint a rekombináns redisztribúciót, amely a tőke és tulajdon újraelosztását célozza, kizárólag politikai célok érdekében és politikai eszközökkel. A harmadik típus különös figyelmet érdemel, hiszen elsősorban a posztszovjet térség Csillag és Szelényi által neo-prebendálisnak nevezett politikai rendszereiben erős.

Az újraelosztást elvileg szervezeti mechanizmusok működtetik, a gyakorlatban azonban olyan társadalmi erőforrásokat jelent, amelyek kizárólag kapcsolatokon keresztül mozgósíthatóak. Ezért egy társadalom újraelosztási rendszerei és társadalmi hálózatai között erős kölcsönös függésnek kell lennie. Tanulmányunk befejező részében éppen ezért megpróbáljuk áttekinteni azokat a kulcsfolyamatokat, amelyeken keresztül ez a kölcsönös függés empirikusan is vizsgálható lehet.

Kulcsszavak: redisztribúció, hálózatok, társadalmi integráció

STRUCTURES, INEQUALITIES AND NETWORKS

ABSTRACT

Sociologists define occupational and educational differences as a main source of inequalities. Based on this view, labour-market, distribution of income and wealth or institutions mediating their effects would be the main forces rendering the society. Rooted in this idea, sociological analysis tends to understand social structure as a grouping of individuals where groups are mostly defined by the individual's occupational characteristics. Although the explanatory power of these models is weakening this view keeps its strong position in research on social structure and social integration. Naturally it would be misleading to say that occupational approach is the only one to explore the social structure. But occupational and other approaches are common to neglect the role of institutions, groups and organizations in defining the social structure.

We aim to review the weaknesses of recently favoured approaches and to offer an integrated one. First, this approach, instead of focusing on identifying groups found in a society, emphasize mechanisms rendering them. Second, we search for these mechanisms mainly on two levels: individual and organisational networks and the interplay between them. Third we suggest, that one of the most important mechanisms – not rejecting the role of the market- of social integration is redistribution.

We distinguish among three forms of redistribution: *welfare redistribution* which aims to decrease inequalities through the school system or the social services. *Project-based redistribution*, which became a general mechanism in financing the public sector and development. *Recombinant redistribution* and aims the (re)distribution of capital and property by purely political means. The last type is in our special interest, since it is strong in the post-soviet region and especially in systems what Csillag and Szélényi call as *neo-prebendal* political systems.

Redistribution, however in principle is working on the organizational level, in practice is a kind of social resource which allocation is tied to social networks. Thus, redistribution and social networks in a society must be highly interdependent.

After discussing theoretical considerations of connections among redistribution and social networks, we show the main mechanisms, through which this interdependency can be examined empirically.

Keywords: redistribution, social networks, social integration

GERŐ MÁRTON – KOVÁCH IMRE

STRUKTÚRÁK, EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS HÁLÓZATOK

BEVEZETÉS

Tanulmányunk¹ a hagyományos osztály- és rétegződésmodellek kritikája, amelynek a célja olyan elméleti megközelítések felvázolása, amelyek új eszközöket adhatnak a magyar társadalom tagozódásának a megértéséhez. A rétegződés- és struktúramodellekkel kapcsolatban erősödő általános elégedetlenség oka, hogy a statikus modellek egyre kevésbé alkalmasak a mind összetettebb társadalmi jelenségek elemzésére és az ennek következtében alkalmazott redukció egyre kevésbé releváns értelmezésekhez és magyarázatokhoz vezet.

A tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalom szerkezetét, integrációját és működését nem lehet megérteni az államtól, a gazdaságtól és a politikától elválasztva. Ennek a meghaladását úgy kíséreljük meg, hogy a hálózat kutatások logikáját a piaci, állami redisztribúciós, disztribúciós módokkal összekapcsolva építjük be az integráció és társadalmi tagozódás kutatásába.

Az MTA TK Szociológia Intézete és a Tárki konzorciuma OTKA támogatással „Integrációs és dezintegrációs folyamatok a mai magyar társadalomban” címmel indított kutatást, amelynek célja a magyar társadalom tagozódásának új szempontokat is érvényesítő elemzése. A társadalmi integráció² azért vált az elemzés alapfogalmává, mert a munkaviszony (foglalkozás) alapú rétegződést erőteljesen keresztezik, átszövik, gyengítik, vagy éppen felerősítik más folyamatok és jelenségek, ezért a munka- és foglalkozási viszonyok integratív funkciója is lényegesen kisebb erejű, mint az ipari társadalmakban volt (Dupcsik–Szabari 2015). Következésképpen a politikai hatásokat, a fogyasztást és más posztmodern jelenségeket csoport- vagy réteggépző és ezért integrációs funkciókat is magában hordozó mechanizmusként kell értelmezni a társadalmi integráció vizsgálatakor. A feladatot tovább bonyolítja, hogy az integráció/dezintegráció egyes alterületein (munkaerőpiac, intézmények, rétegződés, kapcsolatok, értékek és normák, területi integráció) további lényeges, speciálisan az adott területen érvényes integráló mechanizmusok figyelembe vételére van szükség.³

Jelen tanulmány válaszkérés arra, hogy a magyar társadalmat integráló és dezintegráló mechanizmusok (Dupcsik–Szabari 2015)⁴ kutatásához hogyan járulhatnak hozzá a hálózat kutatás megközelítései és módsze-

1 A tanulmány elkészítését az OTKA 108836 sz. *Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban* c. kutatás támogatta.

2 „Társadalmi integráció alatt értjük, amikor az egyén vagy intézmény (cselekvő, ágens) kooperál egy társadalmi csoporttal vagy kollektivitással úgy, hogy „bizonyos mértékben” elfogadja annak értékeit, normáit, szabályait stb. Egy integrált társadalomban az intézmények, normák és szabályok mindenki számára legitim, elfogadható módon jelennek meg. Vagyis, egy „jól” integrált társadalomban az azt alkotó elemek összekapcsolódása, kooperációja ismert és elfogadott. Az integráció fogalma ugyanakkor igencsak értéktelített (olykor normatív): az integráció „pozitív”, míg annak hiánya – dezintegráció – legtöbbször negatív jelenséget hordoz.” Dupcsik–Szabari 2015:23.o

3 Ezek megnevezése az altémákhoz készített elméleti tanulmányokban történik (amelyek a socio.hu 2015/3. és 4. számában olvashatóak).

4 „Integrációs mechanizmusnak pedig a cselekvéseknek, beállítódásoknak, képzeteknek, stb. minden olyan ideáltipikus készletét tekintjük, amely adott integrációs ágens kooperációjának szintjét javítja és/vagy fenntartja a kooperáció további lehetőségét, növeli az ágens összetartozásának érzését, csökkenti a kommunikációs zavarok vagy konfliktusok kialakulásának esélyét... Az elméleti hagyományokra támaszkodva az integrációs mechanizmusok öt csoportját különböztetjük meg: a munkaviszony

rei, valamint hogy miként függhet össze és újíthatja meg az integrációs mechanizmusok elemzése a társadalmi tagolódás jobb megismerését? Az érdekel bennünket, hogy a network logika és a hálózati kutatási módszerek elősegíthetik-e az integráció mechanizmusainak elemzését.

A szociológia meghatározó szemléletmódja a foglalkozás, a munkaviszony (munkaerőpiac), az iskolázottság és a vagyon/tulajdon szerinti különbségeket tekinti a társadalmi egyenlőtlenségek meghatározóinak és kiváltóinak. Ebben az értelemben a munkaerőpiac, a tulajdon- és jövedelemmegoszlás által generált hatások és (osztály-, réteg)viszonyok, politikák, valamint a mindezeket közvetítő és előállító intézmények működése az elsődleges és legfontosabb társadalmat integráló mechanizmusok. Mindezek jelentősége a társadalmi integráció kutatásában sem tagadható. Egy sor olyan elméleti és empirikus kutatási eredmény és kérdésfeltevés született azonban az utóbbi két-három évtizedben, amelyek megkérdőjelezték a foglalkozási különbségekre visszavezethető egyenlőtlenségi modellek érvényességét.

A társadalmi integráció kutatás előzményének számító *Társadalmi metszetek* című kötet világos álláspontot közöl a foglalkozási besorolást felhasználó munkajelleg csoportokkal, az aktualizált munkajelleg csoportokkal, a foglalkozási rétegszerkezet és a mindezekkel összekapcsolt fogyasztási és életstílus csoportokkal kapcsolatban (Kovách 2006), amelynek a lényege, hogy ennek a kutatási paradigmának a magyarázó ereje erősen meggyengült az ezredforduló idejére. A kötet egyik fontos szövege (Bukodi 2006) a foglalkozás alapú rétegződés modell megújításának az egyik kiemelkedő kísérlete, mégis egyfajta bizonyíték is e közelítés korlátjaira. A kötet váltást szorgalmazott a teljes magyar társadalom releváns egyenlőtlenségeinek az elemzésében, és bár a több mint ötszáz oldalon erre nem került sor, a közölt szövegek egy része a szemléletváltáshoz történő hozzájárulás szándékával született. A hagyományos, és végső soron minden esetben a foglalkozást figyelembe vevő egyenlőtlenség elemzések problematikuságára utal, hogy a szakma doyenjei sem publikáltak Kolosi Tamás *Terhes babapiskóta* című kötete (Kolosi 2000) után a teljes magyar társadalom egyenlőtlenségeire vonatkozó munkákat. A rétegződésről szóló alapkönyv szerzője, Ferge Zsuzsa saját maga tett több fontos kísérletet a rétegződési modell újraértelmezésére illetve az EGP modell kritikájára (Ferge 2002/b, 2006/b, 2008/b, .

Tardos Róbert (2008) a foglalkozás alapú rétegződésvizsgálatok csökkenő magyarázó képességét annak tulajdonítja, hogy azok a foglalkozási kategóriákat rutinszerűen kezelik, miközben a hagyományosan alkalmazott kategóriák közül már több elveszítette tényleges kohéziós erejét. Egy olyan foglalkozás-tipológia megalkotása mellett érvel, amely az egyes foglalkozások kohézív, összetartó erejét veszi figyelembe. 2008-as tanulmányában egy ilyen tipológia megalkotására tett kísérletet. A foglalkozási kategóriákból kialakuló foglalkozási milióket a tudás-stílus dimenziójával egészítette ki és a szokásos, hierarchikus kategóriarendszer helyett egy hétosztatú, egyszerre vertikális és horizontális sémát alkotott meg.

A stratifikációs kutatások meghatározó alakjainak a munkássága nem lépett túl az évtizedekkel korábban kialakított elméleti kereteken. Csupán példaként említve: Grusky nagyszámú publikációinak a középpontjában az egyenlőtlenségek hagyományos témái, a szegénység, a nemi, a faji, iskolázottsági és foglalkozási egyenlőtlenségek, a demokrácia és egyenlőség állnak (Grusky et al. 2011, Grusky et al. 2013). Wright és Rogers (2011)

(foglalkozás) alapú integrációs mechanizmusokat; a formális és informális normakövetést mint integrációs mechanizmusokat, a tudáshoz, illetve a különböző társadalmi kapcsolatokhoz (tőkéhez) kapcsolódó mechanizmusokat és végül a politikai integrációs mechanizmusokat." Dupcsik-Szabari 2015:24.o)

könyve (Wright–Rogers 2011 Wright 2012) az amerikai és európai társadalom működéséről az osztály, munkaerőpiac, gender, szegénység, rassz, osztályharc, az osztály és stratifikációs elemzés kérdésköreit tárgyalja, nyomtatékosan a tulajdon- és jövedelem eloszlás egyenlőtlenségeit és a demokrácia tökéletlen működését tekintve az e dimenziókban tapasztalt egyenlőtlenségek meghatározóinak.

A foglalkozási besorolásra visszavezethető egyenlőtlenség megjelenítések használata a hazai és a nemzetközi gyakorlatban sem szűnt meg. Számos, ezt a közelítést alkalmazó tanulmány jelenik meg a vezető szociológiai folyóiratokban. Pedig az osztályok haláláról szóló tézisekkel és a nyolcvanas évek közepétől megjelenő és a munkajelleg paradigma helyébe mást, például a kockázatot (Beck 1992), a miliót (Hradil 1995), a hálózatot (pl. Castells 2005, az identitást (Castells 2006, az élményt (Schultze 2000) állító társadalomértelmezéssel az egyenlőtlenségek rendező elvének kiválasztására és kombinálásra vonatkozó lehetőségek száma jelentősen bővült. A hazai irodalomban a társadalomstatistikai munkákban tapasztalható a foglalkozás alapú egyenlőtlenség modell finomításának igénye (pl. Huszár 2012, 2015), egyelőre valódi áttörés nélkül.

A *Társadalmi metszetek* egy tanulmánya szerint a magyar társadalom egyenlőtlenségeinek, osztály- és rétegződési rendjének, jelen témánkra vonatkoztatva: az e rendet kialakító társadalmi integráció mechanizmusainak a megértéséhez a magyar társadalom posztmodern jelenségeinek, hatalmi viszonyainak és történeti fejlődési sajátosságainak az értelmezése is szükséges (Kovách – Kuczi – Jókuthy 2006). A tanulmány kulturális tőkérről tett megjegyzése a politika, a fogyasztás és más posztmodern jelenségek közvetlen réteggépző hatására is vonatkozik: ezek a kutatási témák megjelentek a társadalmi átmenet értelmezésében, de átfogó strukturális, illetve réteggépző jelentőséget már nem tulajdonítanak neki. A kötet egy másik szövege a munkajelleg-csoport modell túlélésének magyarázatát a szociológia és az értelmiség szerepváltozásában és intézményi átalakulásában, a modell általános társadalomtudományi érvényességében, a tudomány és politika viszonyában, a tudományfinanszírozás rendszerében adja meg (Kuczi–Kovách–Kristóf 2006).

A társadalmi integráció kutatása a rétegződés és osztálymodellek elemzéséről a hangsúlyt annak az értelmezésére helyezi át, hogy milyen (integráló) mechanizmusok vezetnek a társadalom csoportszerkezetének kialakulásához (Kovách et al 2012). E szemléletváltás hozzájárulhat a rétegződés- és osztálymodellek jobb megértéséhez, amihez azonban az egyén viselkedésén és strukturális beágyazódásán túl az állam, az egyén integráltságát/dezintegráltságát biztosító szervezet- és informális kapcsolatrendszerek szerepét is elemezni kell. Ennek a lehetőségét elsősorban a társadalmi erőforrások (ld. Lin 1991, 1999) elmélete adhatja meg. A társadalmi erőforrások alatt olyan erőforrásokat értünk, amelyek nem az egyén tulajdonát képezik, azok mozgósítása nem csupán az egyéni döntések függvénye, hanem a szervezeti pozíción és kapcsolatokon keresztül elérhető befolyás eredménye. Az integrációs kutatás számára így a kérdés az, hogy az intézményesült rendszerek és az informális kapcsolathálózatok kölcsönösen egymást alakító folyamata milyen integráló mechanizmusokon keresztül történik.

A dolgozat első részében a munkaviszony alapú rétegződéssel kapcsolatos integráció problematikáját tekintjük át a disztribúció/redisztribúció, azaz az állam, piac, hatalom integrációs rendszereivel összefüggésben. A következő fejezet a disztribúciós/redisztribúciós rendszerek hálózatelemzési logikával történő elemzésének a lehetőségéről szól a társadalmi erőforrások elméletét, valamint a hálózat és struktúratudatást a központba ál-

lítva. E nagyfejezet része a (disztribúciós/redisztribúciós) hálózatok működtetését végző „brókerek” társadalmi szerepének az elemzése. Az utolsó fejezet a „brókerek” legfontosabb készségnek, a tudásnak a megváltozott társadalmi jellemzőivel foglalkozik.

Munkaviszonyok, redisztribúció/disztribúció típusok, piac és hatalom

A munkaviszony (foglalkozás) alapú rétegződés és az ezzel kapcsolatos integratív funkció ereje (gyengülése) tetten érhető azokban az elemzésekben, amelyek a teljes (esetenként nemzeti) társadalmak egyenlőtlenségeinek a tanulmányozását tekintik feladatuknak. Szimptomatikus módon ilyen munkákból tudomásunk szerint nem túl sok látott napvilágot az elmúlt években.

Az *EGP modell* vagy az ahhoz lényegében hasonló rétegződés sémát alkalmazó elemzések logikája szerint a munkaviszony (foglalkozási viszony) a társadalmi egyenlőtlenségek kifejezője és a társadalom legfőbb integrálója, amelynek a kutatása esetenként kiegészülhet más integrációs hatások elemzésével (pl. iskolázottság, életstílus, vagy a mechanikusan értelmezett kulturális tőke, szülői kulturális háttér). A munkaviszony (foglalkozási viszony) azonban látens, kimondatlan módon mindig primátussal bír.

A *marxi ihletésű és neo-marxiánus osztály alapú tanulmányokban* a munkaviszony a tőkeviszonnyal, illetve néha a hatalmi dimenzióval (demokrácia) egészül ki. A nemi, faji, és egyéb különbségek visszavezethetőek a munkaviszonyokra, a jövedelmi és tulajdoni egyenlőtlenségekre, valamint ezekben az integrációs rendszerekben létrejövő egyenlőtlenségeket hiányosan ellensúlyozó, demokratikus deficittel működő politikai rendszerekre.

Az *inkluzív társadalom normatív modellje* a foglalkozási, tulajdoni, jövedelmi, az ezekhez kapcsolódó és ezekkel mért különbségeket fogja fel a társadalom alapvető egyenlőtlenségeinek. A társadalmi integráció e koncepció szerint olyan értékek, viszonyok és intézmények elterjedését segíti elő, amelyek képessé teszik az embereket az egyenlő jogok és hozzáférés alapján egy sor pozitív értéket hordozó részvételre a társadalmi, kulturális és politikai életben. A társadalmi integráció fogalmát a társadalmi kohézió koncepciója egészíti ki, amely azokat az elemeket (mechanizmusokat) foglalja magába, amelyek összehozzák, és együtt tartják az embereket (DESA 2009). Az inkluzív társadalom alapfogalmai körül elég sok a bizonytalanság (Ferge 2002a). Az egyenlőtlenség felfogásokban látens és kifejtetlen módon a munkaviszonyokon, a jövedelem- és tulajdon- és jogviszonyokon keresztül kifejezett társadalmi különbségek jelennek meg. A normatív értékneként tételezett integráció ezeknek az egyenlőtlenségeknek a mérséklését elősegítő folyamatok és beavatkozások összessége.

A *Sociology of Ireland* (Tovey–Share 2000) azon kevés munkák egyike, amely egy nemzet társadalmi viszonyainak a leírására vállalkozott. A gazdag írországi kutatási hagyományokat felhasználva ad olyan elemzést, amely nem csupán az egyenlőtlenség és a szegénység eloszlásának a mérését és kifejezését szolgálja, hanem a társadalomfejlődés dinamikájának és a kulturális viszonyok erősödő társadalomszervező szerepének a megértését is. Az osztályviszonyok elemzésének a kulcsfogalmai az érdekek, az osztályharc és az osztálytudat, és azoknak a kulturális megegyezéseknek és értékeknek a kontrollja, amelyek segítik az osztályok reprodukcióját vagy visszafogják és akadályozzák az osztályképződést és a társadalmi mobilitást. A társadalmi integráció az ír elemzésben elég egyértelműen az osztályviszonyok érvényesülésének a mechanizmusait jelenti a vagyoni,

tulajdoni, jövedelmi és kulturális területeken. A kötet számol azzal is, hogy a globalizáció ellenére és/vagy következményeként a kultúra integratív funkciói erősödtek fel az ezredforduló ír társadalmában.

A brit társadalomtudósok egy csoportja több mint két évtizede az *osztályelemzés újraértelmezésével* kísérletezik (Crompton 1993, és Crompton at al. 2000). Érvelésük szerint az osztály fogalmai és a rétegződés modellek továbbra is a társadalmi egyenlőtlenségek és társadalmi változások elemzésének fontos elméleti keretét jelentik – például a társadalom osztálytérképének a megállapításakor, a szegénység és az underclass, a középosztályosodás, a hagyományos munkásosztály felbomlásának és a felsőbb osztályoknak a leírásakor. Az osztályelemzés megújításához az osztály és a rétegződés többdimenziós felfogását, a termelés, a fogyasztás és az elosztás posztmodern elméleteket is hasznosító elemzését, az alkalmazott módszerek és teóriák pluralizmusának az elfogadását javasolják, azzal érvelve, hogy az osztály és rétegszerveződés olyan sok társadalmi szinten és dimenzióban történik, hogy az egyéni cselekvéseknek a társadalomszerkezethez kapcsolódását egyetlen magyarázó elv szerint nem lehet megérteni. Devine és Savage (2000) szerint az osztály és rétegződés politikai gazdaságtanra alapozott kidolgozása szükséges. Értelmezésük szerint az osztály alapú elemzések központjába a kultúra és gazdaság közötti közvetítések kerültek. Ez utóbbi kutatására nyílt az osztályelemzés megújítását szorgalmazó szellemi műhely képviselőinek lehetősége 2011-ben, amikor 161.000 internetes kérdőív feldolgozását követően 1026 fővel készíthettek kérdőíves interjúkat a brit társadalom új osztálymodelljéről (Savage et al. 2013). A kísérlet rendkívül tanulságos a társadalmi integráció kutatás számára is. A brit projektnek számos módszertani újítása, és talán ebből következően gyengesége van, kezdve az internetes kérdőívre történő válaszadás esetlegességétől a konkrét kérdésekig. A kísérlet valóban fontos tanulságait mindezen módszertani kétkedések nem befolyásolják. A kutatás kinyilvánítottan szembeszállt az EGP és a neo-marxista osztálymodellekkel és Bourdieu-re hivatkozva, a hagyományos egyenlőtlenségi dimenziók és a (kulturális) fogyasztás ötvözésével többdimenziós, a kulturális tőkefajtákat és a társadalmi kapcsolatokat is magukba foglaló osztálymodell felállítását ígérte. Az elemző munka során különösen a kulturális fogyasztás kapott nagyobb figyelmet. A brit társadalom osztálytérképének a megrajzolása és elemzése azonban csak részben igazolja a várakozásokat. Nem lehet véletlen, hogy a tanulmány címe („*A new model of social class?*”) kérdőjellel zárul. A tanulmány összegzése szerint sikerült kimutatni a társadalmi egyenlőtlenségek polarizálódását, a hagyományos középosztályok és a munkásság fragmentálódását, az elit és egy állandó létbizonytalanságban élő osztály formálódását, valamint egy mélyebb foglalkozási és iskolázottsági rétegződést. Mindezek nem jelentik sem az EGP modellt, sem a neo-marxisták társadalmi egyenlőtlenség elemzésének a meghaladását. A megnevezett hét társadalmi osztály⁵ változásában nem hoz gyökeresen új társadalommodellt. Az osztályok azonosítása és megnevezése végül is a munka és foglalkozásviszonyok alapján történik. A kulturális tőke, fogyasztás és a kapcsolatok ugyan megjelennek az osztályok leírásánál, de csupán mint a foglalkozási és tulajdoni osztály-meghatározók kiegészítői. És végül: a létrehozott osztálymodell nem többdimenziós, hanem hierarchikus modell, ami teljeséggel ellentmond az osztályelemző szellemi műhely és a két kutatásvezető korábbi munkáinak és e kutatás célkitűzéseinek is.

Az elterjedt osztály és rétegződésmodellek kevésbé veszik figyelembe, hogy az egyéni pozíció nem csupán az általában vett foglalkozási vagy más egyéni pozíciót jellemző strukturális mutató függvénye, hanem

5 A hét osztály: *elite, established middle class, technical middle class, new affluent workers, traditional working class, emergent service workers, precariat.*

azoknak a szabályozási és szervezeti folyamatoknak is, amelyek meghatározzák az elérhető erőforrások körét. Így annak megértéséhez, hogy egy társadalom hogyan és miképpen szerveződik, elengedhetetlen ezeknek a folyamatoknak – magyarán az elosztás és újraelosztás – lényeges elemeinek megértése is. Ezek szerint az integrációs mechanizmusokat és hatásukat hiábavaló a hagyományos módokon és módszerekkel keresni és szükség van arra, hogy olyan integrációs alapfogalmakat (újra)értelmezzünk, mint az állam, a redistribúció, a piac és hatalom kérdéskörei.

A redistribúció nagyságának, jellegének és szerkezetének a megítélése a kilencvenes évek elejétől szerteágazó kutatások tárgya. A megnövekedett érdeklődés önmagában is jelzi, hogy nyilvánvalóan teljesen új elosztási/újraelosztási rendszer jött létre. Ráadásul ez a rendszer gyorsan, akár a választási ciklusok között is nagymértékben változott, változhat. Az új redistribúciós/disztribúciós modell sajátosságainak és – ami a kutatásunk szempontjai szerint elsődleges – társadalmi hatásának megítélése és értékelése meglehetősen diffúz a szakirodalomban. A társadalmi integrációra vonatkozó kutatásunk egyik kitüntetett területe éppen ezért szükségszerűen a kiemelkedő jelentőségű állam/redistribúció/piac problémakör. Az elemzést jelentősen megnehezítik a magyarországi redistribúció elemeinek és szerkezetének gyakori és parlamenti/politikai ciklusoktól függő változásai, az európai redistribúciós rendszerek és modellek nehezen követhető és modell szintű elemzést szinte lehetetlenné tevő folyamatos átalakulása, valamint az a tény, hogy az elemzések elsősorban a hazai redistribúció egyes részterületeire és módszertani kérdésekre (pl. mérés, új módszerek) irányulnak.

A redistribúció a magyar társadalom egyik legfontosabb integráló és dezintegráló mechanizmusa. Hogy a központi állami redistribúció új szervezeti keretek közt a pártállam lebontását követően is újjáéledt, azt már a kilencvenes évek elejétől jelezték az elemzések (Voszka 1994, Szelényi et al. 1998). Voszka (1994) szerint az állami intézmények domináns részvétele a helyi, mikro-döntésekben, a közvetlen támogatások rendszerének folyamatossága, az állami tulajdonú vállalatok előnyben részesítése következtében a redistribúció a gazdaság minden szektorában és tulajdoni formájában tetten érhető.

A közgazdasági irodalom (különösen a 2002 utáni időszakra vonatkozóan) a rendszerváltást követő társadalmi konfliktusok kezelésére alkalmazott szociális kiadásokat nevezte meg az újjáéledt állami redistribúció okaként (Bélyácz 2007, 2008, Benedek–Firle–Scharle 2006, Szemere–P. Kiss 2011), amelyet a gazdasági növekedés egyik akadályának tartott. Szalai Júlia (2007) könyve pontosan elemezte az állami (túl)elosztás meghatározásáért zajló társadalmi és politikai csaták természetét, aminek a tétjét többek között az is emeli, hogy a lakosságban, különösen az alsóbb jövedelmi kategóriákban és a kevésbé iskolázottak között, erős igény él az állami újraelosztás iránt (Kolosi–Tóth I. Gy. 2008, Tóth I. Gy. 2008). A hazai redistribúcióval foglalkozó irodalom jellegzetessége, hogy inkább annak egyes területeire (nagyság és mérhetőség, adó, jövedelemelosztás, gazdasági növekedés), nem pedig a modell egészére és annak működésére koncentrálnak. A legtöbb tanulmány, érthető módon, a jóléti újraelosztás rendszerével, a szociálpolitika vonatkozó elemeivel és mindezek társadalmi következményével foglalkozik (csak példaként Ferge 2000, 2008/a, 2008/b Szalai J. 2004, Krémer 2009). Ennek az irodalomnak a sokaságához és részletezettségéhez képest sokkal kisebb számú az újraelosztási rendszer és gazdaságfejlesztés, vagy a területfejlesztés összefüggéseit elemző munka.

Az újraelosztás integratív és dezintegratív funkcióinak leírását tovább nehezíti, hogy az irodalom szerint

(pl. Boltanski–Chiapello 2005, Sjöblom 2006) az ezredforduló utáni európai és hazai elosztási és újraelosztási rendszerek uralkodó formájává a projekt vált (Voszka 2006), ami lényeges változásokat indukál gyakorlatilag a szervezetek és intézmények összes típusában (Czibere 2013). A projekt alapú fejlesztés és támogatás önmagában is mélyreható társadalmi következményekkel, új csoportok és társadalmi egyenlőtlenségek megjelenésével, valamint a projekt alapú fejlesztési forrás-újraelosztás által átrendezett hatalmi kapcsolatrendszerrel jár (Shucksmith 2000, Shortall 2004, Kovách–Kucerova 2006, 2009, Darvas–Ferge 2013). A projektek generálásában, irányításában kulcsszerepet játszó projektosztály (Kovách–Kucerova 2009) tevékenysége átírja a társadalmi tőke elosztásának és felhasználásnak korábbi feltételeit és rendszerét (Füzér 2013/a, 2013/b). A redisztribúció és társadalmi integráció témakör egy további, nehezen túlbecsülhető hatású összetevője a közvetlen állami/hatalmi beavatkozások elosztási és újraelosztási rendje, amely különösen 2010 után vált kiterjedtté és erőteljessé.

A jelenkori újraelosztási rend sajátosságának tartjuk, hogy egy időben több redisztributív/disztributív rendszer működik, amelyek a cél, az eszköz, az eljárási módok, az újraosztott javak, eszmék, erőforrások, az intézményi és társadalmi főszereplők szerint jellegzetes különbségeket mutatnak (Csaba 2013). Ezen társadalmat integráló és dezintegráló újraosztási rendszerek közül a jóléti állam működése és/vagy diszfunkcionalitása a leginkább ismert. A szociális ellátás és szociálpolitika, az egészségügy, az iskolarendszer, a munkaerőpiac szabályozása, az állam adópolitikája, a gazdaság- és területfejlesztés, a lokális újraelosztás, a médiák szabályozása a modern állami redisztribúció legfontosabb területei. A *jóléti újraelosztás* alapfunkciója a társadalmi egyenlőtlenségek kezelése. A második redisztributív rendszer az közfeladatok ellátásában a gazdaság és területfejlesztésben, a közintézmények finanszírozásában gyakorlatilag általánossá vált *projekt alapú újraelosztás*, a kapitalizmus új szelleme (Boltanski–Chiapello 2005). A projektessé tett redisztribúció az Európai Unió egyik alapvető funkciója (Ray 2001), amely szükségszerűen projektessé tette a nemzeti, regionális és helyi újraelosztási módokat is. Az EU fejlesztési és politikai céllal javakat, eszméket, embereket, gyakorlatokat áramoltat. A projekt az uniós rendszerek legitimitásának és az uniós politikák érvényesítésének az eszköze. A projekt, mint a szervezés és menedzsment domináns módja a gazdaság és közigazgatás minden területét átszövi és a fejlesztés sok esetben szinte kizárólagos forrása. A fejlesztési források újraelosztásának ellenőrzése a hatalmi/politikai változások sorozatát idézi elő. A projekt sajátos hatalmi viszonyokba zárja résztvevőit, és a társadalmi újratermelés és az egyenlőtlenségek új formáinak a forrása is lehet. A projekt elvileg piacelvű működési módokhoz rendel forrásokat a gazdaságban és a közigazgatásban, ugyanakkor a parlamenti demokratikus rendszerekben korábban ismeretlen arányban növeli meg a politika (és a politikusok) befolyását a gazdaság fölött. A projekt uniós meghatározása szerint is a külső beavatkozás elsődleges eszköze. A fejlesztési projekt céljairól, kiírásáról és a pályázási egész folyamatáról a politika dönt. A projekt alapú redisztribúció következménye, hogy a politika közvetlenül és intézményesen avatkozik be a gazdaságba és ellenőrizhetetlenül össze is fonódik azzal.⁶

A harmadik típusú elosztási/újraelosztási mód különösen a szocialista rendszerekből kilépő régiókban erős. Az állami tulajdon lebontása, a piaci rendszerek térhódítása kivételes lehetőséget teremtett a tulajdon

⁶ A három redisztribúció típus mellett egy következő elemzésben szükségszerűnek látszik a (pénz)piaci logika szerint képezhető model(lek) végiggondolása is például Wallerstein, Piketty munkái alapján. Ennek elméleti előzményeiről és lehetőségeiről kutatásunk kontextusában Dupcsik–Szabari (2015) tanulmánya közöl fontos összefüggéseket.

közvetlen újra- illetve elosztásához. Míg a jóléti típusú és projektesített redisztribúció elsősorban piaci és kvázi piaci eszközökön keresztül járul hozzá a piacosítható javak, szolgáltatások, koncessziók, hozzáférések, társadalmi tőkék, a tudás és a fejlesztési források újraosztásához, a harmadik típusú elosztási mód fizikai tulajdont, vagyont és tőkésíthető javakat rendel új birtokosokhoz. A stark-i analógiával (Stark 1996) *rekombinánsnak elnevezett redisztribúció* nem gazdasági, hanem elsődlegesen politikai/hatalmi eszközökkel működő (újra)elosztási mód. A rekombináns redisztribúció/disztribúció célja nem az egyenlőtlen helyzetek menedzselése, illetve a speciális célú és funkciójú fejlesztések, növekedés kivitelezése, hanem a tulajdon és a tőkejavak újraosztása piacon kívüli eszközök felhasználásával. A szocialista rezsimek bukása után a rekombináns redisztribúció szükségszerűen tömeges részvétellel járt és idővel reálisan várható volt a leépülése. Ezzel szemben az új EU tagállamokban az ezredfordulót követően a rekombináns redisztribúció sajátos formákban éledt újra. A világgazdaság finanszírozási válságára adott európai válaszok a régi tagállamokban is életre hívták az újraelosztás rekombináns rendszerét vagy legalább is annak egyes elemeit, például a nemzetállamok pénzügyi beavatkozásai során. Úgy tűnik, hogy a rekombináns (re)disztribúció leginkább Magyarországon vált szisztematikusan működtetett rendszeré (Csillag – Szelényi 2015). A három redisztribúciós rendszer minden modern társadalomban jelen van, egymáshoz viszonyított jelentőségük azonban különböző. Társadalomtípusok szerint más kombinációkban, de egyszerre kiegészítő, rivális és egymást gyarmatosító mezők, amelynek a magyarországi mintázata további, összehasonlítható kutatásokat igényel, mint ahogy a redisztribúciós integrációs modellek morfológiai sajátosságai is. Az pedig, hogy melyik milyen szerephez jut, nagyban függ az adott társadalom hálózati jellemzőitől.

Redisztribúciós/disztribúciós módok és hálózatok

A társadalmi integráció kutatásának egy következő lényegi kérdése, hogy milyen integrációs mechanizmusokon (Dupcsik–Szabari 2015) keresztül részesednek a társadalmi aktorok a különböző redisztribúciós/disztribúciós rendszerek és a piac által el- és újraosztott javakból, és hogy e rendszerek hogyan befolyásolják és alakítják magát az integrációt. Ezek a mechanizmusok minden esetben interakciókon alapulnak. Mivel a mögöttes kapcsolatrendszerek a formális eljárások működését is jelentősen befolyásolják, az informális mechanizmusok pedig tulajdonképpen ezeken a kapcsolatrendszereken alapulnak alapulnak, mindenképpen indokolt annak vizsgálata, hogy a társadalmi hálózatok miképpen befolyásolják az elosztás és újraosztás módjait.

A társadalmi alrendszereket átszövő kapcsolathálózatokat többen vizsgálták már. Burris (2005) és Mizruchi (1992) például azt mutatták be, hogy az üzleti hálózatok meghatározhatják a politikai hálózatok sajátosságait, Stark és Vedres (2012) magyarországi példája szerint pedig ennek a fordítottja is előfordulhat. Az 1990 és 2001 közötti időszakot felölelő, a legnagyobb cégek igazgatótanácsainak összetételére vonatkozó vizsgálatuk szerint folyamatosan nőtt a cégek politikai szempontok alapján történő elkülönülése. A cégek üzleti partnereinek kiválasztását egyre inkább meghatározta, hogy milyen pártokhoz kötődő politikusok voltak az igazgatótanácsi tagok között és emiatt az üzleti hálózatok is reprodukálták és tovább növelték a politikai eredetű polarizálódást. David Stark több munkájában is felhívta a figyelmet az állami- és magántulajdon összefonódásaira és az így kialakuló tulajdonosi hálózatokra. Ezeket a hibrid tulajdonosi formákat nevezte először rekombináns tulajdonnak, (Stark 1996), majd a gondolatot továbbfűzve az így kialakuló tulajdonosi és vállalathálózatokat vizsgálta szerzőtársaival (Stark et al. 2000). Ezekből a vizsgálatokból az derült ki, hogy a jogi szempontból magántulajdonnak minősü-

lő vállalatok előszeretettel használnak fel állami forrásokat, valamint, hogy az államnak a rendszerváltás után is jelentős szerepe maradt a vállalati mező szerkezetének alakításában. Egy másik aspektusból vizsgálta a kérdést Csillag és Szelényi (2015), akik három, a poszt-szocialista országokra jellemző elosztási rendszert különböztetnek meg: (1) az elsődlegesen piaci logika által vezérelt, ám neo-patrimoniális mechanizmusokkal kiegészített rendszer⁷, (2) a közjóságok neo-patrimoniális elosztása magánvállalkozók és befektetők számára egy legális-rationális közjogi rendszer keretei között és (3) a neo-prebendális rendszer, amelyben a korábban már elosztásra került vagyon újraosztása történik hatalmi eszközökkel, azaz ebben az esetben a korábban privatizált vagyonelemek újraállamosításáról és újrakiosztásáról van szó. Csillag és Szelényi szerint Magyarország 2010 után egyre közelebb került ehhez a harmadik, neo-prebendális rendszerhez. A neo-prebendális rendszert a politikai vezetők újabb generációja hozta létre (pl. Vlagyimir Putyin) azokban az országokban, ahol a demokrácia gyenge lábakon áll és a választásokkal szerzett legitimitációt a hatalom kevésnek tartja, ezért a vagyon újraelosztásának célja a politikai támogatás biztosítása.

A politika nem csak a szervezeti, hanem a személyes, interperszonális hálózatokat is jelentősen befolyásolhatja. Angelusz és Tardos (2011) tanulmánya 2003-as és 2008-as adatok összehasonlításával mutatta be, hogy a politikai hovatartozás egyre nagyobb szerepet játszik a személyes ismerősök, barátok kiválasztásában – legalábbis a politikailag elkötelezettek táborában. Ehhez azonban fontos adalékot jelent Baldassari (2011) kutatása, ami szerint a politikai polarizáció alapvetően csoportszinten alakul ki.

Ezek a vizsgálatok azért lényegesek, mert nem önmagukban valónak tekintik az interperszonális vagy szervezeti hálózatokat, hanem egymással összefüggésben vizsgálják az egyéni és csoportszinteket, illetve akár a társadalmi alrendszerek szintjeit. Ezzel pedig jól illusztrálják, hogy a rétegződéskutatásban is megjelenő interperszonális hálózatok valójában szervezeti hálózatokat is jelölnek, melyek megértésén keresztül az alrendszerek kapcsolódási pontjaihoz és módjaihoz is eljuthatunk. A társadalmi integráció vizsgálatában az interperszonális, a társadalmi struktúrát képező kötések és az elosztási, újraelosztási rendszerek közötti kapcsolatok lényegesek. Az üzleti és politikai hálózatok vagy a civil szervezetek és az állam kapcsolatainak jellemzőit tágabb kontextusban értelmezve kutatási kérdésünk így az, hogy a szervezeti, gazdasági újraelosztási mechanizmusokat milyen módon befolyásolhatják az interperszonális kapcsolathálózatok.

A struktúrakutatásban a társadalmi státuszt jelző indikátorok mögött leginkább olyan erőforrások állnak, amelyeknek az egyén nem kizárólagos tulajdonosa, azokkal nem rendelkezhet önállóan, így elérésük és mozgósításuk csakis kapcsolatokon keresztül lehetséges. Nan Lin (1999) ezeket társadalmi erőforrásoknak nevezi.⁸ Lin ugyan beszél személyes erőforrásokról is – amelyekkel az egyén szabadon rendelkezhet –, ugyanakkor a társadalmi státusz megtartásához és a felemelkedéshez szükséges erőforrások zöme társadalmi erőforrás. Még

7 A patrimonializmus a szerzők szerint tulajdonképpen minden poszt-szocialista országban megjelenik a viszonylag gyors privatizáció sajátosságai miatt: a helyi vállalkozók a tőkehiány miatt nem tudják állami/politikai szereplők segítségével megszerezni a privatizálandó tulajdont, míg a külföldi vállalatok ugyan rendelkeznek a megfelelő mennyiségű tőkével, ugyanakkor nincs pontos információjuk arról, milyen vagyonelemeket érdemes megvásárolni. (Csillag–Szelényi 2015)

8 Lin más munkáiban előszeretettel alkalmazza a társadalmi tőke kifejezést. Ebben a cikkében azonban megjegyzi, hogy a társadalmi tőke koncepciók közös eleme tulajdonképpen az, hogy a kapcsolatokon keresztül elérhető javakról van szó. Ugyanakkor az sem teljesen világos, hogy a „tőke” kifejezés pontosan leírná-e javak használati módjait (ld. Angelusz 2010), így ebben a cikkben a társadalmi erőforrás kifejezést használjuk.

a leginkább egyértelműen személyes erőforrásnak tűnő vagyon forrása is valójában a kapcsolatrendszerünk: a rendelkezésünkre álló anyagi erőforrások legtöbbször fizetésünkből, vagy a kapcsolataink révén szerzett vagyonelemekből állnak. A fizetés forrása a munkaviszony, amely valójában nem csupán az egyén attribútuma, hanem szervezeti kapcsolódások bonyolult rendszerét jelenti: a saját munkánk ellátásához rendszerint mások munkájára vagyunk utalva. A Bourdieu (2000) által külön tőkefajtnak tekintett kulturális tőke elsajátítása, majd értéke valójában szintén erősen függ a kapcsolatrendszeinktől (tudjuk-e melyik iskolába érdemes beiratkozni, mennyire támogatja a különböző tudáselemek elsajátítását a társas környezet, mennyire értékeli a környezetünk az így megszerzett tudást).

A redisztribúción és piaci akciókon keresztül megszerezhető erőforrások jelentős része szintén ilyen társadalmi erőforrás, hiszen olyan közjavak elosztása történik, amelyeket definíciószerűen senki sem birtokol teljes egészében. A rekombináns redisztribúció és disztribúció, a közjavak pusztán hatalomtechnikai szempontokat követő elosztása esetén talán az is egyértelmű, hogy ezekhez az erőforrásokhoz a kapcsolatokon keresztül vezet az út. A projekt alapú redisztribúció esetén – ha a nagyobb projektek lebonyolításához és megszerzéséhez szükséges lobbitevékenységtől el is tekintünk – a megfelelő információk megszerzése, a projekthez szükséges eszközök és tudás megszervezése ilyen kapcsolati erőforrásokat igényel (Csurgó–Kovách–Kucerova 2008). A jóléti újraelosztás esetén pedig feltehetően nem csupán egy adott típusú erőforráshoz való hozzáférés, hanem annak minősége (például az egészségügyi ellátás esetében) lehet a kapcsolatok függvénye (Maulik et al. 2009).⁹

Lin (1999) elsősorban a társadalmi mobilitás kérdéskörét tárgyalva alkalmazza a társadalmi erőforrások fogalmát. Tételeiből azonban véleményünk szerint az is következhet, hogy a társadalom kapcsolathálózati szerveződése tulajdonképpen azt is meghatározza, hogy ki mennyire képes részt venni a redisztribúciós és elosztási folyamatokban, milyen módon és mértékben jut hozzá az erőforrásokhoz. Még tágabb kontextusban ez azt jelentheti, hogy egy társadalom kapcsolathálózatai, e kapcsolathálózatok szerkezete befolyással lehet arra, hogy az egyes redisztribúciós típusoknak és piaci működésformáknak mekkora szerepe egy társadalom újra- és elosztási folyamataiban. A fragmentált hálózatok például könnyen kedvezhetnek a rekombináns redisztribúció elterjedésének, hiszen gyengék azok a társadalmi csoportok és alrendszerek közötti kapcsolódások, amelyek az ellenőrzési mechanizmusok működéséhez szükségesek.

Társadalmi hálózatok és struktúrakutatás

A hálózatkutatás két szempontból is a foglalkozás alapú struktúra- és rétegződéskutatás ellenpontját képezheti: Egyrészt egyértelműen többdimenziós és nem hierarchikus módon konstruálja meg a társadalom rendszerét, másrészt a foglalkozás alapú besorolással szemben inkább az informális kötődéseket és nem az intézményekhez való viszonyt hangsúlyozza.

Míg az egyenlőtlenségkutatás egy külső jellemző (a munkaerőpiaci státusz, foglalkozás) alapján csoportosít, addig a hálózati modell a kapcsolatok szerinti szerveződésre építve „valódi” csoportokat keres. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a válaszadók osztályozása három szempont alapján történhet:

⁹ Persze a szociális ellátás különböző formáival kapcsolatban sokszor a jogosultak információval való ellátottságán vagy kapcsolatlemtől képességén múlhat, hogy tudomást szereznek-e az adott ellátásról és az igénybevétel mikéntjéről.

a. A foglalkozás alapú rétegződésvizsgálatokhoz hasonlóan olyan csoportokat definiálunk, amelyek tagjai ugyan nem feltétlenül állnak kapcsolatban egymással, de egy konkrét csoporthoz, szervezethez, intézményhez kötődnek. Laumann és munkatársai (1989) elsősorban a nagyobb társadalmi csoportokat említik (társadalmi réteg, etnikai csoport), de akár szervezeti tagságra is gondolhatunk (Marin–Wellman 2011; Pichler–Wallace 2009).

b. A csoportokat a tagok között létrejövő interperszonális kapcsolatok hozzák létre és alakítják. Ez azt jelenti, hogy a csoportokat bizonyos típusú relációkban való részvétel (Laumann et al. 1989) szerint határozzuk meg, illetve az alapján különítjük el, hogy a csoport tagjai közötti kapcsolat sűrűbb, mint a csoporton kívül eső hálózati szereplőkkel lévő kötések.

c. Az egyes szereplők egocentrikus kapcsolathálózatának jellemzői (méret, heterogenitás stb.) alapján történő osztályozás.

Laumann és munkatársai (1989) az első pozíció vagy reputáció alapú¹⁰, a másodikat pedig kapcsolat alapú megközelítésnek nevezi. Bár az első a gyakoribb a struktúrakutatásban, a második sem ismeretlen. A harmadik típus leginkább Burt és Lin munkái nyomán vált hangsúlyossá (ld. például Burt 1977; Lin–Fu – Hsung 2001). Ez a típus az egyes szereplőket azáltal sorolja csoportokba, hogy mennyire hasonlóak a kapcsolataik (strukturális ekvivalencia), vagy pedig a kapcsolatok mennyisége és minősége alapján számolt presztízsmutatók alapján. A külső attribútumok (például az iskolai végzettség) szerepe mindhárom esetben másodlagossá válik azzal, hogy empirikusan eldöntendő kérdéssé válik, hogy az attribútum alapú osztályozás mennyire függ össze a kapcsolat alapú csoportképzés eredményeivel.

Egy további előny, hogy a kapcsolatokon keresztül feltárt struktúrában nem csak a társadalom különböző csoportjainak hierarchikus, hanem vertikális szerveződése, térképe is megrajzolható, hiszen elképzelhető, hogy különböző társadalmi csoportok, bár hasonló presztízzsel, végzettséggel anyagi erőforrásokkal rendelkeznek, mégis elkülönülnek egymástól (Marin–Wellman 2011).

Végül, ez a módszer arra is lehetőséget ad, hogy az egymástól elkülönülő társadalmi csoportok közötti kapcsolatokról (Angelusz–Tardos 1991c; Laumann–Pappi 1991), és e kapcsolatok a mobilitásban betöltött szerepéről képet kaphassunk (Lin 1991, 1999).

A hálózat kutatás másik jellegzetessége a klasszikus egyenlőtlenségkutatáshoz képest, hogy az osztályozás végeredményben az informális, személyközi kapcsolódásokat, illetve azok lehetőségét vagy hiányát jeleníti meg. Ezzel szemben a foglalkozáson alapuló besorolások a válaszadók nagy intézményrendszerekhez való kapcsolódásából indulnak ki. Ennek alapkérdése, hogy valaki egyáltalán „benn van-e” a munkaerőpiacon vagy sem, részesül-e valamilyen szociális ellátásban vagy sem, vagy éppen milyen típusú iskolába járt.

A két irányzat között természetesen létezik kapcsolat vagy átjárás. Rendszerint mindkét szempontot, a foglalkozást közvetlenebbül anyagi, míg a kapcsolatokat kapcsolati vagy társadalmi erőforrásként értelmezik. Ezek együttesen más tényezőkkel kiegészítve vagy egymás között konvertálhatóan járulnak hozzá az egyén tár-

¹⁰ Reputációs abban az esetben, ha a csoporttagságot valamilyen hozzáértő, befolyásos csoporttag stb. véleménye alapján állapítjuk meg.

sadalomban elfoglalt pozíciójának eléréséhez (Angelusz–Tardos 2006).

Egy másik kapcsolódási lehetőség a foglalkozási miliőkön alapuló csoportképzés, amikor a kapcsolatokon keresztül a foglalkozási csoportok közötti interakciókat keressük (Tardos 2008). Néhány esetben a hálózati megközelítés inkább módszertani kiegészítést jelent más, például a fogyasztási csoportokon alapuló rétegződés-vizsgálatokhoz (Katz-Gerro–Talmud 2005).

Ugyanakkor ezek a kapcsolódási pontok, kísérletek csupán implicit feltételezik a szervezetek és az informális kapcsolathálózatok kölcsönös függését és egymásra hatását. Az elemzésekben a két tényező kapcsolata leginkább makro jelleggel jelenik meg – azaz például megállapíthatjuk, hogy az 1990-es évek közepéhez képest a kétezres években a két erőforrás egyre szorosabban összefügg egymással (Angelusz – Tardos 1998). A kapcsolathálózati megközelítés egyre növekvő népszerűsége ellenére kevesebb kísérlet történt az olyan mechanizmusok elemzésére, amelyeken keresztül a kapcsolathálózatok befolyásolják az elosztási és újraelosztási formák kialakulását és működését, illetve fordítva, a redisztribúció/disztribúció és a kapcsolathálózatok jellemzőit.

Amennyiben mégis történtek ilyen kísérletek, ezek érdekes módon elsősorban a redisztribúció patológiáit igyekeznek kapcsolathálózati vizsgálatokkal és terminusokkal is magyarázni. Hellman és munkatársai (2000) a kelet-európai átalakulások kapcsán foglalkoznak azzal, hogy a cégek milyen kapcsolatot alakítanak ki az állammal és hogyan próbálják befolyásolni annak működését úgy, hogy az a saját érdekeiket segítse. A szerzők több korrupció típusról írnak. Az adminisztratív korrupció a szabályok alkalmazásának befolyásolására irányuló „szokásos”, a hivatalnokok lefizetésével járó korrupció. A „befolyásolás” már inkább a játékszabályokat próbálja alakítani, de konkrét fizetség nélkül. A „*state capture*” állapotában pedig a cégek fizetséget ajánlanak a politikusoknak és hivatalnokoknak azért, hogy olyan jogszabályokat hozzanak, amelyek a cégek számára teremtenek kedvező helyzetet. Míg a „befolyásolás” képessége az állammal kialakított régi és jó kapcsolatnak köszönhető, addig a „*state capture*” módszereit alkalmazó cégek rendszerint a piac új szereplői közül kerülnek ki, akik a befolyásolási képesség alapjául szolgáló kapcsolat hiányát próbálják pótolni az állami szereplők foglyul ejtésével.

Hellman és munkatársai (2000) Magyarországot még az alacsony korrupciós kockázatú országokba sorolták, míg az utóbbi években a Transparency International elemzése szerint Magyarországon rendszerszintűvé vált a „*state capture*” állapota. (Burai-Hack 2011)

Jancsics és Jávor (2012) az informális kapcsolatok magyar gazdaságban betöltött szerepére emlékeztetnek. A 2000-es években a korrupció egyre nagyobb mértékűvé vált, aminek Jancsicsék szerint az egyik oka a nemzetközi összehasonlításban is magas redisztribúciós arány. A növekvő korrupciót pedig olyan professzionalizált hálózatok teszik lehetővé, amelyeket állami és gazdasági szereplők közösen hoznak létre. Ezekben a hálózatokban jól elkülöníthető szerepek és alhálózatok találhatóak, a következő funkciókkal: a pénzforrást jelentő „fejőstehén”, a külső és belső kontrollmechanizmusokat kikapcsoló „*switchman*”, az illegális profit kinyerésére szakosodott szereplők illetve a hálózat tagjait összekötő „bróker”, és az irányító funkciót betöltő „vállalkozó”.

A korrupciós hálózatok elsősorban olyan személyekből (és szervezetekből) állnak, akik jelentős szervezeti erőforrásokhoz férnek hozzá, hiszen ezeket az erőforrásokat bocsájtják áruba vagy használják a saját céljaikra. Ezek az erőforrások nem mindig pénzt jelentenek, hanem tulajdonosi jogokat, hozzáférést különböző alapok-

hoz vagy fejlesztési forrásokhoz.

A szerzők a korrupciós hálózatok négy típusát különítik el: a „kannibál” hálózatokat, ahol a fejőstehén és a többi szereplő is egy szervezeten belül van, így ezek a hálózatok előbb-utóbb „felfalhatják” az adott szervezetet. A „parazita” hálózatok esetén a korrupciós hálózat szereplőinek célja, hogy közösen találjanak egy külső fejőstehenet és egy komplex hálózaton keresztül nyerjenek ki minél több extra-profitot, minél hosszabb időszakon keresztül. A korrupciós hálózat nem tudja teljesen átvenni a szervezet irányítását, hanem igyekszik rejtve maradni. A „kizsákmányoló” jellegű hálózatokban a kizsákmányolt szereplők alárendelt vállalkozók. Ezek azok a projektekben jellemzők, amikor a kormányzati szereplő képes kényszeríteni a vállalkozókat, hogy fizessenek vissza a megnyert pályázati illetve projektpénzből. A negyedik típust a „monopolisztikus” hálózatok alkotják, amelyekben politikai és gazdasági elit a szabályozás manipulációján keresztül hoz létre belső kvázi-piacokat, ahol jelentős előnyöket élvez (Jancsics–Jávor 2012).

A korrupciókutatások tehát – főképp a rekombináns tulajdonok tulajdonosi hálózatait és neo-patrimoniális, illetve neo-prebendális elosztási rendszerek sajátosságait szem előtt tartva – tulajdonképpen informális (re) disztribúciós hálózatokat fednek fel. Kevesebb kísérlet történik ugyanakkor a redisztribúció informális kapcsolathálózatokra gyakorolt hatásának megértésére. Aligha lehet kérdéses például, hogy az infrastrukturális beruházások jelentősen alakíthatják az egyes települések és régiók közötti kapcsolatokat, az iskolarendszer szelektivitásának mértéke pedig jelentősen befolyásolja a kialakuló mikro- és makrohálózatok heterogenitását. A redisztribúció értékválasztásai, formái, egyes intézményei jelentős mértékben járulhatnak hozzá a különböző szintű hálózati tulajdonságok meghatározásához.

Az integrációs kutatás számára a kérdés az, hogy ez a két, kölcsönösen egymást alakító folyamat milyen mechanizmusokon keresztül történik. A továbbiakban ezért bemutatjuk, hogy két, egyébként a kapcsolathálózatok kutatásában régóta vizsgált jelenség, az erős és gyenge kapcsolatok hatásai, illetve a brókerek jelenléte hogyan kapcsolódhat a redisztribúciós folyamatokhoz.

Erős és gyenge kapcsolatok, hálózati szerkezetek és integrációs mechanizmusok

A társas kapcsolatok, kapcsolathálózatok talán leggyakrabban hivatkozott integrációs mechanizmusai a gyenge és erős kötések hatásaihoz kapcsolódnak. Ugyan a kötéstípusokhoz kapcsolódó mechanizmusok interperszonálisak, és az egyén, illetve közvetlen környezete (családja, barátai, ismerősei) révén fejtik ki hatásukat, mégis egyértelműen fontos rendszerszintű következményekkel járnak és befolyásolják a társadalmi intézmények működését. Itt röviden bemutatjuk a kétféle kapcsolattípust, majd a csoportkohézió és a brókerek témáin keresztül bemutatjuk, milyen hatással lehetnek a hálózatok az elosztási folyamatokra.

A kétféle kapcsolattípust rendszerint két elv mentén különítik el egymástól:

1. A kapcsolat időbeli intenzitása: az egyik elv a két fél érintkezésének gyakorisága. Ezt az elvet alkalmazta például Granovetter híres munkájában (Granovetter 1973). Erős kapcsolatnak tekintette azokat, amelyekben legalább hetente kétszer érintkeznek egymással a felek, kifejezetten gyengének pedig azokat, amelyek maximum évi egy érintkezéssel járnak.

2. A kapcsolat tartalma, funkciója: egy másik lehetőség a kapcsolatok tartalma szerinti elkülönítés. Rendszerint az erős érzelmi (rokoni és közeli baráti) kapcsolatokat sorolják az erős, míg a munkatársak, tágabb ismeretségi körbe tartozókat sorolják a gyenge kapcsolatokhoz. Ennek egyik változata, amikor a kapcsolatokat a szerint különítik el, hogy azok egy vagy több funkciót hordoznak-e. Erős kapcsolatok azok, amelyeknek több funkciójuk is van (például egyszerre jelentenek segítségnyújtást valamilyen baj esetén és partnert a szórakozáshoz), míg gyenge kapcsolatok az inkább egyfunkciós kapcsolatok lehetnek. Persze a funkciók eleve magukban hordoznak bizonyos erősséget. A személyes problémák megoldásában is szerepet játszó kapcsolatok erősebbek, mélyebbek, így más területeken is megjelennek, mint a pusztán szórakozásra „használt” társak. Leggyakrabban a kapcsolat funkciója mentén történő elkülönítést alkalmazzák a hazai kapcsolatháló-kutatások is (Albert–Dávid 2012; Angelusz–Tardos 1991b, 1998; Utasi 1991).

A két elv mentén meghatározott kapcsolatok sokszor egybeesnek egymással, de nem feltétlenül. A családi vagy baráti kapcsolatok akkor is erősek maradhatnak, ha ritkábban jelentenek személyes találkozást vagy kommunikációt – bár a mobiltelefon és internetes kommunikáció ezen feltehetően sokat változtatott – míg például a munkatársainkkal sokszor találkozunk, de nem feltétlenül alakul ki velük mélyebb, többfunkciós kapcsolat.

Csoportkohézió versus áthidaló kötések

A csoportkohézió és a társadalmi csoportok zártsága vagy nyitottsága talán az egyik legfontosabb kérdés. Az egymástól erősen elkülönülő társadalmi csoportok nagymértékű egyenlőtlenséget feltételeznek, hiszen teljesen más erőforrásokhoz férnek hozzá a különböző társadalmi szegmensek. Emellett az erősen fragmentált társadalom a társadalmi látásviszonyokat is rontja, lehetővé téve egymással erősen szembenálló identitások, eltérő világképek kialakulását és természetesen a nyilvánosság korlátozását is. Ezek a társadalmak jellemzően az erős kötések alapuló csoportokat részesítik előnyben, ami rendszerint együtt jár azzal is, hogy a formális intézményekbe vetett bizalom alacsony, a családi kötődéseket pedig felülértékelik. Ez vezet az amorális familizmus kialakulásához, amelyben a családtagok a társadalmi normákkal is szembemenő segítése, előnyben részesítése is elfogadottá vélik (ld. Dupcsik – Tóth 2008).

Csoportszinten az erős kapcsolatok elsősorban a csoportkohézió kialakításában és fenntartásában játszanak szerepet. Minél több az ilyen erős kapcsolat, feltehetően annál erősebb lesz a csoport kontrollja a tagok felett, és annál erősebb lehet a csoport normarendszere is. Ugyanakkor az erős kötések a csoport klikkesedése és bezáródása irányában hatnak. Ennek elsődleges mechanizmusa az erős kapcsolatok tranzitív jellege: amennyiben *A* aktor két másikkal (*B* és *C* aktor) erős kapcsolatot alakít ki, nagy valószínűséggel ez utóbbiak is megismerkednek egymással. Minél erősebb *A* és *B*, illetve *A* és *C* között a kapcsolat, *B* és *C* között annál nagyobb valószínűséggel jön létre az ismeretség (Granovetter, 1973, 1983). Így erős kapcsolatokon alapuló zárt triádok jönnek létre, amelyek végeredményben a csoport kohéziójának növekedéshez, de egyben klikkesedéshez és a csoport bezáródásához vezetnek. Mérei (2003) ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy a zárt alakzatok a véleményképződés színterei, azaz ezek nélkül nehezen alakul ki olyan norma, amely később a csoportot meghatározó identitás és működés alapja lehet.

A kapcsolathálókat homogenizáló hatása van a gyakran megfigyelt hasonlósági elvnek is, azaz annak, hogy egy aktor rendszerint hozzá hasonlót választ közeli barátnak, társnak. (Laumann – Pappi 1991). Elsősorban a települési szegregáció tárgyalásában említik e mechanizmus ellentétpárját, a tőlünk különböző szereplők-től való távolmaradás vagy taszítás jelenségét, ami szintén homogén csoportok létrejöttéhez vezet (Skvoretz 2013).

Az erős kapcsolatok léte és a kohézió, illetve homogén közösségek létrejötte mellett az a kérdés vetődik fel, hogy miként terjednek el az e csoportokban létrejött normák és viselkedésminták. Mérei – ahogy a korábbi szociometriai irodalom alakjai – elsősorban a csoport kohéziós mutatóit és az ún. befolyási övezetek méretét hangsúlyozza, azaz minél behálózottabb egy csoport és a központi zárt alakzat tagjai minél több csoporttagot érnek el közvetlenül – akár erős, akár gyenge, de mindenképpen érzelmi-rokonszenvi jellegű kapcsolatokon keresztül –, annál nagyobb esélye lesz a csoportban kialakult normák gyors elterjedésének (Mérei 2003). Az erős kapcsolatok hitelességük miatt is az információterjedés bázisát jelentik (Friedkin 1982), Weimann (1983) szerint azonban a nagyobb, erős kapcsolatokkal átszőtt, és ezért klikkesedett szervezetekben a gyenge kapcsolatok biztosítják a csoportok közötti információk áramlását, például a pletyka, a normákat erősítő történetek terjedését.

A gyenge kapcsolatok közül azonban nem mindegyik tölti be ezt a szerepet. Granovetter (1973) meghatározta a híd-kapcsolatokat, amelyeknek amellet, hogy gyenge kapcsolatok, meghatározó jellemzője, hogy a feleknek nincs közös ismerősük egymással. A kapcsolat csak akkor töltheti be két csoport összekötésének funkcióját, ha ez a két feltétel teljesül. Azaz vannak olyan csoporton belüli gyenge kapcsolatok is, amelyek nem hídkapcsolatok, ezeknek azonban nincs túl nagy jelentősége, hiszen a meglévő erős kötésekön keresztül gyorsabban terjed az információ. Ebből az is következik, hogy a híd-kapcsolatok elsősorban különböző helyzetű embereket kötnek össze, így nem csupán a szervezeten belüli, hanem az egyes társadalmi csoportok közötti kapcsolatok biztosításában is jelentős a szerepük (ld. Granovetter 1973, Friedman 1982).

A gyenge kapcsolatok több szempontból is kulcsfontosságúnak tűnnek a kiscsoportokat magába foglaló nagyobb struktúra szempontjából:

1. Biztosítják az információk, újdonságok, viselkedésminták terjedésének lehetőségeit (a hirtelen, tömeges diffúziót is lehetővé tévő tömegmédiák eszközei mellett).
2. Stabilizálják a nagyobb rendszereket. Az egymástól elkülönülő kiscsoportok kommunikáció hiányában egymástól egyre különbözőkké válnak, a gyenge kapcsolatok azonban összekötik ezeket a különböző csoportokat, és biztosítják az ezt ellensúlyozó információáramlás lehetőségét, így végső soron nagycsoportok, vagy a teljes struktúra bizonyos értékek, minták mentén történő homogenizációjához vezethetnek. A csoportközi kapcsolatok létrejöhetnek erős kapcsolatokon keresztül is, Laumann (2006) például a különböző csoportokba tartozók baráti kapcsolatait vizsgálta. A gyenge kapcsolatok hipotézise azonban azt sugallja, hogy elsősorban a gyenge kapcsolatok lehetnek igazán hatásosak a különböző társadalmi csoportok összekötésében. A társadalmi struktúra alakulásában elsősorban a presztízsvel fontos megemlítenünk. Az emberek sokszor arra törekednek, hogy maguknál magasabb státuszú csoportba tartozókkal alakítsanak ki kapcsolatokat. A presztízsvel érvényesülése az 1980-as évek Magyarországon is

kimutatható volt (Angelusz – Tardos 1991c). A gyenge kötések nagycsoportokon belüli homogenizációs, milióképző szerepéről szintén Angelusz Róbert és Tardos Róbert fogalmazott meg elméleti tipológiát, amelyben nem csupán a nagycsoportok közötti, hanem azokon belüli összekötő, identitásképző szerepet is tulajdonítottak a gyenge kapcsolatoknak. A fentiekben megfogalmazott jellemzői alapján a kutatók elsősorban a gyenge kapcsolatok heterofil jellegére koncentráltak. Angeluszék azonban a homofil, hasonló szereplők között létrejövő gyenge kapcsolatoknak tulajdonítanak identitásképző szerepet egy látens társadalmi nagycsoport kialakulásában (Angelusz–Tardos 2006).¹¹

3. Segítik a békés konfliktusmegoldást, illetve növelik a különböző csoportok érdekérvényesítésének hatékonyságát. Több tanulmány mutatta meg, hogy ha egy, az érdekeit érvényesíteni szándékozó csoport tagjai (pl. diákok, munkások) a döntéshozók csoportjának tagjaihoz vezető gyenge kapcsolatokkal rendelkeznek, akkor nagyobb az esélye a sikerességnek, mintha az érdekérvényesítő csoportok és a döntéshozók között egyáltalán nincsenek, ilyen kapcsolatok (Granovetter 1983, McCarthy–Zald 1977).

A hálózatok és a politikai vagy közéleti részvétel egyébként is kölcsönösen hatnak egymásra. Míg a nagyobb méretű egocentrikus kapcsolatháló valószínűsíti a részvételt különböző civil szervezetekben vagy társadalmi mozgalmakban, addig a részvétel e formái új kapcsolatokat is hoznak létre (Diani 2003, Diani – McAdam 2003).

4. Fontos szerepet játszanak a szervezetépítésben és mobilizációban. Rendszerint azok a szervezetek válnak sikeressé, amelyek nem pusztán a szoros barátságokra vagy rokoni kapcsolatokra épülnek, hanem ahol a toborzásban, rekrutációban a gyenge kapcsolatok is szerepet játszanak. Az így a létrejövő szervezet több csoportot köt össze egymással, és nagyobb erőforrások állnak a rendelkezésére. A tiltakozások során ugyanez a mechanizmus vezet ahhoz is, hogy a gyenge kapcsolatok mentén történő mozgósítás nagyobb sikerrel jár, mint az erős kapcsolatok mentén történő.

Ugyanakkor a gyenge és erős kapcsolatok egyértelműnek tűnő szerepére vonatkozó ismereteket többen is finomították. Hansen (1999) például egy 120 egységből álló szervezetben vizsgálta az egyes egységek közötti kapcsolatokat és azok hatását a projektekre. A gyenge kapcsolatok valóban hasznosnak bizonyultak az adott egységben nem meglévő, a projekteket gyorsító információk beszerzésére, de csak akkor, ha ez a tudás egyszerű volt. A komplex tudás, információk továbbítása sikeresebbnek bizonyult az erős kapcsolatokon keresztül. Angelusz és Tardos (1991a) pedig hazai vizsgálatukon keresztül tárták fel az erős és gyenge kapcsolatok közötti fontos interakciókat: ugyan igazolhatóan látták azt a hipotézist, hogy a gyenge kapcsolatokkal rendelkezők magasabb jövedelemmel rendelkeznek, de ezek hatását az erős kötések felerősítik.

A brókerek szerepe

Az újraelosztás meghatározása esetén sokszor nem a döntéshozók az igazi kulcsszereplők, hanem azok, akik a döntéshozók és a kedvezményezett csoportok között közvetíteni képesek, azaz beemelik egyes csoportok érdekeit a döntéshozatali mechanizmusba, vagy képesek a döntéshozó érdekei szerint alakítani az elosztás

¹¹ Ezt a tipológiát ugyan nem kapcsolják össze explicit módon a „Kulturális-interakciós rétegződésvizsgálatban”, majd Tardos Róbert által 2008-ban megfogalmazott miliótipológiával, aminek alapjául elsősorban a gyenge kapcsolatok mérését célzó kérdésekből származó adatok szolgáltak (Tardos, 2008).

mechanizmusait. Ezeket a csoportok közötti „strukturális lyukak” áthidalásával erős pozíciókat szerző, információáramlást kontrolláló és erős befolyást gyakorló összekötőket nevezi brókernek a hálózati irodalom.

Az erős és gyenge kötések logikáján továbbhaladva, a rendszerszintű integrációban kiemelt szerepet játszanak a híd-kapcsolatok, illetve az ilyen kapcsolatokat működtető szereplők. Ezek szerepére Burt (2001) már a 80-as években utalt. A brókerek jelentőségét pontosan az adja, hogy az egyes hálózati csoportok vagy alhálózatok hajlamosak bezáródni, tagjaik inkább egymással alakítanak ki kapcsolatokat, így strukturális lyukak alakulnak ki a hálózatban. Azok a szereplők, akik ezeket a lyukakat képesek áthidalni, nem csupán összekötik az egyes csoportokat, de kontrollálhatják a csoportok közötti információáramlást és az erőforrások cseréjét is.

A bróker-pozíció többféle is lehet. Gould és Fernandez (1989) elsősorban az alapján különböztet meg különböző típusú brókereket, hogy az adott tranzakciókban résztvevők közül (legalább két szereplő és a bróker) kik tartoznak ugyanabba a csoportba. Amennyiben a közvetítő és a többi szereplő is ugyanakkor a csoportnak a tagja, a közvetítő koordinátori szerepet lát el. Amennyiben a közvetítő egy külső csoporthoz tartozik (de ugyanazon csoport tagjai között közvetít) kozmopolita közvetítőkről van szó. Gouldék szerint ilyenek például a tőzsdei ügynökök.

A kapuőr (*gatekeeper*) és a képviselő vagy szóvivő (*representative*) a kapcsolatba lépő csoportok egyikének a tagja. A kapuőr az, aki eldöntheti, hogy a másik csoportnak hozzáférést ad-e a saját csoportjához, vagy fordítva, a saját csoport tagjainak a külső csoporthoz (pl. összeismerteti a két szervezet azonos területen dolgozó munkatárait, vagy azok csupán rajta keresztül érintkezhetnek). A képviselő funkciója a kapuőrével ellentétben kifejezetten az, hogy kapcsolatba lépjen a csoporton kívüli szereplőkkel. Persze a sikeres kapcsolatfelvétellel a képviselőből könnyen válhat kapuőr. Az utolsó típusnak Gouldék a magyarra nehezen lefordítható „*liaison*” nevet adták. Olyan szereplőkről van szó, akik minden csoport számára külső szereplőnek számítanak.

Ezek a szerepek sokszor kötődnek valamilyen intézményi pozícióhoz is. A szervezetek formális és informális struktúrája sokszor eltér egymástól. Éppen azért van szükség a kapcsolathálózati vizsgálatokra, hogy megismerhessük, milyen formális pozíciókkal járhat együtt a közvetítő szerep.

Tudás és hálózat

A „bróker” a hálózati kutatások központi fogalma, ami különböző csoportokat összekötő hálózati pozíciót jelöl. Egy hálózati szereplő képes brókerré válni a megfelelő készségek birtokában – amely képességek közül a tudás az egyik legfontosabb. A tudás formái, fejlődése és kapcsolódásai egy sor kutatás érdeklődésének a középpontjába kerültek. Tovey (2008) szerint a társadalomtudományok kognitív fordulata tetten érhető a közpolitikában és a társadalomtudományi elméletekben és a kutatások gyakorlatában is, amire példaként a kockázati társadalom elméletét (Beck 1992), Nowotny, Scott és Gibbons (2001) tudomány és a nyilvánosságról szóló könyvét, a tudománykutatások és a tudományozóciológia eseteit említi. A szemléletváltás egyik, Tovey által kiemelt eredménye a tudás egyetemességének és az akadémiai tudás kizárólagosságának a megkérdőjelezése, a szakértői, a laikus tudás, a helyi tudás különvált és külön működő formáinak, valamint a tudás megszerzésének és a tudástranszfer különböző módjainak a hangsúlyozása.

A tudástársadalom víziójának a társadalomfejlődés modelljeként történő elfogadása a közbeszédben

szintén része a kognitív fordulatnak. A tudástársadalom modellje a tudomány alapú, folytonos innovációt feltételezi. A társadalom intézményei, a kapcsolatok és gyakorlatok egyre növekvő arányban szerveződnek a tudás használata, átadása és utánpótlása körül, és a tudásformák egyre inkább kiváltják a politika érdeklődését és támogatását is. A szociológiai kritika szerint a tudástársadalom modell a tudást a tudománnyal és a technológiai szakértelemmel azonosítja, és kevés szerepet tulajdonít a laikus szereplőknek a tudás használatában és utánpótlásában. Beck elméletében a tudás és az új technológia a társadalmi küzdelmek és konfliktusok forrása, mert anélkül terjeszti ki a kockázatokat, hogy megoldásokat ajánlana, és a kulturális értékeket és normákat információkkal helyettesíti. A tudásalapú ipari fejlődés felülkerekedése a természetesen megerősíti a környezeti kockázatokat, és elmélyülnek azok a konfliktusok az ipari társadalmat korábban strukturáló osztályviszonyok körül, amelyek tárgya a legitimációs és hiteles tudás birtoklása és a dolgok meghatározásának a hatalma. A tudásviszonyok egyszersmind hatalmi viszonyok és alapvetően meghatározzák a jelenkor társadalmi integrációját.

Tovey (2008) interpretációjában a tudás előállítása és átadása területén, a tudástermelés társadalmi feltételeinek változásában történtek szignifikáns változások. Gibbons és szerzőtársai nyomán a tudástermelés két módjáról ír. Az első mód a megbízhatónak és objektívnek tartott tudás konvencionális előállítása a társadalmi érdekektől és céloktól elhatárolódó, viszonylagos autonómiában működő tudományos közösségek műhelyeiben. A második mód esetében a tudástermelés sokkal heterogénebb helyszíneken és a tudományos, technológiai és ipari szereplők interakciójában történik. A tudásformák összetettek, átlélik a hagyományos diszciplínák határait és folyamatosan újraértékelik, újradefiniálják a szakértelmet, az illetékességet és a szak tudást. A tudás folytonosan az ipari, társadalmi és hatalmi érdekek, kapcsolatok, probléma és feladat meghatározások szerint formálódik, fogalmazódik és szerveződik meg. Mindez a szakértelem új minőségi kontrollját és a szakértelem kijelölésének új területeit eredményezi. Egy tudáshasználattal foglalkozó elemzés a szakértői, menedzseri, tudományos és helyi, laikus tudás formáit találta meg a fenntarthatósági projektekben, amelyek közül a menedzseri tudás szerzett befolyást a többi tudásforma felett (Bruckmeier–Tovey 2008. A projektsztály elmélete (Kovách–Kucerova 2006, 2009) két, a forrásokért versengő kognitív osztállyal, a hagyományos, spekulatív tudományt termelő tudóstársadalommal és a minden területet átszövő projektekben gyakorlati tudást használó projektsztállyal számol. A két kognitív osztály versengése miatt a projektsztály többek között az akadémiai tudás leértékelésével és újradefiniálásával próbálkozik. A következmény intellektuális válság, amelyet a tudástermelés intézményi káosza és a tudományos tudás esetleges intuicionálizálódása kísérhet. A két osztály a tudáshasználatban domináns szerephez jutó menedzseri tudás képviselővel együtt a társadalmi integráció legfontosabb szereplői közé tartoznak.

A tudomány zöld kritikái is többek között azért támadják a hagyományos és technokrata tudáshasználatot, mert alárendeli vagy semmibe veszi a helyi, laikus tudást és részt vesz a környezetet veszélyeztető technológiák kidolgozásában (Plumwood 2009 Hay 2009 Brosius 2009. A fenntartható fejlesztési projektek minden változatában a felhasznált tudás formájára épített hatalmi hálózatok jönnek létre (Csurgó–Kovách–Kucerova 2008). Kloppenburg (1991) arra hívja fel a figyelmet, hogy a tudomány ellentmondást nem tűrő dominanciája önmagában delegitimálja a társadalomról való tudás más módjait. Pelizzoni (2003) elemzései mindezt azzal a megfigyeléssel egészítik ki, hogy a politikai problémák speciális tudás használata révén válnak technikai értelemben megoldhatóvá. A tudás kisajátítása és a nem tudományos/szakértői tudásformák kiszorítása és legitim

tudás tereumából olyan tárgyalásmód szerint történik, amely azt erősíti, hogy a szakértők beszélnek helyesen és megfelelően a szóban forgó kérdésekről. A szakértelem nélküli vitapartnerek egyéni, esetleges és ellenőrizetlen tudást képviselnek, amelyet ráadásul a tudáshasználattól független érdekek szönek át. A diszkurzív különbségek és megkülönböztetések ily módon társadalmi különbségekké és megkülönböztetésekké válnak. A tudással kapcsolatos szociológiai vitáknak a társadalmi integráció kutatásához kapcsolható konszenzusos megállapítása, hogy a (társadalmi) tudáshasználat kockázatok forrása, gazdasági erőforrás, a tudomány többé nem az igazság, illetve az igaz kizárólagos hordozója és képviselője, a szakértelem pedig folyamatosan alkalmazási és értelmezési helyzeteihez kötődik, és azokban értelmeződik.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban arra kerestük a választ, hogy a társadalom tagoltságának vizsgálata megújítható-e az integrációs mechanizmusokra vonatkozó elemzések és a hálózat kutatás szemléletmódjainak az alkalmazásával. A hagyományos rétegződés- és osztályelemzésekben nem fedeztük fel a társadalmi elemzés lényegi megújításának a lehetőségét. Ennek okát részben abban jelöltük meg, hogy ezek az elemzésmódok inkább egyéni társadalmi pozíciók mikroszintű jellegzetességeit értelmezik, és kevésbé foglalkoznak az egyéni pozíciók is befolyásoló szervezeti, intézményi folyamatokkal. Az egyik javaslatunk ezért az állami, piaci, szervezeti folyamatok (újra) értelmezése a társadalom tagolódásának kialakulása és fennmaradása szempontjából, amelyhez a társadalmi erőforrásoknak elemzése és a kapcsolathálózati megközelítések és módszerek alkalmazása vezethet el. Különösen hangsúlyosnak tekintjük a disztribúció és redisztribúció mértékét, célját és módjait. A vonatkozó szakirodalom és az állami újraelosztás rendszerszerű sajátosságai alapján három redisztribúció típust azonosítottunk. A klasszikus, elsősorban az egyenlőtlenségek kezelését célzó jóléti redisztribúciót, az Európai Unió egyik alapfunkciójaként is értelmezhető, a közfeladatok ellátásában, a gazdaság és területfejlesztésben, a közintézmények finanszírozásában gyakorlatilag általánossá vált projekt alapú redisztribúciót, valamint a rekombináns redisztribúciót, amely a vagyonelemeket és koncessziókat elsősorban politikai-hatalmi eszközökkel, speciális célú fejlesztések érdekében osztja újra. Az első típus a jóléti államok megjelenéséhez, a második a projekt alapú finanszírozás felerősödéséhez köthető, míg a harmadik típus az új demokráciákban jelent meg elsősorban. A kezdeti újraelosztás után a rekombináns redisztribúció csökkenése volt várható, de a 2000-es években újra ennek erősödését tapasztaljuk, sőt, néhány országban rendszerszintre (*state capture*, neo-prebendális rendszer) emelkedett.

A három redisztribúció típus minden országban megtalálható, de relatív súlyuk különbözik. Véleményünk szerint az, hogy az egyes típusok mennyire jutnak jelentős szerephez, nagyban összefügg az adott társadalom kapcsolathálózatainak szerkezetével. Ugyanakkor ezt a szerkezetet maga a redisztribúció is erősen befolyásolja, így az újraelosztás módja és a kapcsolathálózat szerkezete között kölcsönös függést feltételezünk. A kapcsolathálózati szemlélet így kétszeresen is fontos szerephez jut. Egyrészt a redisztribúciós mechanizmusokból való részesedés (mértéke és főként minősége) elsősorban a társadalmi erőforrások fogalmán keresztül érthető meg, amelyeket az egyén csak kapcsolatain keresztül tud mozgósítani. Másrészt ennek a részesedésnek a milyensége és formái nagyban hozzájárulnak a kapcsolathálózatok zártságának, nyitottságának, az egyes társadalmi csoportok közötti átjárhatóságnak, a kapcsolatoknak vagy éppen ezek hiányának a megteremtéséhez.

Az egyes csoportok átjárhatóságában különleges szereppel bírnak azok a szereplők, akik közvetíteni képesek több csoport között. Ez nem csupán azt jelenti, hogy kapcsolatokkal bírnak mindegyik csoport irányába, hanem képesek mind a „két csoport nyelvén” kommunikálni és ismerik azok esetlegesen eltérő értékrendjét és szokásait. Az ilyen szereplők működése mutathat az integráció (rendszerszintű stabilitás, átjárhatóság, az értékrendek közelítése) irányába, ugyanakkor a dezintegráció irányába is, hiszen a brókerek egyfajta hatalmi pozícióval is rendelkeznek. Ennek evidens példái a korrupciós brókerek vagy azok a szereplők, akik a neo-prebendális rendszerekben képesek az egyes gazdasági vagy politikai csoportok érdekeinek érvényesítésére. Hogy a különböző szinteken milyen bróker-típusok terjednek el – például az információáramlást blokkoló-ellenőrző kapuőrök –, az szintén a hálózat szerkezetétől, annak átláthatóságától és ellenőrizhetőségétől függ. A számunkra tehát talán az a legfontosabb kérdés, hogy

- a. miképpen hat a disztribúció/redisztribúció arra, hogy az egyes társadalmi csoportok elkülönülő és hierarchikusan elrendezett vagy más típusú hálózatokba szerveződnek,
- b. a hálózat szerkezete mennyire erősíti fel vagy gyengíti az egyes disztribúciós/redisztribúciós típusok szerepét.

Nagyon leegyszerűsítve a kutatási kérdés az, hogy az elosztás/újraelosztás mennyiben járul hozzá ahhoz, hogy olyan szerkezet jöjjön létre, amelyben a brókerek nagyon jelentős erőforrások felett rendelkezhetnek. Minél zártabbak a struktúrák, minél nehezebben jön létre kapcsolat az egyes rétegek és csoportok között, annál nagyobb befolyásra tehetnek szert a közvetítők. Ezekben a hálózatokban a „látásviszonyok” is rosszabbak, így a közvetítők ellenőrzésére is jóval kevesebb lehetőség nyílik. Akár az is előfordulhat, hogy a közvetítők olyan sajátos társadalmi csoporttá válnak, amelynek a helyzetéből adódó érdeke a fragmentált (társadalom)szerkezet fenntartása.

Ezt a helyzetet nem csupán a széttöredezett hálózati szerkezet segíti, hanem az is, hogy az egymással nem kommunikáló csoportok eltérő „mezőként” kezdenek el működni, azaz különböző világképek, értékrendek és normák jönnek létre, így eltérő tőkék válnak a csoporton belüli pozíció megszerzésének eszközévé. Ez további nehézségeket okozhat a kapcsolatteremtésben, hiszen eltérő értékrend és világkép mellett még nehezebbé válik a kommunikáció, és még fontosabbá válik, hogy kiből lehetnek a széttöredezett hálózatok csoportjai között közvetítő és egyre nehezebben ellenőrizhető brókerek.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2012) Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi Integráció a Jelenkori Magyarországon*, Budapest: Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 343–356.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991a) A gyenge kötések ereje és gyengesége. In Angelusz R. – Tardos R. *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet, 74–99.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991b) *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991c) A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In Angelusz R. – Tardos R. *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet, 55–73.
- Angelusz R. – Tardos R. (1998) A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a 90-es években. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport*. Budapest: TÁRKI, 237–56.
- Angelusz R. – Tardos R. (2006) Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág kiadó, 227–252.
- Angelusz R. – Tardos R. (2011) Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In Tardos R. – Enyedi Z. – Szabó A. (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Baldassarri, D. (2011) Partisan Joiners: Associational Membership and Political Polarization in the United States (1974–2004). *Social Science Quarterly*, (92) 3, 631–655. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-6237.2011.00785.x>.
- Beck, U. (1992) *Risk society: towards a new modernity*. London: Sage.
- Bélyácz I. (2007) A kibontakozás törékeny esélye, *Élet és Irodalom*, 7, 8–9.
- Bélyácz I. (2008) Kijuthatunk-e a zsákutcából? *Élet és Irodalom*, 34, 3.
- Benedek D. – Frile R. – Scharle Á. (2006) A jóléti újraelosztás mértéke és hatékonysága. Budapest: Pénzügyminisztérium. Elérhető: http://tatk.elte.hu/file/1177311749_17_fuzet_060809.pdf [Letöltve 2010.10.01.].
- Boltanski, L. – Chiapello, E. (2005) *The new spirit of capitalism*. London – New York: Verso.
- Bourdieu, P. (2000) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.) *Szociológiai Irányzatok a XX. Században - Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Budapest: Új Mandátum, 431–445.
- Brosius, M. B. (2009) Mi számít helyi tudásnak? In Scheiring G. – Jávör B. (szerk.) *Oikosz és Polisz - Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény*. Budapest: L'Harmattan, 475–491.
- Bruckmeier, K. – Tovey, H. (2008) Knowledge in sustainable rural development: from forms of knowledge to knowledge processes. *Sociologia Ruralis*, 3. 313–329. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2008.00466.x>.
- Bukodi E. (2006) Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 109–157.
- Burai P. – Hack P. (szerk.) (2011) *Corruption Risks in Hungary 2011. National Integrity System Country Study*, 274. Berlin: Transparency International.
- Burris, V. (2005) Interlocking Directorates and Political Cohesion among Corporate Elites 1. *American Journal of Sociology*, 111 (1), 249–283. <http://dx.doi.org/10.1086/428817>.
- Burt, R. S. (1977) Positions in Multiple Network Systems, Part Two: Stratification and Prestige among Elite Decision-Makers in the Community of Altneustadt. *Social Forces*, 56 (2), 551–575. <http://dx.doi.org/10.2307/2577740>.
- Burt, R. S. (2001) Structural holes versus network closure. In N. Lin – K. Cook – R. S. Burt (szerk.) *Social Capital. Theory and research* New York: Aldine De Gruyter, 31–56.
- Castells, M. (2005) *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest: Gondolat.
- Castells, M. (2006) *Az identitás hatalma*. Budapest: Gondolat.
- Clark, T. N. – Lipset, M S. (1991) Are Social Classes Dying? *International Sociology*, 6 (4), 397–410. <http://dx.doi.org/10.1177/026858091006004002>.
- Crompton, R. (1993) *Class and Stratification: an Introduction to Durrent*. Cambridge: Debates – Oxford: Polity Press.
- Crompton, R. – Devine, F. – Savage, M. – Scott, J. (szerk.) (2000) *Renewing Class Analysis*. Oxford – Malden: Blackwell Publishers.
- Crompton, R. – Scott, J. (2000) Introduction: the State of Class Analysis. In: Crompton, R. – Devine, F. – Savage, M. – Scott, J. (szerk.) *Renewing Class Analysis* Oxford: Blackwell Publishers, 1–15.
- Csaba L. (2013) Enlargement of the European Union. In Hare P. – Turley, G. (szerk.) *Handbook of the economics and political economy of transition*. London – New York: Routledge, 190–198.

- Csillag T. – Szelényi I. (2015) Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/Neo-conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-communist Europe. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 1 (1), 18–48. <http://dx.doi.org/10.17356/ieejsp.v1i1.28>.
- Csburgó, B. – Kovách, I. – Kucerová, E. (2008) Knowledge, power and sustainability in contemporary rural Europe. *Sociologia Ruralis*, 48 (3), 292–312. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2008.00461.x>.
- Czibere I. (2013) Projektek a szervezetekben. In Czibere I. – Kovách I. (szerk.) *Fejlesztéspolitika, vidékfejlesztés*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 107–138.
- Darvas Á. - Ferge Zs. (2013) Gyerekesélyprogramok kistérségi alkalmazása- a gyakorlat dilemmái és tanulságai In Czibere I. – Kovách I. (szerk.) *Fejlesztéspolitika – vidékfejlesztés*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 169–216.
- Devine, F. – Savage, M. (2000) Conclusion: renewing class analysis. In Crompton, R. – Devine, F. – Savage, M. – Scott, J. (szerk.) *Renewing Class Analysis*. Oxford: Blackwell Publishers, 184–200.
- Diani, M. (2003) Introduction: Social Movements, Contentious Actions, and Social Networks: 'From Metaphor to Substance'? In Diani, M. – McAdam, D. (szerk.) *Social movements and Networks - Relational Approaches to Collective Action*. Oxford: Oxford University Press, 1–20.
- Diani, M. – McAdam D. (szerk.) (2003) *Social movements and Networks - Relational Approaches to Collective Action*. Oxford: Oxford University Press.
- Dupcsik Cs.- Tóth O. (2008) Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 4. 307–328.
- Dupcsik Cs. – Szabari V. (2015) Socio.hu 3. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.44>.
- Eyal, G. – Szelényi, I. – Townsley, E. (1998) *Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London – New York: Verso.
- Ferge Zs. (2000) *Elszabaduló egyenlőtlenségek: Állam, kormányok, civilek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Ferge Zs. (2002a) Az EU és a kirekesztés. *Esély*, 6, 3–13.
- Ferge Zs. (2002b) Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 4, 9–33.
- Ferge Zs. (2006a) Költségvetési egyensúly és közfelelősség: Az Új Egyensúly Program néhány társadalmi vetülete. *Fejlesztés és Finanszírozás*, 3, 3–11.
- Ferge Zs. (2006b) Struktúra és szegénység. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 479–499.
- Ferge Zs. (2008a) Is there a specific East Central European welfare culture? In Oorschot W. – Opielka, M. – Pfau-Effinger, B. (szerk.) *Culture and Welfare State, Values of Social Policy from a Comparative Perspective*. Cheltenham – Northampton: Elgar Publishing Ltd., 142–161.
- Ferge Zs. (2008b) Miért szokatlanul nagyok a magyarországi egyenlőtlenségek? In *Esély*, 2, 3–14.
- Friedkin, N. E. (1982) Information Flow Through Strong and Weak Ties in Intraorganizational Social Networks. *Social Networks*, 3(4), 273–285.
- Füzér K. (2013a) The project class: making and breaking social capital in urban and rural development. *Szociális Szemle*, 6 (1–2), 28–34.
- Füzér K. (2013b) Urban development beyond the European Capital of Culture programme: The local project class and local partnerships: allies, rivals or foes? In: Komlósi I. – Gyöngyi P. (szerk.) *Ageing Society, Ageing Culture?* (UNEEC Forum 5.) Sibiu: UNECC. 249-257.
- Gibbons, M. – Limoges, C. – Nowotny, H. – Schwartzmann, S. – Scott P. – Trow, M. (1994) *The new production of knowledge: the dynamics of science and research in contemporary societies*. London: Sage.
- Gould, R. V. – Fernandez, R. M. (1989) Structures of Mediation: A Formal Approach to Brokerage in Transaction Networks. *Sociological Methodology*, 19, 89–126. <http://dx.doi.org/10.2307/270949>
- Granovetter, M. (1973) The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, (6) I.
- Granovetter, M. (1983) The strength of weak ties: A network theory revisited. *Sociological Theory*, 1(1), 201–233. <http://dx.doi.org/10.2307/202051>
- Grusky, D. – MacAdam, D. – Reich, R. – Debra, S. (szerk.) (2013) *Occupy the future*. Boston: Review Books.
- Grusky, D. – Western, B. – Wimmer, Ch. (2011) *The great recession*. New York: The Russell Sage Foundation.
- Hansen, M. T. (1999) The Search-Transfer Problem: The Role of Weak Ties in Sharing Knowledge across Organization Subunits. *Administrative Science Quarterly*, 1, 82–111. <http://dx.doi.org/10.2307/2667032>.

- Hay P. (2009) A tudomány és a tudás zöld kritikái. In Scheiring G. – Jávor B. (szerk.) *Oikosz és Polisz – Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény* Budapest: L'Harmattan, 46–87.
- Hellman, J. S. – Jones, G. – Kaufmann, D. (2000) *Seize the state, seize the day: State capture, corruption and influence in transition*. World Bank policy research working paper. <http://dx.doi.org/10.1596/1813-9450-2444>.
- Hradil, S. (1995) Régi fogalmak és új struktúrák. Milió, szubkultúra és életsílus-kutatás a 80-as években. In Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J. S. (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 347–387.
- Huszár Á. (2012) Osztályegyenlőtlenségek. Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon *Szociológiai Szemle*, 2, 4–26.
- Huszár Á. (2015) *A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.
- Jancsics, D. – Jávor, I. (2012) Corrupt governmental networks. *International Public Management Journal*, 1, 62–99. <http://dx.doi.org/10.1080/10967494.2012.684019>.
- Katz-Gerro, T. – Talmud, I. (2005) Structural Analysis of a Consumption-Based Stratification Indicator: Relational Proximity of Household Expenditures. *Social Indicators Research*, 1, 109–132. <http://dx.doi.org/10.1007/s11205-004-6167-7>.
- Kimmel, M. S. (2000) *The Gendered Society*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Kloenburg, J. Jr (1991) Social theory and the de/reconstruction of agricultural science: local knowledge for an alternative agriculture. *Rural Sociology*, 4, 519–548. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1549-0831.1991.tb00445.x>.
- Kolosi T. (2000) *A terhes babapiskóta*. Budapest: Osiris.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. (2008) *Társadalmi riport*. Budapest: Társki.
- Kovách, I. – Kucerová, E. (2006) The project class in Central Europe. The Hungarian and Czech cases. *Sociologia Ruralis*, 1, 3–21. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2006.00403.x>.
- Kovách I. – Kucerová, E. (2009) The Social Context of Project Proliferation – The Rise of a Project Class. *Journal of Environmental Policy-Planning*, (11) 3, 203–220. <http://dx.doi.org/10.1080/15239080903033804>.
- Kovách I. (szerk.) (2006) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (2012) (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Krémer B. (2009) *Bevezetés a szociálpolitikába*. Budapest: Napvilág.
- Kuczai T. – Kristóf L. – Kovách I. (2006) A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja az osztályhatalomból. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 79–158.
- Kuczai T. – Jókuthy E. – Kovách I. (2006) Az osztályok, a társadalmi struktúra, és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának a szükségességéről. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 19–39.
- Laumann, E. O. – Pappi, F. U. (1991) A közösség és az elit egymásra hatása. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet 179–214.
- Laumann, E. O. (2006) A 45-year Retrospective on Doing Networks. *Connections*, 1, 65–90.
- Laumann, E. O. – Marsden P. V. – D. (1989) The Boundary Specification Problem in Network Analysis. In Freeman, L.C. – White, D. R. – Romney, K. (szerk.) *Research methods in social network analysis*. New Brunswick – London: Transaction Publishers, 61–87.
- Lin, N. (1991) Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás. A státuselérés strukturális elmélete. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Lin, N. (1999) Social Networks and Status Attainment. *Annual Review of Sociology*, 25, 467–487. <http://dx.doi.org/10.2307/223513>.
- Lin, N. – Yu, F. C. – Hsung, R. M. (2001) The Position Generator. In Lin, N – Cook, K. – Burt R. S. (szerk.) *Social Capital: Theory and Research* New York: Aldine de Gruyter, 57–81.
- Lockwood, D. (1958) *The Black-coated Worker*. London: Allen and Unwin.
- Liotard, J-F. (1993) A posztmodern állapot. In Habermas, J.– Lyotard, J-F. – Rorty, R. *A posztmodern állapot*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Marin, A. – Wellman, B. (2011) Social network analysis: An introduction. In Scott, J. – Carrington P. J. (szerk.) *The SAGE handbook of social network analysis*, 11–25.

- Maulik, P. K. – Eaton, W. W. – Bradshaw C. P. (2009) The Role of Social Network and Suort in Mental Health Service Use: Findings From the Baltimore ECA Study. *Psychiatric services*, 9, 1222–1229. <http://dx.doi.org/10.1176/ai.ps.60.9.1222>.
- McCarthy, J. D. – Zald, M. N. (1977) Mobilization and Social Movements: A Partial Theory. *American Journal of Sociology*, 6, 1212–1241.
- Mérei F. (2003) *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest: Osiris.
- Mingione, E. (1991) *Fragmented societies: a sociology of economic life beyond the market paradigm*. Oxford: Blackwell.
- Mizruchi, M. S. (1992) *The structure of corporate political action: Interfirm relations and their consequences*. Cambridge – London: Harvard University Press.
- Nisbet, R. A. (1996) The Decline and Fall of Social Class. In Scott, J. (szerk.) *Class. Vol. 1*. London: Routledge.
- Nowotny, H. – Scott, P. – Gibbons, M. (2001) *Re-thinking science. Knowledge and the public in an age of uncertainty*. Cambridge: Polity Press.
- Pakulski, J. – Waters, M. (1996) *The Death of Class*. London: Sage.
- Pellizzoni, L. (2003) Knowledge, uncertainty and the transformation of the public sphere. *European Journal of Social Theory*, 8, 327–355. <http://dx.doi.org/10.1177/13684310030063004>.
- Pichler, F. – Wallace, C. (2009) Social Capital and Social Class in Europe: The Role of Social Networks in Social Stratification. *European Sociological Review*, 25(3), 319–332. <http://dx.doi.org/10.1093/esr/jcn050>.
- Plumwood, V. (2009) Feminizmus-ökofeminizmus. In Scheiring G. – Jávor B. (szerk.) *Oikosz és Polisz - Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény*. Budapest: L'Harmattan. 187–216.
- DESA (2009) *Creating an Inclusive Society. Practical Strategies to Promote Social Integration*. Ghana: ENSZ Social Policy and Development Division. Elérhető: <http://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2009/Ghana/inclusive-society.pdf> [Letöltve 2015.10.01.].
- Ray, Ch. (2001) Transnational co-operation between rural areas: elements of a political economy of EU rural development. *Sociologia Ruralis*, 3, 279–295. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00183>.
- Savage, M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Taylor, M. – Li, Y. – Hjellbrekke, J. – Le Roux, B. – Friedman, S. – Miles, A. (2013) A New Model of Social Class: Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *British Sociology*, 2, 219–250. <http://dx.doi.org/10.1177/0038038513481128>.
- Shortall, S. (2004) Social or Economic Goals, Civic Inclusion or Exclusion? An Analysis of Rural Development Theory and Practice. *Sociologia Ruralis*, 1, 109–123. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2004.00265.x>.
- Shucksmith, M. (2000) Endogenous Development, Social Capital and Social Inclusion: perspectives from leader in the UK. *Sociologia Ruralis*, 2, 208–218. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00143>.
- Sjöblom, S. (2006) Towards a projectified public sector – project proliferation as a phenomenon. In Sjöblom, S. – Andersson, K. – Ecklund, E. – Godenhjelm, S. (szerk.) *Project proliferation and governance*. Helsinki: Helsinki University Press. 9–33.
- Skvoretz, J. (2013) Diversity, Integration, and Social Ties: Attraction versus Repulsion as Drivers of Intra-and Intergroup Relations 1. *American Journal of Sociology*, 2, 486–517.
- Stark, D. – Vedres, B. (2012) Political Holes in the Economy: The Business Network of Partisan Firms in Hungary. *American Sociological Review*, 5, 700–722. <http://dx.doi.org/10.1177/0003122412453921>.
- Stark, D. – Kemény, S. – Breiger, R. L. (2000) Posztszocialista portfóliók. Hálózati stratégiák az állam árnyékában II. rész. *Közgazdasági Szemle*, 6, 430–445.
- Stark, D. (1996) Recombinant property in East European capitalism. *American Journal of Sociology*, 4, 993–1027.
- Szalai J. (2004) A jóléti fogda I. *Esély*, 6, 19–37.
- Szalai J. (2007) *Nincs két ország? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szemere R. – Kiss P. (2011) *Almát körtével: A négy visegrádi ország állami újraelosztásának összehasonlítása. 1995–2010*. MNB Tanulmányok 99. Budapest: MNB.
- Tardos, R. (2008) Foglalkozás, millió, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég*, 50, 5–50.
- Tóth I. Gy. (2008) The demand for redistribution: a test on Hungarian data. *Czech Sociological Review*, 6, 1063–1086.
- Tovey H. (2008) Introduction: Rural Sustainable Development in the Knowledge Society Era. *Sociologia Ruralis*, 3, 185–199. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2008.00460.x>.
- Tovey, H. – Share, P. (2000) *A sociology of Ireland*. Dublin: Gill – Macmillan.

- Utasi Á. (1991) Az Interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In Utasi Á. (szerk.) *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat, 169–93.
- Vattimo, G. (1992) *The Transparent Society*. Baltimore: John Hopkins University.
- Voszka É. (1994) The revival of redistribution in Hungary. *Acta Oeconomica*, 12, 63–78.
- Voszka É. (2006) Uniós támogatások – a redistribúció új szakasza? *Külgazdaság*, 6, 8–30.
- Weimann, G. (1983). The strength of weak conversational ties in the flow of information and influence. *Social Networks*, 5(3), 245–267. [http://dx.doi.org/10.1016/0378-8733\(83\)90027-8](http://dx.doi.org/10.1016/0378-8733(83)90027-8).
- Wright E. (2012) Class Struggle and Class Compromise in the Era of Stagnation and Crisis. *Transform*, 11, 22–44.
- Wright E. – Rogers J. (2011) *American Society: How it Really Works?* New York: W.W. Norton.

DUPCSIK CSABA – SZABARI VERA

ELMÉLETI BEVEZETŐ AZ *INTEGRÁCIÓS ÉS DEZINTEGRÁCIÓS FOLYAMATOK A MAGYAR TÁRSADALOMBAN*
CÍMŰ OTKA KUTATÁSHOZ

Dol: 10.18030/socio.hu.2015.3.44

ABSZTRAKT

Írásunk egy átfogó kutatási projekt elméleti (elmélettörténeti) bevezetésének részlete. A kutatás középpontjába a társadalmi integráció fogalmát állítottuk, egyrészt azért, mert úgy véljük, hogy ezen kategória segítségével jobban megragadható a társadalmi relációk dinamikus, konstruktív és interaktív jellege, mint a hagyományos rétegződésre vagy osztályszerkezetre alapozó fogalomrendszer segítségével; másrészt pedig azért, mert kivételesen sokoldalú kategóriáról van szó. Sokoldalú, azaz a szociológia alapkérdésének („mi tartja össze a társadalmat?”) kutatásakor éppoly használható fogalom, mint középszintű elméletekkel vizsgálható kérdések („hogyan integrálódott X csoport a társadalomba?”) esetében, de empirikus vizsgálatoknak is vezérfonala lehet.

Az itt olvasható tanulmány tehát elsősorban a kutatás elméletének szociológiatörténeti megalapozására tesz kísérletet. Mivel, kis túlzással, explicit vagy implicit „mindenki” foglalkozott a kérdéssel, kénytelenek voltunk szelektálni. Három olyan jelentős szerzőt választottunk ki, akik önmagukban is jelentős nézetei mozaikszerűen kiegészítették egymást. Talcott Parsons kísérlete a rendszerszemlélet és az egyénekre koncentráló voluntarista elmélet integrálására máig útmutató. Jürgen Habermas ezen kombináció kritikai továbbfejlesztésére törekedett. Anthony Giddens pedig a szociológia egy alapvető, mégis ritkán kifejtett problémáját veszi alaposabban szemügyre: a történetiség, pontosabban a premodern/modern átmenet kérdéseit.

Kulcsszavak: integráció, rendszer, cselekvés, modernizáció, Talcott Parsons, Jürgen Habermas, Anthony Giddens

THEORETICAL INTRODUCTION TO THE RESEARCH PROJECT *INTEGRATION AND DISINTEGRATION PROCESSES IN HUNGARIAN SOCIETY*

ABSTRACT

Our paper is part of the theoretical-historical introduction of an overall research project. Social integration has been placed in the centre, because, on the one hand, this concept can help grasp the dynamic, constructive, and interactive characteristics of social relationships better than the traditional system of ideas based on stratification or class structure. On the other hand, integration is an especially multi-faceted notion, as it is suitable for investigating the basic questions of sociology (“the problem of social order”), the questions researchable using middle range theories, and it could serve as a guideline for empirical investigations as well.

The paper tried to ground the theory of the research project in the history of the sociology. Because, with a little exaggeration „everybody” has been engaged the question, we had to select the potential authors. Three authors whose ideas complete each other as pieces of a mosaic have been selected. Talcott Parsons’ attempt to integrate the system-view with the voluntaristic approach is inspiring until now. Jürgen Habermas tried to critically improve this combination. Anthony Giddens scrutinized a basic problem of social theory, namely, the meaning and implication of the premodern-modern transition.

Keywords: integration, system, action, modernisation, Talcott Parsons, Jürgen Habermas, Anthony Giddens

DUPCSIK CSABA – SZABARI VERA

ELMÉLETI BEVEZETŐ AZ INTEGRÁCIÓS ÉS DEZINTEGRÁCIÓS FOLYAMATOK A MAGYAR TÁRSADALOMBAN CÍMŰ OTKA KUTATÁSHOZ

BEVEZETÉS. MIÉRT AZ 'INTEGRÁCIÓ'?

Egy a társadalmi integrációról szóló kutatás¹ előtt nem árt tisztázni, mit is értünk integráció alatt. Döntésünket, amellyel kutatásunk elméleti középpontjába az *integráció* fogalmát állítottuk, azzal indokolhatjuk, hogy amellet, hogy az integráció fogalma mind a szűkebb szakmai, mind a szélesebb olvasóközönség számára mára ismert és bevett/elfogadott kifejezéssé vált,² *különböző elvonatkoztatási szinteken* használható: a makroszintű kérdésektől a középszintű elméleteken át az egyes cselekvők mikro elemzéséig. Ugyanakkor e tág értelmezési keret meg is nehezíti a kutató munkáját, és ahogyan a szociológiában gyakran előfordul, szükségessé teszi a használt fogalom többrétű tisztázást.

A társadalmi integráció nem önmagában érdekes számunkra, hanem annak viszonylatában, ahogyan a közelmúlt hazai társadalmában lezajlott változások megragadhatók általa. Pontosabban, a társadalmi integráció és az azt alakító mechanizmusok vizsgálatát a jelenlegi hazai társadalom tagozódásának leírása, az újszerű egyenlőségek és egyenlőtlenségek megragadása, valamint ezek ok-okozati megértése inspirálta. Az a szemléletváltás, mely szerint ma már a társadalmi tagozódás vizsgálatokban nem megfelelő az egyének munkaerő-piaci pozíciójából kiindulni (Kovách–Kuczsi–Jókuthy 2006, Kuczsi–Kovách–Kristóf 2006), hanem olyan többdimenziós keret szükséges, melynek alapjául a társadalmi integrációt és dezintegrációt működtető mechanizmusok szolgálnak.

Tanulmányunkban annak tudatában vázoljuk a társadalmi integráció elméletlettörténetét, hogy ha nem is mindig, vagy nem is tipikusan az integráció kifejezésének használatával, de a „*mi tartja össze a társadalmat?*” kérdés a szociológia valamennyi, elméletileg is jelentős szerzőjét foglalkoztatta (vagy legalábbis kibontható ez a probléma az explicite másra irányuló kérdésselvetéseiből). Ez azt jelenti, hogy a téma releváns szociológiai elméletlettörténeti előzményei a gyakorlatilag feldolgozhatatlan mértékű terjedelem felé tendálnak – a szelektálás tehát nem csak legitim, de kifejezetten szükséges feladat. Ennek ismeretében három olyan szerzőre koncentráltunk, akik önmagában is jelentős kérdésselvetése mozaikszerűen kiegészíti egymást, alapul szolgálva számunkra és a további kutatómunka számára egy újabb elméleti szintézis és az empirikus vizsgálat kereteinek kialakításában. E három szerző Talcott Parsons, Jürgen Habermas és Anthony Giddens.

A szerzők kiválasztását elméletlettörténeti és episztemológiai szempontok alakították. Ez is magyaráz-

1 A tanulmány elkészítését az OTKA 108836 sz. *Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban* c. kutatás támogatta.

2 Csak néhány a közelmúltban született és az integrációt a középpontba állító kutatás közül: Csapó 2009, Juhász 2011, Kovách–Dupcsik–P.Tóth–Takács 2012, Kovács 2013, Rényi–Sik–Takács 2014.

za, hogy az egyes elméleteket nem azonos mélységben mutatjuk be. Elsőként a két legfontosabb „alapító” – Durkheim és Weber – elméletéből kiindulva jutottunk Parsons szintézisre törekvő munkáihoz. A 19. század végén Durkheim érdeklődését a közös értékeken, hiedelmeken, világtértelemezéseken stb. alapuló kollektív tudat, a mechanikus szolidaritás visszaszorulása, az individualizált egyénekből álló társadalom összetartása határozta meg. „Megoldásként” – leegyszerűsítve – a főként a munkamegosztásra támaszkodó organikus szolidaritás keretében hozott „kölcsonös áldozatok” által létrehozott kötelekeket emelte ki, az egyének azon tudatát, hogy nélkülözhetetlen funkciókat töltenek be a társadalmi munkamegosztás rendszerében. Durkheim esetében az integráció problematikája nem kapcsolódott össze a mai értelemben vett társadalmi tagozódás kérdésével. Ezzel szemben a kortárs, Weber részletesebben foglalkozott a rendek és osztályok szisztematikus elméleti elkülönítésével, ugyanakkor a „mi tartja össze a társadalmat” kérdése nem ennek kapcsán, hanem a tömegtársadalom, a nagyipari kapitalizmus, az európai liberalizmus válásának, a politikáról és a hatalomról szóló elemzéseiben fogalmazódott meg. A legitim rendről szólva beszélt „külső” és „belső” biztosítékokról. „Úgy tűnik, mintha Weber arra gondolt volna, hogy a biztosítékok egy része a résztvevők hiedelemvilágában keresendő, a másik »külső« része viszont az intézményekben” (Némedi 2005: 261).

E kiindulópont nyomán vált megkerülhetetlenné Parsons elmélete, aki e kétféle, a mikro- és makroszintű megközelítés együttes vizsgálatának igényével lépett fel. Parsons rendszerelméletében végül a „szocietális közösség” lett az a központi elem, melynek legáltalánosabb funkciója, hogy összeilleszse a normák és szerveződések összetett rendszerét. Habermas kísérletét pedig a parsons-i szintetizáló törekvések kritikai irányának is tekinthetjük főleg azért, mert a rendszerintegráló mechanizmusok (médiumok) mellett felhívja a figyelmet az életvilág szerkezeti összetevőire és az azokat fenntartó mechanizmusokra, mint a kulturális újratermelés, a társadalmi integrációs és a szocializációs folyamatokra is.

Giddens – legalábbis a dolgozatban felhasznált gondolataiban – mindezeket történelmi perspektívából kívánta megvilágítani. A szociológiai elemzésekben nagyon gyakran kiélezett szembeállításokban jelenik meg a premodern/tradicionális, illetve a modern világ, és így a „történelmiség” egyszerű határátlépéssé válik egyik fázisból a másikba. A premodern-modern szembeállítás implikál egy sor további szembeállítást is, amelyek közül e tanulmány számára „a teljesen magától értetődően követett” tradíció versus „a reflexió jellemezte, antitradicionális modernitás” kategóriapárja a legérdekesebb. Egy olyan félperifériás régióból nézve, ahol a modernitás menete rendszeresen a centrumterületeken kidolgozott, alkalmazott, – sarkítva – „hagyományossá vált” minták reflexív átvételével (vagy módosított átvételével vagy elutasításával stb.) járt együtt, Giddens kritikai elemzése nagy segítség lehet a fenti szembeállítás árnyaltabb elemzése során.

TALCOTT PARSONS: CSELEKVÉSELMÉLETE ÉS A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

Talcott Parsons társadalomelmélete az idők múltával értékállóbbnak tűnik, mint az őt „félreértő vagy stratégiai okokból félreértelmező” (Alexander 1996: 34) kritikusai többségének munkássága.³ Jelen keretek között természetesen nem tudjuk szisztematikusan áttekinteni az egész monumentális elméletet, de erre nem

³ Némedi Dénes (2008) szerint 11 újabb (1987 és 2004 között megjelent) szociológiai elméleti kézikönyvben összesen 70 irányszót/szerzőt említettek jelentősként, ebből 16-ot több mint 3 alkalommal. Parsons 9 említésével „ezüstérmesnek” számít (Némedi 2008b: 29–30); lásd még Alexander 1982–83.

is törekedtünk. Parsons maga az integráció kifejezést használta „hangsúlytalanul” éppúgy, mint – pályája különböző szakaszain változó tartalommal⁴ – terminusként is, de általában szűkebb értelemben, mint mi tesszük jelen írásunkban. Ironikus, hogy a közkeletű címkézések alapján általában az – írásunkban többször említett dilemma megfogalmazása alapján – a szociológista vagy holista mezőbe utalják, miközben Parsons a cselekvéselmélettől indult el (Parsons 1966 [1937]), s önképe szerint későbbi pályáján is „csak” kezdeti alapfeltevéseit finomította, illetve bontotta ki azok konzekvenciáit. Külső szemmel persze erős túlzásnak tűnik Parsons szellemi fejlődésének ez az (ön)relativizálása, de az bizonyos, hogy mindvégig igyekezett összhangba hozni – és egységes elmélet segítségével megragadni – az egyéni cselekvők szempontjait és az egyének által nem ellenőrizhető, s ennyiben „egyénefeletti”, durkheimi terminussal „társadalmi ténynek” tekinthető összefüggéseket is; törekvése még kudarcában is inspiráló lehet.

A weberi cselekvéselmélet kanti szemléletben való felosztására (melyben a cselekvésorientáció alapján beszélhetünk kognitív, érzékelő és indulati cselekvéstípusokról) támaszkodott Parsons saját cselekvéselméletének kidolgozásában (Némedi 2005: 259.). Újfajta cselekvéselméletében a hangsúlyt a cselekvést vezérlő normákra helyezte, nála a cselekvő bizonyos szabályok, normák következtében cselekszik. Parsons állítása leegyszerűsítve: a cselekvéseket az értékek által meghatározott normák vezérlik. Ami Webernél az értelmi mozzanat volt, az Parsonsnál a normativitás, illetve a motiváltság mozzanataira bomlik szét.

Parsons elméletében „egy »cselekvés« logikailag a következőket foglalja magában: (1) implikál egy ágenst, egy »cselekvőt«. (2) Definíciós okokból kell, hogy legyen a cselekvésnek egy célja, a dolgok jövőbeli állapota, mely felé a cselekvés folyamata irányul. (3) Egy olyan »szituációból« kell kiindulnia, amelynek a fejlődési irányai különböznek egy vagy több fontos szempontból a dolgok azon állapotától, amelyekre a cselekvés irányul, azaz a céltől” (Parsons 1985: 17).

Ha jól értelmezzük, akkor a parsonsi norma egyik funkciója az értelmezés és értékelés – Webernél még ideáltipikusan szembeállított – mozzanatainak integrálása. Véleményünket erősíti, hogy Jeffrey Alexander is hasonlóképpen látja: „Azt mondani, hogy a cselekvés normatív, annyit jelent, hogy értelmezést foglal magában... Az értelmezés olyan mércéket igényel, amelyek szerint a helyzet megítélhető és a kibontakozó cselekvés valamihez hozzámérhető. Ezek a mércék a normák” (Alexander 1996: 30)⁵. A parsonsi cselekvők tehát tudatában vannak saját szándékaiknak, illetve az azt meghatározó normáknak, attitűdjeiknek. Parsons elméletének sajátosságát – és az utilitarista közgazdaságtantól való lényeges eltérését – a társadalmi cselekvés e normatív vezéreltségének gondolata adta. Szerinte ugyanis a szociológia feladata, hogy a dolgokkal és eseményekkel úgy foglalkozzon, ahogyan azok a cselekvők nézőpontjából megjelennek, ugyanakkor koncepciójában a cselekvők tényleges választásait normatív tényezők vezérlik (Némedi 2008: 31).

Míg Durkheim a szociológia megalapozására, saját vizsgálati „tény” kijelölésére vállalkozott, addig Parsons egy „érett” tudomány megteremtéséhez járult hozzá, „analitikus realizmusa” legitímálta az 1950–60-as évekbeli szociológia törekvéseit (Némedi 2008). Ennek jegyében törekedett Parsons – legalábbis egy korai munkájában

4 Középső korszakában az allokációs mechanizmusokkal szembeállítva tárgyalja az integrációs mechanizmusokat (Alexander 1996: 54–55.), kései korszakában pedig a híres AGIL-séma rövidítésének egyik eleme utal a kifejezésre.

5 Pár oldallal később még kategorikusabban fogalmaz: „Emlékezzünk rá, hogy Parsons elvont sémája szerint az emberi cselekvés elválaszthatatlan az értelmezés aktusától.” (Alexander 1996: 33)

– a társadalmi tagozódás és integráció kérdésének összekapcsolására. Parsons a társadalmi rétegződés analitikus megközelítéséről írt munkája szerint nem hagyható figyelmen kívül egyrészt, hogy „a társadalmi rétegződés minden társadalmi rendszer struktúrájának általánosított aspektusa” – másrészt –, „*hogy a rétegződés rendszere szorosan kapcsolódik a rendszer mint rendszer integrációjának mértékéhez és fajtájához*” (Parsons 1997: 81). A rétegződés vizsgálata kapcsán Parsons (1997) egyik kiindulópontja, hogy egy cselekvésrendszer minden egységét (egyéneket és kollektivitásokat) egyszerre kell egy ellenőrizhető jellemzőkkel rendelkező tárgyként és egy szerep funkcióit végző személyként kezelünk. Ennek alapján beszélhetünk egy cselekvő státuszáról, illetve a teljesítmény-aspektusban annak technikai szerepéről. Ugyanakkor minden teljesítményértékelés feltételez egy „*jellemzőalapot*”, pl. egy „*egész jó ahhoz képest, hogy...*” viszonyítást. Parsons mind a tárgyjellemzőket, mind az teljesítményeket négy alaptípusban értékelte, amelyek megfelelnek a cselekvési rendszer négy dimenziójának. Ezek közül az *integráció* azokat az elvárásokat határozza meg, „*amelyek egy egység és a rendszer többi egysége közötti szolidaritás fenntartásában való közreműködésre vonatkoznak. A középpontban az attitűd jellege, az egységközi szolidaritás érdekében elvárt pozitív tevékenység áll*” (Parsons 1997: 74).

Ahogy az Durkheim esetében is megállapítható, a társadalmi integrációról szóló elméleti törekvések szoros kapcsolatban állnak a szociológia mint tudomány kibontakozásával. E tekintetben Parsons egyrészt arra vállalkozott, hogy meghatározza azokat az egységeket, melyekre alkalmazhatóak a rétegződési kategóriák, másrészt azoknak egymáshoz viszonyított rendjéről is mondjon valamit. Hogy pontosabban lássuk a parsonsi gondolatot, érdemes megnézni, hogy a társadalmi rétegződés kérdését tárgyalva milyen három fő közösségtípust különböztetett meg. Az első a szervezet (gazdasági vállalat, iskola, kórház), ahol „*a szerepek a foglalkozási formában szerveződnek; közösségvezetőkből, technikusokból, munkásokból, tanárokból, orvosokból, ápolókból stb. állnak*” (Parsons 1997: 115-116). A második az egyesület, melynek prototípusai Parsons szerint az egyházak és politikai egységek, a harmadik pedig az ún. „*diffúz szolidaritások*”, pl. helyi közösségek, a család (ebben az esetben a nemi szerepeket hangsúlyozza), rokonsági és etnikai csoportok (melyek külön értékrendszert, kultúrát hordozhatnak) és azok a kötelek, melyekbe e fenti csoportosulások ágyazódnak. Természetesen, ahogyan erre még visszatérünk, a parsonsi szereplők a szerepek pluralitásával rendelkeznek, illetve az egyes közösségtípusok egymással összetett kapcsolatban állnak, sőt nem is minden esetben választhatók el egymástól (pl. a farmer esetében, ahol a rokonsági egység és a termelő funkció nem különül el). Parsons funkcionista megközelítésében a foglalkozási rendszerben az egyén státusza az érintett szervezetek funkcióihoz való hatékony hozzájárulásának függvénye. Ebből adódóan osztálystátusz alatt – csak alig lépve túl a pusztán munkaerőpiaci pozícionáláson, kora amerikai társadalmára nézve – azt a „*félreérthetetlen korrelációt*” értette, melynek szerinte „*a foglalkozási szerepek közvetlen értékelése, az adott szerepekből származó jövedelem és a szerepbetöltők családjainak a rétegződési skálán közösségként elfoglalt státusza között*” kell lennie (Parsons 1997: 123). Parsons 20. század közepén született munkájából kirajzolódó kép szerint tehát a rétegződés alapját a foglalkozás és annak a fentiekben már vázolt társadalmi értékelése nyújtotta.

Parsons jóval későbbi, 1971-ben megjelent *A modern társadalmak rendszere* című könyvében összefoglalja és összegzi korábbi írásait, így rendszerelméletét is. A rendszer e felfogásban elemek olyan összefüggő halmaza, amelyek között rendezett kapcsolatok állnak fenn, s melyek egy az ő szempontjukból rendezetlen külvilágtól elkülönülnek. A rendszer rendezett, azaz csak néhány állapot fordulhat benne elő, míg a külvilág az ő

szempontjából rendezetlen, vagyis véletlenszerű. Parsons rendszerelmélete abban az értelemben a durkheimi elképzelés örököse, hogy megvalósította a kollektív világ átfogó értelmezését, „szociális immanenciájának” durkheimi eszméjét. *„A parsonsi rendszerelmélet arra tett kísérletet, hogy a társas valóság egészét átfogja, de végül elmélet helyett csak egy fogalmi sémát tudott kialakítani. [...] Ebből következően valamennyi lehetséges megfigyeléssel összeegyeztethetőnek kellett volna lennie, vagyis cáfolhatatlannak - tautologikusan”* (Némedi 2008: 32). Ez azonban csak részben valósult meg. Rendszerelmélete alapján úgy tűnik, hogy Parsons kevesebb figyelmet szentelt a társadalmi konfliktusoknak, a dezintegrációs folyamatoknak, a hangsúlyt az integrációra helyezte. Könyve *Elméleti orientációk* című fejezetében megmaradt a korábban kidolgozott koncepciónál, némiképp pontosítva azt. Azaz a társadalom alrendszerei közül a szocietális közösség lett az a központi elem, melynek legáltalánosabb funkciója, *„hogy összeillessze a normák egy adott rendszerét egy egységes és kohézióval bíró szerveződéssel.”* Egyrészt – Weber nyomán – megkülönböztette a rendszer normatív, illetve a kollektív aspektusát, amit *„összefűzött kollektivitásként”* értelmezhetünk. *„A szocietális rend világos és meghatározott integrációt kíván meg egyfelől a normatív koherencia, másfelől a szocietális »harmónia« és »koordináció« értelmében. Ezentúl a normatív meghatározott kötelezettségeknek egészében elfogadottnak kell lenniük, míg viszont a kollektivitásoknak normatív szankciók felett kell rendelkezniük funkciójuk betöltése és jogos érdekeik előmozdítása során”* (Parsons 1985: 86). A szocietális közösség funkciója tehát, hogy meghatározza a lojalitás kötelezettségeit, azaz a közérdek nevében kibocsátott, megfelelően igazolt felhívások rendszerét, míg a lojalitás az egyén készsége arra, hogy válaszoljon ezekre a felhívásokra. (Tulajdonképpen ezen tagságokhoz (szereppluralizmus), vagy kollektivitásokhoz fűződő lojalítások „terelik” az egyéneket önérdékű motívumait is.) És ezek okozhatnak problémát is, hiszen a különböző kollektivitások különböző „lojalitás-elvárásai” szétfeszíthetik, és ahogyan ma látjuk, szét is feszítik a szocietális közösség integrációjának egységét. Parsons (1985: 92) szerint ennek egyik következménye lehet, hogy a rétegződés modern rendszerei sajátos jellegre tesznek szert, mivel az egyéni státuszok elkülönülnek a diffúz-háttérszolidaritásoktól. Nem is beszélve arról az esetről, amikor a kormányservek által kiadott szocietális lojalításokra irányuló felhívások nem esnek egybe vagy éppen ütköznek az egyének és közösségek által vállalt lojalításokkal.

JÜRGEN HABERMAS: RENDSZERINTEGRÁCIÓ – CSELEKVÉSINTEGRÁCIÓ

„Kortársaink közül senki más nem dolgozott ki az övéhez mérhető komplexitású társadalomelméletet. [...] A műnek, amellyel ma szembesülünk, elvontságban és differenciáltságban, társadalomelméleti horderőben és módszerességében nincs párja... Bár az iránta tanúsított érdeklődés az 1960-as évek közepe óta csökken... ma sem vehető komolyan egyetlen olyan társadalomelmélet sem, amely legalábbis ne vetne számot Parsons-éval. Aki szem elől téveszti ezt a körülményt, azt fogva tartják az aktualitások – ahelyett, hogy érzékenyen reagálna rájuk. Ez áll a Parsons-t mellőző neomarxizmusra is; az ilyen tévedéseket a tudománytörténet rendszerint gyorsan helyesbíti” (Habermas 2011: 414).

A fenti mondatok Jürgen Habermas legjelentősebb munkája, *A kommunikatív cselekvés elmélete* (2011, első megjelenés: 1981), Parsons-fejezetében furcsán csenghettek a kritikai elmélet hívei számára, hiszen ebben a Habermas számára oly fontos tradíció számára az 1960-as évektől az amerikai szerző töltötte be a „társada-

lomelméleti főellenség”⁶ funkcióját. Habermas azonban feltehetően nem (csak) provokációs célzattal méltatta Parsons-t, hanem azért (is), mert saját kulcskategóriáinak kidolgozása során jutott el arra a pontra, amelyen Parsons gondolatainak egy része beépíthetővé vált saját szintézisébe.⁷

Habermas az első korszakát lezáró nagy művében (*Megismerés és érdek*, 2005 [1968]) megkülönbözteti egymástól a munkát és interakciót. A *munka* ebben az elméleti konstrukcióban a környező világ állapotainak megváltoztatására irányuló instrumentális cselekvés, amely technikai szabályokhoz igazodik, empirikus tudáson alapul, és amelyet alapvetően monologikus, tehát énközpontú, másokkal nem egyeztetett cselekvési tervek és helyértelmezések irányítanak. Ezzel szemben az *interakció* a társadalmi világ több szereplőjével, a többi szubjektummal közösen végzett társas cselekvés, amelyet alapvetően dialogikus, tehát más cselekvőkkel egyeztetés útján összhangba hozott cselekvési tervek és helyzetértelmezések irányítanak. Az először 1968-ban Frankfurtban kiadott könyvben Habermas elsősorban a marxizmussal vitatkozik, amely szerinte túlértékelte a munka szerepét, mondván, hogy adott társadalmi formációban az emberi cselekvések teljes skálája annak függvénye, hogy milyen struktúrákba szerveződve folyik a munka. Habermas szerint viszont a könyv megjelenésének korára „a termelés-paradigma kiöregedése” figyelhető meg – a munka, pontosabban, az az instrumentális cselekvéstípus, amelynek a munka paradigmatis esete, *csak az egyik* racionális cselekvéstípus. „Kell lennie” más, a szubjektumokat nem tárgyiasító, a (társadalmi) világot nem az egyén érdekeinek megfelelően manipulálni akaró, megegyezés-orientált, mégis racionális cselekvésnek – e törekvés határozza meg Habermas útkeresését a *Megismerés és érdek* megjelentetését követő tízegyhány évben.

Habermas látszólag a weberi elméletből kiindulva, azt újraértelmezve dolgozta ki saját cselekvéstipológiáját. „A társadalmi cselekvéseket helyesebb a szerint megkülönböztetni, hogy a résztvevőket sikerre, vagy a kölcsönös megértésre irányuló beállítottság jellemzi-e; mi több, ez a beállítottság megfelelő körülmények között azonosítható a résztvevők intuitív tudása alapján” (Habermas 2011: 203.). A kölcsönös megértés alatt olyan egyetértést értett, amely eleget tesz „egy megnyilatkozás tartalmára adott racionálisan motivált beleegyezés” (Habermas 2011: 204) feltételeinek. A kölcsönös megértés a közös feltevéseken, meggyőződéseken alapszik. A beszélők eredeti közléseikkel implicit, mégis bírálható érvényességi igényeket támasztanak, vagyis azzal az igénnyel lépnek fel, hogy közléseik normatíve helyesek, szubjektíve hitelesek legyenek és megfeleljenek a tényeknek (Habermas 2011: 204). Leegyszerűsítve, e feltevések hozzák létre az életvilágot azáltal, hogy a kommunikáció résztvevői feltételezik, hogy az aktuális megnyilatkozásaik mindenkor háttérét képező helyzet-meghatározások interszjektív érvénnyel bírnak (Habermas 2011: 374).

Habermas egyik „újítása” tehát, hogy értelmezésében a nyelvi interakciók már nem kizárólag a társas cselekvést kísérő, segítő jelenségek, hanem maguk is cselekvéssé válnak, mégpedig olyan cselekvésekké, melyek megvalósítják az életvilág konstitúcióját. Az emberek nem azért beszélnek, hogy ezáltal elősegítsék közös

6 „...50% szószaporítás, 40% szociológiai közhely. A többi 10%-ot empirikus vizsgálatnak lehet alávetni” – minősítette például C. Wright Mills (1970: 291) Parsons „nagy elméletét” 1959-ben; Mills annál nagyobb tekintélynek örvendett Habermas pályakezdő éveiben.

7 Az utolsó idézet így folytatódott: „A társadalomelmélet alkotó művelőinek köréből ráadásul senki sem folytatott ennyire intenzív és fáradthatatlan dialógust a tudományág klasszikusaival, senki sem kapcsolta ilyen szorosan a saját elméletét a hagyományhoz” (Habermas 2011: 414.) – nem kell különösebb éleslátás annak feltárására, hogy a Parsons ürügyén kifejtett mondat egyúttal Habermas elméleti *ars poeticájának* is tekinthető.

cselekvéseiket, hanem beszédük révén együttesen cselekszenek (Némedi 2008: 74). Ugyanakkor a kommunikatív cselekvés több funkcióval bír: egyrészt „a kölcsönös megértés szempontjából a hagyomány és a kulturális tudás”; másrészt „a cselekvések összehangolásának szempontjából a társadalmi integráció és szolidaritás”; harmadrészt pedig a „szocializáció szempontjából a személyes identitások” kimunkálására szolgál (Habermas 2011: 373, kiemelés az eredetiben). Habermas szerint ezen folyamatok – melyek egyben megfeleltethetők az életvilág szerkezeti összetevőinek: a kultúrának, a társadalomnak és a személyiségnek – együttes, komplex összefüggéseinek a vizsgálata a feladat. Habermas a korábbi (Husserl, Schütz, Berger és Luckmann nevéhez fűződő) kommunikációelméleti meghatározásokhoz képest kibővítette az életvilág fogalmát, és esetében a kommunikatív cselekvés magában foglalja a társadalmi integráció és a társadalmasodás folyamatait is, ugyanakkor a durkheimi és parsons-i hagyományhoz képest is továbblépett a rendszerelmélet átértelmezésével.

Habermasnál tehát a társadalom nem redukálódik a kommunikatív cselekvések által létrehozott életvilágra. Megközelítésének alapgondolata, hogy a társadalom egyszerre rendszer és életvilág (Habermas 2011: 359), és minden, ami a társadalomban zajlik, e kettős modell segítségével értelmezhető. Habermas megkülönböztette a cselekvések koordinálásának mechanizmusait – „amelyek a résztvevők cselekvési orientációit hangolják össze – azoktól a mechanizmusoktól, amelyek a nem szándékolt cselekvési összefüggéseket a cselekvések következményeivel való funkcionális összefüggésük révén stabilizálják” (Habermas 2011: 359, kiemelés az eredetiben). Vagyis a cselekvések többnyire nem szándékolt következményei összekapcsolódnak és az így kialakuló ismétlődő cselekvésminták viszonylagos önállóságuk révén a cselekvők orientációitól függetlenül társadalmi összefüggést alkotnak. Ennek következtében az életvilág és a kialakuló rendszerek nem szakadhatnak el teljesen egymástól. Az életvilágbeli kommunikáció és interakció racionálisabbá válása a rendszerek stabilizálódásának szükséges feltétele, illetve a rendszerek a cselekvésfolyamatok differenciálódása, szakosodása és specializálódása révén képződnek. Az alrendszerek differenciálódásának és az egymás közötti, illetve az életvilággal való cserekapcsolatok fenntartásának előfeltétele az életvilág racionalizálódása. E cserekapcsolatokat médiumok, vagyis olyan leegyszerűsített és általánosított kommunikációs eszközök vezérlik, amelyek a természetes nyelvek gazdagságát felszámolva a közlést egy-egy dimenzióra redukálják. Viszont e médiumok – a pénz és hatalom – csak akkor működhetnek, ha az életvilágban erőteljes racionalizációs folyamatok indulnak el.

Rendszer és életvilág felosztása – azon túl, hogy a társadalom két különböző szféráját jelöli – kétféle integrációs formára is utal. Habermas integrációelméletének alapja a rendszer- és szociális integráció megkülönböztetése (Habermas 2011: 359). Jelen esetben pedig épp a fentiekben említett mozaikszerű kapcsolat folytán, Parsonshoz viszonyítva tanulmányunk szempontjából pedig kitüntetett jelentőségűek azok a feladatok, amelyeket Habermas az életvilág összetevőinek tulajdonított. Habermas értelmezésében az életvilág (1) kulturális újratermelése biztosítja a folyamatosságot és koherenciát az áthagyományozott tudás és az újonnan felbukkanó világhelyzetek között. A kulturális újratermelés zavarai esetében a cselekvők a kölcsönös megértés iránti igényét az új helyzetek esetében nem tudják a kulturális tudáskészletükből fedezni. Ekkor jelenhet meg az értelemvesztés, a társadalmat összetartó legitimációs kötelek és/vagy nevelési válság. Az életvilág (2) társadalmi integrációja biztosítja a cselekvések legitim módon szabályozott összehangolását és a csoportidentitások stabilitását. Zavar esetén az anómia konfliktusok formájában jelenik meg, meggyengülnek a csoportidentitások, a „társadalmi szolidaritás” erőforrásai kiapadnak. A (3) szocializáció pedig gondoskodik az egyéni és a kö-

zösségi életformák összehangolásáról. A szocializációs folyamat zavarai pszichopatológiaként, elidegenülésként jelennek meg, az ilyen esetekben a cselekvők interakciókban való részvétele nem felel meg a realitásoknak (Habermas 2011: 375). Talán nem nehéz belátni, hogy az 1980-as években megjelent elméleti munka a mai magyar társadalmunkra is jellemző válságtüneteket (legitimizációs válság, társadalmi szolidaritás hiánya, elidegenülés stb.) nevezett meg.

Pedig Habermas elméletének értelmezésekor „kézenfekvő a kortörténeti indíték”: „A nyugati társadalmak az 1960-as évek vége óta egy olyan állapothoz közelítenek, melyben a nyugati racionalizmus öröksége már nem áll vitán felül. [...] Az újkonzervatívok mindenáron ragaszkodni szeretnének a gazdasági és társadalmi modernizálódás kapitalista mintájához. Számukra elsődleges a szociális állami kompromisszum során elért, mindinkább visszanyesett gazdasági növekedés. E növekedés szociális téren bomlasztó mellékhatásaival szemben a filiszter kultúra gyökereit vesztett, ám retorikailag felidézett hagyományaiban keresnek menedéket. Nehéz belátni, hogyan adhatna új ösztönzést azoknak a problémáknak a visszahelyezése, amelyeket a 19. század óta a piac az államra hárított, azaz a problémák ide-oda taszigálása a hatalom és a pénz között” – írja Habermas 1981-ben könyve előszavában (Habermas 2011: 12). Habermas ebben az időben a szervezett kapitalista és a bürokratikus szocialista társadalmakban a posztliberális modernizáció két alternatív útját látta, és az életvilág rendszerfolyamatok által indukált deformációjának eltérő módjait fedezte fel bennük, ennek megfelelően eltérő válságtendenciákat vélt diagnosztizálni (Némedi 2008: 77).

Habermas szerint a gyarmatosítás mintaszerű esetei, az életvilág kolonizálása – azaz a pénz és hatalom által vezérelt rendszerfolyamatok benyomulása az életvilágba – figyelhető meg a késő kapitalista társadalmakban. Korábban rendszerszinten – a gazdaság, illetve a politikai alrendszer területén – az ún. csendes (pénz, illetve a hatalom) médium révén valósul meg az integráció, addig az életvilágra kommunikatív cselekvéskoordináció volt a jellemző. „A pénz és a hatalom csak olyan mértékben képes szabályozni a rendszer és életvilág közti cserekapcsolatot, amilyen mértékben az adott médiumnak megfelelő módon inpujtényezőkké váltak az életvilág produktumai a megfelelő alrendszer számára, amely csak a saját médiuma révén képes kapcsolatba kerülni a környező világgal” (Habermas 2011: 500, kiemelés az eredetiben) A gyarmatosítás ezáltal megzavarhatja az életvilág szimbolikus újratermelését, hiszen a kulturális reprodukció, a társadalmi integráció és a szocializáció folyamatiban ezek a rendszerszerű médiumok csődöt mondanak, „ezekben a folyamatokban nem képesek helyettesíteni a megértés cselekvéskoordináló mechanizmusát” (Habermas 2011: 501). Habermas szerint a rendszer-integratív mechanizmusok nem képesek pótolni a normatív integrációt, mely a csoport-identitások révén valósul meg. „Hogy egy társadalom tagjai magukat a társadalomhoz tartozóként [kiemelés az eredetiben – DCs – SzV] akarják megismerni és újra felismerni, és ennek a társadalomnak az ő egységüket szimbolikus is meggyőző módon képviselnie kell.” A normatív vagy „szociális integráció” „normák és értékek útján” valósul meg, amelyeknek „bizonyos egyetértésen kell alapulniuk – ellenkező esetben a konfliktusok oly élesek lehetnek, hogy a társadalom szétrobbanásával fenyegetnek” (Papp 1985: 298). Így tehát egy cselekvési rendszer integrációját „az egyik esetben normatív úton biztosított, illetve kommunikatív módon elért egyetértés révén állítják elő, míg a másik esetben egyedi döntéseknek a cselekvők tudatán túlmenő, nem normatív szabályozása áll” (Habermas 2011: 359).

Bár Habermast kevésbé érdekelték a késő kapitalizmusban megfigyelhető társadalmi egyenlőtlenségek mintáját alakító tényezők – inkább azt vizsgálta, hogyan alakulnak ki az „*eldologiasodási effektusok új típusai*” (2011: 518) –, mégis számos, ma már általunk is megtapasztalt dezintegrációs problémát fedezhetünk fel munkájában. Habermas szerint a jóléti állam a szociális állami berendezkedés eredményeként az állampolgárokat kliensekké alakítja át. „*A kliensek azok a vásárlók, akik részesülnek abból, amit a szociális állam nyújt számukra; a kliensszerep az az ár, ami elfogadhatóvá teszi a politikai részvétel absztrakcióvá párolgását, tényleges erejétől való megfosztását*” (Habermas 2011: 519) – írja ezt az 1980-as évek Nyugat-Európájából. Amennyiben továbbgondoljuk a habermas-i gondolatot a jelenlegi állami szerepvállalás, az ún. kliensszerep és politikai részvétel közötti összefüggést nem nehéz beazonosítani mint a dezintegráció egyik alapvető bázisát.

Témánk szempontjából érdemes kicsit elidőznünk Habermas az életvilág belső gyarmatosítását ábrázoló kedvelt példájánál. Az eljogiasítás megnevezéssel a társadalmi integrációról a rendszer-integrációra – azaz a kommunikatív cselekvés-összefüggések jogi felülírását a jog mint médium által – való átállítást illusztrálta, melynek első hullámaként a polgári társadalom létrejöttét jelölte meg. Ebben az esetben azonban a rendszer-szerű működés még nem rombolta le az életvilágot. „*Végtére is a pénz és a hatalom médiumának szüksége van a modern életvilágban való lehorgonyozódására; a polgári állam csak így szerezhethet magának [...] megfelelő legitimitást. Végső soron a strukturálisan elkülönült-differenciálódott életvilág marad a legitimizáció egyetlen forrása, amelyre a modern államok funkcionálisan rá vannak utalva.*” (Habermas 2011: 525, kiemelés az eredetiben) Az eljogiasítás folyamatának struktúráját elemezve további történeti áttekintése során Habermas a 20. század második felének joggyakorlatában rejlő negatív hatásokra hívta fel a figyelmet, nevezetesen a jogvédelem kiterjesztésének és az alapjogok érvényre juttatásának lehetséges negatív következményeire mutatott rá a család és az iskola szférájában. Habermas arra hivatkozott, hogy „*ami első látásra a családon belüli uralmi viszonyok felbontásának az eszközének látszott, az közelebbről szemügyre véve a függőség más formája*” lehet. (Habermas 2011: 533.) Leegyszerűsítve azt a kérdést fogalmazhatjuk meg, hogy alkalmasak lehetnek-e a bürokratikus és jogi ellenőrzés eszközei az iskola és a család informálisan szervezett cselekvéstartományaiban is? A válasz valószínűleg nem, és ezt érezzük nap mint nap, amikor túlszabályozottságról, a privát szféra államosításáról beszélünk. Habermas szerint a megoldás, amely talán még a privát tartományokban (pl. a családban) lehetséges, hogy a médiumként használt jog helyébe konszenzusorientált cselekvési és döntési eljárások lépnek (Habermas 2011: 534.). A kérdés, hogyan valósítható meg ez a mindennapok szintjén?

Ha tehát az életvilág racionalizálódása és az életvilágbeli struktúrák reprodukciója szükséges feltétele a modern társadalmak továbbélésének, és a modern társadalmakban nem szűnik meg az életvilág magvát képező, a társadalmi integrációt lehetővé tevő kommunikációs képességeknek, az egyetértés lehetősége feltételeinek a rendszerszerű rombolása, az összeomlás az egész modernitást fenyegeti. Ennek elkerüléséhez „*a hatalom újraelosztására van szükség a társadalom integrációs dimenziójában. A szolidaritás társadalomintegráló hatalmának fel kell lépnie a pénz és hatalom rendszerintegráló médiumaival szemben.*” (Habermas 1998: 294, id. Némedi 2008: 79) Valljuk be, erre a mai magyar társadalomban nem sok esélyt látni.

GIDDENS: REFLEXIVITÁS ÉS HAGYOMÁNY

Anthony Giddens azon négy jelentős európai teoretikus egyike, akik az 1980-as évek elején álltak elő addigi munkásságukat összegező nagyigényű elméleti rendszerekkel (Némedi 2008: 33–35).⁸ Giddens nézetei Magyarországon nem keltettek akkora figyelmet, mint Habermas, Bourdieu vagy Luhmann megközelítése, legalábbis a legutóbbi időkhöz (talán változást hozhat az utóbbi évek néhány publikációja: Rényi–Sik–Takács 2014, Sik 2013, és főleg a feldolgozásokon kívül fontos Giddens-írások fordítását is tartalmazó Sik–Berger 2013).

A társadalom egyénfeletti és egyéni szintje, „objektív” és szubjektív oldala, cselekvés és „struktúra”⁹ – a szociológiát a kezdetektől kísértő dilemmát Giddens a *strukturáció* fogalmával igyekszik feloldani. Kategorialis szempontból egyik fogalomnak sincs elsőbbsége, a strukturáció értelmének két oldaláról van szó, „*mindkettőt rekurzív társadalmi cselekvések, illetve gyakorlatok során termelik és termelik újra*” (Giddens 2013a: 15). Nem tartalmatlan fogalmi bővítésről van szó: Giddens alaposan átgondolja megközelítése következményeit. Egyrészt a cselekvést sokkal tágabb értelemben fogja fel, mint az intencionális cselekvéseket, másrészt pedig nem objektiválja a struktúrát, hanem tisztázza, hogy azt a „*strukturált cselekvésrendszerek valóságában*” (Giddens 2013a: 16) csak analitikusan megkülönböztethető mozzanatként tekinti (ahogy persze a cselekvést is).

Ez felfogás pedig felértékeli a számunkra oly fontos *tudás* mozzanatát: a struktúra – ahogy „*a társadalmi élet minden formája*” – jelentős részben a cselekvők arról alkotott tudásán keresztül jön létre, e tudás által létezik (Giddens 1990: 38). Frappánsabban megfogalmazva: „*ahhoz, hogy gyakorlati szempontból valóságossá váljanak, a struktúráknak át kell fordulniuk a cselekvő egyén tudatának, illetve észlelésének tűfokán. A struktúrák először is a szubjektumok mindennapi tudásának elemeiként válnak valóságossá. E formájukban cselekvésorientáló hatalomra tesznek szert: irányítják és strukturálják a cselekvést, hogy így térben és időben valóságossá válhassanak*” (Giddens 2013a: 17). Hangsúlyozni kell, hogy itt ryle-i értelemben vett „*know how*”-ról (Ryle 1974), gyakorlati tudásról van szó, amely a cselekvésekben nyilvánul meg, azokból rekonstruálható: „*a struktúra csakis azért válhat valósággá, mert a társadalmi rendszereket konkrét cselekvések-gyakorlatok végrehajtása során strukturálják*” (Giddens 2013a: 16). A társadalmi valóság e két formája, a struktúra és a cselekvés itt „*összeér*”¹⁰, mivel ez utóbbi fogalom esetében megnyilvánuló tudás „*saját jogon*” is gyakorlati tudás jellegű, nem „*csak*” a struktúra létrehozásának aspektusában; másrészt a giddensi értelemben vett cselekvés analitikusan túlnyúlik a szubjektivitás szféráján. „*A döntő mozzanat, hogy ezt a [cselekvés]fogalmat nem az intencionalitás értelmében, hanem attól függetlenül vezettem be. A cselekvés fogalma nálam elsősorban nem a benne részt vevő szubjektumok intencióira vonatkozik, hanem inkább arra a gyakorlati képességükre, hogy változtatásokat hajtsanak végre az objektív világban, valamint magára a cselekvők által termelt objektivitásra. (...) Más szóval, a cselekvés nem más, mint az emberek folyamatos beavatkozása a természeti és társadalmi világba*” (Giddens 2013a: 15).

8 A másik három szerző: Bourdieu, Habermas és Luhmann.

9 Az idézőjelet az magyarázza, hogy természetesen nem minden holista kiindulóponttal rendelkező társadalomelmélet használta ezt a fogalmat (lásd Durkheim példáját); a továbbiakban azonban az egyszerűség kedvéért idézőjel nélkül használjuk a fogalom pár mindegyikét.

10 Az idézett mondat így folytatódik: „... – ezért neveztem el saját megközelitésemet a strukturáció elméletének” (Giddens 2013a: 16), jelezve, hogy elmélete kulcsmozzanatáról van szó.

Giddens tehát nem állítja azt, hogy a struktúrák (vagy bizonyos struktúrák) „az emberek háta mögött” „cselekednek”, hogy az egyének – Marx híres megfogalmazása szerint – „nem tudják, de teszik”; de nem állítja azt sem, hogy kizárólag egyéni cselekvések, intenciók, attitűdök stb. léteznek, s így a társadalomelméletnek „csak” az aggregációs mechanizmusokkal kell elszámolnia. Giddens állítása csupán annyi, hogy a cselekvések során *fontos szerepet játszhatnak a cselekvők ismeretei, (gyakorlati) tudása, nézetei* e cselekvésekről, a cselekvésre hatást gyakorló struktúrákról, a cselekvésük szűkebb és tágabb kontextusairól, illetve saját magukról, tehát az identitásukról, szerepeikről, pozícióikról és így tovább. A fenti egyszerre sokatmondó és ugyanakkor mégis tartalmatlan állítás, hiszen az általános összefüggésből nem derül ki, hogy adott esetben mennyire fontos a – nem véletlenül feltételes módban megfogalmazott – „*fontos szerep*”. Valószínűnek tűnik, hogy a konkrét cselekvések esetében külön-külön középszintű elméleteket vagy társadalmi mechanizmusokról megfogalmazott elképzeléseket kell megalkotni annak magyarázatára, hogyan kapcsolódik a tudás révén egységgé cselekvés és struktúra.

Jól látszik ez a tudás megszervezésének és társadalmi beágyazottságának egyik paradigmatiszta módja, *a hagyomány* kapcsán. Első pillantásra úgy tűnik, hogy Giddens a tradíciók meglétét vagy hiányát binominális változóként kezeli, amely egyúttal a társadalmak tipizálása szempontjából is kulcsfontosságú: magyarán a tradicionális társadalmakra a hagyományok meghatározó szerepe jellemző, míg a modernitásra a hagyományok hiánya – egy (stílusában is) jellegzetes megfogalmazása szerint „*a modernitás eszméjének a lényegéhez tartozik a hagyománnyal való szembenállás*” (Giddens 1990: 36).¹¹ Mintha a képlet ilyen egyszerű lenne:

tradicionális társadalom = a hagyomány uralma,
míg
(késő)modern társadalom = a hagyomány hiánya

Közelebbről szemügyre véve azonban kivehető, hogy egyrészt Giddens árnyaltabb képet állít elénk már magáról a hagyományról is, mint általában a szociológia klasszikusai teszik, másrészt a hagyomány egyes társadalomtípusokban betöltött szerepéről is differenciáltan fogalmaz. A klasszikusokra utalással kapcsolatban érdemes felidézni: Max Weber „*hivatalos*” *cselekvéstipológiájában*¹² a racionalitás csökkenő mértéke alapján sorba állított különböző típusok közül a tradicionális áll az utolsó helyen, mint a legkevésbé (még az indulati-érzelmi cselekvésnél is kevésbé) racionális cselekvés (Habermas 2011: 201). „*A szigorúan tradicionális cselekvés... teljesen a határán van annak – sőt, gyakran túl is van azon –, amit egyáltalán »értelemhez« igazodó cselekvésnek lehet nevezni*” – fogalmaz Weber. – „*Nagyon sokszor ugyanis csupán valamilyen homályos reagálást jelent a megszokott ingerekre, s a reakció irányát az egyszer már meggyökeresedett beállítottság szabja meg*” (Weber 1987: 53.).¹³ A tradíció esetén, irracionálisként vagy legalábbis aracionálisként való felfogása nyilvánvaló kap-

11 „*Inherent in the idea of modernity is a contrast with tradition.*”

12 Habermas elnevezése és értelmezése alapján, 2011: 199-201.

13 Az idézetet követő mondatba azonban Weber egyszerre több fontos megjegyzést is bezúfolt: egyrészt „*határesetnek*” minősíti a tradicionális cselekvést, másrészt mégis azt állítja, hogy „*a megszokott mindennapi cselekvések többsége közel áll ehhez a típushoz*”; harmadrészt pedig megállapítja, hogy „*a megszokotthoz való kötődés különböző mértékben és többféle értelemben tudatosan is [kiemelés tőlünk – DCs – SzV] fenntartható*” (Weber 1987: 53.). A következő mondat szerint: „*Ha ez a helyzet, a*

csolatban állt a Nyugat domináns pozícióival a korai modernitás korában, és hogy a hagyományt ekkor a (kulturális és történelmi) másság elhatároló sajátosságának látták.

Giddens ezzel szemben jól látja, hogy a hagyomány a *valóban* tradicionális, akár írásbeliséggel sem rendelkező kis kultúrákban is tagolt, dinamikusan változó, vannak értelmezésre és fenntartásra hivatott „örök”, a helyes értelmezésről gyakran bontakoznak ki viták, és így tovább (Giddens 1990: 37, 2013b: 73, 78); mint majd lent látni fogjuk, a tradíciónak léteznek racionalizált, argumentált, sőt, a modernitás során konstruált változatai is. Habermas fent idézett eljárásától felbátorodva rekonstruálhatjuk Giddens „nem hivatalos” felfogását tradíció és társadalom viszonyának lehetséges kombinációiról (1. táblázat).

1. táblázat. Giddens „nem hivatalos” társadalomtipológiája a premodern-modern dimenzió mentén

1. premodern társadalmak	1.1. orális kultúrák	a magától értetődőnek tekintett hagyomány
	1.2. premodern civilizációk	a racionalizált „nagy hagyomány” és a lokálisan továbbélő „kis hagyomány” együttlélése
2. modern társadalmak	2.1. korai modern társadalmak	2.1.1. továbbélő (bár rendszerint módosuló?) „kis hagyományok” 2.1.2. kitalált hagyományok (invented traditions)
	2.2. késő modern társadalmak	hagyományok elenyészése, poszttradicionális állapot

Ad 1.1. Éppen a *par excellence* tradicionális társadalmakban, tehát a kis orális kultúrákban, ahol a világ értelmezésének és gyakorlati kezelésének magától értetődő kerete a hagyomány, nos, éppen itt vagyunk a legbizonytalanabbak abban, hogy az adott hagyomány mennyire régi. Sőt, abban is bizonytalanok lehetünk, hogy *létezett-e egyáltalán az adott tradíció abban a formában*, mielőtt a modernitásból érkező megfigyelő rögzítette mint hagyományt – elképzelhető, hogy a „benszülöttek” kérdése, s ezáltal reflektáltatása gyakorlatukra és gondolkodásukra, de tulajdonképpen maga a megfigyelés aktusa is olyan koherenciát és olyan értelmezést visz a szituációba, amely korábban, az „igazi tradicionális korban” nem létezett. Markánsabban megfogalmazva: a figyelő pillantás, a benne implikált hatalmi fölénytel és az intenzív reflexivitást kikényszerítő rögzítő és értelmező technikáival a megfigyelés pillanatában szét is rombolta a megfigyelt „tradicionális” világot (vagy legalábbis elkezdte a lerombolás folyamatát). Legalábbis vélhetően erre az összefüggésre utal Giddens megjegyzése, mely szerint „az antropológus, ahogy Lévi-Strauss szomorúan megjegyezte, egy világ elenyészésének krónikása és ugyanakkor részben okozója is” (Giddens 2013b: 87).¹⁴ Roppant érdekes kérdés¹⁵, hogy a *néprajztudomány* – amelyet némi leegyszerűsítéssel a kulturális antropológia sajátos, részben önálló utakon kialakult európai kontinentális változatának tekinthetünk – pillantása Közép- és Kelet-Európában milyen episztemológiai, társadalmi és hatalmi hatásokkal járt az egyes társadalmakban, korszakokban.

Az a kérdés azonban, hogy *valóban* régi-e, „autentikus-e” egy hagyomány, vagy frissen konstruált,

tradicionális cselekvés a 2. pontban tárgyalandó típushoz kerül közel” (uott.). A rögtön ezután kezdődő 2. pont három mondata azonban teljes egészében az indulati-érzelmi cselekvésről szól – ami nem magyaráz semmit a tradicionális beállítódás esetleges „tudatos fenntartásáról”. A tradicionalitás legközelebb 180 oldallal később kerül elő, akkor is kifejezetten az uralom egy típusával kapcsolatban (Weber 1987: 233.). Lehetséges, hogy itt a *Gazdaság és társadalom* posztumusz megszerkesztése okozta problémák egyikével találkozhatunk.

14 Ez az egyetlen pont, ahol Sántha Erzsébet amúgy kitűnő fordítását („...az antropológus... egy eltűnő világ krónikása és bizonyos részben okozója is”) némileg módosítottuk, vö. „...the anthropologist... is the chronicler, and even in some part the causal agent, of a disappearing world” (Giddens 1994: 98).

15 Amelynek éppen ezért a további tanulmányozását megígérhetjük; első próbálkozásként lásd Dupcsik 2015.

Giddens szerint lényegtelen: a hagyomány hagyomány-voltát megalkotói és használói sajátos hozzáállásától nyeri el. „... A hagyomány »valódisága«, hitelessége nem abból ered, hogy mérhetetlenül hosszú idő óta létezik; ahhoz sincs semmi köze, hogy mennyire pontosan őrzi meg a régmúlt eseményeket. A leginkább »tradicionális« társadalmakban, az orális kultúrákban a »valódi múlt«, már ha ilyen ténylegesen is létezik, ismeretlen. Maga a hagyomány az a médium [kiemelés az eredetiben – DCs – SzV], amelyen keresztül a múlt »valósága« artikulálódhat” (Giddens 2013b: 84).¹⁶ Giddens emlékezetes leírásában a Kalahári !Kung nép egyik hagyományáról ugyancsak a meglepő mértékű reflexiót emeli ki: ezek az írásbeliséggel nem rendelkező nomádok „nagyon is tudatában vannak annak, ami történik” (Giddens 2013b: 60.), tudatosítják tradíciójuk funkcióját a társadalmi integrációjuk fenntartása érdekében.¹⁷

Talán az 1.2. pontnál nyilvánul meg a leginkább, hogy ironikus módon Giddens – erre tett erőfeszítései ellenére – sem képes teljesen Nyugat-centrikusságától szabadulnia. A *premodern* civilizációk sajátosságaként ábrázolja ugyanis azt a folyamatot, amikor az írástudók által létrehozott és kanonizált „nagy hagyomány” leple borítja a „kis hagyományok” lokális gócait; a „nagy hagyomány” időnként behatol a „kis hagyományok” hatókörébe, befolyásolja, átalakítja azokat, vagy éppen kudarcot vall e törekvésében, máskor „élni hagyja” a helyi szokásokat, sőt, akár meríthet is azokból, és így tovább. Talán nem erőltetett, ha a (sajátosan) modern szocialista társadalmak sokszor leírt kettősségére utalunk, az erőszakosan homogenizált (vagy a homogenizáltság látszatát keltő) nyilvános diskurzus és a családokban/mikrokörnyezetekben átadott tudáseggyüttesek különbségére. „Paradox módon az államszocializmus, amely a történelem legfontosabb forradalmi erejének látta magát, sokkal inkább alkalmazkodónak bizonyult a hagyományhoz, mint a kapitalizmus” (Giddens 2013b: 86) – remélhetőleg nem csak a *mi elfogultságunk* mondatja velünk, hogy ez a gondolat még egy nem kifejezetten e témának szentelt tanulmányban is többet érdemelne ennél az egyetlen, odavetett mondatnál.

Ad 2.1. „Csak a 19. és 20. század során, a nemzetállam konszolidációjával és a demokrácia általánossá válásával kezdtek a helyi közösségek ténylegesen felbomlani. (...) A nemzetállam felgyorsuló kialakulásának ideje olyan időszak volt, amikor a köznép egyre szorosabban beintegrálódott azokba a rendszerekbe, amelyek keresztül szeltek a helyi közösségeket. Az intézményes(ített) reflexivitás a hagyomány fő ellenségévé vált...” (Giddens 2013b: 84). Az „*egyre szorosabb beintegrálódás*” a nemzetállami keretekbe azt implikálja, hogy a premodernitásban *heterogén integrációs mechanizmusok* működtek, más-más logika alapján a helyi társadalmakban és a tágabb kört összefogó szinteken. Az államszocializmus, legalábbis a sztálinista, totalitáriánus verziók ebben az értelemben nem valami „*tradicionális-modern*” hibridnek tekinthetők, ahogy azt Giddens – előző bekezdésben idézett – mondata sugallná, mint inkább egyfajta szélsőségesen modernizáló államnak, amely nem csak a helyi közösségek és a civil szerveződések maradéktalan felszámolására törekedett, de az egyes egyének magánszférájának teljes átstrukturálására és kontrolljára is. Más kérdés, hogy e törekvés egyértelműen kudarcot vallott – a „*kádárizmus*” ebből a szempontból nem annyira kivétel, mint inkább a határesetről

¹⁶ Lásd még Giddens 2013b: 60.

¹⁷ Ha egy !Kung vadász sikeres vadászatot hajt végre, a többiek rituálisan becsmérlik a zsákmányt, leszólják a vadász képességeit, kinyilvánítják csaldódságukat – amelyről persze mindenki tudja, hogy „nem őszinte” megnyilvánulások. A tradíció funkciója, hogy fenntartsák a !Kung férfiközösség egalitarizmusát, hogy – mint egy adatközlő fogalmazott –, „*lehűtsék a szívét és így nyájassá tegyék*” (Richard B. Lee antropológust idézi Giddens 2013b: 60) a vadásznak, akinek jó teljesítménye esetleg főnöki ambíciókat sugallna.

leginkább eltávolodó, de még a típusban maradó példa –, nem csak a hatalmi központ túlterjeszkedése, de a reflexivitás blokkolása miatt is. A magánszféra „szocialista átalakítása” tehát nem sikerült, a rombolás viszont annál sikeresebbnek bizonyult (már csak azért is, mert a rombolás folyamata már jócskán a szocializmus hatalomra jutása előtt megkezdődött Magyarországon), így egy integrációs és orientációs úr keletkezett, amelyet tradicionális (vagy tradicionálisnak feltüntetett) elemek viszonylag nagy eséllyel betölthettek.

Az utóbbi gondolatok természetesen továbbgondolást igényelnek a projekt folytatása során, de annyit máris érdemes leszögezni: a lokális „kis hagyományok” felszámolása a modernizáció folyamán fontos és létező tendencia volt, de korántsem egyirányú, megtorpanások nélküli, változatoktól mentes folyamat. A Giddens által is elismert gondolathoz pedig, mely szerint a korai modernitásban is maradtak továbbélő hagyományok (2.1.1.), tegyük hozzá: az ilyen tradíciók gyakran határozottan *nem*-tradicionálisaként jelennek meg. „*Férfi vagyok, és a férfiak már csak ilyenek!*” – Giddens e kijelentést példaként hozza, mint olyan megnyilatkozást, amelyet *ma már nem* lehet megtenni. Ugyanakkor a 19. század utolsó harmadában és a 20. század első két évtizedében erősen élt az a férfiakat felsőbb-, a nőket alsóbbrendűeknek tekintő család-/gender-ideológia (Dupcsik 2015), amelyet a mai elemző egyértelműen a tradicionális patriarchalizmus továbbélésének tekinthet – míg az éppen e korszakban születő társadalomtudományok számos képviselője próbált a posztradicionális, a reflexitás, a tudományosság látszatával alátámasztani.

A „továbbélő tradíciók” típusa (2.1.1.) ily módon „összeér” az Eric Hobsbawm (1983) által terminus-sá tett *kitalált hagyomány* (*invented tradition*) fogalmával (2.1.2.). Giddens szövege azonban ezen a ponton túl általánossá válik, mintha maguk „a kora modern intézmények” kreálták volna ezeket a „hagyományokat”, „modern célokra – különösképpen azért, hogy legitimálják a kiépülő hatalmi rendszereket” (Giddens 2013b: 84). Feltehetően inkább cselekvők igen széles köre élhetett (élhet) ilyen eszközökkel, modernizációs szándékok álcázására éppúgy, mint azzal ellenhatásként. „Hobsbawm tézise feltehetőleg helyes, de fogalmi vitathatóak. A »kitalált hagyomány«, amely első látásra fogalmi ellentmondásnak tűnik, és amely világosan provokatív jellegű, alapos vizsgálat után tautologikusnak bizonyul. Hiszen valamennyi [kiemelés az eredetiben – DCs – SzV] hagyomány kitalált hagyomány” (Giddens 2013b: 84) – egyet tudunk érteni, de más szöveghelyeken éppen Giddens hangsúlyozta a különbségeket.

Ad 2.2. Ha egy mondatban kellene összefoglalni Giddens legfontosabb állítását korunkról, akkor azt lehetne kiemelni – amelyet egy fontos tanulmánya címében is megfogalmazott –, hogy a késő modernitásban *posztradicionális társadalmakban* élünk (Giddens 1994, 2013b). Időnként azonban új aspektusokat vet fel a későmodernitás és tradíció kapcsolatáról, anélkül, hogy ezeket a szükséges részletességgel kifejtené, illetve tisztázná az így kialakuló ellentmondásokat.

„A modernitás tönkreteszi a hagyományt” – kezdi Giddens egyik gondolatmenetét, a szövegét rendszeresen megtörő szentenciaszerű rövid mondatai egyikével. A folytatás azonban hirtelen *létfontosságúnak* minősíti a hagyomány továbbélését – igaz, a kora modernizációra korlátozva: „[m]égis, és ez nagyon fontos, a modernitás és a hagyomány együttműködése, egymásra épülése [kiemelés az eredetiben – DCs – SzV] *létfontosságú volt a modern társadalmi fejlődés korábbi szakaszaiban...*” – a következő mondatban azonban visszakanyarodik a hagyomány utáni korszakba: „Ez a szakasz a késő modernitás, vagy ahogy Beck hívja, a reflexív modernizáció

beköszöntével véget ért” (Giddens 2013b: 83). Alig néhány oldallal később azonban már azt olvashatjuk, hogy „a tradíciók még a poszttradicionális rendből, még a ma legmodernebb társadalmakból sem tűnnek el teljesen; sőt, bizonyos tekintetben és néhány kontextusban virágzásnak indulnak” (Giddens 2013b: 89).

A későmodern tradíciók megkülönböztető sajátossága azonban, hogy nem tarthatnak igényt sem a magától értetődőségre, sem a kizárólagosságra – artikulált, reflektált, érvekkel védett (és védelemre szoruló) tradíciókról van szó, egy értékplurális világban. Ezt a különbséget el is lehetne fogadni, de Giddens maga rombolja érvei hatását, amikor a fentiek után veti: „Másképpen a hagyomány fundamentalizmussá [kiemelés az eredetiben – DCs – SzV] válik” (Giddens 2013b: 89).

„Nincs semmi különös a fundamentalizmus megjelenésében a késő modern világban”, folytatja az utolsóként idézett mondatot Giddens, majd még három bagatellizáló mondatot szentel a kérdésnek. Pedig a jelenség valószínűleg nagyobb figyelmet érdemelne. Főleg azért, mert Giddens nem triumfál a későmodern reflexivitás térnyerése miatt – állítása szerint ugyanis a reflexivitással szükségképpen együtt járó kétely rombolja az egyének *ontológiai biztonságérzetét* is. Bár elhisszük Giddens-nek, hogy nincs visszaút, hogy a tradíció reflektálatlan magától értetődősége nem helyreállítható, ettől még számos cselekvő változatos stratégia képzelhető el, amelyek erre a restaurációra (vagy annak illúziójára) törekednek, a késő modern centrumországokban is.

A (fél)periférián pedig nyilván hatványozott mértékben.

ÖSSZEGZÉS

A társadalmi integrációról és az azt alakító mechanizmusokról szóló elmélettörténeti áttekintést közvetlenül a társadalmi integráció és a társadalmi tagozódás, közvetett módon pedig a jelenlegi hazai társadalom szerkezetének leírása, az újszerű egyenlőségek és egyenlőtlenségek megragadása és megértése inspirálta.

Ahogy a vázlatos áttekintésből is látható, Parsons kései korszakában a rendszerelmélet felé mozdult el, s azt hangsúlyozta, hogy a cselekvésrendszereken belül a médiumok nem verbális kommunikációs eszközei végzik el az általunk itt integrációnak nevezett összehangolás „feladatát”. A gondolat kétségkívül jelentős előrelépést jelentett a késő modern társadalmak *ideáltipikus* egyensúlyi állapotainak megértése szempontjából, Parsons azonban kitette magát az – időnként kifejezetten heves – kritikák lehetőségének is. Sokan ugyanis egyrészt úgy értelmezik nézeteit, hogy Parsons ideálisnak tekinti ezen egyensúlyi állapotot, pontosabban annak bizonyos helyhez és időhöz kötött partikuláris formáit, másrészt pedig úgy látják, hogy Parsons elmélete nem alkalmas az inherens konfliktusok, az üzemszerű működéssből – tehát nem a válságokból – következő patológiák elemzésére.

Habermas álláspontja szerint viszont – és némiképp válaszul Durkheim és Weber kérdésfelvetésére is – „sem a világképek szekularizálása, sem a társadalom strukturális differenciálódása nem jár patológikus mellékhatásokkal”, valamint a médiumok által irányított alrendszereknek az életvilágtól való elkapcsolódása sem jelent feltétlen problémát. Ezzel szemben a gazdasági és adminisztratív racionalitás behatolása olyan cselekvéstartományokba (mint például a kulturális áthagyományozás, a nevelés vagy a társadalmi integráció) járhat patológikus következményekkel, melyek a „megértésre mint a cselekvéskoordináció mechanizmusára utaltak maradtak” (Habermas 2011, 506–507). Érzékelhető, hogy a habermasi társadalomkép szerint a rendszerinteg-

ráló mechanizmusok (médiások) mellett figyelembe kell vennünk az életvilág szerkezeti összetevőit és azokat fenntartó mechanizmusokat, mint a kulturális újratermelés, a társadalmi integrációs és a szocializációs folyamatokat is.

Vagyis a gazdasági és társadalmi hatalom tárgyalása sem képzelhető el a nyilvánosság és szabad véleménynyilvánítás kontextusa nélkül. „Az szükséges, hogy a nyilvánosság egy olyan társadalmi bázisra támaszkodhasson, amelyben az egyenlő állampolgári jogok társadalmi hatékonyságra tettek szert. Csak az osztálykorlátokat átlépő és a társadalmi rétegződés és kizsákmányolás évszázados bilincseit lerázó alapon bontakozhatnak ki teljes mértékben a felszabadult kulturális pluralizmus lehetőségei” (Habermas 1992a: 374, idézi Némedi 2008). Sajnos, ahogyan már több ízben is, a *hatalom* vagy az *elnyomás* kimerítő elemzése csupán ígéret maradt Habermas esetében.

Giddens szintén kísérletet tett a cselekvés és struktúra átértelmezésére, előtérbe helyezve a *tudás* mozzanatát, amennyiben a társadalom minden alkotóelemét a cselekvők róluk alkotott hétköznapi tudásán keresztül véli létrejönni. Azaz a giddensi cselekvés már nem „korlátozódik” az interakciókra, sokkal inkább egy képesség, mely képes változást létrehozni mind a természeti, mind a társadalmi világban. Így tehát, már nem csupán a szerep, normák és pozíciók kapnak jelentős súlyt a szociológia elméletében, hanem a róluk alkotott tudás is. A hagyomány mint a giddens-i elmélet egyik központi eleme épp e tudások meglétére, továbbélésére, működésére kérdez rá.

Ezek alapján a szóba jöhető társadalmi integráció definíciók közül elsőként egy tág meghatározást alkottunk. Társadalmi integráció alatt értjük, amikor az egyén vagy intézmény (cselekvő, ágens) kooperál egy társadalmi csoporttal vagy kollektivitással úgy, hogy „bizonyos mértékben” elfogadja annak *értékeit, normáit, szabályait* stb. Egy integrált társadalomban az intézmények, normák és szabályok mindenki számára *legitim*, elfogadható módon jelennek meg. Vagyis, egy „jól” integrált társadalomban az azt alkotó elemek összekapcsolódása, *kooperációja ismert és elfogadott*. Az integráció fogalma ugyanakkor igencsak értéktelített (olykor normatív): az integráció „pozitív”, míg annak hiánya – dezintegráció – legtöbbször negatív jelentést hordoz. Még akkor is, ha senki sem feltételez egy tökéletesen integrált társadalmat. De mennyiben tekinthető pozitív példának egy erősen integrált ugyanakkor jelentősen szegregált (pl. a tradicionális indiai) társadalom, melyben az egyének, intézmények születésüktől, keletkezésüktől fogva kizárólag meghatározott szabályok, értékek szerint kooperálhatnak? Továbbgondolva a kérdést, egészen odáig juthatunk: miért *kell* egy társadalmat egyáltalán összetartani? A társadalmi integráció problematikája abból a funkcionalista megközelítésből nyeri el valódi értelmét, mely szerint egy társadalom objektív funkciója, hogy egyedeiben, intézményeiben, viszonyaiban folyamatosan *újratermelődjék*, a szabályok, normák, értékek viszonylagos állandósága pedig az ehhez szükséges kiszámíthatóság, létbiztonság alapjait teremti meg. (Ferge Zsuzsa a rendszerváltozáskor írott tanulmánya azonban arra is figyelmeztet, hogy az integráció, dezintegráció megítélése erősen kötődik az adott történeti szituáció értékeléséhez. Ferge szerint „a dezintegrálódás objektíve negatív jelenség, hiszen zavarja a »tudaunktól függetlenül létező« funkció megvalósulását. Ettől elválasztandó az az értékítélet, amely a felbomlóban lévő társadalom megítélésétől függően kap előjelet. A mai [értsd 1990-es évek eleje] magyar dezintegrálódási folyamatokat például mindenki pozitívan ítéli meg, aki a polgári és politikai szabadságokat és szabadságjogokat

értéknek tekinti, tehát fontosnak tartja a diktatórikus struktúra változtatását. Fenntartásai lehetnek sokaknak, akik félnek a zűrzavartól, a megszokott biztonságok megrendülésétől. És biztosan negatív lesz annak az értékítélete, aki a korábbi berendezkedést igenli.” [Ferge 1990: 5.]

Integrációs mechanizmusnak pedig a cselekvéseknek, beállítódásoknak, képzeteknek, stb. minden olyan ideáltipikus készletét tekintjük, amely adott integrációs ágensek kooperációjának szintjét javítja és/vagy fenntartja a kooperáció további lehetőségét, növeli az ágensek összetartozásának érzését, csökkenti a kommunikációs zavarok vagy konfliktusok kialakulásának esélyét, és így tovább. Integrációs ágensek alatt pedig egyaránt érthetünk makro- és mikroszintű csoportokat, intézményeket, államokat, gazdasági egységeket éppúgy, mint egyéneket. Ad absurdum egy diád két tagját is tekinthetjük integrációs ágenseknek, s (pár)kapcsolatukat is felfoghatjuk úgy, hogy annak fenntartása során sajátos integrációs problémákat kell megoldani. Úgy véljük, a fogalom használható konkrét mechanizmusok vizsgálatára (pl. „az európai integráció”, a „romák integrációja egy északnyugat-magyarországi kistérségben”, stb.) éppúgy, mint egyes integrációs mechanizmus-típusokéra. (A meghatározás nyitott arra, hogy adott esetben van-e domináns integrációs ágens, hogy érdemes-e megkülönböztetni „integrálót” és „integráltat”.) A további kutatás fókuszába ezért azok a társadalmi mechanizmusok kerülnek, melyek a struktúrákba ágyazódva bizonyos mértékben állandóságot mutatnak, így kevésbé függenek a külső körülmények változásától, melyek alapjait részben az írott és íratlan konszenzusok és normák megléte biztosítja. Feltételezésünk szerint egy társadalom tagjainak lehetőségei, perspektívái attól függenek, hogy az adott társadalomban milyen integrációs mechanizmusok léteznek, ezek hogyan működnek, milyen az egymáshoz fűződő viszonyuk, illetve milyen mértékben elfogadottak. Az integrációs mechanizmusok szerepe például annak fényében is értékelhető, hogy mennyire járulnak hozzá szabadságunkhoz, a jövőbeli esélyeink növeléséhez, biztonságérzetünkhöz, stb.

Az elméleti hagyományokra támaszkodva az integrációs mechanizmusok öt csoportját különböztetjük meg: a munkaviszony (foglalkozás) alapú integrációs mechanizmusokat; a formális és informális normakövetést mint integrációs mechanizmusokat, a tudáshoz, illetve a különböző társadalmi kapcsolatokhoz (tőkékhöz) kapcsolódó mechanizmusokat és végül a politikai integrációs mechanizmusokat. Fontosnak tartjuk, hogy az egyes integrációs mechanizmusok kutatói feltárják a társadalmi tudás azon elemeit, amelyek a szóban forgó integrációs mechanizmust működésévé teszik. Ez nem azonos azzal a kérdéssel, hogy vajon az ágensek tisztában vannak-e az integrációs mechanizmus „valódi” „természetével, céljaival, működési elveivel” vagy „tudatlanok” ez ügyben. Mégis, a mechanizmus és a mechanizmust cselekvéseikkel és viszonyulásaikkal fenntartó egyének tudása közötti kapcsolattal „el kell számolni”. Vagyis: problematizálni és vizsgálni kell, akár egybevág a mechanizmus manifeszt „törekvéseivel”, akár inkonzisztens azokkal. Felfogásunk szerint például a (társadalmi) tudás jó metaforája a zsanér, amelyen a társadalmi cselekvések, illetve (integrációs) mechanizmusok elfordulnak; vagy a link, amely heterogén network-öket kapcsol össze. Makro-, közép- és mikroszinten, az egyes integrációs mechanizmus-típusok, vagy a konkrét mechanizmusok eseteiben egyaránt kulcskérdés, hogy az egyes cselekvők milyen képzetekkel rendelkeznek arról a mechanizmusról, amelyben résztvesznek, vagy amelyhez cselekvéseiket viszonyítják.

HIVATKOZÁSOK

- Alexander, Jeffrey C. (1982–1983) *Theoretical logic in sociology I-IV*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Alexander, Jeffrey C. (1996) *Szociológiai elmélet a II. világháború után*. Ford. Berényi G. Budapest: Balassi – ELTE Szociológiai Intézet.
- Csapó G. (2009) *Munkaerőpiac, foglalkoztatás, integráció*. Budapest: ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar.
- Dupcsik Cs. (2015) A tradicionális család konstrukciója a magyar társadalomtudományokban. *Socio.hu*, 2, 101–123. http://www.socio.hu/uploads/files/2015_2/dupcsik.pdf (letöltve: 2015.07.07.). <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.2.101>.
- Ferge Zs. (1990) Variációk a társadalmi integráció témájára. *Esély* 2, 1, 3–17.
- Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. Stanford CA: Stanford University Press.
- Giddens, A. (1994) Living in a Post-Traditional Society. In Beck, U. – Giddens, A. – Lash, S. *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity, 56–109.
- Giddens, A. (2013a) A strukturáció elmélete. Bernd Kiessling interjúja. Ford. Berger V. In Sik D. – Berger V. (szerk.) (2013) Késő modernitás és strukturáció. Anthony Giddens modernizáció- és társadalomelmélete. *Replika*, 82, 11–24.
- Giddens, A. (2013b) [1994] Élet a poszttradicionális társadalmakban. Ford. Sántha Á. In Sik D. – Berger V. (szerk.) (2013) Késő modernitás és strukturáció. Anthony Giddens modernizáció- és társadalomelmélete. *Replika*, 82, 55–95.
- Habermas, J. (2005) [1968] *Megismerés és érdek*. Pécs: Jelenkor.
- Habermas, J. (2011) [1981] *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Hobsbawm, E. (1983) Introduction: inventing traditions. In Hobsbawm, E. – Ranger, T. (szerk.) *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781107295636_1-10.
- Juhász J. (2011) A munkaerő-piaci integráció kihívásai Magyarországon. Hozzáférhető: http://www.migrinfo.hu/user_files/110706tuvdoe733264.pdf (letöltve: 2014-06-01).
- Kovács I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Kovács I. – Kuczi T. – Jókuthy E. (2006) Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről. In Kovács I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 19–35.
- Kovács A. (szerk.) (2013) *Bevándorlás és integráció*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Kisebbségkutató Intézet.
- Kuczi T. – Kovács I. – Kristóf L. (2006) A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja az osztályhatalomból. In Kovács I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 79–105.
- Mills, W. C. (1970) *Hatalom, politika, technokraták. Válogatás C. Wright Mills műveiből*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Némedi D. (2005) *Klasszikus szociológia, 1890–1945*. Budapest: Napvilág.
- Némedi D. (2008) Bevezetés. A szociológia problémája – ma. In Némedi D. (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág, 15–65.
- Papp Zs. (1985) *Konszenzus és kihívás*. Budapest: Kossuth.
- Parsons, T. (1966) [1937] *The structure of social action. A study in social theory with special reference to a group of recent European writers*. New York: New York Free Press of Glencoe.
- Parsons, T. (1985) Elméleti tájékozódás. In *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről. Szociológiai Füzetek*, 45. kötet. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet, 84–111.
- Parsons, T. (1997) A társadalmi rétegződés elméletének átdolgozott analitikus megközelítése. In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum, 80–135.
- Rényi Á. – Sik D. – Takács E. (2014) A társadalmi integráció esélyei és patológiái: elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához. *Szociológiai Szemle*, 3, 18–60.
- Ryle, G. (1974) *A szellem fogalma*. Ford. Altrichter Ferenc. Budapest: Gondolat.
- Sik D. (2013) Giddens társadalomelmélete. *Társadalomkutatás*, 1, 55–71.
- Sik D. – Berger V. (szerk.) (2013) Késő modernitás és strukturáció. Anthony Giddens modernizáció- és társadalomelmélete. *Replika*, 82, 7–144.
- Weber, Max (1987) *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.

KOVÁCH IMRE – KRISTÓF LUCA – SZABÓ ANDREA

TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ, DEZINTEGRÁCIÓ ÉS TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS

Dol: 10.18030/socio.hu.2015.3.63

ABSZTRAKT

Tanulmányunk célja, hogy bemutassa, miben különbözik, és hogyan kapcsolódik össze a társadalom integrációja, illetve dezintegrációja a társadalom rétegződésével, egyenlőtlenségeivel. Ehhez elsőként összefoglaljuk a társadalmi rétegződéskutatásokat az utóbbi néhány évtizedben ért legnagyobb kihívásokat és az azokra adott válaszkísérleteket. Ezután ezeket a kísérleteket a hazai szakirodalom kritikai összefoglalásával helyezzük el magyar társadalmi kontextusban. A társadalmi integráció és dezintegráció fogalmainak definiálása után az integráció és a társadalmi rétegződés egymáshoz való viszonyát – és ezzel összefüggésben integrációs kutatásunk két fő célkitűzését határozzuk meg: a hagyományos rétegződési paradigmához képest új szempontok szerint is azonosítható csoportok, rétegek, osztályok leírását és képzését, valamint azoknak az integrációs/dezintegrációs mechanizmusoknak a feltárását, amelyek magyarázzák az e csoportok közötti különbségeket.

Kulcsszavak: társadalmi integráció, dezintegráció, rétegződés

SOCIAL INTEGRATION, DISINTEGRATION AND SOCIAL STRATIFICATION

ABSTRACT

The aim of our paper is to present the difference and the relationship between social integration/disintegration and social stratification. First, we summarize the major challenges to the study of social stratification and the responses given by scholars in the past few decades. Then, we contextualize these developments with a critical overview of the Hungarian social stratification literature. After defining social integration and disintegration and their relationship with social stratification, we identify the two main goals of our research project: (i) the identification and description of social groups and strata based on novel aspects compared to the old stratification paradigm, (ii) the description of integrative/disintegrative mechanisms explaining differences among these groups.

Keywords: social integration, disintegration, social stratification

TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ, DEZINTEGRÁCIÓ ÉS TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS

Tanulmányunk¹ célja, hogy bemutassa, miben különbözik, és hogyan kapcsolódik össze a társadalom integrációja, illetve dezintegrációja a társadalom rétegződésével, egyenlőtlenségeivel. A dolgozat a magyar társadalom integrációjáról és dezintegrációjáról szóló kutatás azon bevezető, elméleti munkáinak a sorába tartozik, amelyek célja a kvalitatív és kvantitatív elemzések fogalmi megalapozása. Magának a témának a fogalmi tisztázása különös jelentőségű az integrációkutatás számára. A két közelítésmód egyrészt kiegészíti egymást, hiszen az integrációs mechanizmusok (Dupcsik–Szabari 2015) ismerete vezethet el a társadalmi egyenlőtlenség okainak a megértéséhez. Másrészt, az integráció- és rétegződéskutatás *ab ovo* társadalmi csoportok jellemzőinek az elemzése. Az integráció/dezintegráció elemzés nem váltja fel vagy helyettesíti a rétegek kutatását, de a hasonló integrációs és dezintegrációs értékek, normák, minták és mechanizmusok szerint cselekvők csoportjai, valamint a foglalkozás, iskolázottság és hasonló dimenziók mentén leírt társadalmi rétegek között számos átfedés és ellentmondás is lehetséges. Harmadrészt, az integráció és dezintegráció kutatás célja, hogy a rétegződéskutatások érvényességének elhalványulása miatt olyan fogalmi és empirikus elemzési módokat dolgozzon ki, amelyekkel a magyar társadalom szerveződésével kapcsolatos kutatás megújítható.

Tanulmányunk szerkezete a következő: az első részben felvázoljuk a társadalmi rétegződéskutatásokat az utóbbi néhány évtizedben ért legnagyobb kihívásokat és az azokra adott válaszkísérleteket. Ezután ezeket a kísérleteket a hazai szakirodalom kritikai összefoglalásával helyezzük el magyar társadalmi kontextusban. A tanulmány második részében a társadalmi integráció és dezintegráció fogalmi meghatározását végezzük el, majd az integráció és a társadalmi rétegződés egymáshoz való viszonyát – és ezzel összefüggésben integrációs kutatásunk két fő célkitűzését – határozzuk meg.

„KULTURÁLIS FORDULAT” ÉS A RÉTEGZŐDÉSKUTATÁSOK. A VÁLASZ NÉLKÜLI KIHÍVÁS

Közel egy évtizede született tanulmányainkban (Kovách–Kuczi–Jókuthy 2006, Kuczi–Kovách–Kristóf 2006) egyértelműen állást foglaltunk amellett, hogy a társadalmi különbségek kutatásában paradigmaváltás szükséges. Az egyenlőtlenségek kutatásának hagyományos paradigmája, az egyének munkaerő-piaci pozícióját kifejező, foglalkozások alapján létrehozott munkajelleg csoportok és azok 1990 után módosított változatai alkalmasnak bizonyultak ugyan a rendszerváltást követő átalakulás egyes tendenciáinak leírására, viszont az elmúlt negyedszázad társadalmi változásai és az ezekhez kapcsolódó új intellektuális feladatok következtében a hagyományos paradigma újragondolása szükséges. Nem ismételjük meg az idézett tanulmányok eredményeit és következtetéseit, amelyek részletesebben kifejtették a paradigmaváltás szükségessége mellett szóló érveket, a paradigma fennmaradásának tudománytörténeti, intézményi, hatalmi és társadalomtörténeti hátterét. Ezek lényege, hogy a hagyományos, foglalkozás alapú csoportosítások használata vagy azok kibővítése a tőketalaj-

¹ A tanulmány elkészítését az OTKA 108836 sz. *Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban* c. kutatás támogatta.

donlás különbségeivel csak korlátozottan alkalmas arra, hogy megérthetővé és elemezhetővé váljanak az ezredforduló közeli magyar társadalom egyenlőtlenségeinek tendenciái és okai. A társadalomkutatás „kulturális fordulatának” megközelítésmódjai, a fogyasztás, az élmény- és rizikótársadalom nézőpontjai, a társadalmi nem, a hálózati társadalom problematikája, a média és a politika csoportképző szerepe nem épültek be szervesen a rétegződés-modellekbe. A fogyasztás összetevőivel vagy például a nemek társadalmi helyzetének különbségeivel foglalkozó munkákban változatlanul a munka világában elfoglalt pozíció és esetleg a tőketulajdon vagy annak hiánya alapján létrehozott egyenlőtlenség-modell(ek) jelenti(k) a független változót, míg a „posztmodern” témák és területek mintegy függő változókként tételeződnek.

A múlt század '80-as éveitől a hagyományos rétegződés és osztálymodellek erodálódása miatt új szempontok érvényesítése indult meg a releváns társadalmi különbségek kutatására változatlanul nyitott társadalomtudományokban. Ulrich Beck némi iróniával így jellemezte ezt az állapotot: „*A valóság búcsút mondott az osztálytársadalmi rétegződési modellekben gondolkodó egyenlőtlenségkutatásnak, ellillant előle, és ez a döntő oka annak, hogy a szociológiai egyenlőtlenség-kutatás egyre inkább a társadalmi irrelevancia 'duzzogójába' kényszerül.*” (1997: 425)

Az egyenlőtlenség kutatások megújítására több közismert kísérlet is történt. Stefan Hradil (1995) egy hagyományos, többdimenziós rétegződésmodell felől indulva, a német SINUS-intézet empirikus vizsgálatait felhasználva jutott arra a következtetésre, hogy sem az osztálymodellek, sem a rétegződésmodellek nem írják le kielégítően az 1980-as évek nyugat-német társadalmának egyenlőtlenségeit. Az osztály, illetve rend fogalmi helyett a milió az a csoport, mely a társadalmi valóság leírására jóval inkább használható. Hradil modelljében a társadalmi pozíció három szintjét különböztette meg: a strukturális életfeltételeket (egyenlőtlenségeket), a milióspecifikus életvilágokat és az egyéni élethelyzeteket. Empirikusan a modell nyolc miliócsoportból állt: a felső és felső-középrétegek konzervatív, technokrata-liberális és alternatív miliőre bomlottak, a középrétegek miliói a kispolgári, a felemelkedés-orientált és a hedonista milió voltak, az alsó-közép és alsó rétegekben pedig a tradicionális, illetve a tradíciók nélküli munkásmilió volt megtalálható.²

A milió-alapú irányzatot a kilencvenes években Gerhard Schulze vitte tovább. Híres könyvében (*Élménytársadalom*, Schulze 1992) a társadalmi csoportok között a két kemény szociológiai jellemzővel, az életkorral (nemzedékhez való tartozással) és a képzettséggel leírt személyes stílus a jellegadó különbség. Az életkor és a képzettség tengelyei mentén Schulze öt miliócsoportot különít el. Ezek közül kettő fiatal(os), három pedig a társadalom idősebb tagjait jellemzi, az életkori határsáv valahol a harmincötödik és negyvenötödik év között húzódik. A milióstruktúra specialitása, hogy más rétegződésmodellekkel szemben „életlen”: egy egyén két miliónek is része lehet egyszerre. További fontos, Schulze által is hangsúlyozott különbség, hogy – ellentétben a jövedelem, vagy más makrováltozók alapján kreált társadalmi nagycsoportokkal – a miliók tagjai észlelik saját hovatartozásukat; jellemzőjük, hogy többet érintkeznek egymással, mint más miliók tagjaival.

Az életstílus- és milió-kutatás párhuzamosan fejlődött ki az individualizációs megközelítéssel az elmélet és az empiria kölcsönös egymásra hatásának eredményeképpen. Az individualizációs hipotézis talán legna-

² A SINUS-intézet (SINUS Sociovision) továbbra is készít milióleírást a német társadalomról. Az aktuális, 10 milióból álló modell megtalálható: <http://www.sinus-institut.de/en/solutions/sinus-milieus.html>.

gyobb hatású megfogalmazója a fent idézett Ulrich Beck (1997), aki szerint a jövedelmi és oktatási viszonyok javulása a 20. század második felének nyugati társadalmában az egyenlőtlenségek csökkenése nélkül is társadalmi felvonóhatással, és egyben az egyéni életesélyek pluralizálódásával járt. Főként a középső társadalmi rétegekben a kulturális gyakorlatok, a fogyasztás és az életstílus legtöbb eleme nem feltétlenül kötődik többé a külső létfeltételekhez és az erős közösségi normákhoz, hanem egyéni döntésekkel szabadon alakítható. Az újonnan létrejövő társadalmi csoportok az osztályoknál, rétegeknél képlékenyebbek, könnyebben változnak, nem feltétlenül egész életre szólók.

Az életstílus- és miliókutatásokat megalapozó elméletek lassanként klasszikus teóriává válva bekerültek a 21. századi szociológia tankönyvekbe és szöveggyűjteményekbe, elméleti népszerűségük azonban nagyobb, mint empirikus felhasználtságuk a rétegződéskutatásokban. Bizonyosan „átszivárgott” azonban ezekből a modellekből a társadalmi rétegződés kutatásába az individuális fogyasztás szempontjának figyelembe vétele, ami a társadalmi státusszal foglalkozó elméleti és kutatási hagyomány (ha úgy tetszik, a weberi hagyomány) folytatótól korábban sem állt távol.

A neoweberiánus osztályelemzés talán legismertebb modellje az EGP-séma (Erikson–Goldthorpe–Portocarero 1979). Goldthorpe és munkatársai foglalkozási pozíciójuk alapján sorolták hét osztályba az egyéneket, különbséget téve a foglalkoztatók és az alkalmazottak, illetve utóbbiakon belül a munkaszerződés alapján vagy a szolgáltatói típusú viszonyban dolgozók között. Az EGP séma mindmáig széles körben használatos, standard nemzetközi összehasonlításokra is alkalmas modell, melyet azonban számos kritika ért.

Ennek jegyében elsősorban a brit szociológiában történtek erős kísérletek az osztályelemzés megújítására (Crompton 1993, Crompton et al. 2000). Az osztályelemzés és a stratifikációs kutatások eltérő módszereiről kitüntetett viták folytak (Crompton 1993). Az osztályelemzéseket a '70-es években például a feminista teoretikusok támadták erősen. Szerintük az osztály és a nemek problematikáját nem lehet az egyéneket és csoportokat munkaerő-piaci pozíció alapján osztályozó modellekkel elemezni. A kritikák következtében a következő három területen próbálkoztak az osztályelemzés megújításával: teoretikusan megalapozott, nagy adatbázisokon végzett, makroszintű kapcsolati elemzések, osztályok képződésének társadalomtörténeti összefüggéseit vizsgáló elemzések (Lash–Urry 1997, McNall–Levine–Fantasia 1991), Bourdieu munkáinak hatására felerősödő elemzések az osztályok kulturális meghatározóiról és újratermeléséről, és ezekkel összefüggésben a fogyasztás szociológiájáról. Crompton összegzése szerint a társadalmi osztály értelmezése és a stratifikáció empirikus elemzése a szociológiai elméletek (pozitivizmus és a normatív funkcionalizmus bírálata, a neomarxizmus, a filozófiai „realizmus”, posztmodern) fejlődésének hatására alakultak át, és kevésbé követtek egyfajta belső logikát. A munkát és a foglalkoztatást egyre kevésbé tekintették az osztályokhoz tartozás meghatározó tényezőjének, következésképp az osztály a társadalmi egyenlőtlenséget megjelenítő leíró kategóriaként elvesztette jelentőségét, és sokak szemében történeti fogalommal változott.

Crompton és a brit kutatók egy nagyobb csoportja szerint azonban az osztály fogalma és a társadalmi rétegződés modelljei változatlanul érvényesek a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásában. Egy 2000-ben megjelent antológia bevezetőjében Crompton és Scott kifejtette, hogy az „osztály” fogalma túl nagy és széteső társadalmi alakzatok (a középosztály, felső osztály, alsó osztály), státuscsoportok és presztízssorrendek le-

írására szolgált. A stratifikációs és az osztályelemzések a '90-es évekre a gazdag kutatási gyakorlat ellenére egyfajta válságba jutottak, amelyen Crompton és Scott szerint a korábbi módszerek meghaladásával, illetve a posztmodern megközelítések kulturális és identitáskérdéseket központba állító alkalmazásával lehet túljutni. Az osztályelemzés megújításához az osztály és réteg multi-dimenzionális kategóriaként történő elismerését és az egyszemélyes kategorizálás elkerülését szorgalmazták. Crompton egy későbbi tanulmánya (2008) pedig arra mutatott rá, hogy a foglalkozásnak mint az osztályhelyzet egyetlen mérőszámának használata figyelmen kívül hagyja azokat a bonyolultabb utakat, melyeken át az osztályok szimbolikusan és kulturálisan megteremtődnek. Az EGP-séma kritikusaik érvei között az is szerepel, hogy az osztályelemzést érdemes lenne kibővíteni a termelés, a fogyasztás és az elosztás folyamatainak elemzésével. Az alkalmazott módszerek és teóriák pluralizmusának szükségességét hangsúlyozták még, mert szerintük az egyéni cselekvéseknek a társadalomszerkezethez kapcsolódását egyetlen kitüntetett magyarázó elv szerint megérteni nem lehet.

Devine és Savage (2000) további szempontokat kínál az osztály- és rétegződéskutatás megújításához. A foglalkozások aggregálásával létrehozott osztályok, rétegek és csoportok mellett vagy helyett Devine és Savage szerint az osztály és a rétegződés fogalmainak politikai gazdaságtanra alapozott kritikai elméletét kellene kidolgozni, amely újraértelmezhetővé tenné az osztály, a társadalmi nem és az etnikum kapcsolatát. A második helyen a rétegszerkezet és a rétegg kultúra elkülönített vagy egymás függvényeiként történő kutatása és a köztük levő interakciók vizsgálata helyett a kulturális folyamatok gazdasági-társadalmi gyakorlatokba ágyazottságának az elemzését ajánlották.

Az ezredforduló után a brit osztályelemzés Crompton korábbi szerzőtársaihoz köthető (Savage–Ward–Devine 2005, Savage et al. 2013) új iránya, a kulturális osztályelemzésnek (Atkinson 2010) is nevezett irányzat alakult ki, amely elméleti keretét Bourdieu klasszikus művében, a *La Distinction*-ban (1984) találta meg. Bourdieu-nél a társadalmi osztály nem csak gazdasági, hanem a társadalmi reprodukció és a kulturális megkülönböztetések komplex rendszerében kiformalódó jelenség. A brit kulturális osztályelemzés esetében a három jól ismert bourdieu-i tőkefajta, a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőke dimenzióinak méréséből kiformalódó társadalmi osztályszerkezet modelljéhez való visszalépés történik. A Nagy-Britanniában nagy visszhangot – és kemény kritikákat – kiváltó *Great British Class Survey* (Savage et al. 2013) a három tőke dimenzió alapján hét osztályt (elit, megalapozott középosztály, új, tehetsős munkások, technikai szakértők, tradicionális munkásosztály, felemelkedő szolgáltató osztály és a prekariátus, azaz a bizonytalan léthelyzetűek) különített el. Ebben a modellben a gazdasági tőkét a jövedelem és a lakás értéke, a kulturális tőkét a kultúrafogyasztás két mutatója (a hagyományos magaskultúra fogyasztásában való részvétel, és az új, főként az internethez és különféle közösségi tevékenységekhez köthető 'emerging' kulturális fogyasztás) mérte. A társadalmi tőke két mutatója közül az egyik a gyenge kötések diverzitására, a másik pedig azok társadalmi presztízsére utalt. Azaz, a mennyiségi összetevő azt mutatta, hogy a megkérdezett hányféle foglalkozású embert ismer, a minőségi pedig azoknak a társadalmi presztízsét, akiket ismer, és akiktől segítséget is kérhet. A modellben olyan alapvető szociodemográfiai változók, mint az iskolázottság és a foglalkozás nem voltak csoportképző tényezők, csupán a három tőkefajta alapján létrejövő osztályok jellemzésében volt szerepük. Az életstílus- és miliőkutatásokban nagy szerepet játszó életkor pedig egyáltalán nem hangsúlyos a kulturális osztálykutatásban, bár a létrejövő osztályok között vannak generációs különbségek, például a tradicionális munkásosztály versus felemelkedő szolgáltató osztály esetében.

A foglalkozásalapú rétegződésmodell leváltására vagy kiegészítésére tett kísérletek a fogyasztási, kulturális és individualizációs tematikákkal folyamatosan jelen voltak az elmúlt évtizedek társadalomtudományi munkáiban, de a „kulturális fordulat” kihívásaira és ösztönzésére válaszként nem született konszenzussal elfogadott új társadalmi egyenlőtlenség modell.

A MAGYAR RÉTEGZÖDÉSKUTATÁSOK MEGÚJÍTÁSI KÍSÉRLETEI (TŐKEVISZONYOK, KULTÚRA, FOGYASZTÁS, ÉLETSTÍLUS)

Az életstílus, a fogyasztás, a kulturális témák a 20. század utolsó két évtizedében a magyar kutatásokban is felértékelődtek, mindez ugyanakkor nem hozott magával döntő változást a hazai rétegződés-vizsgálatokban. Utasi Ágnes (1984) már a '80-as évek elején, a rétegződésmodell vizsgálat adataira építve komplex, sokdimenziós életstílus-csoportok jelenlétét mutatta ki a magyar társadalomban. A kulturális aktivitás, lakberendezés, lakáskultúra, tárgyi környezet, táplálkozás, ruházzkodás, testápolás, kapcsolatrendszer, pénzgazdálkodás, családi szokások, rekreációs tevékenységek indexei alapján kialakított tipológiájában tíz életstílus-csoportot különböztetett meg. Az elit és az intellektuális csoport alatt három felső-középosztálybeli csoport: a családorientált, a felső mintakövető és a tárgyorientált helyezkedett el. Az alsó-középrétegbe a második gazdasággal kompenzáló, a kapcsolatgazdag és a kapcsolatszegény csoport tartozott. A két alsó csoport a robotoló és a többszörösen hátrányos helyzetű elnevezést kapta. Az életstílus különbségekre nagy hatással volt a lakóhely, az iskolai végzettség és a származás. Az egyéni döntések, személyes ízlés szerepe csak erős korlátokkal tudott érvényre jutni.

A '90-es években a TÁRKI kutatói folytatták a fogyasztási mintázatok vizsgálatát. Fábián Zoltán és szerzőtársai (Fábián–Róbert–Szívós 1998) a jövedelmi helyzet, a vagyon, a megtakarítások és a tartós fogyasztási cikkek birtoklása alapján képeztek státuszcsoportokat. A fogyasztásnak inkább mennyiségi mintsem tartalmi, ízlésbeli elemeit vizsgáló kutatás nyolc státuszcsoportot különített el (jómódú, fogyasztáscentrikus, megtakarításcentrikus, vagyonos fogyasztó, vagyonfelélő, kis vagyonú fogyasztó, deprivált és szegény).

Fábián és szerzőtársai két évvel későbbi tanulmánya (Fábián–Kolosy–Róbert 2000) az anyagi mellett már a kulturális fogyasztással is foglalkozott. A három vizsgált dimenzió a lakásvagyon, az anyagi fogyasztás (tartós fogyasztási cikkek, szolgáltatások igénybevétele) és a kulturális fogyasztás (főként szabadidő-eltöltési szokások) volt. Ezúttal a következő hat csoportot határozták meg: elit, jómódú, szabadidő-orientált, felhalmozó, jó lakású deprivált, deprivált szegény. A csoportok között fogyasztás tekintetében nagyobb volt a távolság, mint a hagyományos szocio-demográfiai mutatók szerint. A társadalom középső rétegeiben a hagyományos mutatók szerint a szabadidő-orientált és a felhalmozó csoport gyakorlatilag azonos státuszú, viszont fogyasztási szokásaik merőben eltérőek.

Hasonló megközelítést használt Bukodi Erzsébet (2006) is a 2000. évi KSH Életmód – Időmérleg vizsgálat adatainak feldolgozásakor. Fogyasztási csoportjai szintén az anyagi életvitel, a szabadidős/kulturális aktivitás és a lakáshasználat jellemzői alapján épültek fel, bár a konkrét indikátorok eltértek a TÁRKI adatainak alapján meghatározottaktól.³ Bukodi fogyasztási tipológiájában szintén jól láthatóan megjelenik a vertikális és a horizontális

³ Az anyagi életvitel komponensei közé a tartós javak, a vagyoni elemek, a megtakarítások (illetve eladósodottság), a vásárlási, fogyasztási szokások, az üdülés, a lakás-komponensbe a lakókörnyezet, a lakás nagysága és minősége, a szabadidős/kulturális fogyasztásba pedig az írott kultúrához való viszony, az otthonon kívül fogyasztott magaskultúra, a társas szabadidő, az otthoni

dimenzió is. A középrétegeken belül a hasonló státuszú felhalmozás-orientált, illetve szabadidő-orientált csoportok fogyasztási gyakorlatai és ízlése szerint térnek el egymástól. Ugyanez állapítható meg a kisegisztenciák két csoportjáról is. Maga a szerző azonban azt hangsúlyozza, hogy az életstílus-típológia alapvetően hierarchikus, vertikális elrendezettséget mutat. A fogyasztói csoportokhoz való tartozásban nagy szerepet játszik az életkor, illetve még inkább az életciklus: a szabadidő-orientált csoportokban a fiatalok, az egyedülállók, a gyermektelenek, míg a felhalmozás-orientált csoportokban inkább a gyermekes családok felülreprezentáltak.

Csite András és szerzőtársai (Csite–Kovács–Kristóf 2006) fogyasztói miliók létrehozásához médiafogyasztási, szabadidő-eltöltési szokásokat és érdeklődési területeket vizsgáltak. E dimenziók alapján 1998-ban öt, 2004-ben pedig hét fogyasztói miliót lehetett elkülöníteni. 1998-ban a felső két milió a klasszikus magaskultúra miliója és az újságolvasó milió nevet kapta. E kettő alatti társadalmi státuszban különült el a férfi, a női és a fiatal milió. 2004-ben a felsőbb rétegek egy technokrata elitből, valamint egy balliberális és egy jobbos fogyasztói milióból álltak (ez utóbbi kettő hasonló státuszú, ám eltérő attitűdjeik következtében eltérő médiafogyasztású csoport). A férfi, a női és a fiatal milió mellett megjelent egy bulvár milió is.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a kimutatott horizontális különbségek mellett a megkérdezettek csaknem egyharmadának fogyasztása és szabadidős aktivitása csekély, fogyasztói milióhoz nem tartoznak, státuszuk a fogyasztói miliók alatti, és semmiképp sem részei a fogyasztói társadalomnak. Ez a kutatás, és a korábban említett fogyasztáskutatások egyaránt megkérdőjelezi tehát, hogy a tanulmányunk első részében bemutatott individualizáció- és életstílus alapú megközelítések alkalmazhatóak-e egyáltalán – és ha igen, milyen mértékben – a magyar társadalom vizsgálatakor.

A többdimenziós rétegződésmodellek, amelyeknek a legismertebb megjelenései Kolosi Tamás (1987, 2000) „tagolt társadalom” és „terhes babapiskóta” leírásai, erőteljes kísérletet tesznek a foglalkozási alapú besorolások mellett 5–7 elemzési szempont alkalmazására a rétegek meghatározásában. A létrehozott csoportosítás(ok) azonban annyira összetettek és tartalmi értelemben mechanikusak, hogy azonosításuk közel lehetetlen.⁴ Kolosi maga is szembesül az azonosítás nehézségeivel, és a konkrét társadalmi helyzetek és folyamatok elemzéséhez és megjelenítéséhez a foglalkozási csoportokat használja, különösen *A terhes babapiskóta* oldalain.

A társadalmi újratermelés rendjének változásai közül a tőkeviszonyok hatását Ferge Zsuzsa illesztette be a legkövetkezetesebben a rétegeképző dimenziók közé. Új modellje az osztály kategóriáját emeli be (és/vagy vissza) az egyenlőtlenségek leírásába. Ferge a statikus struktúra-leírások dinamizálását a struktúra és a cselekvés kettős rendszerének leírásával közelítette meg. Az elemzés egyik, jelen kutatásunk számára is irányadó hozadéka, Ferge (2010) kritikája az EGP modellről és bármilyen más modellről, amely nem számol a tőkeviszonyok különbségeivel a társadalmi különbségek leírásakor. Az új rétegződésmodellben a munkajelleg-csoportokat az

szabadidő és a fizikai aktivitás elemei kerültek bele. E dimenziók alapján tíz fogyasztói csoport alakult ki: a konzisztensen magas státuszúak, a konzisztens felső középréteg, a fogyasztásorientált felső középréteg, a felhalmozás-orientált középréteg, a szabadidő-orientált középréteg, a jó lakású kisegisztenciák, a szabadidő-orientált kisegisztenciák, a jó lakású szegények, a konzisztensen szegények és a leszakadók.

4 Az ezredfordulón a státuszcsoportok a következő elnevezéseket kapták: felső középosztály, magas jövedelmű, rossz lakású csoport, magas státuszú, alsó közép jövedelmű csoport, munkáselit (formálódó középosztály), kulturális középosztály, alsó középosztály, jó lakású alsó csoport, jó jövedelmű alsó csoport, lecsúszók és visszakapaszkodók, depriváltak (Kolosi 2000).

osztályok váltják fel. Hat osztályt ír le a tőkeviszonyok és a foglalkozási viszonyok alapján.⁵

A hagyományos rétegződéskutatás témáiról szellemükben nemzetközi szinten is értékes munkák születtek az utóbbi években is például a származás, iskola végzettség, jövedelem összefüggéseiről (Kolosi–Keller 2012), az egyenlőtlenséggel kapcsolatos attitűdökről (Medgyesi 2012) a társadalomszerkezetről (Kolosi–Keller 2010), a magyar társadalom meritokratikus vagy piaci jellegéről (Bukodi–Goldthorpe 2012), a rétegekről és osztályokról (Róbert 2013). E klasszikus egyenlőtlenség témák elemzéséhez nem volt igazán szükség a hagyományos rétegződéskutatás szemléletmódjának és módszereinek megújítására.

Az újraértelmezés igénye a társadalomstatistikával összefüggő munkákban jelentkezett. Huszár Ákos egyértelműen az osztály kategória érvényessége mellett érvel. Elismeri az osztály alapú elemzés kritikáinak bizonyos fajta jogosságát, azonban tanulmányok sorával egy új osztályelemzést kíván megalapozni (Huszár 2012, 2013a-c). Az új osztályelemzés alapján a munkaerő-piaci pozíciót (a foglalkozást) fogadja el, és később keltezett írásaiban a foglalkozási osztályszerkezet kategóriáját használja (Huszár 2013a-c). A kategória alapja a társadalmi tagozódás graduális jellegének kifejezése, a rétegződés modellek leíró-dimenzionális voltával szemben az elméleti-genetikus megközelítés, és végső jellemzőként az, hogy az osztályok gazdasági alapúak. Az egyének helyzetét a társadalomban a Huszár által elemzett (és elfogadott) osztályelemzések szerint továbbra is a társadalom strukturális kényszerei határozzák meg. Az osztályelemzés a rétegződésmodellekkel szemben a hierarchikus kategorizálás mellett képes horizontális viszonyrendszert is kifejezni. Az osztályelméletek a strukturális kényszerek valamilyen elméletéből kiindulva alkotnak osztályozó kategóriákat. Huszár (2013c) kísérletet tesz egy normatív, funkcionalista struktúramodell elméleti alapjainak a felvázolására. A vázolt modell és a dolgozatokban egyelőre inkább jelzésértékű adathasználat arra mutat, hogy Huszár törekvései inkább a stratifikációs ortodoxia egyfajta megújított folytatásának az irányába mutatnak.

A magyar társadalomtudományban a kulturális osztálykutatás kevésbé jelent meg, noha az EGP-séma máig használatos, főként a KSH kutatóinak körében (Bukodi et al. 2005, Bukodi 2006). Utasi Ágnes harminc évvel ezelőtti vizsgálata (Utasi 1984) óta a kapcsolati erőforrásokra sem fordítottak kellő figyelmet a rétegződés kutatói. Róbert Péter és szerzőtársai (előkészületben) azonban nemrégiben megkísérelték a fentebb bemutatott brit osztályfelmérés (Savage et al. 2013) adaptálását a magyar társadalomra. A gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőke indikátorainak kisebb módosításával a kutatók a következő nyolc osztályt határozták meg: elit, felső középosztály, *yuppik* (feltörekvő fiatalok), vidéki értelmiség, kádári kisember, sodródók, munkások, leszakadtak. Ebben a tipológiában is erős vertikális hierarchia figyelhető meg, némi horizontális dimenzióval az életkori és a lakóhelyi különbségeknek köszönhetően. Ugyanakkor, a lakóhely típusa az egyik legerősebb vertikális egyenlőtlenség: a felső három osztály tagjai körében igen erősen felülreprezentáltak a Budapesten és a nagyvárosokban élők.

A nemzetközi és a hazai kulturális és egyéb fogyasztásra, az életstílusra vonatkozó eredmények sem

⁵ A felső osztályhoz a nagytőkésék, nagyvállalkozók, a tehetősebb szabadfoglalkozásúak, a felső gazdasági vezetők és menedzserek tartoznak, a felső középosztály a stabil kisvállalkozókból és középvállalkozókból és a stabil alkalmazotti státuszúakból áll, a középosztályhoz a kis tőkével rendelkező önfoglalkoztatók, és a felsőfokú végzettséggel nem rendelkező stabil alkalmazottak tartoznak, az alsó középosztály a kényszervállalkozók, és a stabil, legális alkalmazással bíró szakképzetlenek, az alsó osztály a bizonytalan helyzetű kényszervállalkozók, az alkalmi munkások, a feketemunkások és a kirekesztettek. Végül a vegyes összetételű, és a hierarchikus osztályozásba nehezen beilleszthető munkásosztály szerepel Ferge rétegződés modelljében.

vezettek a rétegződés és stratifikációs kutatások, illetve az osztályelemzések elfogadott megújításhoz. Ennek egyik okát a középrétegesedés visszafogottságában látjuk, aminek a következménye, hogy a társadalom alsó szegmenseiben a posztmodern megközelítések nehezen értelmezhetőek. Az integráció és dezintegráció az irodalomban és közvélekedésben elsősorban a leszakadás, kirekesztődés vonatkozásában használatos. Mindez a tömeges szegénység miatt egyrészt érthető, másrészt nehézségeket okoz a társadalom minden szintjén és szegmensében érvényes és értelmezhető integráltság/dezintegráltság, illetve a hátrányokat elszenvedő csoportok társadalmi állapotait leíró inklúzió, kirekesztés, leszakadás, *underclass* fogalmak összemosódása miatt.

EGYBECSÚSZÓ FOGALMAK

A dezintegráció fogalmával együtt, ugyanakkor nem teljesen azonos jelentéstartalommal használt fogalom a társadalmi kirekesztődés (a társadalmi kirekesztődésről részletesen lásd (Szalai 2012, 2013 Sen 2003, Walker 2006 és Ferge 2007). Szelényi és Ladányi (2004) elsősorban a roma lakosságot érintő, kirekesztő folyamatok vizsgálatához az *underclass* fogalmának használatát javasolja, megállapítva, hogy a kapitalizmus rendszerváltás utáni Magyarországon kialakult variánsa egy „új szegénységet” termel ki, amely hosszabb távú és több dimenziós ahhoz képest, ami az államszocializmusban létezett. Megnyilvánulási formája legalább háromszintű és összekapcsolódó, egymásra épülő kirekesztési struktúra, ami leginkább a lakóhelyi, az iskolarendszeri, illetve a munkaerő-piaci kirekesztésben érhető tetten.

Megnehezíti az integrációs/dezintegrációs, valamint a stratifikációs logika és fogalmak elkülönítését, hogy különösen a társadalom alsó csoportjait tekintve vannak olyan makroszociológiai folyamatok és tényezők, amelyek különösen fontosak az integrációs/dezintegrációs folyamatok, de a rétegződés szempontjaiból is. Ezen konvertálható tőkefajták (Bourdieu 1984, 1999) egyike az iskolarendszer és ezzel párhuzamosan az iskolai teljesítmény, valamint a munkaerő-piaci viszonyok és – a társadalom többsége számára – ezzel szoros korrelációban lévő jövedelem-egyenlőtlenségek.

A szakirodalomban ma már közhelynek számít, hogy az iskola legfontosabb feladata ugyan az lenne, hogy megpróbálja kiegyenlíteni a családi háttérből adódó tagadhatatlanul meglévő különbségeket, azonban a legtöbb vizsgálat arra utal, hogy ezen elvárásoknak csak nagyon kevés ország iskolarendszere tud megfelelni (Esping-Andersen 2006). A magyar közoktatási rendszer nem hogy nem felel meg ezen elvárásoknak, hanem szélsőségesen felerősíti az otthonról hozott társadalmi különbségeket, a gazdasági és leginkább a kulturális tőke egyenlőtlenségeit. A magyar iskolarendszer tehát nem integrál, hanem a szegregáció következtében dezintegrál.⁶ Az iskolai szegregáció tetten érhető a települések között ugyanúgy, mint egyes településen belül (Erőss 2012). Ferge Zsuzsa szerint a magyar iskola „*társadalmi küldetését, a gyerekek összességének, és kivált a*

⁶ A PISA2012 felvétel adatai megerősítette azt az egyébként már a 2000-es, első vizsgálatnál rögzített tényt, hogy „*Magyarországon az oktatási rendszer eredménytelennek bizonyul a szociokulturális eredetű hátrányokkal szemben, a tudásszerzés családi otthoni környezetből fakadó egyenlőtlenségeit nem sikerül pedagógiai hatásokkal kellőképpen enyhíteni. A mérés nemzetközi kontextusa azt is megvilágítja, hogy hazánk az OECD-átlagnál alacsonyabb átlageredményt az OECD-átlagnál szignifikánsan nagyobb családi háttérből fakadó egyenlőtlenségek mellett érte el.*” (PISA2012:70) A PISA vizsgálat ugyanis azt mutatta, hogy mindhárom vizsgált kompetencia (matematika, szövegértés, természettudomány) terén a magyar fiatalok önmagukhoz és az OECD-átlaghoz képest is rontottak 2009-es eredményeiken. Ennek hátterében a magyar iskolarendszer rendkívül szelektív jellege áll. Nemzetközi összehasonlításban is drámai a magyar iskolák szegregációja, a homogén társadalmi összetételre való – sikeres – törekvés.

rosszul indulóknak a »jövőre való felkészítését« romló szinten teljesíti.” (2005:14) A magyar iskolarendszerben megtalálható dezintegratív folyamatok bizonyítéka az iskolák roma tanulókkal szembeni erőteljes diszkriminációja is. Szalai Júlia (2012) kutatásából kiderül, hogy a cigány gyermekek iskolai osztályzatokban megmutatkozó teljesítményértékelései drámaian alacsonyabbak, mint a többségi gyermekeké. Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2009) az általános iskolai szegregációt vizsgáló tanulmányában rámutat, hogy a teljesítményértékelés eltérő mértéke nem pusztán a hátrányosabb társadalmi helyzetből, hanem az ahhoz még hozzáadódó etnikai megkülönböztetésből is fakad. A fentivel összefüggésben az iskolarendszer kifejezetten dezintegratív folyamata a korai iskolaelhagyás viszonylag magas aránya.⁷ További adalék az iskolarendszer rétegződést és integrációt/dezintegrációt is befolyásoló hatásához, hogy a hazai felsőoktatásban mindössze 1–2% azon fiatalok aránya, akiknek mindkét szülője legfeljebb alapfokú végzettséggel bír (Szabó 2012:31).

Ferge Zsuzsa 1990-ben megjelent, integrációval és dezintegrációval foglalkozó cikkében a dezintegrációs folyamatok közül először a munkanélküliség problematikáját emelte ki, jelezve, hogy a kialakuló kapitalizmus viszonyai között a munkaerőpiacról való (tartós) kiszorulás markáns szegmentációval jár együtt (a szerző egyenesen egy újfajta kasztosodást vizionál). A rendszerváltást követően a hazai munkaerőpiac rapid összeomlásáról, mindmáig tartó szerkezeti problémáiról, valamint a 2008/2009-es pénzügyi-gazdasági válság munkaerőpiacot érintő negatív következményeiről alapos, több szempontú elemzések születtek az elmúlt években (lásd Laky 1996, Gázsó–Laki–Pitti 2008, Laki 2009, Messing 2012 és Szabó 2013 ez irányú munkáit). Ezekből az írásokból, elemzésekből az derül ki, hogy a rendszerváltást követően néhány év alatt megszűnt legalább 1 millió munkahely hiánya okozza a legjelentősebb, szinte megoldhatatlannak tűnő problémát Magyarországon.⁸ A 2013-as magyarországi aktivitási ráta uniós összehasonlításban az ötödik legalacsonyabb volt, ugyanakkor a 2014. évi munkaerő-piaci folyamatok, az állami közfoglalkoztatás kiteljesedése okán, az aktivitási ráta emelkedését és ezzel párhuzamosan a munkanélküliség csökkenését vetítik előre. A statisztikákban kimutatható javulás ellenére a tartósan, azaz legalább egy éve vagy annál hosszabb ideje munkanélküliek aránya 49,5%, amely alig különbözik a 2013. évi mutatótól (50,4%) (KSH 2015a:60). A munkanélküliség átlagos időtartama ugyanakkor nemhogy nem csökkent 2013-ról 2014-re, hanem folyamatosan növekszik: egy év alatt 17,9 hónapról 18,5 hónapra emelkedett (KSH 2015b: 3). Aki tehát kiszorul a munkaerőpiacról, az jelen állás szerint nemigen talál vizsautat. A legfeljebb alapfokú végzettségűek foglalkoztatási aránya továbbra is alacsony, 2014-re vonatkozóan 25,9%. Ezzel párhuzamosan körükben a munkanélküliségi ráta is magas: 18,6%, amely a nemzetgazdasági ráta

7 A korai iskolaelhagyók olyan 18–24 éves fiatalok, akiknek nincs sem szakmunkásvégzettsége, sem érettségije, és a megelőző négy hétben nem vettek részt semmilyen oktatási, képzési formában. A korai iskolaelhagyás mutatója azért növekvő fontosságú, mert „egy olyan réteg nagyságát becsüli meg, akiknél kockázatos, hogy a munkaerő-piaci és társadalmi integrációjuk egyáltalán megtörténik, és nagy – növekvő – eséllyel maradnak egész életük során a társadalom peremén, szociális ellátásra szorulva.” (Mártonfi 2013, 2014:38) Az Eurostat legutolsó, 2014-ben közzétett adatai szerint a közép-kelet-európai térségben a magyarországinál kedvezőtlenebb mutatója csak Romániának és Bulgáriának van. A V4 országok eredményei nagyságrendekkel jobbak a magyarnál.

8 1989 és 1993 között a munkahelyek több mint negyede megszűnt (Laky 1996). A trend aztán néhány évig még folytatódott, majd némi korrekció volt érzékelhető az évtized végén, azonban a durván 3,7 milliós „mélyponthoz” képest számottevő változás nem állott be a 2000-es évek elejére sem, így a foglalkoztatottság tartósan alacsony szintje állandósult Magyarországon (Gázsó–Laki 1998, 2004, Gázsó–Laki–Pitti 2008, Szabó 2013). Az alacsony foglalkoztatottság és aktivitás ráadásul tartósan 6 százalék feletti munkanélküliségi rátával párosult. A munkaerőpiacon kialakult dezintegrációs szituáció négy csoportot érintett az átlagosnál erőteljesebben: a legfiatalabbakat, a legidősebbeket, valamint a legalacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezőket és részben ezzel összefüggésben a romákat.

több mint kétszerese (KSH 2015a 58). Kedvezőtlen a 15–24 évesek foglalkoztatási és munkanélküliségi adatai is. 2014-ben, a korcsoportba tartozók foglalkoztatási aránya 23,5%, munkanélküliségi rátája pedig 20,4% volt (KSH 2015a: 59–60).⁹

A társadalmi dezintegrációs folyamatok talán legsűrűbben épp a jövedelmi szegénységgel összefüggő jelenségek kapcsán érhetőek tetten. A magyarországi szegénységi arányok becsléséről a KSH, valamint az Eurostat hivatalos statisztikái mellett a Tárki jelentései is rendelkezésre állnak. Az Eurostat adatai szerint 2000 és 2013 között növekedett azok aránya, akik szegénységi küszöb alatti jövedelemmel rendelkeznek. Ez a küszöb a szabadon elkölthető medián jövedelem 60%-a. Az adatok azt is jelzik, hogy a szegénység dinamikusan növekedése 2010 óta figyelhető meg: két év alatt 2 százalékponttal nőtt az arány. Ami igazán kedvezőtlen mutató, hogy a legfiatalabbak, azaz a 18 éven aluliak körében a legmagasabb a szegénységi ráta (közel 10 százalékponttal magasabb, mint a teljes népességé), ráadásul 2010-hez képest e téren is inkább növekedésről beszélhetünk. A szakirodalom szerint a gyermekkori szegénység különösen aggasztó jelenség, mert az a gyermek, aki fiatalon szegény, felnőve is nagy valószínűséggel szegény szülő lesz (Esping-Andersen 2006: 53), a szegénységben élő gyermekek ráadásul felnőtt korban sokkal valószínűbben fognak különböző lelki és egészségügyi problémákkal küszködni (Walker 2006). Uniós összehasonlításban a teljes magyar népességre vonatkozatható adatok nem kiemelkedően kedvezőtlenek, az Európai Unió 27 tagországának átlagánál kissé alacsonyabbak, ugyanakkor – Görögországot kivéve – egyetlen másik ország esetében sem fordult elő, hogy a szegénységi ráta dinamikusan, évről-évre növekedjen az utóbbi években. A fiatalkorúak szegénységét illetően pedig a magyar adatok az alsó harmadban helyezkednek el. A helyzetet tovább árnyalja, ha nemcsak az életkort, hanem az iskolázottságot is figyelembe vesszük. Az Eurostat összehasonlító adatai szerint a legalacsonyabb iskolai végzettségűek (legfeljebb szakiskolát végzettek) körében a 2005. évi 17,1%-ról 2013-ra 26,5%-ra nőtt a jövedelemszegénység úgy, hogy 2010-ben e mutató 19,9%-on állt.¹⁰

A fenti elemzés alapján nagy biztonsággal lehet körülírni azokat a társadalmi csoportokat Magyarországon, amelyekre a dezintegrációs folyamatok leginkább illenek. Három egymással összefonódó, több szálon kapcsolódó réteget érdemes kiemelni: a munkanélkülieket, a jövedelemszegényeket és a romákat. A brit osztályfelmérés fentebb már hivatkozott magyar adaptációja (Róbert et al. 2014) ugyanis épp azt mutatta ki, hogy a Bourdieu-i tőkefajták operacionalizálása alapján létrehozott társadalmi rétegeken belül az ún. „leszakadtak”

9 A versenyszférával szemben a foglalkoztatottság emelkedése gyakorlatilag a közfoglalkoztatás egyre növekvő arányának köszönhető, ennek tudományos megítélése azonban meglehetősen vegyes (Bonoli 2013: 21–22, Messing 2012: 216, Koltai–Kulinyi 2013: 50, Szabó 2013: 80). Összességében a közfoglalkoztatás önmagában biztosan nem elegendő a munkaerőpiacról tartósan kiszorult társadalmi csoportok hosszú távú rendszerszintű integrációjára. A közfoglalkoztatás ideiglenes megoldás, amely egy adott közösségben – különösen, ha verseny alakul ki a kevés hely megszerzéséért – inkább rontja, mint javítja a társadalmi kohéziót, ugyanakkor előnye, hogy a foglalkoztatás időszakára bár rendkívül szerény, de kiszámítható jövedelmet biztosít a résztvevők számára.

10 A jövedelem-egyenlőtlenségek társadalmi szintű változását pontosan nyomon lehet követni a Tárki Monitor Jelentései alapján. A jövedelmi szegénységben élők profilja a következő: „...tíz szegénységben élő személy közül négy a gyermekkorát, vagy fiatalságát éli, a tíz személyből mindössze egy nyugdíjas korú. Tíz szegényből három roma, és maximum egyikük fővárosi. A szegénységben élők közel fele községben él, majdnem ugyanennyien pedig vidéki városokban. A szegénységben élők fele olyan háztartásban él, ahol a háztartásfő inaktív vagy munkanélküli” (Gábos–Szívós–Tátrai 2013: 43). Érdemes egyébként megemlíteni, hogy a Tárki 2014-es Monitor Jelentése európai összehasonlításban is vizsgálta a jövedelmi szegénység kockázatát. Becslésük szerint a szegénység mértéke 2014-ben az európai átlaggal megegyező, az új tagországok átlagánál valamivel kedvezőbb volt (Szívós–Tóth 2015:46).

csoportját leginkább ők alkotják. A magyar társadalom számosságában legnagyobb csoportja (23%) tartozik ide.¹¹ Már az apáik is hasonló jellemzőkkel bírtak: azaz e réteg újratermeli önmagát.¹² A Ladányi és Szelényi által a '90-es évek folyamait összegző tanulmányában leírt folyamatok a 2000-es években hatványozottan jelentkeznek a Róberték által „leszakadtaknak”, Szelényiek által „*underclass*nak” nevezett társadalmi rétegen belül.

INTEGRÁCIÓ, DEZINTEGRÁCIÓ ÉS TÁRSADALMI RÉTEGZÖDÉS

De mi adja az értelmét és jelentőségét annak, hogy a társadalmi integráció és dezintegráció kutatásakor kiemelten foglalkozzunk az egyenlőtlenségek témájával? Kutatásunk azt az alapkérdést járja körül, hogy minden érzékelhető, és egyre súlyosabbnak tűnő konfliktus és probléma ellenére is, hogyan lehetséges társadalmunk működése és egyben maradása. Ferge Zsuzsa munkássága kezdetétől fogva a társadalmi integráció pozitív és negatív jelenségeit vizsgálja. Tanulmányunk szempontjából két, egymásra reflektáló művére hívjuk fel a figyelmet. 1990-ben, a rendszerváltás hajnalán jelenik meg az az írása, amely számba veszi azokat a folyamatokat, amelyek ugyan többnyire a Kádár-korszakban erednek, de a Magyarországon kialakuló kapitalizmusvariáns hatására felgyorsulni látszottak 1989/1990 fordulóján. Ebben az írásában Ferge Luhmann, Habermas, de leginkább Herbert Gans alapján fogalmazza meg a dezintegráció fogalmát. Úgy véli, hogy a dezintegráció a társadalmi újratermelési folyamatok zavara; amikor az intézmények alig működnek, az élet objektív feltételei megnehezülnek, a szabályok érvényüket veszítik, és normák nélküli bizonytalan lét uralkodik el. „*A tradíciók elutasítása révén a társadalmi azonosság tudat... elvész, és ezzel sajátos vákuumhelyzet teremődik.*” (Ferge 1990: 5) Ferge, Gans értelmezését elfogadva, a dezintegrálódást objektíve negatív jelenséggént fogja fel, amely *ab ovo* együtt jár a szegregációval és a szegmentált társadalommal. 2010-ben jelent meg a *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek* című könyve, amelyben részletesen elemzi mindazokat a folyamatokat, amelyeket 20 évvel korábban éppen csak felvillantott. Ferge továbbra is a normák, ezen belül is a közös normák, közösségi, társadalmi elfogadottságát, elterjedését érti integráció alatt a Lockwood és Habermas által felállított/kidolgozott rendszer-integráció – társadalmi integráció fogalmi duál keretrendszerébe ágyazva.

A 2000-es évek második felében a hazai társadalomtudomány több meghatározó szereplője fordult újra az integráció és dezintegráció általános problematikája felé. Mintha az újkapitalizmus és a létező demokrácia ekkorra élte volna fel korábban felhalmozott tartalékait, és a 2008/2009-ben kibontakozó pénzügyi és gazdasági

11 Anyagi, jövedelmi, vagyoni helyzetük rendkívül kedvezőtlen, 34%-uk legfeljebb 90 ezer forintos háztartási nettó jövedelemmel rendelkezik, lakásértékük a legalacsonyabb. 93%-uknak semmilyen megtakarítása nincs, viszont körükben a legnagyobb azok aránya, akik tartoznak a villany, gáz vagy víz számlájukkal, adósságuk van a rokonok illetve más magánszemélyek felé (a bankok felé viszont ők tartoznak a legkisebb arányban, nem hitelképesek). Hátrányos helyzetük abból is adódik, hogy kapcsolatszegekények, segítséget másoktól nemigen remélhetnek. Jelentős körükben a szakképzetlenség aránya: ha dolgoznak, fizikai vagy mezőgazdasági munkát végeznek, de leginkább munkanélküliek, közfoglalkoztatottak, segélyezettek, és magas körükben a rokkantak, illetve az öregségi nyugdíjasok aránya. 39%-uk legfeljebb 8 osztályt végzett, további 28%-uk pedig szakiskolát, szakmunkásképzőt. Ezzel is összefüggésben áll, hogy kultúrafogyasztásuk szinte elhanyagolható mértékű. Egyáltalán nem fogyasztják a magas kultúra termékeit, nem látogatják ezek intézményeit, de az ún. újkultúra (internethez kötődő kultúra) fogyasztásuk is jóval átlagon aluli.

12 A „leszakadtakhoz” tartozó réteg tagjainak közel 60%-a olyan családban élt, ahol az apa legfeljebb 8 osztályt végzett, körükben a legmagasabb a szakképzetlenség fizikai és a mezőgazdasági fizikai munkás apák aránya (közel 50%). A leszakadtak körében szignifikánsan magas az önmagukat romaként meghatározó válaszadók aránya. Túlnyomó többségük, mintegy kétharmaduk kistele-pülésen, egyéb városban vagy községben él. Összességében, deprivált helyzetükkel nagyjából tisztában vannak: a legnagyobb arányban érzik úgy, hogy szüleik nemzedékéhez képest mostanában nehezebb magasabbra kerülni a társadalomban.

válság nyomán ekkorra kristályosodtak volna ki a magyarországi rendszer egyre súlyosbodó zavarai. Jelen kutatáshoz kapcsolódik a *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon* című kötet, mely 27 tanulmányának majd mindegyike igyekszik valamilyen integrációs és/vagy dezintegrációs definíciót alkotni, többnyire eltérő szóhasználatú, mégis egy irányba mutató tartalommal. A Kovách–Kristóf szerzőpáros (2012: 30) a durkheimi tradíciókra építve társadalmi integráció alatt olyan módokat és eszközöket ért, amelyek révén a társadalom tagjai egymásra hatnak, kapcsolatot tartanak, megerősítik és elfogadják összetartozásukat egy közösségen belül. Hajdu Gábor (2012: 45) értelmezésében a dezintegráció a társadalom tagjai közötti bizalom- és szolidaritáshiány, normasértés és alacsony együttműködési szint. Végül Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2012: 83) az integrációt egyfajta kölcsönhatásként fogják fel, olyan interakcióként, amelynek végeredménye egy egységes, összehangolt rendszerré válás és az „Egésszel” való identifikálódás. A fentebbi definíciókat összegző és a további kutatást megalapozó elméleti tanulmány pedig így fogalmaz: *„Társadalmi integráció alatt értjük, amikor az egyén vagy intézmény (cselekvő, ágens) kooperál egy társadalmi csoporttal vagy kollektivitással úgy, hogy »bizonyos mértékben« elfogadja annak értékeit, normáit, szabályait stb. Egy integrált társadalomban az intézmények, normák és szabályok mindenki számára legitim, elfogadható módon jelennek meg. Vagyis, egy »jól« integrált társadalomban az azt alkotó elemek összekapcsolódása, kooperációja ismert és elfogadott.”* (Dupcsik–Szabari 2015, kiemelések az eredetiben)

A dezintegráció fogalmának egyszólamú, mindenki által elfogadott meghatározása éppoly nehéz feladat, mint az integrációé. A dezintegráció fogalmának meghatározása a szakirodalomban ráadásul kétféleképpen történik. Egyes szerzők csak integrációs definíciót adnak, így ezt kell az olvasónak „átfordítania”, negatív előjellel ellátnia, és akkor kapja meg a dezintegráció mechanikus értelmezését, míg más szerzők igyekeznek önálló fogalmat alkotni. Az is nehezíti a tájékozódást, hogy az integráció és dezintegráció általánosabb problematikája periodikusan tér vissza a szakirodalomban: vannak olyan időszakok, amikor különös érdeklődés övezi, más időszakokban inkább az egyes dezintegrált makrocsoportokkal (szegények, kisebbségek), illetve a dezintegrációt előidéző vagy abból következő folyamatokkal (szegénység, egyenlőtlenségek) foglalkoznak a társadalomtudósok. Végül, a harmadik nehézség a fogalom meghatározása kapcsán annak jelentős inflálódása. Az integráció és ezzel párhuzamosan a dezintegráció fogalma az idők folyamán egy általánosan elterjedt, a köznyelvi szóhasználat részévé vált kifejezéssé vált, amelynek univerzalisztikus tartalmat és értelmet tulajdonítanak, és amelyet szinte minden társadalmi konstrukcióra alkalmaznak.

Az integráció fent idézett definíciójának (Dupcsik–Szabari 2015) figyelembe vételével a mi dezintegrációs fogalmunk a következő: olyan közösségi értékek és normakészletek együttese, amelyek rombolják, leépítik az integrációs szereplők kooperációját, csökkentik a társadalmi és az interperszonális interakcióban részt vevők összetartozásának érzését, és növelik a kommunikációs zavarok, valamint konfliktusok kialakulásának esélyét. A dezintegráció tehát nem egyenlő a szegénységgel és a depriválódással. Attól, hogy valaki szegény, még nem feltétlenül dezintegrált, de erre az empirikus bizonyítékok alapján jóval nagyobb az esélye.

Mi indokolja, hogy kutatásunkban ne elégedjünk meg a hagyományos egyenlőtlenség modellek használatával? Elsőként arra hívnánk fel a figyelmet, hogy a társadalmi újratermelés rendjében alapvető módosulások történtek. A redisztribúció jellege és társadalmi következményei, a piacon és a pénzforgalmon kívüli gazdasági

és egyéb csereügyletek jellegzetességei, nagysága és arányai, réteg- és csoportképző hatásaik nagymértékben ismeretlenek. A piac, a gazdaság és a redistribúciós rendszerek egymásba csúszása jelentős mértékű. A fejlesztési források döntő része (már 2005-ben több mint 70–80%-a) a projektek redistribúciós rendszerén keresztül jut el a piaci szereplőkhöz. A szociális juttatások jelentik az elsődleges megélhetési forrást legalább a társadalom harmada számára, és más csoportok esetében is jelentős lehet a szerepük. A politikai hatalomgyakorlók egyre növekvő mértékben és közvetlenül avatkoznak be a gazdaság működésébe a fejlesztési források befolyásolt felosztása révén vagy például a közvetlen tőkejuttatásokkal, az önkormányzati/állami megrendelések politikai érdekeket szolgáló terítésével. A gazdasági szereplők racionális stratégiája, hogy a forrásfelosztást és a közszféra megrendeléseit egyre inkább az ellenőrzésük alá vonják. A politika a projektelés előtt nem ismert módokon és szándékok miatt vonult be a gazdaságba, míg a gazdasági szereplők érdekei rendre átszövik a gazdaság szabályozására és a fejlesztési források szétosztására vonatkozó politikai cselekvéseket és döntéseket.

A fejlesztési források projektelt redistribúciója az utóbbi évtizedekben általánossá vált a fejlesztés/támogatás minden területén, így a közigazgatásban vagy a gazdasági üzletek világban is (Sjöblom 2006). A közigazgatásban a projekt alapú szervezés és fejlesztés gyakorlatának elterjedése mögött a közügyekbe történő beavatkozás mechanizmusainak legitimációs szándéka, a közfeladatok ellátásának kiszervezése, a sokasodó közigazgatási szintek összekapcsolásának igénye áll (Pierre–Peters 2000). A Boltanski és Chiapello (2005) szerzőpáros a kapitalizmus új szelleméről írt könyve szerint a globalizált korszak hálózati kapitalizmusának egyik legfőbb jellemzője, hogy az üzleti világban is a projektek horizontális hálózatai váltják fel a hierarchikus szervezetséget.

A projektelésnek a nagy szociális és egyéb ellátórendszerekre, a munkaerőpiac működésére és a gazdasághoz és közigazgatáshoz kapcsolódó hatalmi mező átrendeződésére gyakorolt hatásai áttételesen és közvetlenül is erőteljesen befolyásolják a társadalmi integrációs/dezintegrációt és egyenlőtlenségeket. A projektforrásokhoz való „hozzáférés” különbségei további társadalmi egyenlőtlenségekhez vezetnek a projektben történő részvétel, inklúzió és a projektekből történő exklúzió kutatói szerint (Sucksmith 2000). Az általános projektelés új társadalmi újratemelési viszonyokat hoz létre (Kovách 2000, Ray 2001). Azok a társadalmi csoportok, területek, települések, amelyek tartósan kizáródnak a projektforrások felhasználásából, jelentős hátrányokat szenvednek el. A kiemelt projektek például nem járulnak hozzá a területi különbségek mérsékléséhez és eloszlásuk meglehetősen egyenetlen Magyarországon (Balogh 2009). A szegénység elleni projektek hatása időlegesen marad (Darvas–Ferge 2012a, 2012b). A projektforrások feletti rendelkezés megerősítheti egyes csoportok hatalmi helyzetét (Csurgó–Kovách 2015, Csurgó–Kovách–Kucerová 2008). A projektelésnek közvetlen réteg- és csoportképző hatást is tulajdonítanak. A projektelés az egyenlőtlen forrásfelosztás mellett elfedi a valós egyenlőtlenségeket és hozzájárul azok legitimálásához. A projektek megszerzésében, szervezésében és lebonyolításában kulcsszerepet játszó, intellektuális tőke és menedzseri tudás birtokában levő csoportok privilegizálják a projektek feletti rendelkezést, és ennek a következménye a projektosztály létrejötte (Andersson 2006, Kovách–Kucerová 2006, 2009, Kovách 2013). Csak nagyon kevésbé ismert tehát, hogy az újratemelés új rendje miként hat a megélhetési stratégiákra, a társadalmi réteg- és csoportképződésre. A legtöbbet a jövedelmi különbségek alakulásáról tudunk. Ezek utóbbi időkben jelzett növekedését az elemzők inkább a növekvő eladósodottságnak, az iskolázottság szerepváltozásának, a foglalkoztatottsági problémáknak és a redistribúciós

politikák változásának tulajdonítják, mint a gazdasági válság hatásának (d – Tóth 2012). Ez megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a társadalmi újratermelésben nemcsak mennyiségi, hanem minőségi jellegű változások történtek, amelyek okait, hatásait nehezen lehet a foglalkozási besorolás alapján képzett csoportokkal kifejezni. Minden bizonnyal megnőtt például a prekárius, bizonytalan rétegződési helyzetbe kerülőknek az aránya, ami újabb adalék a társadalmi újratermelési rendszer teljes átalakulásának a felismeréséhez. Egyes tendenciák, (például a jövedelmi különbségek változása) megfelelőképpen mérhetőek egy egydimenziós modell felhasználásával, de az összetettebb folyamatok elemzése nem megoldott.

Másodszor: a rétegződés kérdéskörei az integráció kutatás szempontjából két vonatkozásban bírnak jelentőséggel. Elsőként: a „*mi szerint rétegződik a magyar társadalom*” kérdésre adott válasz arra is rámutat, hogy mi az integráció/dezintegráció egyik legfontosabb mechanizmusa vagy mechanizmusai.¹³ A rétegződés foglalkozási besorolást használó hagyományos paradigmája esetében munkaviszony alapú integrációs mechanizmusról beszélhetünk, és a kutatási kérdés ezen a szinten az, hogy mennyiben mondanak mást, újat az elmúlt évek kutatásai a munkaviszony (foglalkozási viszony) alapú integráció új elemzési szempontokkal történő bővíthetőségéről, bővítendőségéről illetve más integrációs mechanizmusok (például piac, redisztribúció) érvényességéről. Másodikként, az integráció/dezintegráció mértéke szerint elkülöníthető csoportok meghatározása és kutatása az a feladat, amelyet meg kell oldani az empirikus elemzés során és az empirikus elemzés céljaira. Ez utóbbi kutatási cél egyszerre jelenti a hagyományos rétegződés-csoportok képzését és a multi-dimenzionális szempontok alkalmazását. A társadalmi rétegződés kutatásának a társadalmi integrációval való összefüggésben az előbbiek értelmében kettős célja van:

1. a hagyományos rétegződési paradigma, valamint újabb (pl. fogyasztás, individualizáció) szempontok szerinti releváns rétegek, csoportok leírása és képzése, amelyek elkerülik az azonosíthatatlanság csapdáját;
2. azoknak az integrációs és dezintegrációs mechanizmusoknak a leírása és elemzése, amelyek magyarázzák a rétegek jellemzőit, illetve az egyes rétegződés modellek különbségeit.

A kettős cél kivitelezése esetén olyan csoportosításokhoz juthatunk el, amelyeknek belső integrált-ságát, illetve a magukat a csoportokat létrehozó integrációs mechanizmusokat is leírhatjuk.

A társadalomtudósok a társadalmi dezintegráció kutatására még az integráció kutatásánál is kevesebb figyelmet fordítottak, helyesebben a dezintegrációt nagyon gyakran az integráció pusztán negatív melléktermékének, kedvezőtlen kimenetelének, válságtermékének, elkerülendő elemének, röviden anomíának tételezik. Egyrészt a dezintegráció megközelíthető úgy, hogy arra a kérdésre keresi a választ:

- a. „Mi feszíti szét a társadalmat?”
- b. másrészt, melyek azok a társadalmi mechanizmusok, struktúrák, amelyek nem az összetartást, nem az együttműködési készséget generálják, hanem annak ellenkezőjét.
- c. végül pedig, milyen empirikusan elkülöníthető, vizsgálható részei, elemei vannak a dezintegratív folyamatoknak.

¹³ Integrációs mechanizmusnak a cselekvéseknek, beállítódásoknak, képzeteknek, stb. minden olyan ideáltipikus készletét tekintjük, amely adott integrációs ágensek kooperációjának szintjét javítja és/vagy fenntartja a kooperáció további lehetőségét (Dupcsik–Szabari 2015).

A dezintegrációval kapcsolatosan azonban létezhet még egy szint vagy inkább megközelítés, amelyet úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a dezintegráció mindig és minden formájában ellentéte, negatív aspektusa-e az integrációnak, vagy vannak olyan szituációk, legyenek azok politikai, társadalmi, gazdasági vagy kulturális jellegűek, amikor a dezintegrációnak, hosszú távon, inkább pozitív hatásai lehetnek (pl. Ferge Zsuzsát idézi Dupcsik–Szabari 2015). A dezintegráció tehát biztosan egyenlő-e a társadalmi integráció hiátusaival? Az anómia és az anómikus folyamatok gyakorisága az egyes társadalmakban és az egyes társadalmi struktúrákban nem azonos, vannak olyan társadalmak, ahol bizonyos társadalmi struktúrák a társadalomban élő egyes egyéneket jobban készítetik arra, hogy „...nonkonformista, ne pedig konformista magatartást tanúsítsanak” (Merton 1980: 340), mint mások. De mi történik akkor, amikor ez az anómikus „nonkonformizmus” lesz egy idő után a meghatározó társadalomszervező elv, „a” norma? Az integráció és a dezintegráció ugyanis ideáltipikus fogalmak, vagyis a valóságban abszolút integrált és teljesen dezintegrált társadalom nem létezik. A kérdés tehát, hogy a dezintegrációt és az integrációt felfoghatjuk-e úgy, mint egy koordináta-rendszert, amelynek két végpontján a teljesen integrált, illetve a teljesen dezintegrált társadalom áll, és az egyes társadalmak valahol a kettő között helyezkednek el.

ÖSSZEGZŐ MEGJEGYZÉSEK

A tanulmányban a magyar társadalom példáján keresztül tekintettük át azokat a fogalmi elemeket, amelyek a társadalmi integráció és társadalmi egyenlőtlenségek/rétegződés összefüggéseire és különbségeire vonatkoznak. Integráció, dezintegráció és rétegződés egymást részben átfedő fogalmak, ugyanakkor az integráció elemzése és mérése új kutatási szempontok alkalmazását teszi szükségessé. Az integráció magában foglalja mindazt, amit a rétegződéskutatás és osztályelemzés tartalmi és metodológiai vonatkozásban elért, ugyanakkor a társadalom szereződésének a megértéséhez, a „mi tartja össze a társadalmat”, „mitől működik a társadalom” jellegű kérdésekre történő válaszkérés új módszereket is igényel, amelyek lényegi elemei a teoretikus, kvantitatív és kvalitatív módszerek következetes, együttes és egymásra vonatkoztatott felhasználása és az újabb elemzési módszerek (pl. a hálózatelemzés mint kutatási technika, a kísérletek) alkalmazása.

Az egyenlőtlenségek kapcsán bemutattuk a legfontosabb dezintegrációs folyamatokat. Az iskolai, a jövedelmi egyenlőtlenségek, a depriváltság növekedése mögötti okok nehezen megérthetőek a tényszerű leírás és a mutatók elemzésének a szintjén maradva. A hatalmi rendszerek, a redistribúciós rendszer sajátosságai, a normák és (fogyasztási) értékek, az individualizációs trendek társadalomszervező következményeinek új típusú megközelítése lehet az integráció/dezintegráció megértésének a kulcsa. Az új típusú megközelítés arra vonatkozik, hogy a magyar társadalom szerveződésében vagy éppen a társadalmi kooperáció töredeződésében meghatározó folyamatok következményeit nem a rétegződési szintek, osztályszerkezet egyes elemeihez rendelt mutatóként érdemes felfogni, hanem azok elemzéséből kiindulva szükséges a társadalom releváns csoportjainak feltérképezése. Ez a módszer segítheti egyrészt a társadalom valósabb tagolódásának a leírását, másrészt a társadalmi egyenlőtlenségeket létrehozó és fenntartó mechanizmusok megértését. A kutatás központi fogalmi között ezért kaptak különös hangsúlyt az integrációs mechanizmusok, amelyek szükségszerűen igénylik a társadalom valós tagozódásának (rétegződésének) a megújított elemzését, ugyanakkor lehetővé teszik a rendelkezésre álló elemzési technikák segítségével a társadalmi integráció/dezintegráció mint rendszer értelme-

zését. A társadalmi rétegződés kutatása lényeges, és eddig többnyire elhanyagolt szempontokkal bővíthető így. Az integráció/dezintegráció működését létrehozó és kondicionáló mechanizmusok jobb megismerése pedig mintegy a korábbi kutatásokban mechanikusnak értelmezett társadalmi struktúra kutatást felváltva a társadalom mozgástörvényeinek a jobb megértéshez vihet közelebb.

A tanulmány kutatási stratégiát is ajánl az integráció/dezintegráció és társadalmi egyenlőtlenségek kutatáshoz. A stratégia számol azzal, hogy a rétegződési szempontokkal is egybekapcsolódó elemzés mellett, a kutatási projekt többfajta kvalitatív és kvantitatív kutatást is indít a munkaerő-piac, a kapcsolatok, az intézmények, az értékek és normák, a hatalom és a területi integrációs és dezintegrációs témákról. A rétegződés és integráció altéma legfontosabb hozzájárulása a kutatási projekthez az új szempontok szerint is azonosítható csoportok, rétegek, osztályok leírása és képzése, valamint azoknak az integrációs/dezintegrációs mechanizmusoknak az elemzése, amelyek magyarázzák az ezek közötti különbségeket.

HIVATKOZÁSOK

- A KSH jelenti. *Gazdaság és társadalom 2013. I–IV. negyedév.* (2014) Budapest: KSH.
- A KSH jelenti. *Gazdaság és társadalom 2014. I–IV. negyedév.* (2015a) Budapest: KSH.
- A KSH jelenti: *Gazdaság és társadalom, 2014/12.* (2015b) *Statisztikai Tükör 2015/17*, február 27. Budapest: KSH.
- Andersson, K. (2006) Pursuing innovations through projects – the paradox of project management as a tool for regional development. In Sjöblom, S. – Andersson, K. – Ecklund, E. – Godenhjelm, S. (szerk.) *Project proliferation and governance*. Helsinki: Helsinki University Press, 59–75.
- Atkinson, W. (2010) *Class, Individualization and Late Modernity: In Search of the Reflexive Worker*. Basingstoke: Palgrave.
- Balogh P. (2009) Kontraproduktivitás a fejlesztéspolitikában? A kiemelt projektek empirikus vizsgálata. *Szociológiai Szemle* (2), 79–102.
- Beck, U. (1997) Túl renden és osztályon? In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 418–464.
- Boltanski, L. – Chiapello, E. (2005) *The new spirit of capitalism*. Verso Books.
- Bonoli G. (2013) Az aktív munkaerő-piaci politika politikai gazdaságtana. *Esély*, 5, 15–37.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1999) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 156–178.
- Bukodi, E. (2006) Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 109–160.
- Bukodi E. – Altorjai Sz. – Tallér A. (2005) *A társadalmi rétegződés aspektusai*. Budapest: KSH.
- Bukodi, E.– Goldthorpe, J. (2012) Decomposing ‘Social Origins’: The Effects of Parents’ Class, Status, and Education on the Educational Attainment of Their Children. *European Sociological Review*, 10. 1093. <http://dx.doi.org/10.1093/esr/jcs079>.
- Crompton, R. (1993) *Class and Stratification: an Introduction to Current Debates*. Cambridge – Oxford: Polity Press.
- Crompton R. (2008) *Class and Stratification*, 3rd ed. Cambridge: Polity Press.
- Crompton, R. – Devine, F. – Savage M. – Scott, J. (szerk.) (2000) *Renewing Class Analysis*. Oxford – Malden: Blackwell Publishers.
- Crompton, R. – Scott, J. (2000) Introduction: the State of Class Analysis. In Crompton, R. – Devine, F. – Savage, M. – Scott, J. (szerk.) *Renewing Class Analysis*. Oxford – Malden: Blackwell Publishers. 1–15.
- Csité A. – Kovách I. – Kristóf L. (2006) Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországon. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 253–292.
- Csurgó, B. – Kovách, I. – Kucerová, E. (2008) Knowledge, Power and Sustainability in Contemporary Rural Europe. *Sociologia Ruralis*, 3, July, 292–312.
- Csurgó, B. - Kovách, I. The LEADER Programme in Hungary- Bottom-up Development with Top-down Control? In Granberg I. – Anderson, K. – Kovách I. (szerk.) *Evaluating the European Approach to Rural Development: Grass-roots Experiences of the LEADER Programme*. Surrey: Ashgate, 2015, 53–77. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2008.00461.x>.
- Darvas Á. – Ferge Zs. (2013a) Gyerekesély programok kistérségi alkalmazása- a gyakorlat dilemmái és tanulságai. In Czibere I. – Kovách I. (szerk.) *Fejlesztéspolitika, vidékfejlesztés*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 169–215.
- Darvas Á. – Ferge Zs. (2013b) A gyerekprogram kistérségi szerveződése. In Czibere I. – Kovách I. (szerk.) *Fejlesztéspolitika, vidékfejlesztés*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 248–273.
- Devine, F. (1998) Class analysis and the stability of class relations. *Sociology*, 1, 23–42. <http://dx.doi.org/10.1177/0038038598032001003>.
- Devine, F. – Savage, M. (2000) Conclusion: renewing class analysis. In Crompton, R. – Devine, F. – Savage, M. – Scott, J. (eds.) *Renewing Class Analysis*. Oxford – Malden: Blackwell Publishers, 184–200.
- Dupcsik Cs. – Szabari V. (2015) Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatáshoz. *socio.hu*, 3. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.44>.
- Employment rate 1992–2013*. Eurostat. 2014. május 28. Elérhető: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tsdec420&language=en>.
- Erikson, R. – Goldthorpe, J. – Portocarrero, L. (1979) Intergenerational class mobility in three Western European societies: England, France and Sweden. *British Journal of Sociology*, 30, 415–441. <http://dx.doi.org/10.2307/589632>.

- Erőss G. (2012) Iskolai (dez)integrációs paradoxonok – Expanzió, integráció, szegregáció a magyar közoktatásban a rendszerváltás óta. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum – MTA TK Szociológiai Intézet, 243–261.
- Esping-Andersen, G. (1993) Postindustrial class structures: An analytical framework. In Esping-Andersen, G. (szerk.) *Changing Classes*. London: Sage.
- Esping-Andersen, G. (2006) Jövedelmi egyenlőtlenség és esélyegyenlőség. In Giddens, A. – Diamond, P. (szerk.) *Írások az egyenlőtlenségről, az egyenlősdiről – és az új egyenlőségről*. Budapest: Napvilág, 21–59.
- Fábián Z. – Róbert P. – Szívós P. (1998) Anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 72–91.
- Fábián Z. – Kolosi T. – Róbert P. (2000) Fogyasztás és életstílus. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 225–259.
- Ferge Zs. (1990) Variációk a társadalmi integráció témájára. *Esély*, 1, 3–17.
- Ferge Zs. (2005) Ellenálló egyenlőtlenségek. A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. *Esély*, 4, 3–41.
- Ferge Zs. (2007) Mi történik a szegényekkel? *Esély*, 4, 3–23.
- Ferge Zs. (2008) Miért szokatlanul nagyok a magyarországi egyenlőtlenségek? *Esély*, 2, 3–14.
- Ferge Zs. (2010) *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest: Napvilág.
- Ferge Zs. (2002) Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 2, 9–33.
- Gábos A. – Szívós P. – Tátrai A. (2013) Szegénység és társadalmi kirekesztettség Magyarországon, 2000–2012. In Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban*. Társi Monitor Jelentések 2012. Budapest: Társi, 37–60.
- Gazsó F. – Laki L. – Pitti Z. (2008) *Társadalmi zárványok*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Gazsó F. – Laki L. (1999) *Esélyek és orientációk – fiatalok az ezredfordulón*. Budapest: Okker.
- Gazsó F. – Laki L. (2004) *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest: Napvilág.
- Hajdu G. (2012) Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum – MTA TK Szociológiai Intézet, 45–62.
- Hegedűs J. – Fekete M. (2014) *Korai iskolaelhagyás és a kriminalitás kapcsolata, kezelésének lehetőségei*. QALL- Végzettséget mindenkinek! Program. Elérhető: http://oktataskesztes.tka.hu/document.php?doc_name=Projektek/2013/QALL/a_korai_iskolaelhagys_s_a_kriminalits_kapcsolata.pdf.
- Hradil, S. (1995) Régi fogalmak és új struktúrák. Milió-, szubkultúra és életstílus kutatás a 80-as években. In Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J. L. (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula, 347–387.
- Huszár Á. (2012) Osztályegyenlőtlenségek. Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 22(2): 4–26.
- Huszár Á. (2013a) Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek. *Statisztikai Szemle*, 1, 31–56.
- Huszár Á. (2013b) Foglalkozási osztályszerkezet (II.) – Az osztályozás problémái *Statisztikai Szemle*, 2, 117–131.
- Huszár Á. (2013c) Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle*, 7, 718–744.
- Ilonszki G. – Lengyel Gy. (2009) Válaszúton: Konszolidált vagy színlelt demokrácia? *Politikatudományi Szemle*, 1, 7–25.
- Jelentés a közfoglalkoztatás és a hozzá kapcsolódó képzési programok támogatási rendszere hatékonyságának, eredményességének ellenőrzéséről. Budapest: Állami Számvevőszék 2013. szeptember.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2012) A kultúra és az értékek szerepéről. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum – MTA TK Szociológiai Intézet, 83–99.
- Keller T. – Kolosi T. (2010) Kikristályosodó társadalomszerkezet, In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2010*. Budapest: TÁRKI, 105–135.
- Kertesi G. – Kézdi G. (2009) Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. *Közgazdasági Szemle*, november, 959–1000.
- Kolosi T. (1987) *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi T. (2000) *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest: Osiris.
- Kolosi T. – Keller T. (2012) Megéri tanulni...? Származás, iskola, foglalkozás, kereset – utak és elágazások a rendszerváltást követően. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2012*. Budapest: Társi, 41–64.

- Koltai L. – Kulinyi M. (2013) A közfoglalkoztatást szervezők értékei. *Esély*, 5, 38–67.
- Kovách I. – Kristóf L. (2012) Elit és társadalmi integráció. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum – MTA TK Szociológiai Intézet, 30–44.
- Kovách, I. (2000) LEADER, the new social order, and Central- and East-European countries. *Sociologia Ruralis*, 2, 181–190. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00140>.
- Kovách I. (2013) A felemelkedő projektosztály. In Czibere I. – Kovách I. (szerk.) *Fejlesztéspolitika, vidékfejlesztés*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 157–169.
- Kovách, I. – Kucerova, E. (2006) The project class in Central Europe. The Hungarian and Czech cases. *Sociologia Ruralis*, 1, 3–21. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00143>.
- Kovách I. – Kuczi T. – Jókuthy E. (2006) Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 19–35.
- Körösényi A. (2012) A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltatásra. In Boda Zs. – Körösényi A. (szerk.) *Trendek a magyar politikában*. Budapest: MTA TK PTI.
- Kuczi T. – Kovách I. – Kristóf L. (2006) A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja az osztályhatalomból. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 79–158.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004) Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*, 4, 72–94.
- Laki L. (2009) *A rendszerváltás avagy a „nagy átalakulás”*. Budapest: Napvilág.
- Laky T. (1996) *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest: Figyelő.
- Lash S. – Urry J. (1997) *The end of organized capitalism*. University of Wisconsin Press.
- Mártonfi Gy. (2013) *Korai iskolaelhagyás a magyarországi szakképzésben*. Observatory Centre for Educational Development. Elérhető: http://www.observatory.org.hu/wp-content/uploads/2013/09/ReferNet_2013_ESL_HU.pdf.
- Mártonfi Gy. (2014) Korai iskolaelhagyás – Hullámozó trendek. *Educatio*, 1, 36–49.
- McNail, S. – Levine, R. – Fantasia, R. (szerk.) (1991) *Bringing Class Back*. In *Contemporary and Historical Perspectives Boulder*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Medgyesi M. – Tóth I. Gy. (2012) A jövedelmi egyenlőtlenségek hosszú távú meghatározói Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2012*. Budapest: Társk. 144.
- Medgyesi M. (2012) Egyenlőtlenségek iránti attitűdök Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2012*. Budapest: Társk. 314–330.
- Merton, R. K. (1980) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat.
- Messing V. (2012) Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom – Avagy hogyan dezintegrálják a magyar munkaerőpiacot és a társadalmat az állami foglalkoztatáspolitikai beavatkozások, különös tekintettel a közfoglalkoztatotti programokra. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum – MTA TK Szociológiai Intézet, 204–221.
- Miliband, E. (2006) Számít-e az egyenlőtlenség? In Giddens, A. – Diamond, P. (szerk.) *Írások az egyenlőtlenségről, az egyenlősdiről – és az új egyenlőségről*. Budapest: Napvilág, 61–76.
- Pierre, J. – Peters, B. G. (2000) *Governance, Politics and the State*. Political Analysis Series. London: MacMillan Press Ltd.
- PISA2012. Összefoglaló jelentés*. (2013) Budapest: Oktatási Hivatal.
- Ray, Ch. (2001) Territorial co-operation between rural areas: elements of a political economy of EU rural development. *Sociologia Ruralis*, 3, 279–295. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00183>.
- Róbert P. – Albert F. – Dávid B. – Kristóf L. – Szabó A. (előkészületben) *A magyar körte. A magyar társadalom osztályszerkezete*.
- Róbert P. (2013) Társadalmi rétegek, osztályok vizsgálata a 2011. évi népszámlálás adatain *Statistikai Szemle*, 3, 314–319.
- Savage M. – Warde, A. – Devine, F. (2005) Capitals, assets and resources: Some critical issues. *British Journal of Sociology*, 5, 31–48. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-4446.2005.00045.x>.
- Savage, M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Taylor, M. – Li, Y. – Hjellbrekke, J. – Le Roux, B. – Friedman, S. – Miles A. (2013) A New Model of Social Class: Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, 2, 219–250. <http://dx.doi.org/10.1177/003803851348112>.
- Schulze, G. (1992) *Die Erlebnisgesellschaft. Kulturosoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag.

- Sen, A. (2003) Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat. *Esély*, 6. 3–22.
- Shucksmith, M (2000) Endogenous Development, Social Capital and Social Inclusion: perspectives from leader in the UK. *Sociologia Ruralis*, Volume 40, Issue 2, 208–218. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00143>.
- Sjöblom, S. (2006) Towards a projectified public sector – project proliferation as a phenomenon. In Sjöblom, S. – Andersson, K. – Ecklund, E. – Godenhjelm, S. (szerk.) *Project proliferation and governance*. Helsinki: Helsinki University Press, 9–33.
- Szabó A. (2012) A magyar egyetemisták és főiskolások társadalmi helyzete. In Szabó A. (szerk.) *Racionálisan lázadó hallgatók 2012*. Szeged: Belvedere Meridionale, 25–44.
- Szabó A. (2013) A közfoglalkoztatás jelentősége két gazdasági recesszió tükrében. *Esély*, 4, 73–86.
- Szalai J. (2012) A cigány gyerekek iskolai (le)értékeléséről. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum – MTA TK Szociológiai Intézet, 275–293.
- Szalai J. (2013) Az esélyegyenlőség esélytelensége: osztályozás és etnikai szelekció az általános iskolában. *Esély*, 2, 8–32.
- Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.) (2013) *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban*. Társadalmi Monitor Jelentések 2012. április. Budapest: Társadalmi Monitor.
- Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.) (2015) *Jól nézünk ki (...?!). Háztartások helyzete a válság után*. Társadalmi Monitor Jelentések 2014. március. Budapest: Társadalmi Monitor.
- Utasi Á. (1984) *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák*. Budapest: Kossuth.
- Walker R. (2006) Lehetőségek és életesélyek: a szegénység, az egyenlőtlenség és a kirekesztés dinamikái. In Giddens, A. – Diamond, P. (szerk.) *Írások az egyenlőtlenségről, az egyenlőségről – és az új egyenlőségről*. Budapest: Napvilág, 98–118.

KISS BALÁZS

INTEGRÁCIÓ ÉS POLITIKA

Dol: 10.18030/socio.hu.2015.3.84

ABSZTRAKT

A Durkheim, Tarde, Lefort és Rosanvallon gondolatain alapuló összefoglaló ismerteti néhány megfontolást a politikai filozófia, a politikaelmélet és a politikatudomány területéről azzal kapcsolatban, mi tartja össze a társadalmakat, s mi a politika, a politikai intézmények, a politikai ideológiák és cselekvések funkciója ebben az összetartozásban. Az áttekintés egyik fő tanulsága az, hogy az integráció nagyon sok szinten és dimenzióban zajlik, vagy éppen sérülhet: ezért nagyon széleskörűen lehet és érdemes a társadalmi integráció kérdéskörét megközelíteni. A szöveg elsősorban a politikai integráció aktív és passzív formáira összpontosít, mivel azonban a politika és a politikán kívüli társadalmi szférák, intézmények és cselekvések elkülönítése viszonylagos, ezért szó kerül az általában vett társadalmi integráció néhány mechanizmusára is. Mindezek nyomán hét dimenzió mentén javasolja vizsgálni a (politikai) integrációt: közösségtípus, cselekvési dimenzió, ideológiai dimenzió, objektivitás és percepció, mentális, földrajzi és időbeli összetartozás.

Kulcsszavak: Émile Durkheim, Claude Lefort, politikaelmélet, politikai integráció, multikulturális állampolgárság, kommunikáció

INTEGRATION AND POLITICS

ABSTRACT

The paper, based mainly on the thoughts of Durkheim, Tarde, Lefort and Rosanvallon, puts forward considerations from political philosophy, political theory, and political science on the old question of sociology: what keeps society together, what roles politics, political institutions, political ideologies and actions play in the integration. The main lesson drawn is that integration is to be approached in a much broader sense than national or state wide cohesion: integration should be researched on different levels above and below the nation. The paper focuses on the active and passive forms of political integration but some claims are also outlined on the mechanisms of social integration in general. Seven dimensions of integration seem relevant for research: community type, activities, ideology, objectivity versus perception, mental (cognitive and emotional), space, and time.

Keywords: Émile Durkheim, Claude Lefort, political theory, political integration, multicultural citizenship, communication

INTEGRÁCIÓ ÉS POLITIKA

Az alábbiakban a politikának a társadalmi integrációban játszott szerepéről lesz szó.¹ Ennek folytán a továbbiakban először az integráció általános elméletörténeti kérdéseiről írok, majd a szöveg kifejezetten a politikai integrációs folyamatokra összpontosít. A fejezet végső célja az empirikus vizsgálódásokban felhasználható kérdések megfogalmazásával segíteni a kutatást. Ezért a továbbiakban a problémák olyan bemutatására törekszem, hogy azok viszonylag könnyen átfordíthatók legyenek empirikus kérdésekké. Lesz, ahol ez az átfordíthatóság egyszerűbb, és lesz, ahol további végiggondolásokat igényel. Természetesen a felvetett szempontoknak csak kisebb részénél adhatok közelebbi kutatási és módszerbeli ötleteket – de a felvetéseknek lehet megtermékenyítő hatásuk.

ADALÉKOK DURKHEIMHEZ

A társadalmi integráció mechanizmusainak a felmutatásával valójában arra a rövid kérdésre keressük a választ, hogy mi tartja össze a társadalmat. Ezt a kérdést pedig a szociológiában alighanem Émile Durkheim tette fel először, és adott rá klasszikus válaszokat. Fontosnak tűnik szemügyre venni azokat a körülményeket, amelyek között felveti és meg is válaszolja a bennünket leginkább foglalkoztató kérdést, mivel azok Durkheim számára nyilvánvalóan lehetetlenné tettek bizonyos válaszokat az integráció kérdésére. Érdekes tehát mintegy röviden rekontextualizálni a kérdést, nehogy természetesnek tekintsük a durkheimi válaszokat és az ő nyomvonalán haladó későbbi megközelítéseket.

A durkheimi kontextus

Durkheim 1858-ban született a lotaringiai Épinalban, alig 12 éves, amikor a Franciaország által elvesztett 1870–1871-es francia-porosz háború nyomán Lotaringia jelentős részét Elzásszal együtt Németországhoz, a formálódó Német Birodalomhoz csatolják. Rögtön adódik tehát egy tényező, mely feltételezheti a kérdést, vajon mi is tart össze egy társadalmat, például mi tarthatta össze Elzásszt és Lotaringiát Franciaországgal, illetve mostantól ezek szerint Németországgal. Mindenesetre könnyű arra jutni, hogy a területi összetartozás, az egyén területhez kötődése csak viszonylagos fontossággal bír (Durkheim 1880/1990: 51).

Durkheim zsidó származású, apja rabbi, aki őt is rabbinak szánja. A család gyökerei valahová Közép-Kelet-Európába nyúlnak vissza. Megint csak: tulajdonképpen mi integrál egy zsidót egy többségében katolikus társadalomba? Különösen élesen vetődik fel a kérdés 1894-től kezdve. Ekkor kezdődik a jól ismert Dreyfus-ügy, vagyis Alfred Dreyfus-nek, egy Durkheimmel gyakorlatilag egyidős, elzászi, tehát ekkor éppen Németországhoz tartozó területről származó, szintén zsidó franciának a meghurcoltatása.²

1 A tanulmány elkészítését az OTKA 108836 sz. *Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban* c. kutatás támogatta.

2 Durkheim feleségét szintén Dreyfus-nek hívják.

Ilyenformán nem meglepő, hogy Durkheim nem a területben, nem a származásban és nem is a vallásban találja meg az integráció fő tényezőjét, hanem – mint ez köztudott – a morálban, az erkölcsökben.

Azért érdemes erre felfigyelnünk, mert napjainkban a genderen, a szexuális orientáción és más életforma pluralitási tényezők túl éppen a vallás, a származás és a terület³ lett a legkényesebb téma. Durkheim ebben a tekintetben kettős szerepet játszhat. Egyfelől elismeri, de veszélyesnek és ellensúlyozandónak tartja az államinál alacsonyabb szintű közösségi hovatartozásokat, és csak abban a tekintetben lát bennük osztársadalmi integrációs potenciált, hogy erkölcsi nevelést nyújthatnak, s így lefokozza az ilyen közösségek egyéni fontosságát. Másfelől a mai megközelítések sem tudnak lemondani arról, hogy a szubnemzeti integráció nem mehet az országos szintűvel valójában azonosnak értett társadalmi integráció rovására, nem fenyegetheti a társadalmat széteséssel.

Durkheim francia, ekként ugyanaz a súlyos tapasztalat foglalkoztatja, mint a kor, a XIX. század harmadik harmadának a francia és más nyugati gondolkodói: mit lehet kezdeni a tömeggel. A tömeg először a francia forradalom idején tűnik fel történelemalakító szerepben. A forradalomnak kezdetben nincsenek megnevezhető vezetői, Durkheim idejéből visszatekintve úgy tűnik, hogy a párizsi tömeg spontán módon egyszer csak megjelenik a város utcáin, a történelem színpadán, és egyre vadabb tettekre ragadtatja magát. Ráadásul a XIX. századot végigkísérik a tömegláadások: elég, ha az 1830-as és az 1848-as francia (és európai) forradalmakat említjük, s mindezek betetőzésekként az 1871-es párizsi kommünt, amelyik megint azt mutatja, hogy a társadalom testében, tereiben megjelent sok-sok ember, akik fellázadnak a társadalom rendje ellen, akik tehát nem integrálódtak a társadalomba.

Se szeri, se száma a tömeggel, a tömeg kezelésével kapcsolatos korabeli munkáknak. Hyppolite Taine (1878) sokat ír a tömegnek a nagy forradalomban játszott szerepéről. Az olasz kriminológiai iskola, például Césare Lombroso (1876), Enrico Ferri (1881) és Scipio Sighele (1895) a bűnöző tömeggel foglalkozik, s Gabriel Tarde, Durkheim nagy ellenfele is összehasonlító kriminológiai művel kezdi a pályáját (1890). 1895-ben pedig megjelenik Gustave Le Bon (1895/2012) nagyhatású műve a tömegek lélektanáról, melyet Freud (1921/1995) még évtizedekkel később is nagy egyetértéssel idéz és kommentál. A tömeg sokszor artikulálatlannak minősülő lázadásai felvetik az integráció hiányának és sérülésének a kérdését, márpedig a francia gondolkodás, főleg a pszichológia, melyből a szociológia éppen kilábalni szeretne, általában a sérülések alapján teszi fel kérdéseit. Mi integrálhatná ezeket a tömegeket? S mit is jelentene az integráltságuk?

Durkheim és Tarde

A szociológia későbbi sorsára és az integráció kérdésének a megítélésére nem kis hatása volt a Durkheim és Tarde között lefolyt századfordulós vitának. A korban idősebb Tarde az egyetemi életet leszámítva minden jelentős szociológiai pozíciót megszerzett, mire Durkheim a színre lép, az utóbbi tehát az egyetemi oktatásban tör az élre, és pedig teljes sikerrel. Akkoriban egyáltalán nem lehetett világos, hogy a Tarde-Durkheim versenyben ki fog győzni, már csak azért sem, mert a két szociológus a francia társadalomtudományi és kulturális élet

³ Felértékelődött a lokális terekhez kötődés identitás munkában játszott szerepe. Lásd ehhez például Frampton 1985 és Lefavre–Tzonis 2003.

egy-egy táborát tudhatja maga mögött (Clark 1969). Durkheimet az úgynevezett karteziánusok támogatják. Ez a tábor a társadalom felülről történő átalakításának a híve, egyfajta társadalommérnökség jegyében gondolkodik. Tarde pedig az úgynevezett spontaneistákhoz tartozik, akik inkább alulról építkeznének, s nevük is mutatja: szerepet szánnak a nem determinált, spontán egyéni kezdeményezéseknek. A két tábor rendelkezik politikai ambíciókkal: másképp és másképp akarják átalakítani Franciaországot. Ma már tudjuk, hogy – politikai okokból – Durkheim tábora győz majd, látjuk ezt abból, hogy Tarde-ra nem sokan emlékeznek manapság,⁴ ezzel szemben a győztes Durkheimre támaszkodó funkcionalista szociológiai és társadalomtudományi hagyomány mindmáig nagyon erős.

A sors fintora, de az integráció megközelítésének durkheimi útját jelzi, milyen fontossá vált Durkheim az antropológiában és a mikroszociológiában (Collins 1994), holott mindkét irány tulajdonképpen ellentétes a francia klasszikus eredeti intencióival, és inkább Tarde-hoz illenék. Durkheim a népes és differenciált modern társadalmakkal foglalkozott, s a múlt csak annyiban érdekelte, amennyiben a régi, kisebb, és szerinte ezért egyben egyszerűbb társadalmakban rátaláljon a modernekben is érvényesülő funkciók és mechanizmusok jelenlétére. Unilineáris történelemfelfogása éppenséggel arra ösztönözhetette volna az antropológusokat, hogy utasítsák el a durkheimi megközelítést mint olyat, amely nem képes megvilágítani a kisméretű és régi közösségek specifikumait. Úgy tűnik azonban, hogy ennek az ellenkezője történt: az európai, és ezen belül durkheimiánus gondolkodásmód jegyében az antropológusok nemzedékeinek sora *társadalomnak* tekintette vizsgálatának tárgyát, vagyis valami olyannak, amilyenek a modern társadalmak, hasonló funkciók érvényesülésével, csak egyszerűbb formában.

Különösen érdekes a mikroszociológia útja. Mint láttuk, Durkheim és Tarde vitája alapvetően azon alapult, hogy Durkheim makroszinten gondolkodott a társadalom működéséről, Tarde pedig az egyénből indult ki. A vita, főként a hívek vitája, ádáz volt, egyik fél sem engedhetett, így Tarde-nak mintegy meg kellett halnia ahhoz, hogy Durkheim megírhasa azt a munkáját, a *Vallási élet elemi formáit*, amelyik a leginkább reflektál a kisméretű közösségekre, s a társadalmi integrációt illetően a fizikailag is együtt levő, egymásra a fizikai érintkezés révén is hatni tudó embercsoportra. Erre a *face-to-face* szituációra, egyáltalán, a nagy intézményesített funkciók helyett a konkrét szituációkra épülő társadalomvizsgálat vált az egyik izgalmas megközelítés móddá: Erving Goffman (1961) jól, Thomas Scheff (1990) kevésbé ismert képviselője az irányzatnak.

A szintén az ehhez a durkheimi hagyományhoz tartozó Randall Collins szerint a társadalmat interakciós rituálék láncolataként is fel lehetne fogni – ha tehát azt kérdezzük, mi integrál egy embercsoportot, akkor az egyik válasz az lehet, hogy az interakcióik, főként a sikeresek (Collins 2004). A társadalom sem nem az ágens, sem nem a struktúra/intézmény elsőbbségén nyugszik, hanem olyan interakciókon, amelyekben mind az ágens, mind a struktúrák jelen vannak, de egyik sem uralkodik. Az ágens valamilyen értékrenddel, valamilyen érdekekkel, akár alattomos stratégiával is lép bele a szituációba, az interakcióba, ám nem marad érintetlen az interakció által. Nem az történik tehát, hogy az ágens vagy tudja érvényesíteni az érdekeit, és akkor számára az interakció sikeres volt, vagy ha nem képes rá, akkor megsemmisítő vereséget szenved és alárendelődik a nagy struktúrákat érvényesítő másik félnek. Az interakcióban a résztvevőkkel olyan események történhetnek, a részt-

⁴ Lásd ehhez például Latour 2002 és Candea 2010.

vevők tudatában és érzelmeiben olyan változások mehetnek végbe, és általában végbe is mennek, amelyekre senki sem számított előzőleg. Ennek folytán közös, előzetesen senki által sem birtokolt tudás és érzelem jön létre, mely új cselekvésekre sarkallja a résztvevőket. Nincsen itt szó konszenzusról vagy boldog összeolvadásról, de számtalan rögtönzésről és a kiinduló szituáció nyomán új, nem várt szituáció kialakulásáról nagyon is.

Az interakció peremfeltételei természetesen fontosak, tudományosan le is lehet őket írni, mint ahogyan azokat a vélhető kiindulópontokat, érdekeket, érzelmeket és értékeket is, amelyekkel a partnerek belépnek a struktúrák által is befolyásolt szituációkba, illetve szándékosan létrehoznak szituációkat. Az azonban aligha jósolható meg teljes bizonyossággal, hogy hogyan alakul a szituáció az interakció folyamán, s hogy milyen új szituációhoz vezet, ezen belül a partnerek milyen új állapotához.

Az ilyen felfogás olyan irányokba tereli a társadalmi integráció kutatását, amelyek sem a funkcionalizmus, sem a racionális döntések elmélete, sem pedig a konfliktuselméleti megközelítések számára nem jelentkeztek. Fontossá válik a racionális mérlegelés mellett az érzelmi viszonyulás kérdésköre is (Kiss 2013, 2014). Lehetséges lesz annak az elfogadása, hogy autonómiát tulajdonítsunk a cselekvőknek: nem kell, sőt, nem célszerű azt feltételeznünk, hogy a cselekvő a szociológiai és egyéb strukturális beágyazottsága, determinációi okán így vagy úgy fog cselekedni. Belátjuk majd, hogy a cselekvések megértése valóban a leginkább utólagos, vagyis például arra támaszkodik, ahogyan a cselekvők utólag narrativizálják és racionalizálják tetteiket, s hogy az utólag megállapított összefüggésekből nem lehet azon nyomban a jövőre utaló cselekvési szabályokat meghatározni, ahogy azt Durkheim (2001: 50–51) gondolta. Nem elegendő csupán országos és egyéni szinteket különíteni el a folyamatok és meghatározók vizsgálatában stb.

A társadalmi integráció kutatása számára az egyik legfontosabb összefüggés az lehet, hogy nem csak a nagy társadalom által szentesített formák integrálhatják a polgárokat és az ő csoportjaikat. Az egyes szituációk is integratív mechanizmusok, nemcsak a család, a munkahely, az egyházközség, a civil egyesület, a párt vagy az állam.

Lezárásképpen kanyarodjunk vissza Durkheim vitapartneréhez, Gabriel Tarde-hoz. Tarde szociológiájának és társadalom felfogásának a középpontjában tehát az egyén áll. Úgy véli, hogy a társadalmat az utánzás (*imitation*) és a beszélgetés (*conversation*) tartja össze (Tarde 1890). Valaki kitalál valamilyen új dolgot, legyen az technikai újítás, vagy új hajviselet, és ez lassan szétterjed a társadalomban, de persze úgy, hogy közben valaki más ettől függetlenül, vagy ennek hatására szintén kitalál valamit, és így a sok-sok innováció és utánzás egymásba érő, egymást felerősítő vagy kioltó vízgyűrtűi adják a társadalom mozgását. A másik központi fogalma a beszélgetés (Tarde 1901), az ugyanis, hogy az egyén nem áll védtelenül és magányosan a társadalomban, hanem valamilyen kisebb-nagyobb közösségnek a tagja, amelyben megbeszéli a dolgait, a kívülről érkező impulzusokat és kezdeményezéseket.

Jól érzékelhető, hogy miközben Durkheimhez is visszaköthetünk számos modern jelenséget és teoretikus kiindulópontot, mégis mintha számos vonatkozásban Tarde ma korszerűbb lenne, mint győztes ellenfele.

POLITIKAI INTEGRÁCIÓS MECHANIZMUSOK

Nem nehéz olyan nézőpontot találni, amelyikből végigtekintve a politikatudomány, főként a politikaelmélet történetén és munkáin, szinte az összes a társadalom integrációjáról szól. Ha akarjuk, azt is mondhatjuk, hogy Platón is ez érdekli, amikor az *Államban* attól teszi függővé az ideális politikai közösséget, hogy mindenki azt csinálja-e, amire a legalkalmasabb. Arisztotelész a *Politikát* azzal kezdi, hogy az ember politikai lény, vagyis természeténél fogva együttélésre, társadalomalkotásra teremt. A szerződéselméletek eleve azt kérdezik, hogy mitől gondolják úgy az emberek, hogy valamely állam hatalma alatt kell vagy érdemes élniük. Nem annak a kiválogatása nehéz, mi szól a politikai integrációról, mint inkább azé, ami nem arról szól.

Az alábbiakban előbb a politikai filozófia magasából tekintek a társadalmi integráció kérdésére. Ez a kérdés iránya vagy normatív, vagy nagy történelmi és antropológiai összefüggéseket vázol. A következő szint tulajdonképpen két eltérő szempontot érvényesít. Először azokat a politikai intézményeket veszem szemügyre, amelyek szolgálják és szolgálhatják a társadalmi integrációt, majd pedig azokat a formákat, amelyeket az állampolgárok igénybe is szoktak venni. Azt gondolom ugyanis, hogy a politikai berendezkedés felkínál olyan formákat és intézményeket, amelyek önmagukban integrálnak valakit, vagy valamely állampolgári csoportot; ilyen például az állampolgárság. Más felkínált intézmények és formák pedig az állampolgár rendelkezésére állnak ahhoz, hogy a politikai közösséghez tartozónak érezhesse magát, megélhesse és performálhassa ezt az odatartozását, a politikai identitását. Másik szempontom viszont az, hogy vajon milyen módon él meg és performálják valóságosan is az állampolgárok a politikai közösséghez tartozásukat.

Le kell szögezmem mindjárt az elején, hogy a politika lételeme a konfliktus, az ellentét. Ilyeténképpen a politika maga is hoz létre dezintegrációs folyamatokat, nem pedig pusztán visszatükröz vagy képvisel mélyben megbúvó gazdasági, szociális, identitásbeli, kulturális, vallási stb. ellentéteket. Éppen fordítva: a nyertes politikai koalíció létrehozatala érdekében maguk a politikusok, a politikai szervezetek, további politikai aktorok kínálnak fel ellentéteket a társadalom számára (Riker 1982). Kétségtelen, hogy nem mindegyikre lesz vevő, illetve nem mindegyikre lesz kellő számú vevő ahhoz, hogy a politika tőkésíthető megosztottságává váljék, de nem egy közülük visszahat arra, ahogyan és amennyire az állampolgárok megosztottnak látják a társadalmat maguk körül, illetve arra, ahogyan és amennyire integrálnak vagy dezintegrálnak látják magukat benne. A politika, a politikai szféra tehát egyáltalán nem csak a társadalmi integrációt szolgálja, hanem adott esetben dezintegrációs hatásokkal is járhat.

A konfliktusok azonban nemcsak negatívak lehetnek, hanem pozitívak is. Könnyű belátni, hogy amíg van vita, van veszekedés, addig még értékkel bír a kapcsolat, a közösség fenntartása; ebben az értelemben a vita nem dezintegrációs, hanem inkább integrációs mechanizmus (Szabó 1996). Csak azoknak nagyon sötét a kép, akik minden áron konszenzust várnak el a társadalomtól, de legalább a politikától. Ha nem azt várunk el, akkor a vitát akár pozitív dolognak is tarthatjuk.

POLITIKAI FILOZÓFIA

Ideológiai integráció

Induljunk el újra Durkheimtől. Durkheim osztozik hazája korabeli gondolkodóinak abban a töprengésében, hogy vajon különösen azt követően mi tartja össze a társadalmat, hogy a királyt lefejezték. Mindmáig fontos kiinduló pont ez a francia gondolkodásban, egyik XX. századi megfogalmazója Claude Lefort (1978, 1981).

Lefort szerint a monarchiát mint társadalmi-politikai formát a fejedelem szuverén hatalma határozta meg. A király az Isten felkentje, hatalmának forrása ezért a jelenvaló világon kívül esett, transzcendens volt. A társadalom egysége, integráltsága az uralkodó kettős testében lelt megfogható reprezentációra.⁵ A király lefejezésével, a demokrácia megszületésével azonban a hatalom forrása kiürül; a hatalom központja üres hely, melyet nem lehet elfoglalni.⁶ Az új berendezkedés a politikai szereplők számára csak azt teszi lehetővé, hogy ideiglenesen gyakorolják a hatalmat, azt nem, hogy kisajátítsák. Azt gondolhatnánk, hogy a nép az, amié a szuverenitás, tehát ő a hatalom forrása, s hogy a választásokkor nyilvánítja azt ki. Ez azonban téves, ugyanis a választások alkalmával az állampolgárok statisztikai adatokká silányulnak. Nem véletlen, hogy a XIX. században gyakorlatilag minden demokratikus politikai irányzat ellenezte az általános választójogot, hiszen az a nép egysége helyett annak megosztottságát fejezné ki, illetve hozná létre (Rosanvallon 1992). Ez egyben adalék ahhoz a gondolathoz, hogy a választások milyen értelemben lehetnek a politikai integráció mechanizmusai.

Végül is hogyan nyilváníthatná ki egységesen a nép, hogy ő a hatalom forrása, ha egyszer azt látjuk, hogy a választásokon sosem vesz részt mindenki, aki a néphez tartozik? Még ma is, amikor meglehetősen széles körben van mód a választásokon való részvételre, bizonyos kor alatt vagy valamilyen cselekvőképességbeli korlátozottságra hivatkozva sokakat kizárnak a választásokból. Ráadásul a választások sosem vezetnek valamelyik politikai erő százszázalékos támogatottságához, hanem az mindig részleges, következésképpen „a számok felváltják a tartalmat”.

A politikai beszédekben oly sokszor emlegetett társadalmi és nemzeti egység tehát nem alapozható sem a transzcendenciára, sem bárminek a valós meglétére, ezért a demokrácia azt követeli, hogy az egységet folyamatos diszkurzív és ideológiai munkával teremtsék meg, teremtsék rendszeresen újra, performálják és erősítsék meg. De ez az ideológiai munka nem utalhat semmilyen transzcendens forrásra, semmire, ami stabil és meghatározott. Ez pedig a demokrácia radikálisan történeti jellegéhez vezet (Rosanvallon 2006): a demokráciának nincsen valamilyen örök formája, amelyik az aranykorban jellemezte, vagy amelyik felé tart vagy tartania kellene, nincsen valamilyen lényege, amelyik jól-rosszul megjelenik koronként. A demokrácia azonos a történelmével, mert nem más, mint ami az adott történeti korban létezik. Ez egyben azzal jár, hogy a demokrácia formálódásában lényegi szerepet játszik a diszkurzív és ideológiai munka.

5 Ernst Kantorowicz (1957) óta ismerjük a király kettős testének gondolatát. A felfogás eredete Krisztusig nyúlik vissza, akinek egyszerre volt halandó teste és halhatatlan létezése is. A gondolat hétköznapi megjelenése az uralkodó halálakor rituálisan felhangzó „Meghalt a király! Éljen a király!” felkiáltás, mely egyszerre jelenti be a király biológiai testének halálát és politikai testének, s egyben a társadalomnak, mint politikai testnek a továbbélését.

6 A gondolat Jacques Lacan alapján tehető világossá, de erre itt nincsen alkalmunk.

Lefort (1978) szerint az ideológia legfontosabb problémája mindig az, hogy mi is tartja össze a társadalmat, az emberi közösséget. Három modern ideológiát különböztet meg: a burzsoát, a totalitáriust és az úgynevezett láthatatlan ideológiát.

A *burzsoá ideológia* a XIX. században volt fontos. Nagy átfogó kategóriákat, fogalmakat, jelszavakat, ideologémákat dolgozott ki a társadalom egységének létrehozatala végett. Olyan fogalmakra kell gondolni, mint az Emberiség, a Haladás, a Természet, az Élet, a Köztársaság, a Tudomány, a Művészet, a Tulajdon, a Család, a Rend, a Társadalom, a Nemzet stb. (Lefort 1978: 300). Csupa olyan fogalom, amitől azt várták, és nem is siker nélkül, hogy megfogalmaz valamit abból, ami közös az emberekben, ami alapján átélhetik az összetartozásukat.

A *totalitárius ideológia* az egység problémáját az egyedüli párt segítségével oldotta meg (Lefort 1981). Azt állította, hogy a Párt a szuverén képviselője, ugyanis a Népből jött, azzal folyamatosan kapcsolatot tart, attól sosem szakad el, ezért gyakorolhatja a hatalmat, amelynek a forrása a Párt mögött egységesen álló nép. Ily módon az állam összeolvad a néppel, a politika azonos a társadalommal. Nem azért lesz tehát minden politikaivá, mert az állam vagy a párt túlterjeszkedik a saját tereumán, hanem azért, mert ez a dolog természete. A totalitárius ideológia számára a részrendszerek autonómiájának nem is lehet értelme.

Lefort *korunk ideológiájának* középpontjába a társadalmi kommunikációt és a csoport fogalmát helyezi. A mai ideológia integráló motívuma az, hogy mindenki valamilyen csoporthoz tartozik, s hogy a társadalmat a kommunikáció tartja össze. Ha a burzsoá ideológia rá próbálta oktrojálni a maga nagy átfogó fogalmait az emberekre, s ezért nagyon is látható volt és felülről jövő, akkor a mai ideológia láthatatlan, mert csak annyit állít, hogy maga a kommunikáció integrál, függetlenül a tartalmától. A kommunikáció jó része egyet nem értés, éppen nem konszenzus, ám az ideológia szerint nem szükséges a konszenzus ahhoz, hogy a társadalom egyben maradjon, az is elegendő, ha fennáll a kommunikáció.

A lefort-i politikai filozófia alapján a társadalmi integráció politikai mechanizmusait keresve egyrészt arra kell figyelniünk, hogy milyen nagy fogalmak vannak jelen a közéleti diskurzusokban, és ezek mennyire ismertek és elfogadottak az állampolgárok számára – ez volna a társadalmi integráció burzsoá ideológiai mechanizmusa. Másrészt pedig arra, hogy a csoporthoz, a beszélgető csoporthoz tartozás mennyire van jelen a társadalomban és az egyes állampolgárok életében – ez a láthatatlan ideológia jelenléte.

A multikulturális állapot

A multikulturális társadalom paradigmája szintén politikafilozófiai szinten tárgyalja a társadalmi integráció kérdését. Will Kymlicka (1995, Kymlicka–Norman 2000) tulajdonképpen az intézményekből való kiábrándulást teszi meg kiindulópontnak – természetesen a bevándorlás kulturális sokszínűséget okozó következményei mellett.

Azt mondja, hogy mind a száz évvel ezelőtti gondolkodók, mind pedig a politikai berendezkedés fejlődése és ideológiája a racionalizálást és racionalizálódást hirdette és javasolta. Emlékszünk Durkheimre: ha felismerjük a viselkedési törvényszerűségeket, akkor azokat átfordíthatjuk kötelező szabályokká, melyeket intézmények, intézményesített közegek érvényesítenek és tartatnak be. A tömeg, a sokféle ember a maga individualitásában aligha rendeződik össze racionális egésszé, ám az intézményesedésre a racionalizálódás jellemző (lásd Weber),

már csak azért is, mert az intézményeket a racionális és átlátható feladatmegoldás érdekében hozzák létre. Csakhogy idővel az intézmények elszaporodnak, s először csak az a tapasztalat jelenik meg, hogy mintha kioltanák egymás racionalitását, majd eluralkodik és megfogalmazódik az a tapasztalat is, hogy az egyes intézmények önmagukban sem racionálisak.

Ennek a mi számunkra két fontos következménye van. Az egyik a politikai személyiség felértékelődése, a másik pedig az egyéni esetlegességek fontosságának megnövekedése.

A politikai személyiség felértékelődését vezéresedésként is meg szokták fogalmazni (Körösi 2005). Mivel az intézmények nem átláthatók, elszakadtak az emberi léptékektől, ezért az állampolgár már nem róluk feltételezi azt, hogy képviseli az érdekeit, vagy képviseli az egész politikai közösség érdekeit. Az intézmények helyett megint az előtérbe kerültek a politikusok, a politikai vezérek. Számos állampolgár számára a politikai közösséget a vezér testesíti meg, integrálja, vagyis maga az állampolgár is az ő személyéhez kötődve érzi magát valamely politikai közösség tagjának (Hogg 2001, Huddy 2001).

A másik következmény szintén perszonalizációs jellegű, de itt nem a politikusra, hanem az állampolgárra irányul a figyelem. Kiderült ugyanis, hogy az intézmények működése jelentős részben a bennük dolgozó és a velük kapcsolatba kerülő emberek viselkedésétől is függ. Például bármilyen jól átlátható is a választás mint a politikába beleszólás és bevonódás intézménye, apátia lett úrrá az állampolgárok mind nagyobb részén, vagyis a legitimitás talán legfontosabb intézménye nem működőképes az állampolgár együttműködési készsége nélkül. Hasonlóképpen: bármilyen agyafúrt intézményrendszert talál is ki az állam például a környezet megóvása érdekében, az állampolgár zöld elkötelezettsége nélkül ezek alig működnek.⁷

A felismerés kezdetei tulajdonképpen a harmincas évekig nyúlnak vissza. Ekkortól kezdik a vállalatok felismerni a dolgozók közötti emberi kapcsolatok fontosságát (Illouz 2008). A történet jól ismert: a XIX. században a tömeg betörésének és ipari munkára való ránevelésének a legjobb eszköze az egyének mozgásának körülményeit minél inkább meghatározó tér- és időbeli elrendeződések bevezetése volt. Alakítsd úgy az üzemet, az iskolát, a kórtermet, sőt, a politikai intézményrendszert, hogy az egyén ne nagyon tudjon másként cselekedni, mint ahogyan az az adott funkció teljesítése szempontjából a legjobb.⁸ Azt követően azonban, hogy a tömeg megnevelődött, a versenyelőnyöket és a szervezetműködtetés hatékonyságát már kevésbé ilyen módszerekkel, mint inkább az egyéni kulturális értékeknek és a kollektív cselekvés létrehozta többletnek a kiaknázásával lehetett biztosítani.

Meg kellett tehát ismerni az egyént, és rá kellett venni arra, hogy kibontakoztassa az adott szféra számára kincset érő tulajdonságait. A fordulat felértékelte azt, amit az egyén személyes kulturális háttérének nevezhetünk. Csakhogy ez a kulturális háttér nagyon is változatos, és értelemszerűen még változatosabbá vált egy sor közben végbement folyamat hatására. Olyanokra érdemes gondolni, amelyeket nem olyan régen még globalizációnak nevezünk. A gazdasági szervezetek túlterjeszkedtek a nemzethatárokon, de még a kontinenseken is. Ez persze már a XIX. században is zajlott, de most a dolgozókkal kapcsolatos követelmények más típusúak, jobban figyelembe kell, hogy vegyék a helyi kulturális sajátosságokat. A politikai folyamatok is átnyúltak

⁷ Lásd ehhez Boda Zsolt munkáit, például: Boda 2013.

⁸ Az ilyen elrendezéseknek és a bennük működő észjárásnak az egyik izgalmas leírása Michel Foucault-nál olvasható.

a nemzethatárokon, különösen Európában az európai integrációs folyamat következtében. A népmozgások is mind sűrűbben hágták át a nemzeti és kulturális határokat, stb.

A gazdasági, társadalmi és politikai kezdeményezések és folyamatok új identitásokat teremtettek: megteremtették a nőt, a meleget, az alternatívot stb. Ezek pedig nemcsak a kreativitás forrásaiként jöttek számításba, hanem tisztelni való sajátosságokkal és mindinkább jogokkal is rendelkező kisebbségekként is. Olyan tényezők, amelyek a francia forradalom és a felvilágosodás hatására egyre inkább a magánélethez tartoztak, mint például az, hogy ki férfi és ki nő, kinek mi a vallása, ki milyen származású stb., most nyilvános harcok tárgyává lettek, politizálódtak. Ezért is történt, hogy a liberálisok a *citizenship* fogalmát kezdték használni, mert a különböző kisebbségek állam által nyújtott kisebbségi jogok hordozóivá is váltak. Az tehát immár a helyzet, hogy a magát valamely kisebbséghez soroló állampolgár nem akkor érzi magát a nagy társadalomba integráltnak, ha ugyanazok a jogai, mint a többségnek, hanem akkor, ha olyan többletjogokkal bír, amelyek kompenzálják az azonos jogok esetén a kisebbségi volta okán szükségképpen előálló hátrányos helyzetét.

A liberalizmus⁹ kezdetben nem tudott mit kezdeni a kisebbségi jogokkal, hiszen kiindulópontja az individuuum, akinek a csoportkötődései inkább gyanúsak, mint értékesek. Annak idején, vagyis a polgárosodás kezdetén éppen abban fogalmazódott meg a szabadság ígérete, hogy az egyén szabaddá válhat a születése okán kényszerként ránehezedő vallási, faji, nemi, sőt, gazdasági közösségektől és besorolásoktól. Most ezzel szemben olyan helyzet állt elő, amelyben egyre többen kezdték fontosnak tartani a közösségi kötődéseiket, vagy eleve eszükbe sem jutott leválni róluk. Ráadásul ezek a felértékelődő kötődések és közösségek egyre ritkábban estek egybe a nemzettel. Amikor tehát valakinek az integráltságára gondolunk, már messze nem csak a nemzeti hovatartozása számít.

Ennek pedig legalább két teoretikus következménye van:

1. Az egyik az, hogy egyre kevésbé azonosíthatjuk a nemzetet és a társadalmat. Ha a XIX. század végén a fajt és a nemzetet szinonimaként használták a szociológusok (lásd akár Durkheim, akár Le Bon szóhasználatát), akkor most már a társadalom sem okvetlenül azonos a nemzettel és/vagy a nemzetállammal. Ebben az értelemben is alaposan végig kell gondolnunk, minek az integrációs és dezintegrációs mechanizmusait és folyamatait kutatjuk a társadalmi integráció címszava alatt.

2. A társadalmi integráció mintája sokáig, talán mindmáig az országos szintű integráció. Ez alapján képzelik el mind a kutatók, mind a döntéshozók azt, hogy mikor tekinthetünk egy társadalmat és közösséget integráltnak, hogyan kell az integráció folyamatát elősegíteni stb. A multikulturális projekt válsága valószínűleg annak is köszönhető, hogy túlságosan a nemzeti integráció, tehát valójában az asszimiláció mintájára képeltük és képzeljük el a társadalmi integrációt.

Az említett Kymlicka megpróbál liberális alapon szembenézni ezzel, és arra jut, hogy a liberalizmussal igenis összeegyeztethető a partikuláris, a csoport kötődések felértékelődése, de csak akkor, ha a csoportok teljesítenek két feltételt:

⁹ Azért érdemes csak a liberalizmussal foglalkozni ehelyütt, mert a többi irányzat sokkal elfogadóbb a közösségek politikában játszott szerepét illetően.

1. Egyik sem akar a másik csoport fölébe kerekedni.
2. A csoport nem nyomja el a saját tagjait.

Azért fontos ezeknek a számba vétele, mert immár liberális alapon is van értelme kisebbségi jogokról, a kisebbségi csoportokhoz való önkéntes és nem kényszerű (rasszista, szexista, aggista [ageist] stb. alapú) tartozásról beszélni. Amikor tehát rákérdezzünk valaki integráltságára, akkor a csoportkötődését mind a kényszerek, mind pedig az önkéntes vállalások oldaláról érdemes megvizsgálni.

Alapvető könyvében Kymlicka némileg rezignáltan azzal zárja fejtegetéseit (Kymlicka 1995: 192), hogy az integráltság legfontosabb feltétele alighanem valamilyen sajátos érzelmnek a megléte az emberekben. Úgy tűnik, nemigen reménykedhetünk abban, hogy valakik olyan intézményeket fognak kitalálni és bevezetni, amelyek biztosítani tudják az adott politikai közösséghez tartozás érzését, vagyis arra készítetik az egyént, hogy fontosabbnak tartsa az állam által megfejelt politikai közösséghez tartozását, mint a vallási, etnikai, nemi, stb. identitásait, amelyek esetenként szintén politikai jellegűek.

Az integráltság fokmérőjeként még Kymlickánál is feltűnik (1995: 191) az egyéni áldozathozatal kérdése. Ekképpen ő is csatlakozik azokhoz a gondolkodókhöz, például az antik görögökhöz vagy Weberhez (1978: 903) és megint csak Durkheimhez (1982: 297), akik szerint a közösségek, a társadalmak rendszerint az élet feláldozását is elvárják a politikai közösség tagjától, mint az odatartozás bizonyítékát. Emiatt meg lehetne kockáztatni ilyen irányú kérdéseket, amelyek tehát azt firtatnák, mely közösségek és csoportok azok, amelyekért az állampolgár feláldozná anyagi javait vagy esetleg egyenesen az életét is.

POLITIKAI INTEGRÁCIÓS INTÉZMÉNYEK

A politikatudomány számos integrációs intézményt és mechanizmust tart számon. A továbbiakban a következőkről lesz szó: nemzetállam, a közjó független intézményei, pártok, tömegkommunikáció.

A nemzetállam

Mindmáig a társadalmi integráció legfontosabb intézménye alighanem az állam, jóllehet van olyan szempont, mely bizonyára a családot helyezné az első helyre. Már említettem az állampolgárság kisebbségi aspektusait, a témakör azonban ennél jóval gazdagabb. Mindenekelőtt formálisan talán a legvilágosabb jogosultságokkal az állampolgárság jár, tehát ez integrálja az állam által reprezentált politikai közösségbe az egyént. A különböző felfogások másként és másként tekintenek az állam által biztosított jogokra. Az egyik értelmezés szerint az egyén állampolgárként eleve hordozója egy sor jognak, míg más megközelítésben a jogokhoz közvetlenül felelősség is társul, megint máshonnan közelítve: a jogok megléte csak akkor bizonyos, ha folyamatosan készen állunk megvédeni őket akár az állammal szemben is. Ezekre a variációkra érdemes rákérdezni az empirikus kutatások során.

Különösen aktuális kérdés Magyarországon az állampolgárságnak a határon túli magyarokra való kiterjesztése. Vajon milyen hatással jár ez azoknak az integrációs érzületére, akik ezt frissen kapták, és hogyan azokéra, akik végigkísérték a folyamatot és ezzel egyben a választó jog kiterjesztését is. Ebben az egyik fokmérő

az új választópolgárok 2014-es választási részvétele és annak hazai és helyi közéleti lecsapódása. Ebből levonhatunk következtetéseket arra nézve, hogy az állampolgárság mennyiben integrálja az országtól távol élőket a magyar politikai közösségbe.

Az állam az állampolgárságon túl számtalan eszközt működtet az emberek integrálása végett. Olyanokra érdemes gondolni, mint a kultúra terjesztése a kötelező oktatás (nyelv, történelem, irodalom, nemzeti művészeti alkotások stb.), a kultúratámogatás (múzeumok, színházak, közszolgálati műsorszolgáltatók, nemzeti filmgyártás fenntartása és támogatása stb.) és más eszközök révén. Külön figyelmet érdemel, mivel célzott oktatásról van szó, az iskolai állampolgári nevelés kérdése.

Ezeknek az integrációs tevékenységére és teljesítményére érdemes rákérdezni, de valószínűleg annyira magától értetődően vannak jelen az emberek életében és múltjában, hogy nem tudnak kívülről rájuk tekinteni, vagy velük szemben viszonyt kialakítani.¹⁰ Ugyanakkor azt meg lehet kérdezni, hogy vajon az állampolgár úgy érzi-e, hogy a színházon, magyar filmen vagy a televízió műsorokon keresztül számításba veszik őt is olyanként, aki a nemzeti közösséghez tartozik és ezért kiszolgálandó, kap-e olyan ismereteket, értékeket és benyomásokat, amelyek eligazítják a nemzet, a társadalom múltját, jelenét és jövőjét illetően, amelyek összekötik a közösség múltbeli, jelenbeli és jövőbeli tagjaival.

Megvizsgálandó, de ez a mai magyar politikai helyzetben jelentős átfedésben van a pártok kérdéskörével, a nemzeti összetartozás események általi létrehozatala és megerősítése. Az előbbieken említett integratív eszközök intézmények, amelyeket vagy igénybe vesz valaki, vagy nem. Nem érdektelenek azonban azok a politikai események, amelyek alkalmoszerűek, ezért kevésbé intézményesítettek, jóllehet rendszeres időközönként megrendezik őket. Az állami ünnepekre és rendezvényekre gondolunk, ahol állam alatt most a helyi önkormányzatot is értjük. Ezeknek a nyíltan bevallott célja az adott helyi vagy országos közösség együvé tartozásának a megjelenítése, amikor ráadásul az összetartozás nemcsak a jelenben élőkre, hanem a múltbeliekre is vonatkozik. Az elméleti irodalom szerint (Berezin 1997) a politikai elit rendszeresen kezdeményez ilyen rendezvényeket, mégpedig a nemzeti és közösségi érzület megerősítése végett, de az nehezen számítható ki előre, hogy az adott esemény eléri-e a célját. Ezt úttörő dolog lenne empirikusan vizsgálni – valószínűleg nemzetközileg is újdonság lenne erre vonatkozó eredményekkel előállni.¹¹

A közjó intézményei

Pierre Rosanvallon Lefort tanítványa, aki szinte egy az egyben folytatja annak gondolatmenetét, sőt, társadalom- és politikatörténeti elemzéseivel világosabbá teszi Lefort felettébb filozofikus fejtegetéseit. Rosanvallon szinte minden munkája a hatalom és az üres hely, a fellelhetetlen nép (Rosanvallon 1998) problémájából indul ki. Ő is a király lefejezésével kezd, és az ebből kiinduló történelmi ív felvázolásával folytatja. Különös érdekességgel bír számunkra az, ahogyan az általa előadottak segítségével megvilágosodik, miért is válik annyira fontossá egészen a közelmúltig az az arisztotelészi hagyomány, mely mindenekelőtt az intézményeket tekintette az egészséges politika biztosítékának, s ezért kiváltképp azok vizsgálatára összpontosított.

¹⁰ Lásd ehhez Billig (1995) fogalmát a hétköznapi nacionalizmus megragadására.

¹¹ Első próbálkozásokként lásd: Kiss–Szabó–Antal 2014, Kiss 2015.

Rosanvallon (2008) szerint a XIX. század végére Európa-szerte végbement a kiábrándulás a népszuverenitás elvéből, mert nagyon is láthatóvá vált, hogy a parlamentek nem arra szolgálnak, hogy az ottani viták révén kialakuljon a közjó és az általános érdek, ami megjelenítette volna a nép egységét. A pártok és politikusok vitái, vagy veszekedései inkább a partikuláris érdekek torzalkodásai és alkudozásai voltak. Ebből a kiábrándulásból két alternatíva alakult ki az 1890-től 1920-ig tartó időszakban.

A totalitárius megoldás félretolta a veszekedő és korrumpált pártokat, hogy az egyetlen Párt akadálytalanul összeolvadhasson a társadalommal. A totalitárius pártok azt hirdették, hogy integrálják az alsóbb néposztályokat a nép, tehát a politikailag releváns népeesség egészébe, a társadalom testébe, és számos lépést tettek is ebben az irányban.

A másik a nyugati opció volt. Ennek a jegyében fennmaradt ugyan a választásos, többpártrendszeres parlamenti berendezkedés, de mivel ettől nem remélték a közjó és az általános érdek megfogalmazását és megvalósítását, ezért úgynevezett független intézményeket kezdtek létrehozni. Ezeket ismerjük máig is: a nemzeti bankok, az alkotmánybíróságok tartoznak ide, Franciaországban és másutt is a közoktatás egész rendszere, de – bár Rosanvallon nem említi őket – ide sorolhatjuk a független sajtót és a pártatlan tudományt is. Természetesen az egyes országokban más és más területeken jöttek létre független intézmények, van, ahol például nincs is alkotmánybíráskodás, vagy ahol a sajtó nem lett független.¹²

Az intézmények függetlensége elsősorban a pártokkal szemben fogalmazódott meg, hiszen csak így lehettek képesek arra, hogy meghatározzák és megvalósítsák a közjót, az általános érdeket. Az intézmények sok ideológiai munkát öltek abba, hogy erős független identitást alakítsanak ki és tartsanak fenn, de számos kiválasztási és értékelési eljárás is ezt volt hivatott szolgálni. Míg a XIX. században szerte a demokráciákban az volt a természetes a magángazdaságban is, de még inkább a közszférában, hogy az állásokat politikai beállítottság, illetve párttagság alapján kapja valaki, s magától értetődő volt, hogy választásokkor teljes váltás ment végbe a posztokon,¹³ addig most már az sem volt elfogadható, ha az állami tisztviselőket lecserélte az övéire az új kormánypárt.

Nem meglepő, hogy Max Weber ekkor fogalmazza meg a szakszerű bürokrácia elveit, s hogy a profeszionalizmus és a tudományos alapú vezetés válik értéké. Rosanvallon nem foglalkozik ezzel, de tudjuk, hogy az elfogulatlan, objektív tudomány eszméje, s az ugyanezekben az értékeken nyugvó tudósidentitás is ekkor válik tömegessé. A korszak különösen felértékeli a társadalomtudományokat, hiszen a logika szerint a szakszerű társadalomirányításhoz elfogulatlan társadalmi ismeretekre van szükség. A (társadalom)tudomány képes arra, hogy pártatlanul jusson el az egyedül racionális ismeretekhez, szemben a pártok politikai tudásával.

A folyamat megállt vagy lelassult a hetvenes években. A thatcheri és reagani időktől kezdve felerősödött a kritika a független intézményekkel szemben. Pazarlással és felelőtlenséggel vádolják őket, mégpedig azon az alapon, hogy mivel nincsenek alárendelve sem a piacnak, sem a pártoknak, ezért sem közvetlen, sem közvetett legitimációval nem rendelkeznek. A *New Public Management* jelszava alatt új filozófia született a közintézmé-

12 Lásd ehhez Hallin és Mancini *Médiarendszerek* (2008) című könyvét, mely nem tekinti történelmi tendenciának azt, hogy a demokráciákban angolszász típusú kiegyensúlyozott média alakuljon ki.

13 Max Weber is felfigyel a *spoils systemre* a *Politika mint hivatásban*: Weber 1995: 101–103.

nyek működtetését illetően (Hajnal 2004). Normává vált a piaci logika, a marketing, a *public relations* alkalmazása, az, hogy az állampolgárokat a klienseiknek, sőt, a vásárlóiknak tekintsék.

Rosanvallon alapján világos, hogy a polgárok integráltsága, tartozása valahová, amit jobb híján társadalomnak vagy politikai közösségnek nevezünk, korántsem kézenfekvő a demokrácia körülményei közepette. Aligha lehetséges beérnünk Weber definíciójával, mely szerint azok alkotják a politikai közösséget, akik hajlandók erőszakkal is megvédeni egy földrajzilag körülírt területet.¹⁴

Pártok

Ahogy említettem, a pártok integrációs képességei hosszú ideig felettébb kérdésesnek mutatkoztak. A görög kezdetek óta egészen a XIX. századig a politikai gondolkodók és a gyakorló politikusok túlnyomó részégyanakvással tekintett a pártokra, mert inkább az egyet nem értés és széthúzás eszközeinek, mint az integráció előmozdítóinak látták őket (Sartori 2005). Ha az érdekcsoportok pártokká szerveződnek, akkor a gazdasági vagy más szembenállásukat a politikában is érvényesíteni fogják. A XX. századra azután végképp elfogadottá váltak a pártok, mégpedig azon az alapon, illetve abban a reményben, hogy a társadalmakra érdek és érték pluralitás jellemző ugyan, s jogállamban ezek elnyomása nem is lehetséges, tehát a társadalom nemcsak plurális, hanem pluralista is, ám ezek az érdek és érték ellentétek keresztbevágják egymást. Egy állampolgár gazdasági alapon tartozhat ugyan egy adott csoporthoz, de a vallása vagy az etnikai kötődései okán más csoporthoz vagy csoportokhoz tartozik, ezért az egyes kötődései nem halmozódnak veszélyesen egymásra.

Innentől kezdve lehetővé vált az, hogy a pártokra immár éppen ellenkezőleg gondoltak, mégpedig úgy, mint az állampolgárokat politikailag integráló szervezetekre. A pártok (kellene, hogy) benne élve a társadalomban a felszínre hozzák a társadalmi feszültségeket, hangot adnak az állampolgári törekvéseknek, kompromisszumok révén feloldják az érdekütközéseket, tájékoztatják a polgárokat a nemzet fontos ügyeiről, kinevelik a kormányzati politikusok újabb és újabb generációit stb. Egyszóval: a legfontosabb csatornát képezik az állampolgár és a politikai döntéshozatal között.

Sokáig az állampolgárok be is léptek a pártokba, különösen a XX. század folyamán, amikor tömegpártok léptek a korábbi elitpártok helyébe. A politika és ezen belül például a politikai kommunikáció és a kampányok professzionalizálódása azonban leértékelte a párttagságot a pártvezetés szemében, de az állampolgárok szemében is (Norris 2001). A pártok nem csak a kampányolásban szorultak inkább a televízióra, majd az internetre, mint a tagságra, hanem a finanszírozásuk tekintetében is, mert mind több országban az állam támogatja a működésüket.

A pártok összementek, ahogyan a tagság kiöregedett, mert a fiatalok nem léptek be. Ennek meglett az a következménye, hogy az egyre idősebb tagság választotta meg a pártvezetőket, akik aztán kormányzati vezetőké is váltak, s az idős tagság döntött a pártprogramról is, amelyik adott esetben kormányprogrammá is válhatott (Goerres 2009). Fennállt tehát annak a veszélye, hogy a pártok nem képesek ellátni a politikai integrációban rájuk rótt feladatokat, mert egyre kevesebbek érdekeit és értékeit képviselik.

¹⁴ Kétségtelen, hogy Weber ehhez hozzátesz egy rövid megjegyzést a közös emlékezetéről.

Valójában a helyzet messze nem ilyen borús. Egy friss kutatás szerint (Hooghe–Kern 2013) a párttagság csökken ugyan, de a pártokkal való azonosulás nem. Úgy tűnik, a pártok megtalálták azokat a módszereket, amelyek segítségével tagfelvétel nélkül is képesek nagy tömegeket integrálni a politikába és ezen keresztül a politikai közösségbe. Ezek az alternatív utak részben a következőkben röviden tárgyalt mozgalmakon keresztül vezetnek.

Akárhogy is, a pártokat továbbra is figyelembe kell vennünk akkor, amikor rákérdezünk a társadalmi integráció mértékére. Amit el kell kerülni, az a pártokhoz fűződő viszony leegyszerűsítése a párttagságra és a párttagsághoz fűződő viszonyra, vagy akár a pártválasztásra. Különösen bizonyos pártok esetében a mozgalmi holdudvar, de nem utolsó sorban a párthoz lazán kötődő média, a kulturális milió, a szubkultúra az, amelyen keresztül a pártok szimpatizánsi táborát toboroznak maguk köré. De integratív lehet a pártvezér személye is.

A politikai integráció tehát sokszor egyáltalán nem a hagyományos értelemben politikai platformokon és csatornákon keresztül megy végbe. Általában is számolnunk kell a politika és a nem politikai világ közötti határvonal elmosódásával, ami különösen megnehezíti a kutatást azt a korszakot követően, amikor az intézményközpontság okán még élesek voltak a kontúrok.

Tömegmédia

Említettem már a tömegmédiát mint az állam és a pártok kommunikációs és indoktrinációs csatornáját. A tömegkommunikáció azonban egyáltalán nem kizárólag jól vagy rosszul működő csatorna, amelyen át a politikai intézmények és szervezetek eljuttathatják az üzeneteiket az állampolgárokhoz, hanem maga is politikai szereplő önálló politikai és ezzel párhuzamosan társadalmi integrációs szereppel. A tömegkommunikációs szereplőknek nagyon sokszor van saját véleményük, sőt, saját stratégiájuk a társadalom és a politika fejlődését és fejlesztését illetően.

A tömegmédia ismeretekkel látja el az állampolgárokat, de sokszor az intézményeket is. Értékeket is közvetít az ismeretátadás közben és attól függetlenül is. Érzelmeket is kelt, valamint teret enged azoknak a beszélgetéseknek, amelyek – mint Lefort-nál olvastuk – a legfontosabb társadalomintegráló tevékenységek a láthatatlan ideológia korszakában.

Mindig is úgy tartották a gondolkodók, hogy a kommunikációs médiumok kulcsszerepet játszanak a közösség, a politikai közösség összetartásában, az egyén közösségi hovatartozásának létrehozatalában és fenntartásában. Minden újabb és újabb médiumban, tehát az újságban éppen úgy, mint a könyvben, a filmben, a rádióban, a televízióban, valamint újabban az internetben és a szociális hálóban (*social media*) az atomizált, egymástól elszigetelt emberek egymásra találásának, egymás és a nagy közösség iránti elkötelezettségének az eszközét látták, még akkor is, ha számosan félelmeket is tápláltak ugyanezek miatt a médiumok miatt.

Az újabban nagyobb ismertségre szert tett Benedict Anderson (2006) a médiumokra, éspedig a könyvekre éppúgy, mint az újságokra mint kulturális tényekre hivatkozva beszél az elképzelt közösségekről. A nacionalizmus, a nemzethez tartozás alapja szerinte az, hogy az emberek elkezdik magukat egy olyan embertömeg részének tekinteni, amelynek a túlnyomó részét soha nem fogják személyesen még látni sem, nem hogy megismerni. Ennek a valójában soha meg nem ismerhető sokaságnak az elképzeléséhez, mégpedig mint ismert és

hozzájuk hasonlóan élő emberek halmazának az elképzeléséhez a könyvek és általában a tömegkommunikáció ad anyagot és segítséget.

A gondolat tulajdonképpen Tarde-nál is szerepel már. Ő különbözteti meg először egymástól a fizikailag együttlevő tömeget és a szétszórta sokaságot. Az előbbi tömegnek (*foule*), az utóbbit köznek (*public*) nevezi el, és így teszi lehetővé azt, hogy az emberek összessége a szétszórtság ellenére tudományosan és hétköznapien is összetartozó közösségként legyen elképzelhető és vizsgálható. A szó a közvélemény (*public opinion*) szóban és a nyilvánosság (*public sphere*) megnevezésében is megjelenik.

Kutatásaink során rákérdezhetünk ennek az elképzelt közösségnek a meglétére. Egészen pontosan arra, hogy az állampolgárok mely emberekből állónak tekintik a maguk elképzelt közösségeit.

AZ INTEGRÁCIÓ AKTÍV FORMÁI

A továbbiakban olyan formákat veszek szemügyre, amelyeket az állampolgárok valóban igénybe vesznek. Ezek közé tartoznak az elkötelezettség formái és a különféle részvételi formák, köztük a mozgalmak és szerveződések, valamint a szociális háló.

Elkötelezettség

Az integráltság egyik lehetséges állapota és aspektusa a társadalmi ügyekre való állampolgári odafigyelés – ezt a brit szóhasználat *engagementnek* nevezi (Dahlgren 2009). Aligha kérdéses, hogy amennyiben az emberek odafigyelnek a politikai és egyéb társadalmi történésekre, akkor az adott közösség részének tekinthetjük őket, mégpedig akkor is, ha fizikailag nem tartózkodnak az ország vagy az adott földrajzilag körülírható közösség területén.

Az elkötelezettségnek számos formája lehet az újságolvasástól, híradónézéstől, online hírportálok látogatásától a nyilvános politikai és társadalmi vitákon való részvételig, vagy éppen a közélet kérdéseinek a baráti körben történő megvitatásáig. Ennek a kikutatása is lehetséges akár *survey*, akár kvalitatív módszerek segítségével.

Participáció

Az *engagementnél* erősebb a participációnak, a jelen esetben a politikai részvételnek a fontossága a társadalmi integráció mérése és nyomon követése számára. A politikai részvételnek számos formája különböztethető meg; az egyik leghagyományosabb formát, a választási részvételt már említettem. Ez a politikai rendszer által felkínált lehetőség, amellyel kapcsolatban az lehet a kutatási kérdésünk, hogy vajon igénybe is veszik-e az állampolgárok.

Hasonlóképpen a felkínáltak közé tartozik a pártok által indított aláírásgyűjtés, tüntetési felhívás, közös rendezvényre szóló meghívó, adakozási kérelem stb. Minden ilyen esetben a kínálat aktív elfogadása bízást tekinthető az integráltság bizonyítékának. Két szempontot érdemes itt még figyelembe venni:

1. Mivel pártok kezdeményezéseiről van szó, ezért külön vizsgálandó, hogy az integráció vajon csak az

adott pártra, az adott párt által reprezentált politikai közösségre vonatkozik, vagy a párton keresztül valóban az egész politikai közösségre is, amelynek az adott párt lojális része.

2. Egy sor részvételi forma efemer, rövid életű. A társadalmi integrációnak tehát részei olyan cselekvések is, amelyek időhorizontja nagyon változatos lehet. Nem célszerű kizárólag a tartós, évtizedes formákat tekinteni az integráció bizonyítékának, mert az állampolgárok különböznek ilyen irányú preferenciáik tekintetében.

Mozgalom

Az egyik legfontosabb forma manapság a mozgalmi részvétel. Valaha a mozgalmak gyanúsak voltak a politikatudomány szemében, mert a funkcionalista megközelítés számára a pártok és más felkent politikai intézmények voltak azok, amelyeken keresztül az állampolgárnak a politikai szándékait érvényesítenie kellett volna (Koopmans 2007). A hetvenes évektől kezdve azonban a hatvanas évek diáklázadásainak résztvevői váltak a politikatudomány derékhadává, s már csak ezért is a diszciplína sokkal barátságosabban tekintett a mozgalmakra. Eljutottunk ahhoz az állásponthoz, hogy nem számít egészségesnek az a politikai berendezkedés, ahol nincsen kellő számú civil politikai mozgalom.

A mozgalmak szerencsés esetben valóban megvalósítják a politikai integráció feladatát, mégpedig a pártoknál rugalmasabb módon. A pártok ugyanis tartós szervezetek, míg a mozgalmak akár átmenetiek is lehetnek, melyek csak addig léteznek, ameddig egy-egy ügy, amelyre szerveződtek, dűlőre nem jut. A mozgalmon belül lehetnek ugyan szervezetek is, de a csatlakozó állampolgárok viszonya sokkal esetlegesebb, mint a párttagoké.

Ez a rugalmas és efemer jelleg mintha még inkább megerősödött volna az utóbbi egy-két évtizedben – nem utolsósorban az internet, majd a Web 2.0 létrejöttének és elterjedésének a következtében. Egyre sűrűbben fordulnak elő szervezettel már gyakorlatilag egyáltalán nem rendelkező megmozdulások – ezeket hívja Bruce Bimber (Bimber–Flanagin–Stohl 2012) *organization-less organizing*nak, vagyis szervezet nélküli szerveződésnek. Olyan jelenségekre kell gondolni, mint Magyarországon az Alföldi Róbert melletti vagy az Új Színház új vezetése elleni tiltakozások, de mindig is megjelent számos rövidebb-hosszabb életű megmozdulás a magyar politikai színpadon 1990 óta.

Külön említést érdemelnek olyan formák, mint a vásárlással megvalósuló bojkott, vagyis, hogy az állampolgár nem vásárol bizonyos termékeket, mert így kíván tiltakozni a termelő vagy a fogyasztó eljárásai ellen. A forma a XIX. század végéig nyúlik vissza, de mióta a fogyasztói identitás felértékelődött, azóta mind több ilyen kezdeményezésnek engednek az állampolgárok (Cohen 2001).

Az ilyenekben való részvétel mérendő a kutatás során.

Online részvétel

Az internettől sokan és sokáig várták a politikai és társadalmi integráció megélénkülését és megerősödését. Az internet a maga huszonnégyszáz órás nyitva tartásával minden állampolgár személyes élethelyzetéhez igazodva szolgálja a társadalom ügyeiről való tájékozódás és a szervezetekhez vagy a más állampolgárokhoz való fordulás igényét. Az anonimitás okán még csak attól sem kellett senkinek tartania, hogy a politikai vagy

bármilyen kiállása visszaüt rá. A Facebook és más Web 2.0-ás lehetőségek szűkítették ugyan az anonimitás terét, de addigra ez már kevésbé tűnt zavarónak a magyar állampolgárok számára, egyre nyíltabban fejezik ki, performálják politikai és egyéb identitásukat.

Az online részvétel formái nagyon gazdagok és folyamatosan bővülnek, egyéni befektetésigényük egészen szélsőségesen változik az észrevétlen olvasástól a lájkoláson át a szofisztikált online jelenlétig. A leggyakrabban a Facebookon, Twitteren, Youtube-on és hasonló felületeken való aktív részvétel számít, mely kétségkívül integrálja az állampolgárt valamely közösségbe, jóllehet ezeknek a közösségeknek a terjedelme és tartalmi vonatkozásai szerfelett változatosak. A *social media* mellett a blogolás és kommentelés már-már helyettesíteni látszik sokak számára az újságírás és hírfogyasztás hagyományos, professzionális formáit.

A kutatás során mindenképpen szükséges erre a területre hangsúlyosan rákérdezni, ugyanis főként a fiatalabb korosztály, de mások számára is, fontosak ezek az integrációs formák.

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány ötletek egyfajta összefoglalójaként megkísérelte bemutatni azt, milyen széles lehet és érdemes a társadalmi integráció kérdéskörét megközelíteni manapság. Elsősorban a politikai integráció aktív és passzív formáira összpontosítottam, mivel azonban a politika és a politikán kívüli társadalmi szférák, intézmények és cselekvések elkülönítése viszonylagos, ezért szó került az általában vett társadalmi integráció néhány mechanizmusára is.

Mindezek nyomán hét dimenzió mentén vizsgálhatjuk a (politikai) integrációt: közösségtípus, cselekvési dimenzió, ideológiai dimenzió, objektivitás és percepció, mentális, földrajzi, időbeli összetartozás.

Közösségtípus. Ez a dimenzió azzal vet számot, hogy többféle közösség is integrálhatja az embereket. Maga a politikai közösség is legalább két szinten értendő: az országos/nemzeti szinten, és az egyes politikai táborok szintjén. Beszélhetünk azután különféle társadalmi integrációs közösségekről, olyanokról, mint az öngyógyító csoportok, az önkéntes társulások, a vallási vagy etnikai közösségek. Megint más típusú közösségek a családok, a baráti társaság, a munkahely vagy az online kommunikációs közösség, mely szintén kínál integrációs csatornákat és interakciókat.

Cselekvés. Ez a dimenzió az integrálódás mikéntjét, eszközét írhatja le, azt tehát, ahogyan, aminek a révén az emberek integrálódnak, vagy integrálódhatnak. A politikai integráció tekintetében a leghagyományosabb és legformálisabb az állampolgárság. Ennél aktívabb a választási részvétel, a pártba való belépés, a pártrendezvényeken való jelenlét, a vezérekkel való azonosulás. Idesorolhatjuk a jóléti szolgáltatások igénybevétele általi integrálódást vagy a politikai intézmények kulturális természetű integrációs erőfeszítéseit. A mozgalmakban való aktív részvétel is integrál, amiképpen a szervezet nélküli szerveződések is ideig-óráig. Választhat az egyén olyan eszközöket is, mint a tüntetés, a petíciók kezdeményezése és aláírása, az online részvétel vagy bizonyos termékek politikai vagy morális alapon történő megvásárlása vagy bojkottálása. Végül az egyéni integratív cselekvés legalsó foka a pusztán érdeklődés a (politikai) közösségek ügyei iránt.

Ideológiai dimenzió. Ez a dimenzió az, amelyik megjeleníti, elképzelhetővé teszi a társadalmi integrációt. Ebbe a körbe tartoznak az ideológiai intézmények által felkínált diskurzusok és hívószavak, metaforák a Nemzetről, Európáról, a Magyarorságról, a Kereszténységről, a Moderniségről és Szabadságról stb. Lefort nyomán vizsgálhatjuk a „láthatatlan ideológiát” is, mely tehát azon alapszik, hogy mindenkiről állítható, hogy valamilyen közösséghez tartozik, és hogy részt vehet a társadalmi kommunikációban.

Objektivitás és percepció. Ez a dimenzió a szerint tagozódik, ami egyfelől tudományosan felmutatható, másfelől pedig ami az egyén számára valósan, szubjektíve is jelen van. Például objektíve vizsgálva a különböző intézmények kínálnak integrációs formákat és csatornákat. Az iskolák nemzeti érzelmeket és egymás megértésének kulturális kapaszkodóit, a munkahelyek egzisztenciális integrálódást, de akár kollektívát is, s az egyén az által is érezheti otthon magát a világban, hogy talál-e az üzletekben vagy a médiában kifejezetten neki szánt fogyasztanivalót stb. Kérdés azonban, hogy az egyén az integrálására szánt csatornákat és eszközöket, ideológiákat és termékeket a magáénak érzi-e.

Mentális. A mentális dimenzió az integrálódás és integráltság kognitív, attitűdinális és érzelmi összetevőit vizsgálhatná. Milyen tudatos ismeretei vannak a magyar polgárnak a társadalmi integrációról általában, az egyén integráltságáról azon belül? Mely közösségekhez tartozás képezi az identitásának a részét? Milyen érzelmek fűzik az egyes integrációs ágensekhez?

Földrajzi. Az integrációs közösségek különböznek egymástól a térbeli elhelyezkedésüket tekintve. Van értelme lokális, tehát lakóhelyi odatartozásról, regionálisról, nemzetiről és európai azonosulásról, identitásról is beszélni. De nem értelmetlen megvizsgálni a globális összetartozás jelenlétét, értékét, inspiratív jellegét sem.

Időbeli. Az integráltság és az integrálódási igény idődimenzióval is bír. Például a közvélemény-kutatási adatok rendre azt mérik, hogy a politikai azonosulás a választások közötti években jóval alacsonyabb, mint a választási részvétel. Itt tehát hullámváz tapasztalható, nem pedig egyszer s mindenkorra adott azonosulási szint. Hasonlóképpen az összetartozás időbelisége alá sorolhatjuk az emlékezet általi azonosulást a legkülönbélebb múltbeli közösségekkel a rokonságtól a történelmi hősökig, sikerekig és szégyenfoltokig. Végül az integráció irányulhat a jövő felé is: például felelősséget érezhetünk és kelthetnek bennünk a jövőndő nemzedékek, az ország, a nemzet, Európa és az emberiség jövője iránt.

HIVATKOZÁSOK

- Anderson, B. (2006) *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan.
- Berezin, M. (1997) *Making the Fascist Self. The Political Culture of Interwar Italy*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Billig, M. (1995) *Banal Nationalism*. London: Sage. <http://dx.doi.org/10.4135/9781446221648>.
- Bimber, B. – Flanagin, A. – Stohl, C. (2012) *Collective action in organizations: interaction and engagement in an era of technological change*. Cambridge- New York: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511978777>.
- Boda Zs. (2013) *Legitimitás, bizalom, együttműködés. Kollektív cselekvés a politikában*. Budapest: Argumentum – MTA TK PTI.
- Candea, M. (ed.) (2010) *The Social after Gabriel Tarde: Debates and Assessments*. New York: Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203876312>.
- Clark, T. N. (1969) Introduction. In Tarde, G. *On Communication and Social Influence*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Cohen, L. (2001) Citizen consumers in the United States in the century of mass consumption. In Daunton, M. – Hilton, M. (eds.) *The Politics of Consumption*. Oxford: Berg, 203–222.
- Collins, R. (1994) *Four Sociological Traditions*. Oxford: Oxford University Press.
- Collins, R. (2004) *Interaction Ritual Chains*. Princeton: Princeton University Press. <http://dx.doi.org/10.1515/9781400851744>.
- Dahlgren, P. (2009) *Media and political engagement: Citizens, communication, and democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Durkheim, É. (1890–1900) *Leçons de sociologie*. <http://dx.doi.org/10.1522/cla.due.lec>.
- Durkheim, É. (1982) *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Durkheim, É. (2001) *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Ferri, E. (1881/1900) *Sociologia criminale*. Torino: Frattelli Bocca.
- Frampton, K. (1985) Critical Regionalism: modern architecture and cultural identity. In *Modern Architecture: A Critical History*. London: Thames and Hudson, 313–327.
- Freud, S. (1921/1995) Tömegpszichológia és én-analízis. In *Tömegpszichológia. Társadalompszichológiai írások*. Budapest: Cserépfalvi. 185–248.
- Goerres, A. (2009) *The Political Participation of Older People in Europe. The Greying of Our Democracies*. London: Palgrave MacMillan. <http://dx.doi.org/10.1057/9780230233959>.
- Goffman, E. (1961) *Encounters: two studies in the sociology of interaction*. New York: The Bobbs-Merrill Company.
- Hajnal Gy. (2004) *Igazgatási kultúra és New Public Management reformok egy összehasonlító tanulmány tükrében*. Budapest: BCE.
- Hallin, D. C. – Paolo M. (2008) *Médiarendszerek. A média- és politikai rendszerek három modellje*. Budapest: Gondolat.
- Hogg, M. (2001) A Social Identity Theory of Leadership. *Personality and Social Psychology Review*, 5, 184–200.
- Huddy, L. (2001) From Social to Political Identity: A Critical Examination of Social Identity Theory. *Political Psychology*, 22, 1, 127–156. <http://dx.doi.org/10.1111/0162-895x.00230>.
- Hooghe, M. – Kern, A. (2015) Party membership and closeness and the development of trust in political institutions: An analysis of the European Social Survey, 2002–2010. *Party Politics*, November, 944–956. Online first.
- Illouz, E. (2008) *Saving the Modern Soul*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Kantorowicz, E. (1957) *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton University Press.
- Kiss B. (2013) Érzelmek és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, 3, 7–28.
- Kiss B. (2014) Szituáció és interakció. *Politikatudományi Szemle*, 3, 119–124.
- Kiss B. (2015) Politikai közösség kilencven perc alatt. Identitásváltások kognitív, értékelő és érzelmi dinamikája. *Politikatudományi Szemle*, 2, 57–89.
- Kiss B. – Szabó G. – Antal A. (2014) Politikai nagygyűlések mint interakciós rituálék. 2013. október 23. a Hősök terén, a Deák téren és a Műgyetem előtt. *Politikatudományi Szemle*, 2, 7–29.
- Koopmans, R. (2007) Social Movements. In Dalton, R. J. – Klingemann, H.-D. (szerk.) *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press. 693-707. <http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199270125.001.0001>.
- Körösényi A. (2005) *Vezér és demokrácia*. Budapest: L'Harmattan.

- Kymlicka, W. (1995) *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press.
- Kymlicka, W. – Norman, W. (2000) Citizenship in Culturally Diverse Societies: Issues, Contexts, Concepts. In (uók szerk.) *Citizenship in Diverse Societies*. Oxford: Oxford University Press, 1–43. <http://dx.doi.org/10.1093/019829770x.003.0001>.
- Latour, B. (2002) Gabriel Tarde and the end of the social. In Joyce, P. (ed.) *The Social in Question: New Bearings in History and the Social Science*. London: Routledge.
- Lefavre, L. – Tzonis, A. (2003) *Critical Regionalism: Architecture and Identity in a Globalised World*. New York: Prestel.
- Lefort, C. (1978) *Les formes de l'histoire. Essais d'anthropologie politique*. Párizs: Gallimard.
- Lefort, C. (1981) *L'Invention démocratique. Les limites de la domination totalitaire*. Párizs: Fayard.
- Le Bon, G. (1895/2012) *A tömegek lélektana*. Onga: Belső EGÉSZ-ség.
- Lombroso, C. (1876) *L'uomo delinquente*. Milano: Hoepli.
- Norris, P. (2002) Campaign Communications. In LeDuc, L. – Niemi, R. – Norris, P. (eds.) *Comparing Democracies 2: Elections and Voting in Global Perspective*. London: Sage, 127–147.
- Riker, W. H. (1982) *Liberalism against Populism*. San Francisco: W. H. Freeman.
- Rosanvallon, P. (1992) *Le sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France*. Paris: Éditions Gallimard.
- Rosanvallon, P. (1998) *Le peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France*. Paris: Éditions Gallimard.
- Rosanvallon, P. (2006) *Democracy past and future*. New York: Columbia University Press.
- Rosanvallon, P. (2008) *La légitimité démocratique. Impartialité, réflexivité, proximité*. Paris: Éditions du Seuil.
- Sartori, G. (2005) *Parties and party systems: a framework for analysis*. Colchester: ECPR Press.
- Scheff, Th. J. (1990) *Microsociology. Discourse, Emotion, and Social Structure*. The University of Chicago Press.
- Sighele, S. (1895) *La folla delinquente: Studio di psicologia collettiva*. Fratelli Bocca.
- Szabó M. (1996) Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. *Politikatudományi Szemle*, 5, 4, 103–132.
- Taine, H. (1878) *Les Origines de la France contemporaine. Tome II: La Révolution: l'anarchie*. Paris: Hachette. <http://dx.doi.org/10.1522/24799893>.
- Tarde, G. (1890) *La Criminalité comparée*. <http://dx.doi.org/10.1522/cla.sif.tag.cri>.
- Tarde, G. (1890) *Les Lois de l'imitation*. <http://dx.doi.org/10.1522/cla.tag.loi1>.
- Tarde, G. (1901) *L'opinion et la foule*. <http://dx.doi.org/10.1522/cla.sif.tag.opi>.
- Weber, M. (1978) *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.
- Weber, M. (1995) *A tudomány és a politika mint hivatás*. Budapest: Kossuth.

ILLÉSSY MIKLÓS – CSIZMADIA PÉTER

A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ INTÉZMÉNYI KÖRNYEZETE:
A JÓLÉTI ÁLLAMOK SOKFÉLESÉGÉNEK ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEI

Dol: 10.18030/socio.hu.2015.3.105

ABSZTRAKT

A magyarországi integrációs és dezintegrációs folyamatok megértése lehetetlen a poszt-socialista átalakulás intézményi változásainak elemzése nélkül. Jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy felvázoljuk ezen intézményi változások interpretálásának egy lehetséges elméleti keretét. Ehhez a „kapitalizmus sokfélesége” nemzetközi szakirodalmát hívtuk segítségül, illetve ezen belül azokat a munkákat tekintettük át részletesebben, amelyek a közép-kelet-európai térség országaiban, így Magyarországon végbemenő folyamatok elemzésével foglalkoznak. A szakirodalom áttekintése során elsősorban azokkal a munkákkal foglalkoztunk, amelyek a munkaerő-piac, az oktatás és a szociális ellátórendszer integratív funkcióját vizsgálták. A térség elmúlt negyedszázadának koherens magyarázóerővel bíró interpretálása máig adóssága a társadalomtudománynak, így erre mi sem vállalkozhattunk. Ehelyett igyekeztünk olyan kérdéseket megfogalmazni, amelyek megválaszolása közelebb vihet a probléma megértéséhez és elemzéséhez.

Kulcsszavak: társadalmi integráció, jóléti állam, poszt-socialista átalakulás, munkaerő-piac

INSTITUTIONAL FRAMEWORK OF SOCIAL INTEGRATION:
THEORETICAL APPROACHES OF VARIETIES OF WELFARE STATES

ABSTRACT

It is impossible to understand the processes of integration and disintegration in the Hungarian society without analysing institutional changes of the post-socialist transformation as a whole. In the present study, our aim is to sketch a theoretical framework suitable to interpret these institutional changes. By doing so, we largely rely on the 'Varieties of Capitalism' literature, and within this theoretical stream, special focus was given to studies analysing integrative and disintegrative mechanisms in Central Eastern Europe, and in Hungary. We also put special emphasis on the analyses aimed to better understand the labour market, educational and welfare system and their role in social integration during the transformation process. So far, social sciences proved to be unable to give coherent interpretation of this transformation, and we can't compensate for this shortage either. Instead, we tried to formulate questions the answer to which may help to understand and analyse the processes of integration and disintegration in the Hungarian society.

Keywords: social integration, welfare state, post-socialist transformation, labour market

A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ INTÉZMÉNYI KÖRNYEZETE:
A JÓLÉTI ÁLLAMOK SOKFÉLESÉGÉNEK ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEI¹

A társadalom integrációs és dezintegrációs folyamatait alapvetően befolyásolja az adott társadalom intézményeinek sikeres vagy éppen diszfunkcionális működése. Alábbi írásunkban² arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk az európai jóléti államok változatos intézményi berendezkedéseivel kapcsolatos elméleti megközelítéseket. Elsőként röviden áttekintjük az intézmények fogalmával kapcsolatos megközelítéseket és a különböző intézményi berendezkedések összehasonlító vizsgálatával összefüggő elméleti alapokat. Ezt követően bemutatjuk a jóléti államok és/vagy a tőkés gazdaságok különböző intézményi típusainak azonosítására irányuló kísérleteket, különös tekintettel azon kisszámú tanulmányra, amelyek a magyar intézményi berendezkedés sajátoságaival (is) foglalkoznak, végül igyekszünk az intézményi környezet és a társadalmi integráció összefüggésével kapcsolatos elméleti és empirikus kihívásokat áttekinteni. Jelen írás célja az MTA TK Szociológiai Intézetében zajló *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás keretében zajló empirikus kutatási program intézményekkel kapcsolatos részterületének elméleti megalapozása.

Az intézmények társadalomban betöltött szerepének kérdésköre szinte a kezdetektől jelen volt a szociológiában és a közgazdaságtanban, és az elmúlt néhány évtizedben újra az érdeklődés középpontjába került. A megnövekedett figyelem ellenére az „intézmény” fogalma meglehetősen inkoherens módon jelenik meg a társadalomtudományokban. Az elméleti megközelítésekben két jól azonosítható irányzat létezik. Az egyik a jogtudomány, a politikatudomány és a szervezetszociológia gondolköréből táplálkozik, és hajlamos az intézményeket a *formális intézményekkel és/vagy szervezetekkel* azonosítani. (Ebben az értelemben beszél például az Európai Unió intézményeiről.) A másik megközelítés a közgazdaságtani, antropológiai és szociológiai hagyományokra támaszkodva, az intézmények alatt a társadalmi szereplők viselkedését és egymással való társas interakcióikat befolyásoló normákat, értékeket, formális és informális szabályokat érti (Hage 2000, North 1990, Soskice 2000). Ez utóbbi megközelítésen belül is érdemes különbséget tenni aszerint, hogy az intézményeket az emberi interakciók eredményének, vagy ellenkezőleg, a cselekvők mozgásterét behatároló, rajtuk kívül létező entitásoknak írják le, esetleg a fenti dichotómia meghaladására törekcsenek (Bourdieu 1990, Giddens 1984).

Az intézményekkel foglalkozó kutatások egyik legsokrétűbb, ugyanakkor a legtöbb módszertani nehézséget jelentő területe az intézményi környezetek nemzetközi összehasonlítása, amely többek között olyan kérdésekre keresi a választ, hogy milyen intézményi konstellációk befolyásolják a különböző országok vagy régiók eltérő teljesítményeit, vagy hogy milyen hasonlóságok és különbségek vannak az intézmények működésében az egyes országokban, illetve, hogy az egyes intézményi gyakorlatok hogyan terjednek el a világban és eközben milyen módosulásokon mennek keresztül.

¹ A szerzők köszönetet mondanak Simonyi Ágnesnek a tanulmányhoz fűzött értékes megjegyzéséiért.

² A tanulmány elkészítését az OTKA 108836 sz. *Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban* c. kutatás támogatta.

A nemzetközi összehasonlító kutatások problematikájának módszertani és elméleti nehézségeivel kapcsolatban érdemes Marc Maurice francia szociológus tipológiájára hagyatkozni (Maurice 2000). A szerző háromféle nemzetközi összehasonlításokat végző iskolát különböztet meg, két fontosabb szempont alapján. Az egyik szempont az elemzés szintje, vagyis hogy mikro-, mezo- vagy makroszinten vizsgálunk-e egy adott jelenséget. A másik szempont a folytonosságot jelenti, pontosabban, hogy az elemzés képes-e a valamiféle történetiség, trend jelzésére, vagy ezzel a problémával nem foglalkozik. E két szempontrendszer alapján lehetővé válik annak vizsgálata, hogy egy adott jelenség mennyire tekinthető endogénnek, vagyis mennyire illeszkedik egy adott kontextusba, illetve mennyire heterogén vagy homogén, ami az adott jelenség egyediségére utal. A fentiek alapján Maurice három jellegzetes megközelítést különböztet meg, amelyek a következők:

- a. funkcionalista iskola (*cross-national*),
- b. kultúralista megközelítés (*cross-cultural*),
- c. „társadalmi hatás” megközelítés (*inter-national*).

A *funkcionalista* megközelítésben az összehasonlíthatóság a racionalitás elvén nyugszik, amely egyfajta kontinuitást feltételez, vagyis hogy az egyes jelenségek országról országra mutatóként összehasonlíthatók (pl. a munkanélküliségi ráta összehasonlítása anélkül, hogy bármit is megtudnánk az egyes országok munkaügyi kapcsolatainak vagy foglalkoztatási rendszerének speciális karakteréről). A funkcionalista iskola ezért az egyes országok közötti esetleges különbségekkel nem foglalkozik érdemben, azokat vagy az általa felállított modell elhanyagolható elemeként kezeli, vagy funkcionális azonosságként. Ebben a megközelítésben az egyes társadalmi jelenségek nemzeti kontextusa nem képezi vizsgálat tárgyát, ebben az értelemben a funkcionalista megközelítés univerzalisztikus és kultúra-független (*culture-free*).

A *kultúralista* megközelítés az egyes pontban vázolt szempontok mindegyikében éles ellentéte a funkcionalista megközelítésnek. E megközelítésben a nemzeti kontextus maga a vizsgálat tárgya, hiszen a nemzeti kultúra olyan erős befolyással bír az egyes jelenségek országoként különböző változataira, hogy lehetetlen ezeket országról országra automatikusan összehasonlítani. Míg tehát a funkcionalista megközelítés egyfajta folytonosságot feltételez a vizsgált jelenségekben az egyes országok között, a kultúralista megközelítés tagadja ezt (diszkontinuitás), ami következképpen gyengíti ezen elméletek általános magyarázó erejét. Az összehasonlíthatóság – már amennyiben létezik – csak egymástól különböző kulturális univerzumok között jöhet létre, míg a funkcionalista megközelítés egyetlen – folytonos, tehát problémamentesen összehasonlítható – univerzumot feltételez. Mindkét megközelítésben közös, hogy a nemzeti kontextusok (vagy a nemzeti kultúrák) és a vizsgált jelenségek közötti kapcsolatot nem elemzik.

A Maurice által harmadikként leírt megközelítés az úgynevezett „társadalmi hatás” iskola. Ez a megközelítés nem az egyes jelenségeket próbálja meg elemenként automatikusan összehasonlítani, ehelyett az egymásra kölcsönösen ható jelenségek együttese által formált nemzeti „koherenciákat” vizsgálja, amelyek országoként eltérőek. A megközelítés alapelve nem a „racionalitás”, sem pedig a „nemzeti kultúra”, sokkal inkább a társadalmi aktorok azonosítása társadalmi kapcsolataikkal együtt. Ebben az értelemben a társadalmi hatás iskola a strukturalista elemzések egy speciális formája, amely nem zárja ki a társadalmi szereplőket a vizsgálatból, hanem éppen ellenkezőleg, azokat a struktúráktól elválaszthatatlan elemként kezeli (a struktúrák, intézmények és

az aktorok kölcsönösen hatnak egymásra). A társadalmi hatás megközelítésben egyszerre van jelen a különböző országok közötti diszkontinuitás (amely kizárja a leegyszerűsített összehasonlítás lehetőségét) és kontinuitás, amennyiben az egyedi társadalmi konstellációk – szerkezetükben és a maguk teljességében – összehasonlíthatók. E megközelítés tehát egyszerre igyekszik meghaladni a funkcionista és a kultúralista iskola korábbiakban vázolt korlátait, mindezt azonban nem a két paradigma valamilyen integrálásával, sokkal inkább az elemzés logikájának áthelyezésével. Míg a funkcionista megközelítés a vizsgált társadalmi jelenségek de-szocializációjára törekszik (legalábbis ez következik a nemzeti kontextusok fontosságának relativizálásából), a társadalmi hatás iskola egyik célja éppen e társadalmi karakter számbavétele, az országok közötti leegyszerűsített és éppen a de-szocializációból következő kontinuitás tagadása. Ezzel szemben a kultúralista megközelítés az egyes társadalmak egyediségét hangsúlyozza, ennyiben tehát ez az iskola szintén az egyes országok között diszkontinuitás elvét vallja. A legfontosabb különbség a kultúralista és a társadalmi megközelítés között abban rejlik, hogy előbbi ugyan a nemzeti kultúra egyediségére hivatkozva utasítja el az országok közötti összehasonlítás lehetőségét, anélkül azonban, hogy e „nemzeti kultúrát” igazán vizsgálat tárgyává tenné, a rá történő folytonos hivatkozás mellett is egyfajta „fekete dobozként” kezeli.

A JÓLÉTI ÁLLAM/TŐKÉS GAZDASÁG MODELLEI³

Az intézmények összehasonlító vizsgálatának többsége – többnyire implicit módon – a társadalmi hatás megközelítést képviseli, az intézményeket magukat pedig a társadalmi cselekvők mozgásterét meghatározó vagy legalábbis erősen befolyásoló tényezőknek tekintik. A különböző országok eltérő társadalmi-gazdasági modelljeiről szóló szisztematikus elméletek az 1990-es évek elején kerültek a figyelem középpontjába (Esping-Andersen 1990, Albert 1991).⁴ Ezek két nagyobb csoportra oszthatók: dichotóm, illetve többdimenziós modellekre. Előbbiek közé tartozik Albert (1991) elmélete, aki szerint Európa olyan politikai entitás, amely a maga speciális intézményeivel nem redukálható pusztán egy szabadkereskedelmi övezetre vagy éppen az eurózónára. Albert ennek alapján két egymástól alapvetően különböző kapitalizmus-modellt különböztet meg, a rajnait és az angolszászt. Előbbire Európában jó példa Németország vagy Ausztria, Ázsiában pedig Japán, az angolszász modelleket pedig az Atlanti-óceán két partján az USA, Nagy-Britannia, illetve Írország testesíti meg leginkább. Bár Albert szerint az országok sajátos intézményi berendezkedése miatt nem beszélhetünk egyetlen európai modellről, számos vonatkozásban a rajnai modellt fejlettebbnek tartja az angolszásznál. Ennek oka, hogy szerinte a rajnai modell általános értelemben jobban illeszkedik az európai társadalmak igényeihez. Ebből adódóan Albert nem osztja azt a véleményt sem, mely szerint az angolszász modell győztesen kerülne ki a különböző kapitalizmus-típusok közötti szabad versenyből. Szerinte az európai integráció politikai folyamata is a rajnai modell elterjesztéséről, legfontosabb elemeinek általánossá tételéről szól a tagországok között.

³ Ez a fejezet a Makó–Csizmadia–Illéssy 2013 vonatkozó részének átdolgozott és kibővített változata.

⁴ A jóléti állam első elemzései már az 1950-es évek végén megjelentek (Titmuss 1958), az összehasonlító politikai gazdaságtan pedig a 70-es években elkezdett foglalkozni a témával, majd a 80-as években folytatódott az elsősorban a skandináv jóléti államok gazdaságtanával kapcsolatos komparatív diskurzus (Lindbeck 1975, Cameron 1978, Katzenstein 1985). A jóléti államok sokféleségének tematikájához kapcsolódik az intézményi konvergencia és divergencia problémája, amely már a 60-as évektől jelen van a politikai gazdaságtan diskurzusában (Shonfield 1960, Zysman 1983, Hall 1986, Thelen–Steinmo 1992). A gondolati előzmények között feltétlenül érdemes még megemlíteni a francia „regulációs iskolát”, amely a munkaerő-piacok, a szervezeti koordináció és a tudásfelhasználás együttes vizsgálatával végzett elemzéseket a gazdasági átalakulás problémájáról (Boyer 1990).

A dichotóm elméletek közül a legnagyobb hatású kétségkívül Hall és Soskice munkája (2001). Elméletük, melynek neve a kapitalizmus sokfélesége („Varieties of Capitalism – VoC”), központi szereplője a vállalat, amely állandóan azon dolgozik, hogy a dinamikus alkalmazkodáshoz szükséges képességeit fejlessze annak érdekében, hogy a tevékenységeivel összefüggő koordinációs problémákat minél magasabb szinten tudja megoldani. E koordináció mikéntjében pedig meghatározó szerepe van annak az intézményi berendezkedésnek, amely az adott ország által képviselt kapitalizmusváltozatra jellemző. Hall és Soskice különösen az alábbi intézmények fontosságára hívják fel a figyelmet a vállalati koordinációs mechanizmusok kialakításában:

1. a munkaügyi kapcsolatok rendszere (pl. az egyéni vagy kollektív koordinációs mechanizmusok a foglalkoztatási és munkafeltételekről a munkavállalók vagy érdekképviseleti szervezeteik bevonásával);
2. a vállalatirányítás (beleértve a tulajdonviszonyokat, melyek alapvetően határozzák meg a vállalat belüli projektek finanszírozását);
3. a szakképzés és oktatás rendszere (a vállalati és ágazati képzési rendszerek és ezek illeszkedése, kiterjedtsége, a képzés fontossága);
4. a vállalatközi kapcsolatok (pl. a kooperáció vagy versengés-e a jellemzőbb a cégek közötti kapcsolatokra, a formális vagy informális hálózatokban való részvétel szerepe és fontossága);
5. a vállalat belüli kapcsolatok (pl. milyen módszerekkel és szervezeti megoldásokkal ösztönzik a munkavállalókat, hogy nem kódolt vagy tacit tudásukat megosszák egymással, milyen formális vagy informális kommunikációs csatornákat működtetnek a munkavállalók és a vállalati vezetés között (Hall–Soskice 2001:9).

A fent röviden ismertetett öt intézmény alapján Hall és Soskice (2001) kidolgozták a kapitalizmus különböző modelljeinek bináris klasszifikációját, melyben a két alaptípus a liberális piacgazdaság (*liberal market economies – LME*) és a koordinált piacgazdaság (*coordinated market economies – CME*). A két modell közötti legnagyobb különbséget az adott gazdaságban uralkodó főbb koordinációs mechanizmusok jelentik.

A piacgazdaság liberális modelljében a vállalatok közötti koordináció alapvetően a piaci mechanizmusokon történik, ahol felértékelődik a könnyen transzferálható eszközökbe történő befektetések szerepe. A koordinált piacgazdasági modellben ezzel szemben a vállalatközi koordináció alapvetően nem piaci mechanizmusok útján valósul meg és dominálnak a speciális eszközökben történő befektetések. A gazdasági és társadalmi koordináció fenti különbségei Amable (2005:15) szerint a következő különbségeket eredményezik: „A liberális piacgazdaságokat (...) a rövid távon megtérülő befektetések, a deregulált munkaerő-piac, az általános képzést nyújtó oktatási formák, valamint erős piaci verseny jellemzi. A koordinált piacgazdaságokra pedig a hosszú távon megtérülő befektetések, a kooperatív munkaügyi kapcsolatok, fejlett szakképzési rendszer, gyengébb piaci verseny és a szakmai szervezetek közötti erős, többé vagy kevésbé formális információcsere jellemző, melynek célja a közös iparági standardok felállítása. Ezek a különbségek túlmutatnak az innováció vagy a technológiai változások aktuális állapotán és nem vezethetők vissza az egyes nemzetgazdaságok ágazati különbségeire sem, amelyek az úgynevezett komparatív intézményi előnyök forrásai.”

Mint minden bináris megkülönböztetés kapcsán, a piacgazdaság liberális és koordinált változataira épülő tipizálás esetében is jelentős probléma, hogy ha minden országot e két alaptípus valamelyikébe szeretnénk besorolni, akkor fontos nemzeti sajátosságokat hagyhatunk figyelmen kívül, melynek eredményeként az egész klasszifikáció értelmét veszítené. Ezért tehát érdemes úgy gondolni az LME és a CME kategóriáira, mint ugyanannak a skálának a két szélső értékére. A legtöbb ország pedig e két szélső ideáltípus között helyezkedik el. Annak érdekében, hogy pontosabb képet kapjunk a bináris tipológia gyengéiről, röviden érdemes számba venni az alternatív magyarázatokat is, amelyek több-kevesebb sikerrel igyekeztek meghaladni azt.

A KAPITALIZMUS SOKFÉLESÉGÉNEK TÖBBDIMENZIÓS MEGKÖZELÍTÉSEI

Több szerző is megpróbálta meghaladni a fent említett problémákat, például Esping-Andersen (1990), Boyer (1996), Amable (2005), Sapir (2005), Composto (2008), Martin (2008), Greskovits (2010). E szerzők az intézményi sajátosságokat vizsgálva igyekeztek olyan együttállásokat, egymást kiegészítő elemeket azonosítani, amelyek segítségével egy több típust tartalmazó kapitalizmus-tipológia is felállítható. A fenti szerzők közül megítélésünk szerint Amable (2005, 1997) és Sapir (2005) különösen alkalmasak lehetnek arra, hogy jobban megértsük az intézményi sajátosságok egymásra épülő olyan kölcsönhatásait, mint amilyenek például a felsőoktatás teljesítménye és a különböző jóléti modellek között találhatóak.

Amable és Sapir is túllépett a dichotóm megközelítésen, és az európai szociális modellek négy, illetve öt típusát különböztették meg. Mielőtt részletesen ismertetnénk ezeket, meg kell jegyeznünk, hogy sajnálatos módon egyik szerző sem foglalkozott a közép-kelet-európai tagállamokkal. E tíz tagországot az irodalom általában külön kategóriaként tartja számon, bár az erősen kérdéses, hogy ezek valóban annyira homogének-e, esetleg közöttük legalább akkora differenciák tapasztalhatók, mint az Európai Unió 15 régi tagállama között. Sapir (2005) az európai szociális modellek általa azonosított négy modelljének a teljesítményét igyekezett összehasonlítani a méltányosság és a hatékonyság dimenziói szerint. Kiindulópontja szerint az olyan fogalmak, mint az „európai szociális modell”, a „szociális Európa”, vagy az „Európai modell” félrevezetőek: „(...) valójában ilyen dolgok nem léteznek. Európa számos szociális modellnek ad otthont, amelyek számos tulajdonságukban különböznek, így a hatékonyság és a méltányosság dimenziói szerint nyújtott teljesítményükben is.” Az általa felállított koordinátarendszerben egy modellről akkor állítható, hogy hatékony, ha az kellőképpen ösztönzi a munkavállalást, vagyis magas foglalkoztatási rátákat produkál. Méltányosnak pedig akkor nevezhető egy adott modell, ha képes viszonylag alacsony szinten tartani a szegénység kockázatát.⁵

Sapir tehát a hatékonyság és a méltányosság dimenzióiban nyújtott szociálpolitikai teljesítményük alapján négy csoportba osztotta az európai országokat. Az **északi országok** között találjuk Dániát, Finnországot, Svédországot és Hollandiát. Erre az országcsoportra jellemző, hogy esetükben a legmagasabbak a szociális kiadások, jóléti rendszerükre az univerzális ellátások a jellemzők. Az állam jelentős szereplő a munkaerő-piacon, jelentős mennyiségű pénzt költ az aktív munkaerő-piaci eszközök széles tárházára. Ezen felül a szakszervezetek is erősek, fejlett a társadalmi párbeszéd kultúrája, ami magas bérszínvonalat és az egyes jövedelmi csoportok

⁵ Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy mind a foglalkoztatás, mind pedig az anyagi jólétből való részesedés mértéke fontos tényező a társadalmi integrációnak. Ez azt is jelenti, hogy a mindkét dimenzióban jól teljesítő országok egyúttal a társadalmi integráció magasabb fokát is képviselik.

közötti különbségek alacsony relatív szintjét eredményezi.

Az **angolszász országok** közé az Egyesült Királyság és Írország tartozik. Rájuk a legszegényebbek bőkezű szociális segélyezése jellemző. E pénzbeli juttatások leginkább az aktív korú népességet célozzák, a segélyekhez való hozzáférést így gyakran állandó foglalkoztatáshoz kötik. Munkaerő-piacukra a gyenge szakszervezetek, a relatíve nagy és egyre növekvő bérkülönbségek és a dolgozó szegények magas aránya jellemző.

A **kontinentális országok** közé Sapir Ausztriát, Belgiumot, Franciaországot, Németországot és Luxemburgot sorolja. Ennek a rendszernek a legfontosabb megkülönböztető sajátossága a biztosítási alapú járadékok, valamint az öregségi nyugdíj kiemelt szerepe. Habár a szakszervezetek taglétszáma egyre csökken, azok még mindig viszonylag erősek, a kollektív megállapodásokat jellemzően kiterjesztik a nem szervezett munkahelyekre és munkavállalókra is.

A **mediterrán országcsoportban** Görögország, Olaszország, Portugália és Spanyolország kapott helyet. Szociális kiadásaikban az öregségi nyugdíjak jelentik a legnagyobb tételt, a jogosultságok és státuszok nagyfokú szegmentáltsága jellemző. A jóléti juttatások legnagyobb része foglalkoztatáshoz kötött, az aktív korúak jelentős részét kedvezményes nyugdíjazással mentesítik munkaerő-piaci kötelezettségeik alól. A bérstruktúra, legalábbis a gazdaság törvényes szegmenseiben, a kollektív megállapodásoknak köszönhetően nyomott, alacsony szintű egyenlőtlenség jellemzi.

Amint azt Sapir is megjegyzi, a közgazdászok által kedvelt tipológia Esping-Andersen (1990) korábbi politikai szociológiai munkáján alapul, amely eredetileg három alaptípust különböztetett meg: a liberális rezsimit (amely az angolszász csoportnak feleltethető meg), a konzervatív rezsimit (amely a kontinentális és a mediterrán országcsoport tagjait foglalja magában) és a szociáldemokrata rezsimit (amely az északi országcsoportot tömöríti). Az 1. táblázat a Sapir által kidolgozott tipológiát jeleníti meg.

1. táblázat. Az európai szociális modellek négyes tipológiája

Méltányosság	Hatékonyság	
	Alacsony	Magas
Magas	„Kontinentális” (AT, BE, DE, FR, LU)	„Északi” (DK, FI, NL, SE)
Alacsony	„Mediterrán” (ES, GR, IT, PT)	„Angolszász” (IE, UK)

Forrás: Sapir (2005:9), idézi Makó–Csizmadia–Illéssy 2013: 7.

A fenti táblázatnak legalább kétféle értelmezése lehetséges. Az első a hatékonyság és a méltányosság közötti trade-off-ról szól. Az északi és a mediterrán országcsoport esetében semmilyen átváltásról nem beszélhetünk. Amint azt Sapir is megjegyzi: „Az északi országcsoport irigylésre méltó helyzetben van, hiszen a társadalmi berendezkedés egyszerre hatékony és méltányos. Ezzel szemben a mediterrán országok társadalmi berendezkedése sem a méltányosság, sem a hatékonyság kritériumainak nem felel meg. Az angolszász és a kontinentális országok esetében egyfajta átváltásról beszélhetünk a hatékonyság és a méltányosság között. Az angolszász országoknak hatékony, de nem méltányos szociális modellel rendelkeznek, míg a kontinentális országoké méltányosabb, de jóval kevésbé hatékony.” (Sapir 2005:15)

A táblázat másik értelmezési lehetősége az egyes modellek fenntarthatóságáról szól. Azok a modellek, amelyek nem képesek adekvát válaszokat adni a csökkenő állami kiadások, a globalizáció következtében felerősödő verseny, valamint a gyors technológiai és szervezeti innovációk támasztotta kihívásokra, nem fenntarthatók. Sapir szerint a kevésbé hatékony kontinentális és mediterrán modellek jelentős fenntarthatósági problémákkal küzdenek. Ennek egyik jele szerinte, hogy az államadósság GDP-hez viszonyított aránya a kontinentális országcsoportban 73%, a mediterránban pedig 81%, míg az angolszász és északi országok esetében ez az arány jelentősen kisebb (sorrendben 36, illetve 49%). A globalizáció társadalmi megítélésében szintén nagy mértékű különbségek mutatkoznak. Az angolszász és az északi országokban ugyanis jóval kedvezőbben ítélik meg a globalizációt, mint a kontinentális és a mediterrán országokban. A Eurobarometer felmérés adatai szerint, mondja Sapir, a kontinentális országokban a megkérdezettek 52%-a, a mediterrán országokban a megkérdezettek 45%-a válaszolt úgy, hogy a globalizáció fenyegetést jelent vagy negatívan befolyásolhatja a foglalkoztatást, míg az angolszász és északi országokban ugyanez az arány 36, illetve 37%.

A méltányosság és a hatékonyság közötti átváltás azonban nem eredményez egyformán fenntartható modelleket, hiszen csak a hatékony szociális modellek fenntarthatók: „(...) Az északi és az angolszász országok fenntarthatók, ezzel szemben a kontinentális és a mediterrán modellek nem. Ezekben az országokban jelentős reformlépésekre lesz szükség a hatékonyság növelésének érdekében, valamint azért, hogy jobban ösztönözzenek a munkavállalásra és a növekedésre. Másfelől semmi okunk *a priori* feltételezni, hogy ezeknek a változásoknak a méltányosság dimenzióit is érinteniük kellene. Könnyen elképzelhető, hogy a kontinentális modellek az északi modellek irányába mozdulnak el, míg a mediterrán országcsoportra jellemző modell az angolszászhoz válik hasonlónak. Mindazonáltal nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy a nagyobb hatékonyság irányába tett reformok az eredetinel több vagy méltányosságot eredményeznek, ha a hatékonyság növelésének érdekében történt változások a korábbi politikai egyensúlyt is felborítják.” (Sapir, 200:10)⁶ Ezzel kapcsolatban azonban némi szkepticizmusra ad okot az a fejlemény, hogy az utóbbi időben szerte Európában a munkaerő-piaci deregulációnak lehetünk szemtanúi.

A kapitalizmus sokféleségének másik, tanulmányunkban ismertetendő többdimenziós tipológiáját Bruno Amable dolgozta ki. (Amable, 2005) Amable munkája során az innováció és a termelés társadalmi rendszereinek elméleti áramlatából indult ki. Modelljébe ezért a következő területek empirikus adatait integrálta: tudomány és technológia, gazdasági szerkezet, oktatási rendszer és munkaerő-piac. Tipológiája nagyban hasonlít Sapir modelljére, de Amable kiegészítette azt az „ázsiai kapitalizmus” modelljével, így nála a kapitalizmusnak öt ideáltipikus modellje létezik:

1. piaci alapú gazdaságok, liberális piacgazdaságok avagy az angolszász modell,
2. szociáldemokrata gazdaságok,
3. ázsiai kapitalizmus,
4. kontinentális európai kapitalizmus,
5. dél-európai kapitalizmus.

A liberális piacgazdaság modelljében a termékek és szolgáltatások piacán megnyilvánuló intenzív ver-

⁶ Hangsúlyoznunk kell, hogy Sapir elemzése a 2007-ben elindult globális pénzpiaci és reálgazdasági válság előtt készült. A válság rávilágított, hogy az egyes modellek fenntarthatóságáról szóló elképzelések legalábbis vitathatók.

seny arra készíti a vállalatokat, hogy kínálatukban gyorsan reagáljanak a változó igényekhez. Amint Amable (2005:19) megjegyzi: „Ha az árak csökkentésével nem lehet lenyelni a kereslet visszaesését, akkor a mennyiséget is csökkenteni kell, különösen a munkaerőben. A termékpiacon verseny így vezet a foglalkoztatás *de facto* rugalmasságához.”

Ezzel szemben a szociáldemokrata modell a versenyképességet nem a rugalmasság numerikus vagy munkaerő-piaci eszközeivel, hanem a magasan kvalifikált munkaerő átképzésével és továbbképzésével éri el. „A munkavállalók speciális investícióinak védelmét foglalkoztatás biztonságának közepes szintjével éri el, mely fejlett színvonalú szociális védelemmel párosul, valamint a képzésekhez történő széleskörű hozzáféréssel az aktív munkaerő-piaci politikáknak köszönhetően.” (Amable, 2005:20)

A kapitalizmus ázsiai modellje duális gazdaságon alapul, melyet a szociális háló hiánya és a fejlett pénzügyi szektor jellemez. Ebben a rendszerben a nagyvállalatoknak kitüntetett szerep jut, amelyek az élethosszig tartó foglalkoztatáson és a magas béreken keresztül garantálják a társadalmi szolidaritást. Ezzel szemben a kis és közepes méretű vállalkozások sem a foglalkoztatás biztonságát, sem pedig a magas béreket nem tudják biztosítani. A kapitalizmus ezen modelljének sikere: „(...) a nagyvállalatok üzleti stratégiáján, az állam közreműködésén és a központosított pénzügyi rendszeren múlik, amelyek lehetővé teszik a hosszú távú tervezést.” (Amable, 2005:20)

Az úgynevezett kontinentális európai modell számos ponton hasonlít az előbb röviden jellemzett szociáldemokrata modellhez. A munkaerő átképzése azonban korántsem olyan széles körben elterjedt, mint a szociáldemokrata modell esetében, ami erős korlátot jelent a munkavállalók rugalmassága és az iparágak válságok utáni gyors helyreállításának szempontjából. (Amable, 2005)

A mediterrán modellre az erős foglalkoztatási védelem, a gyenge piaci verseny és a rövid távú pénzügyi kényszerek hiánya jellemző. Ezzel egy időben ugyanakkor a munkaerő képzetlensége és alacsony oktatási szintje gátat szab a nagy szakértelmet magas bérekkel honoráló gazdaságfejlesztési stratégiának. (Amable, 2005) Az úgynevezett „*low-skill equilibrium*”-tól a „*high-skill equilibrium*” felé történő elmozdulást célzó stratégiák megvalósítása annál is inkább nehezebbnek tűnik, mivel egyszerre kívánja meg a társadalmi partnerek hosszú távú, elkötelezett együttműködését és a munkaadók, munkavállalók, politikai döntéshozók gondolkodásmódjának radikális átalakítását.

A különböző szociális modellek Sapir vagy Amable által kidolgozott osztályozási kísérletének kapcsán ki kell emelnünk azt a tényt, hogy a valóságban egyik ország sem felel meg 100%-os pontossággal a felállított négy vagy öt típus követelményeinek, ezek inkább stilizált modelleknek vagy ideáltípusoknak tekinthetők.

Összegezve az eddig elmondottakat megállapítható, hogy Sapir és Amable koncepciójában nem csak az a különbség, hogy a kapitalizmus modelljének Sapir négy, míg Amable öt alaptípusát különbözteti meg. Sapir elmélete ugyanis lehetőséget nyújt arra, hogy a méltányosság és a hatékonyság dimenzióin keresztül egyszerre mérje a modellek szociális és gazdasági teljesítményét. Amable ezzel szemben nagyobb hangsúlyt helyez az egyes intézményi berendezkedések elemei között meglévő kapcsolatok, a kölcsönös egymásra hatások természetének vizsgálatára.

A TERMELÉSI RENDSZEREKRE KONCENTRÁLÓ MEGKÖZELÍTÉSEKEN TÚL: A FOGLALKOZTATÁSI REZSIMEK ELMÉLETE

A kapitalizmus sokfélesége elméleteket részben meghaladni, részben továbbfejleszteni kívánó Duncan Gallie (2007) munkájának ismertetésével zárjuk e rövid áttekintő részt. Gallie-t elsősorban az egyes intézményi berendezkedések munkaminőségre gyakorolt hatása foglalkoztatta. A kapitalista társadalmak teljesítménybeli különbségeit vizsgálva Gallie a vonatkozó szakirodalom két nagyobb ágát különbözteti meg. Az első a korporatista elméleti hagyományban gyökerező *termelési rezsimek* elmélete, köztük a kapitalizmus sokfélesége megközelítés, mely annyiban szakított elődeivel, hogy az elemzés középpontjában nem makroszintű folyamatok és mutatók álltak, hanem a vállalati teljesítmény és a vállalatok közötti koordináció típusai.

Mint azt korábban részletesen is bemutattuk, a kapitalizmus sokféleségének elmélete azt vizsgálja, hogy a vállalatok jellemzően milyen koordinációs mechanizmusokkal igyekeznek megoldani a működésük során felmerülő problémákat, illetve hogy ezen mechanizmusokat hogyan és milyen mértékben határozzák meg egy adott ország intézményi berendezkedésének speciális elemei, mint a munkaügyi kapcsolatok, az oktatás és szakképzés rendszere, a vállalatirányítás domináns formái, valamint a vállalaton belüli és vállalatok közötti kapcsolatok. Ennek alapján az elmélet megkülönbözteti a piacgazdaság liberális és koordinált modelljeit. Az előbbiben a koordináció jellemzően a hierarchikus viszonyokon és a piaci alapú viszonyokon keresztül valósul meg, míg utóbbi esetben a koordináció nem piaci formái az uralkodóak. Az előbbire jó példát jelentenek az angolszász országok: az Egyesült Királyság és Írország, az utóbbira Németország és a skandináv országok. Hall és Soskice a piacgazdaság koordinált modelljein belül beszélt annak altípusairól, mint a centralizált és nagy mértékben egalitáriánus északi modellről, a rugalmas koordinációjáról ismert Németországról és Ausztriáról, valamint a mediterrán országokról. (Hall–Soskice 2001)

A *foglalkoztatási rezsimek* elmélete abban különbözik a *termelési rezsimek* elméleteitől, hogy a termelés helyett az erőforrások elosztásáról kötött alkukra koncentrál, ilyen értelemben tehát közelebb áll az esping-andersen-i jóléti állam-típológiához, amelynek elméleti kiindulópontja az, hogy a jóléti állam kialakulása a 20. században a munkaadók, a szakszervezet és az állam között létrejött kompromisszumok eredményének tekinthető. A foglalkoztatás és a munkaügyi kapcsolatok rendszerének összefüggéseit elemezve Gallie a foglalkoztatási rezsimek három típusát különböztette meg: az inkluzív (befogadó), a duális és a piaci modelleket. A befogadó rezsimekre jellemző, hogy olyan foglalkoztatáspolitikát kialakítására törekcsenek, amely a foglalkoztatás és a munkavállalói jogokat egyszerre szeretné olyan szélesen kiterjeszteni, amennyire az csak lehetséges. A duális foglalkoztatási rezsimek a kulcs-munkaerő számára erős munkavállalói jogokat garantál, azonban a periférián ragadt munkavállalói rétegek számára sem ezen jogok, sem pedig a munkavállalás biztonsága nem garantált. A piaci foglalkoztatási rezsimek minimális mértékben avatkozik be a munkaerő-piac működésébe, alacsony szintű a munkaügyi szabályozás, a piaci viszonyok magas szintű foglalkoztatottsághoz vezetnek. (Gallie 2007, Lauder et al. 2012)

Kissé leegyszerűsítve tehát azt mondhatjuk, hogy a *termelési rezsimek* elméletei a modern kapitalizmusban az erőforrások előállításának módját befolyásoló intézményi tényezők közötti kölcsönös kapcsolatokat elemzik, míg a *foglalkoztatási rezsimek* elméletei a jóléti állam intézményi sajátosságainak (társadalmi párbeszéd, szociálpolitika, állami beavatkozás mértéke és területei) az erőforrások újraelosztásának módját meghatározó tényezőire koncentrálnak.

KAPITALIZMUSOK A POSZTSZOCIALISTA TÉRSÉG ORSZÁGAIBAN

A témával kapcsolatban az elmúlt 25 év talán legátfogóbb munkája Dorothy Bohle és Greskovits Béla *Capitalist diversity on Europe's periphery* című könyve, amely arra vállalkozott, hogy számot adjon a rendszer-változás óta eltelt időszak gazdasági és társadalmi változásairól, illetve e változások nyomán a kelet-európai térségben kialakuló kapitalizmusmodellekről. (Bohle–Greskovits 2012) A szerzők tizenegy kelet-közép-európai állam (Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia) elmúlt negyedszázadban bejárt útját elemzik. A szerzőpáros a kelet-európai kapitalizmusok sokféleségének elemzése kapcsán több módszertani nehézségre hívja fel a figyelmet. A teljesség igénye nélkül ezek közül a következőket érdemes hangsúlyozni. Az egyik, hogy az eredeti kapitalizmustipológiát kifejezetten a nagy országok sajátosságainak modellezésére dolgozták ki, másfelől a posztszocialista átalakulás időben egybeesett olyan generikus változásokkal, mint a globalizáció. Ennek következtében a már létező elméletek nem tudnak mit kezdeni azokról az új intézményekkel, amelyek az átalakulás termékei. A szerzők a térség átalakulásának megértéshez Polányit hívják segítségül: a kapitalizmus két nagy intézményrendszer, az önszabályozó piacok és a szociális védelmet biztosítani hivatott intézmények konfliktusának eredője. A két rendszer konfliktusából megszülető politikai intézményrendszer kapcsán arra a paradoxonra hívják fel a figyelmet, hogy a szocialista rendszer összeomlása után a demokratikus politikai és a piaci alapú gazdasági rendszert egyszerre nem lehetett végrehajtani, mivel a demokratikus rendet csak bizonyos gazdasági kompromisszumok árán lehetett fenntartani, így a posztszocialista országokban kialakult kapitalizmus-modellek a neoliberalizmus, a jóléti állam és a demokratikus korporativizmus sajátos ötvözeteként írhatók le. A szerzők a kapitalizmus három tiszta típusát különböztetik meg a régióban: a balti államokra a neoliberais rezsím, a visegrádi országcsoportra az úgynevezett beágyazott neoliberais rezsím, míg Szlovéniára a neokorporatista rezsím a jellemző. Bulgária és Románia az elmúlt két évtizedben számos szempontból ellenmondásos helyzetben volt, és mindhárom modell jellegzetességeit felmutatja bizonyos mértékig. Bohle és Greskovits egyik legfontosabb mondanivalója, hogy a különböző modellek eltérő mértékben bizonyultak sikeresnek az átalakulás egyes szakaszaiban. Így például az Európai Unióhoz történő csatlakozás a balti államokat érintette a legkedvezőbben, amelyek amúgy is neoliberais rezsímet építettek, amivel a csatlakozási követelmények a leginkább kompatibilisek voltak. A csatlakozás szintén kedvezően hatott Romániára és Bulgáriára is, mert jelentős mértékben javította ezen államok reformkapacitását. A visegrádi országcsoportra ezzel szemben nem gyakorolt látványos hatást, mivel ezek már túl voltak a reformok többségén, miközben a csatlakozás utáni (makroökonómiai és fiskális) stabilitási kényszerek ezen országok kormányainak mozgásterét szűkítették a leginkább.

A kapitalizmus sokféleségének vizsgálata azért is fontos Kelet-Európa olyan országaiban, mint amilyen Magyarország is, mert mintegy 20 éve tart a vita arról, hogy a térségben a szocializmus örökségére építve a jóléti állam milyen modellje vagy modelljei jönnek létre. Az államszocializmus évei alatt kialakult a jóléti államnak a térség országaira jellemző változata, amely a politika, a gazdaság és az újraelosztás társadalmi intézményei között létrejött kényes egyensúly eredménye volt. A nyolcvanas évek végén meginduló és a kilencvenes években kiteljesedő változások megbontották ezt az egyensúlyt. A régi és új szereplőknek újfajta intézményi kötelekeket és koherenciákat kellett kialakítani.

Hely hiányában a szocializmus örökségének elemzésére itt és most nem vállalkozhatunk, de Szelényi és Wilk egy közelmúltbeli cikkben tesz kísérletet arra, hogy a poszt-kommunista rezsimek intézményi átalakulását az első húsz év tapasztalatainak fényében interpretálja (Szelényi–Wilk, 2010).

A szerzők szerint az átmenet első éveiben a térség országai a piaci viszonyok megteremtésére koncentráltak, a szociális intézményeket lényegében érintetlenül hagyták. Aztán a 90-es évek közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalom nem hagyhatja magukra az átalakulás veszteségeit. Szelényiek szerint a posztszocialista átalakulás három nagyobb szakaszra osztható: az elsőben a gazdaság reorganizációja valósult meg, amelyet az állam és a politikai folyamatok mélyreható változása kísért egyfelől, másrészt viszont javarészt érintetlenül hagyta a nagy elosztórendszerek működési mechanizmusait. A jóléti rendszer reformjának igénye az átalakulás második szakaszában merült fel, amikor a neoliberais elvek szerint újjászerveződő gazdaság és a továbbra is a szocialista rendszer örökségéként funkcionáló jóléti rendszerek közötti feszültség egyre kevésbé volt fenntartható. Szelényi és Wilk szerint a gazdaság modernizációja az átalakulás első évtizedében jóval sikeresebb volt, mint a szociális rendszerek ezt követő évtizedben megcélzott átalakítása.

Ennek egyik oka, hogy bár a második világháborút követően a szocialista országok konvergenciája volt megfigyelhető, hiszen a szovjet blokk országai nagyon eltérő gazdasági fejlettségben, intézményi és kulturális szinten kezdtek bele a szocialista kísérletbe, az évtizedek alatt ezek a különbségek, ha el nem is tűntek, de jelentős mértékben csökkentek. A politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás kezdetével ez a konvergencia-folyamat megszakadt, a közös múlt és a jövő kihívásainak hasonlóságai ellenére ezen országok „eltérő mértékben bizonyultak elkötelezettnek és sikeresnek a kapitalista gazdaság, a demokratikus intézmények és a szociális intézmények megreformálása terén.” (Szelényi–Wilk, 2010: 566)

Némileg leegyszerűsítve a szerzők két csoportra osztják a térség államait: a közép-európai országok klasztere Csehországot, Szlovákiát, Lengyelországot, a balti államokat, Magyarországot és az egykori Jugoszlávia két nyugati fekvésű egykori tagállamát, Szlovéniát és Horvátországot foglalja magában. A poszt-szovjet térség másik nagy csoportját a kelet-európai államok alkotják, amelybe az egykori Szovjetunió baltiakon kívüli egykori tagállamai, a Szlovénián és Horvátországon kívüli délszláv ex-államok, Albánia, Bulgária és Románia alkot. Szelényiek szerint utóbbiakra a neo-patrimoniális politikai és gazdasági rendszer jellemző, amelynek fő ismérve a klientalizmus, vagyis a közjavak és állami erőforrások felhasználása a klientúra lojalitásának biztosítása érdekében. Ez a típusú állam legtisztább formájában a putyini Oroszországban figyelhető meg. Ezzel szemben a közép-európai országok a neoliberais modellt követték az átalakulás során. A kettő között nyilvánvaló különbségek találhatók: kuponos privatizáció, az átalakulás lassú folyamata az egyik, sokkterápia és a külföldi tőke meghatározó szerepe a privatizációban a másik oldalon. Szelényiek szerint a közép-európai országok olyan mértékben építették le a „szabad piac” működésének útjában álló akadályokat, hogy a kilencvenes évtizedben a térség államai neoliberaisabbak voltak, mint az Egyesült Királyság Thatcher vagy az Egyesült Államok Reagan alatt.

Ha összehasonlítjuk a két rendszer teljesítményét, érdekes aszinkronitás figyelhető meg. A kilencvenes évtizedben egyértelműen a neoliberais rendszermodell követő országok, köztük is az elsők között Magyarország, voltak a legsikeresebb államok, amelyek a kezdeti jelentős visszaesés után viszonylag gyorsan tudtak

növekedési pályára állni. Ezzel szemben a neopatrimoniális államok a 90-es években igen gyengén teljesítettek: bár a munkanélküliségi rátát általában sikerült viszonylag alacsony tartani, a hiperinfláció és a reformok elmaradása miatt a szegénység gyors ütemben nőtt. Jól jelzi a különbséget, hogy a közép-európai országcsoportban a népesség 2–15% közötti hányada élt a szegénységi küszöb alatt, míg ugyanez az arány a neopatrimoniális modellt követő Kelet-Európában 25–40% között mozgott az ezredforduló környékén.

Ennél is érdekesebb, hogy ez a trend a millennium környékén élesen megfordult. Ennek egyik oka, hogy az Európai Unió felé igyekvő országok, Románia és Bulgária jelentős mértékben liberalizálták gazdaságukat, és politikai rendszerük is egyre közelebb került a liberális demokratikus modellhez. A gazdasági nyitás eredményeként a kétezres évek első évtizedében nem egyszer fordult elő, hogy e két állam a korábban sikertörténetnek számító Csehországot, Magyarországot vagy Lengyelországot is messze meghaladó mértékben volt képes külföldi tőkebefektetéseket vonzani az országba. A neopatrimoniális modell sikerének másik tényezője az alapanyagok áremelkedésére alapozott orosz gazdasági csoda volt, amely az ezredfordulót követően éveken keresztül 7–10%-os gazdasági növekedésre volt képes. Ezzel szemben a már említett három közép-európai gazdasági recessziót tapasztalt meg ebben az évtizedben. A visszaesés időben eltolódva és mértékét tekintve is jelentős különbséggel jelentkezett. Csehországot már 1997-ben elérte a válság első szele, és a növekedés egészen 2004-ig nem is igazán tudott felpörögni. Lengyelország 2001–2002 környékén érte el a mélypontot, viszont Csehországhoz hasonlóan 2004 és 2008 között példátlanul jól teljesítettek, még ha az államadósság mértékén nem is sikerült jelentősen faragni. A legrosszabb helyzetbe Magyarország került, amely 2002 óta nem volt képes növekedésre, a 2008-as gazdasági és pénzügyi válság pedig különösen érzékenyen érintette.

Ami az úgynevezett nagy elosztórendszerek reformját illeti, Szelényi és Wilk szerint ezek megújítása inkább a szolgáltatókat érintette, míg a fogyasztókat jóval kisebb mértékben. Ezen változások közül a legfontosabbak a nyugdíj- és egészségügyi ellátórendszerek leválasztása volt a központi költségvetésről, a magán szolgáltatók megjelenésének engedélyezése a nyugdíjbiztosítás, az egészségügyi ellátás, valamint a felsőoktatás területén. Ez utóbbi területen az egyetemek jelentős mértékű autonómiára tettek szert. A szociálpolitikában a legfontosabb általános trend a szociális ellátások jelentős részének rászorultsági elven nyújtott folyósítása volt. Ezzel együtt a szociális kiadások GDP-hez viszonyított aránya a legtöbb országban a kilencvenes években nagy mértékben emelkedett, ami az átalakulások szociális költségeinek következtében részben elkerülhetetlen is volt. Mindebből e szolgáltatások fogyasztói, leszámítva persze a szociális ellátások területét, szinte semmit nem vettek észre.

A posztoszocialista átalakulás második szakaszában, vagyis az ezredfordulót követően az ellátórendszereket illetően is figyelemre méltó dinamikákkal találkozhatunk. Szelényi és Wilk szerint a második évezred első évtizedében a neopatrimoniális modellt követő országok, köztük leginkább Oroszország, radikális neoliberais reformokat hajtottak végre a nagy ellátórendszereikben, míg Közép-Európa neoliberais országaiban szinte minden ilyen kísérlet kudarcba fulladt. A szerzők e kudarc okát elsősorban abban látják, hogy Putyin Oroszországgal szemben a közép-európai államok többé-kevésbé jól működő demokráciát működtettek, ahol a választók négyévente dönthettek a folytatásról. Ez a politikai verseny pedig gátat szabott minden intézményi reformtörekvésnek. Egy másik lehetséges magyarázat szerint a közép-európai országokban a szocializmus éve alatt is működtek a jóléti rendszer elemei. Természetesen szó sem volt piaci értelemben vett hatékonyságról,

de többé-kevésbé mindenki megkapta azt, amire számíthatott az egészségügyi, a nyugdíj- vagy a felsőoktatási rendszertől. Kelet-Európa országában ezzel szemben sosem működtek ezek az intézmények, vagyis amikor az átalakulás következtében a szegénység sosem látott méreteken került felszínre, a piaci alapon működő intézmények bevezetésének nem is igazán létezett alternatívája.

Szelényiék legfontosabb állítása tehát, hogy a közép-európai országokban hosszú távon fenntarthatatlan ellentmondás feszül: míg a gazdaságot túlságosan is a neoliberais receptek szerint alakították át, addig a nagy elosztórendszerek többsége továbbra is jórészt a szocialista rendszerből örökölt modell szerint működik.⁷ Míg tehát a gazdasági szférában túl sok, a jóléti rendszerben túl kevés a neoliberalizmus. Akár így van, akár nem, az intézményi átalakulás folyamata és az új intézményi konfiguráció társadalmi integrációra gyakorolt hatása alaposabb vizsgálatot érdemel, különösen a Közép- és Kelet-európai térség országában, így Magyarországon is.

Az elmúlt 25 év mérlegét megvonva érdemes hangsúlyozni, hogy az egykori szocialista országoknak nem sikerült az egykor remélt felzárkózás a nyugat-európai államok jövedelmi szintjére; az eltelt időszak pusztán arra volt elegendő, hogy – néhány fejlett régió kivételével – a térség országai elérjék, vagy némileg meghaladják az 1980-as évek végi teljesítményüket. Szelényi és Wilk megközelítésénél kevésbé ideologikus és empirikusan megalapozottabb Beblavý dolgozata (Beblavý 2008), amely éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy az európai integráció és a globalizáció a közös intézményi örökség ellenére is a poszt-szocialista országok közötti divergenciát eredményezett. Beblavý ennek megfelelően arra a kérdésre keresi a választ, hogy a jóléti állam poszt-szocialista régióban kialakult változata eltér-e a nyugati országokban azonosított modellektől, illetve ezen belül léteznek-e eltérések az egyes poszt-szocialista országok között. Elemzésében a következő változókat vette figyelembe:

- a jóléti kiadások mértéke,
- a jóléti kiadások szegénységre gyakorolt hatása,
- a fenti két változó összefüggése,
- a kiegészítő privát nyugdíjbiztosítás mértéke.

Az elemzésben szerepeltek a fenti változók kombinációinak változatosságát magyarázó további tényezők is:

- az átmenettel járó gazdasági sokk mértéke,
- etnikai heterogenitás, különös tekintettel a marginalizált csoportokra,
- a szociális transferek nélkül mért szegénység mértéke.

Beblavý legfontosabb következtetései a következők. Az egyik, hogy a poszt-szocialista jóléti államok különböznek a régi tagállamokban kialakult jóléti államoktól, és nem illeszthetők be közvetlenül azokba a modellekbe, amelyek az utóbbiak leírására és klasszifikálására születtek. A 2010-ben csatlakozott országokban a jóléti állam a kiadások volumenét és hatását tekintve kisebb, mint a nyugati országokban, ugyanakkor – és ez egybecseng a korábban idézett Szelényi–Wilk tanulmány megállapításaival –, azoknál jóval nagyobb mértékben támaszkodik a jövedelmek redisztribúciójára a szegénység elleni küzdelemben. Ez utóbbit nevezi a szerző abszolút redisztribúciónak. Megkülönbözteti ugyanakkor a relatív redisztribúció fogalmát is, amely a szociális transferek szegénységre gyakorolt hatását a jóléti kiadások arányában méri, tehát indirekt módon tükrözi azt

⁷ Hasonló megközelítést képvisel a régió jóléti gazdaságtanával foglalkozó több elemzés is, így pl. Cook (2009) és Orenstein (2008).

is, hogy a szociális juttatások elosztása hogyan valósul meg az egyes társadalmi csoportok között. A szerző által használt 2005-ös adatok alapján ebben a tekintetben jelentős különbségek vannak a poszt-socialista országok között. A fenti változók segítségével a szerző az alábbi módon tipologizálta régióban működő jóléti államokat.

2. táblázat. A poszt-socialista országokban kialakult jóléti államok típusai

		A jóléti állam dimenziói			A jóléti állam méretét és hatékonyságát befolyásoló tényezők	
Típus	Országok	A jóléti kiadások mértéke	Abszolút redistribúciós erőfeszítések	Relatív redistribúciós erőfeszítések	Gazdasági sokk	Etnikai heterogenitás
Láthatatlan	Lettország	A	A	A	M	M
Enyhén liberális	Észtország, Litvánia	A	A	M	M	M
Bizonytalan közép	Bulgária, Románia, Szlovákia	K	K	M	K	A/K
Enyhén konzervatív	Csehország, Lengyelország, Magyarország	M	M	K	A	A/O
Konzervatív-közeli	Szlovénia	M	M	A	A	O

A = alacsony mértékű, K = közepes mértékű, M = magas mértékű

Forrás: Beblavý 2008: 17

A Beblavý által használt tipológia az Esping-Andersen által kidolgozott jóléti állam típusokat (szociáldemokrata, liberális és konzervatív) használja összehasonlítási alapként. A „láthatatlan” modell Lettországot jelenti, amely esetében a jóléti állam volumene kicsi, és csekély a redistribúció szegénységre gyakorolt hatása. Észtország és Litvánia képviseli az enyhén liberális („liberal light”) modellt, amelyek esetében a jóléti állam hasonló logikát követve működik, mint a liberálisoké aposztrofált, tehát a piacelvű megoldásokban és a rászorultság elvben gondolkodó nyugati országokban, méretében azonban jóval kisebb. Csehország, Lengyelország és Magyarország kerültek az enyhén konzervatív („conservative light”) csoportba, amely az Esping-Andersen-féle konzervatív, azaz a minimális redistribúciós hatás révén a státuszkülönbségeket konzerváló jóléti állam kelet-európai változata. Szlovénia kilóg ebből a csoportból, mert bár azonos logikára épülnek a jóléti transzferek, de volumenükben nagyobbak, mint a visegrádi országokban, ezért ez a gyakorlat közelebb áll a nyugat-európai értelemben vett konzervatív jóléti modellhez. Bulgária, Románia és Szlovákia a liberális és a konzervatív modell szempontjából köztes helyzetben vannak.

A 2005-ös adatok csak keresztmetszeti képet adnak, az azóta eltelt időszak – különös tekintettel a 2007/8-ban indult pénzügyi és reálgazdasági válságra – bizonyosan hozott változásokat az országok helyzetében. Azt is érdemes hangsúlyozni, hogy a fenti tipológia természetesen vitatható, egy dologra azonban felhívja a figyelmet. Szemben Szelényiék értelmezésével, úgy tűnik, hogy az államszocializmus több szempontból is a teljes foglalkoztatáson és az egyenlősítésen alapuló szociáldemokrata modellhez hasonló (bár attól a transzferek volumenét tekintve jelentősen elmaradó) jóléti gyakorlatát liberális vagy konzervatív logikát képviselő megoldások váltották fel a régióban. A modellváltás ténye tehát jól azonosítható, de arra nézve viszonylag

kevés koherens magyarázat-kísérlet történt, hogy miért így és miért éppen így ment/megy végbe a folyamat. Ehhez mindenképpen érdemes lenne az intézményi átalakulást a történeti kontextusban vizsgálni, kitérve az átalakulás vizsgálatának időbeli perspektíváit. Egy ilyenfajta megközelítés arra is lehetőséget teremthetne, hogy azonosíthatóvá váljanak a régió országaiban tartósan, politikai és társadalmi rendszereken átívelő intézményi minták történeti mozgásai, illetve ezek változásának dinamikája.

A fenti gondolatmenethez kapcsolódik a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (International Labour Organization, ILO) egy egészen friss nemzetközi összehasonlító kutatása, amely a 2008-ban kezdődő világgazdasági válság komplex jellegére és a válság hatásainak kezelésére az európai országokban született intézményi válaszok sokféleségére reflektál. (Vaughan-Whitehead, 2015) A kutatók a válság két, egymástól elkülönülő periódusát azonosították. Az első szakasz, amely nagyjából 2009-ig tartott, a közvetlen sokk időszaka, melyet gazdasági visszaesés és a vele járó szociális problémák felerősödése jellemez, elsősorban a foglalkoztatásban. A szociális ellátórendszerek minden európai országban reagáltak a válság hatásaira, aminek következtében az ellátottak száma és ezzel együtt a szociális kiadások mértéke mindenhol drasztikusan nőtt. A szociális védelem intézményei így kettős feladatot látnak el: egyrészt közvetlenül enyhítik a válság okozta társadalmi sokkhatást, másrészt a kiadások növelésével sikerül stabilizálni a belső lakossági fogyasztást, amely közvetve a további gazdasági károkat enyhíti, illetve előzi meg. A válság kezelésének második szakasza 2010-től kezdődik, ekkortól a szerzők szerint radikális fordulat áll be, elsősorban a jelentős államadóssággal küzdő déli és európai államok válságkezelési gyakorlatában. Ekkortól kezdve elsősorban Európa perifériás régióiban megszorítások sora követi egymást, amely jelentősen erodálja a szociális intézményrendszer majdnem mindegyik elemét, kezdve a munkakörülmények romlásától a munkaerő-piacok befogadó jellegének és a társadalmi párbeszéd csatornáinak beszűkülésén át a szociális, jóléti szolgáltatások színvonalában és a hozzáférés lehetőségeiben bekövetkező kedvezőtlen változásokig. A megszorítások jelentősen gyengítették a válság első szakaszában jól teljesítő, a válság hatásait legalább részben ellensúlyozni és annak társadalmi költségeit csökkenteni képes szociális ellátórendszert, miközben a remélt gazdasági felzárkózás elmaradt. Mindeközben azokban az országokban, amelyekben a válság és annak kezelése érintetlenül hagyta a társadalmi párbeszéd jól kialakult csatornáit, sikerült olyan kompromisszumokra jutni, amelyek a válság körülményei között is életképes alternatívát kínáltak a társadalmi szereplők számára. (A szerzők elsősorban Németország, Ausztria és Franciaország példájára hivatkoznak.) A periféria országai ezzel szemben elkezdtek megválni a szociális kiadásokat és leépíteni szociális ellátórendszereiket, aminek következtében tartósan magas munkanélküliség alakult ki, radikálisan nőtt a szegénységben élők száma, és megrendült a középosztály helyzete. Mindez egy lefelé tartó spirált eredményezett: miközben a megszorítások negatív következményei azonnal jelentkeztek, a fogyasztóképes kereslet csökkenése és a beruházások elmaradása miatt a gazdasági helyzet sem tudott javulni.

A megszorítások logikája arra az elképzelésre vezethető vissza, amely a szociális intézményeket és ellátórendszert nem a gazdasági fejlődés alapvető társadalmi előfeltételének, hanem a olyan ballasztnek tekinti, amelyet a gazdaság teljesítményét fékezi.⁸ Az ILO-tanulmánykötetet arra mutat rá, hogy a rövid távú, a költ-

⁸ Ennek a gondolatkörnek az egyik tipikus megfogalmazása volt a magyar diskurzusban a „koraszülött jóléti állam” elképzelése, amelynek a gyakorlatban megvalósult következményei különösen jól láthatóak voltak Magyarország gyenge alkalmazkodóképességében a világgazdasági válságtól a jelenig tartó időszakban.

séghatékonyaság szempontjait mechanikusan alkalmazó fejlesztéssel (*low road of development*) szemben létezik egy másik út, amelynek kimunkálása jelentős időráfordításokkal járó párbeszédet igényel a különböző társadalmi partnerekkel, viszont jobban alkalmazkodik a helyi viszonyok sajátosságaihoz, és amely a válságból való kilábalást egy felfelé futó spirál elindításában képzei el (*high road of development*). A válság hatása éppen abban mutatkozik meg, hogy az európai országok által képviselt különböző intézményi modellek eltérő hatékonysággal tudtak szembenézni a válság jelentette kihívásokkal, és éppen a szociális szempontokra és a helyi sajátosságokra egyaránt tekintettel levő, a társadalmi párbeszéd intézményeire támaszkodó országok bizonyultak sikeresnek, szemben a periféria országaival.

KIHÍVÁSOK A MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNY SZÁMÁRA

A magyar társadalom az elmúlt 25 évben változó intenzitású integrációs és dezintegrációs mechanizmusokon ment keresztül. A kilencvenes évek elején a társadalmi integráció korábban működő intézményei viharos gyorsasággal bomlottak le vagy alakultak át. A társadalmi kohéziót megteremtő olyan alrendszerek mentek át a társadalmi változások szempontjából roppant rövid idő alatt radikális átalakulásra, mint az oktatás, a szociálpolitika, az egészségügy, a foglalkoztatás, vagy akár a politika, a közbiztonság és a tömegkommunikáció intézményei. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyar társadalom ezekben az években anomikus sokkon ment keresztül: a régi rendszer intézményeinek integratív ereje megkopott vagy teljesen elhalt, az újak pedig még nem látszódtak kialakulni.

Ezzel párhuzamosan a nemzetközi szinten jelentős integrációs mechanizmusok indultak be az Európai Unió intézményrendszerének egyre szorosabbá válásával, az európai politikai integrációs mechanizmusok felgyorsulásával. Ez annál is inkább fontos mozzanat volt a magyar társadalom átalakulásában, mivel az európai orientáció és az Unióhoz történő csatlakozás szükségessége egyike volt azon igen kevés normának, amelyek tekintetében, még ha más és más okból is, de lényegében közmegegyezés alakult ki. A korábban bemutatottaknak megfelelően heterogén, a magyar politikai diskurzusban mégis homogén módon megjelenő „Európa” lett (újra) a mintának tekintett fejlődési irány, amelynek értékeit, normáit, politikai és társadalmi berendezkedését a hazai viszonyok sajátosságainak megfelelően adaptálva, nem csak a politikai elit, de talán a társadalom többsége is elérhetőnek tartotta az átmenetet a szocializmusból az új társadalmi rend felé.

Mindezekből következően kulcsfontosságú kérdés a tanulmányban vázolt rendszerek és a köztük fennálló viszonyrendszer átalakulásának vizsgálata. 25 év után legitim szociológiai kérdés, hogy a magyar társadalom intézményei milyen mechanizmusokon keresztül és milyen mértékben termelik újjá a társadalmi egyenlőtlenségeket, mennyire követik az európai mintákat, melyek – mint azt már korábban illusztráltuk – maguk is igen sokfélék.

Különösen időszerű kérdések ezek manapság, amikor a legújabb európai agenda egyik kiemelt célja az úgynevezett inkluzív vagy befogadó növekedés megteremtése, amely a társadalom eddigieknél szélesebb rétegei számára kínálja felzárkózás lehetőségét. Nem más tehát a cél Európában sem, mint a társadalmi integráció növelése, a gazdasági, társadalmi és területi kohézió szintjének emelése. Mindezeket elsősorban a képzés, a foglalkoztatás és a szociálpolitika eszközrendszerén keresztül kívánja elérni az EU, amely jelentős problémákkal

volt kénytelen szembesülni. Már a válság előtt is jelentős problémát okozott az idősödő népesség, a foglalkoztatás alacsony szintje, a jelentős mértékű munkanélküliség a fiatalok körében. Az európai munkavállalók 8%-a dolgozó szegény, vagyis van munkája, de nem keres eleget ahhoz, hogy a szegénységi küszöb fölé kerüljön, csaknem 80 millió ember kizárólag alacsony vagy alapvégzettséggel rendelkezik, és ugyanennyire tehető azok száma, akiket a szegénység közvetlenül veszélyeztet.⁹

Magyarországon a fenti mutatók többségében az európai átlagnál kedvezőtlenebb tendencia érvényesül, a problémáink tehát közösek az EU más tagállamaival. Ahhoz, hogy legyen esélyünk megoldani az integrációval kapcsolatos problémákat, nélkülözhetetlen mélyebben megismerni azokat az összefüggéseket, amelyek például a társadalmi hatékonyság növelését és a méltányosság szempontjainak érvényesülését szolgáló intézmények között fennállnak. Egy, az intézmények és a társadalmi integráció kapcsolatát vizsgáló empirikus program természetesen nem vállalkozhat e komplex kérdéskör minden dimenziójának vizsgálatára, ugyanakkor néhány kiválasztott intézmény működési mechanizmusainak feltárása révén jól azonosíthatóvá válnak azok a sajátosságok, amelyek a magyar intézmények társadalmi integrációban betöltött szerepét jellemzik.

A tanulmányban bemutatott tipizálási kísérletek elsősorban a forrásokhoz való hozzáférés, a szociális védelem, a szegénység és társadalmi kirekesztődés ellen alkalmazott eszközök alapján igyekeztek bemutatni azokat az intézményi kereteket, amelyek közvetlenül összekapcsolódnak a társadalmi integráció problémájával. Az integráció módját és mértékét azonban nem csak a szociális transzferek befolyásolják, hanem a munkaerőpiac működése, a társadalom értékrendje, az elit és egyéb társadalmi csoportok egymáshoz való viszonya és konfliktusai, a rendelkezésre álló erőforrások mennyisége és minősége, stb. Ezen tényezők egy része empirikusan viszonylag jól, más része nehezebben megragadható, ami nyilvánvalóan behatárolja a kutatók mozgásterét, ráadásul együttes vizsgálatuk annyira erőforrás-igényes, hogy egyetlen kutatási programban való elemzésük irreális célkitűzés lenne.

Ennek megfelelően a jelen tanulmányon alapuló empirikus kutatás főként a magyar társadalom integrációs folyamatai mögött meghúzódó intézményi logikák és gyakorlatok tanulmányozása vonatkozhat. A számos vizsgálható és vizsgálandó intézmény közül két tényezőt érdemes kiemelni. Az egyik a *javak elosztásának, illetve újraelosztásának (redistribúciójának)* kitüntetett szerepe a társadalmi integrációban. A kutatás során azon intézmények működéséről volna célszerű mélyebb képet alkotni, amelyek valamilyen módon befolyásolják a források elosztásának logikáját, illetve gyakorlatát, legyen azok pénzügyi transzferek vagy olyan szimbolikus erőforrások, mint például a szaktudás. Az elemzésben külön hangsúlyt érdemes fektetni a munkaerőpiaci részvétel esélyeit befolyásoló intézmények működésének megértésére, és a kutatást az integrációs tényezők mellett azokra a folyamatokra is ki lehet terjeszteni, amelyek kifejezetten abba az irányba hatnak, hogy különböző társadalmi csoportokat korlátozzanak, vagy más csoportokat privilegizáljanak a forrásokhoz való hozzáférésben. A források elosztásának logikája mellett – mintegy az érem másik oldalként –, hangsúlyosan érdemes foglalkozni a *jóléti (oktatási, egészségügyi, szociális) szolgáltatások színvonalának és a hozzájuk való hozzáférés esélyeiben mutatkozó egyenlőtlenségek* problematikájával is, amely szolgáltatások maguk is nagyban hozzájárulnak a befogadó társadalmi növekedés erőforrásainak megteremtéséhez, illetve fenntartásához.

⁹ Forrás: http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/priorities/inclusive-growth/index_hu.htm

A téma tehát szerteágazó kutatási perspektívákat kínál, amelyek együttesen és külön-külön is alkalmasak lehetnek arra, hogy mélyebben megértsük a régióban zajló integrációs és dezintegrációs folyamatokat, általánosabban pedig arra, hogy magyarázatot adjunk a térség és benne Magyarország modernizációs folyamatainak sikereire és kudarcaira.

HIVATKOZÁSOK

- Albert, M. (1991) *Capitalisme contre capitalism*. Paris: Le Seuil. <http://dx.doi.org/10.7202/703143ar>.
- Amable, B. (2005) *The Diversity of Socio-Economic Models*. Actes du GERPISE Research International, Á l'Est du nouveau? Eastern Europe: What's New? No. 39, 7–31. <http://dx.doi.org/10.1093/019926113x.003.0005>.
- Beblavý, M. (2008) *New welfare state models based on the new member states' experience?* Bratislava: Slovak Governance Institute, Faculty of Social and Economic Sciences, Comenius University. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2403764>.
- Berlou, J. Ph. – Carrincazeux, Ch. (2005) *La Diversité des Capitalisms et des Pays de L'Europe Centrale et Orientale*. Actes du GERPISE Research International, Á l'Est du nouveau? Eastern Eruope: What's New? No. 39, 33–82.
- Boeri, T. (2002) *Let Social Models Compete and Europe Will Win*. Paper presented at a Conference hosted by the Kennedy School of Government, Harvard University, 11–12 April.
- Bohle, D. – Greskovits, B. (2012) *Capitalist diversity on Europe's periphery*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bourdieu, P. (1990) *The Logic of Practice*, Stanford: Stanford University Press.
- Boyer, R. – Freyssenet, M. (1996) *Des Modèles Industriels Aux Stratégies D'Internationalisation*, Paris: CEPREMAP, CNRS, E.H.E.S.S. – CNRS, GERPISE, University Evry, June, 90.
- Boyer, R. (1990) *The Regulation School: A Critical Introduction*. New York: Columbia University Press.
- Cameron, D. R. (1978) The Expansion of the Public Economy: A Comparative Analysis. *American Political Science Review* 72:1243–61. <http://dx.doi.org/10.2307/1954537>.
- Composto, R. (2008) *Welfare State Models in the Enlarged European Union: A Cluster Analysis*. Criss Working Paper. No. 27.
- Cook, L. J. (2007) *Postcommunist welfare states: reform politics in Russia and Eastern Europe*. Ithaca: Cornell University Press.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, London: Polity Press.
- Farkas, É. – Makó, Cs. – Illéssy, M. – Csizmadia, P. (2012) A magyar gazdaság integrációja és a szegmentált kapitalizmus elmélete. In Kovách, I. – Dupcsik, Cs. – P. Tóth, T. – Takács, J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: MTA TK SZI.
- Gallie, D. (2007) Production regimes, employment regimes and the quality of work. In Gallie, D. (ed.) *Employment Regimes and the Quality of Work*. New York: Oxford University Press, 1–33. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199230105.001.0001>.
- Gallie, D. (2013) *Economic Crisis, Quality of Work and Social Integration: Topline Results from Rounds 2 and 5 of the European Social Survey*, London: Centre for Comparative Social Surveys. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199664719.001.0001>.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society*, Berkeley: University of California Press. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199664719.001.0001>.
- Greskovits, B. (2010) *Evolving Patterns of Democratic Capitalism in Central-Eastern Europe*. Habilitation Theses. University of Debrecen, Faculty of Economics and Business Administration.
- Hage, G. (2000) Path dependencies of education systems and the division of labour within organizations: Formalizing the societal effects perspective. In Maurice, M. – Sorge, A. (eds.) *Embedding Organizations: Societal Analysis of Actors, Organizations*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Co. <http://dx.doi.org/10.1075/aios.4.27hag>.
- Hall, P. (1986) *Governing the Economy: The Politics of State Intervention in Britain and France*. Cambridge: Polity Press.
- Hall, P. – Soskice, D. (eds.) (2001) *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/0199247757.001.0001>.
- Katzenstein, P. (1985) *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press. <http://dx.doi.org/10.2307/1960594>.
- Lane, D. (2006) *The Development of Capitalism in Central and Eastern Europe*. Paisley: University of Paisly- Paisly Conference Paper, 31. <http://dx.doi.org/10.7135/upo9780857286536.002>.
- Lindbeck, A. (1975) Business Cycles, Politics, and International Economic Dependence. *Skandinaviska Enskilden Bank Quarterly Review*, 2:53–68.
- Lundvall, B-A. (2004) *Why the New Economy is a Learning Economy?* DRUID Working Paper, No. 04–01.
- Makó, Cs. – Csizmadia, P. – Illéssy, M. (2013) *Mapping of the Context of Tertiary Lifelong Learning*, Barcelona: Dia-e-Logos. <http://dx.doi.org/10.7135/upo9781843318224.015>.
- Martin, R. (2008) Post-socialist segmented capitalism: The case of Hungary. Developing business systems theory. *Human Relations*, 61(11): 131–159. <http://dx.doi.org/10.1177/0018726707085948>.

- Nielsen, P. (2006) *The Human Side of Innovation Systems: Innovation, New Organization Forms and Competence Building in a Learning Perspective*. Aalborg: Aalborg Universiteitsforlag.
- North, D. C. (1990) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511808678>.
- Orenstein, M.A. (2008) Postcommunist welfare states. *Journal of Democracy*. Volume 19, Number 4, October, 80–94. <http://dx.doi.org/10.1353/jod.0.0038>.
- Sapir, A. (2005) *Globalization and Reform of European Social Models*. Paper presented at the ECOFIN informal meeting of EU Finance Ministers and Central Bank Governors, Manchester, 9th September 2005.
- Schonfield, A. (1969) *Modern Capitalism: The Changing Balance of Public and Private Power*. London: Royal Institute of International Affairs.
- Soskice, D. (2000) Explaining changes in institutional frameworks: Societal patterns of business coordination. In Maurice, M. – Sorge, A. (eds.) *Embedding Organizations: Societal Analysis of Actors, Organizations*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Co. <http://dx.doi.org/10.1075/aio.4.15sos>.
- Soskice, D. – Hall, P. (eds.) (2001) *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/0199247757.001.0001>.
- Szelényi, I. – Wilk, K. (2010) Institutional transformation in European post-communist regimes. In Morgan, G. – Campbell, J. L. – Crouch, C. – Pedersen, O. K. – Whitley, R. (eds.) *The Oxford Handbook of Comparative Institutional Analysis*. Oxford: Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199233762.003.0020>.
- Thelen, K. – Steinmo, S. (1992) Historical institutionalism in comparative politics. In Steinmo, S. – Thelen, K. – Longstreth, F. (eds.) *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511528125.002>.
- Titmuss, R.M. (1958) *Essays on the Welfare State*. London: Allen and Unwin.
- Vatn, A. (2005) Rationality, Institutions and Environmental Policy. *Ecological Economics*, 55(2):203–217. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ecolecon.2004.12.001>.
- Vaughan-Whitehead, D. (2015) Introduction. In Vaughan-Whitehead, D. (ed.) *Is Europe Losing Its Soul? The European Social Model in Times of Crisis*. Cheltenham: Edward Edgar/Geneva: ILO. <http://dx.doi.org/10.4337/9781783476565>.
- Whitley, R. (1999) *Divergent Capitalisms: The Social Structuring and Change of Business Systems*. Oxford: Oxford University Press.
- Zysman, J. (1983) *Governments, Markets, and Growth: Financial Systems and Politics of Industrial Change*. Ithaca: Cornell University Press.

DEMETER MÁRTON

FELISMERÉS, MEGISMERÉS, ELISMERÉS
CONCHITA WURST ÉS VILÁGAINK KATEGORIZÁCIÓJA

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.3.126

ABSZTRAKT

A Karl Popper által megálmodott nyitott társadalomra többek közt az is jellemző, hogy alrendszeinek kategóriái kérdésessé tehetőek, megváltoztathatóak, szemben a zárt társadalmak merev kategóriáival. Mindez teljesen analóg a pszichológusok által nyílt és zárt gondolkodásnak nevezett kognitív mechanizmusokkal. Az 2014-es Eurovíziós dalfesztivál nyomán a győztes Conchita Wurst személyével kapcsolatban kialakult diskurzus világosan mutatja az egyes kultúrák kommunikációs kategóriákkal való felszereltségét, illetve ennek egyenlőtlenségeit. A kurrens diskurzus, terminológia és így a korszerű kategóriák ismeretlensége meglátásom szerint megfelel a tolerancia alacsonyabb fokának. De vajon feltárható-e valamilyen dinamika az egyes kultúrákban fellelhető kategorizációs különbségek leírásához? Jelen tanulmány főként erre a kérdésre keresi a választ.

Kulcsszavak: tolerancia, nyitott társadalom, queer elmélet, rekatégorizáció, LMBT+

FROM RECOGNITION TO ACKNOWLEDGEMENT:
CONCHITA WURST AND THE TAXONOMY OF OUR WORLDS

ABSTRACT

In the case of a Popperian Open Society – as opposed to the rigid categories of closed societies – there is a tendency to question or even change the categories of any subsystems. This is totally analogous to the open and closed cognitive mechanisms, as psychologists call them. The discourses following the victory of Conchita Wurst after the 2014 Eurovision Song Contest clearly show the inequalities of the categorical abundance of different cultures. This paper proposes that the terminology of a discourse represents the level of tolerance, for example, taxonomical and semantic defectiveness of a given discourse corresponds to a lower degree of tolerance. But how could we reveal a method for describing taxonomical inequalities in different cultures? This paper aims to answer mainly this question.

Keywords: toleration, open society, queer theory, re-categorization, LGBT+

FELISMERÉS, MEGISMERÉS, ELISMERÉS

Conchita Wurst és világaink kategorizációja

Az úgynevezett szabadság paradoxona azt az érvet takarja, hogy a szabadság – abban az értelemben, hogy hiányzik minden megszorító ellenőrzés – szükségképpen igen nagy megszorításhoz vezet, mivel szabaddá teszi az erőszak számára, hogy a gyöngéket szolgasorsba süllyessze (...). Kevésbé jól ismert a tolerancia paradoxona: a korlátlan tolerancia szükségképpen a tolerancia eltűnését eredményezi. Ha korlátlan toleranciát gyakorlunk azokkal szemben is, akik intoleránsak, ha nem vagyunk felkészülve arra, hogy egy toleráns társadalmat megvédjünk az intoleránsak támadásaitól, akkor a toleránsokat a toleranciával együtt el fogják pusztítani. Ezzel nem szeretném azt mondani, hogy például az intoleráns filozófiákat is mindig el kellene fojtanunk, amíg racionális érvekkel szembe tudunk szállni velük és a közvélemény révén ellenőrzés alatt tarthatjuk őket, mindaddig messzemenően ésszerűtlen volna elfojtásuk. Ám ha szükséges, követelnünk kellene a jogot, hogy akár még erőszak révén is elfojthassuk őket; ugyanis könnyen kiderülhet, hogy nem mutatkoznak készek arra, hogy a racionális érvelés szintjén közeledjenek hozzánk, hanem már kezdetben elvetnek minden racionális érvelést; megtilthatják követőiknek, hogy racionális érvelésekre figyeljenek, mivel azok megtévesztők, és arra taníthatják őket, hogy az érvekre öklökkel és fegyverekkel válaszoljanak. Ennélfogva a tolerancia nevében követelnünk kellene azt a jogot, hogy ne toleráljuk az intoleranciát (Popper 2001:523–24).

BEVEZETÉS

A társadalmi megismerésnek többféle módszere létezik, ezek közül az egyik legérdekesebb – de talán a kutatók számára legkevésbé kontrollálható – a társadalmi kísérlet. A tömegkommunikációs jelenségek azonban rendkívüli módon kitágították azt a perspektívát, melyből a társadalomtudós természetes kísérletek iránti vágyát kielégítendő, szemlélődni képes. A tömegkommunikáció tartalmainak elemzése természetesen nem állítható direkt analógiába a mediálatlan társadalmi jelenségek vizsgálatával, a két szféra tekintetében érvényes nyelvi hasonlóság mégis lehetővé teszi, hogy egy tömegkommunikációs jelenségből kiindulva megpróbálkozzunk egy adott társadalmi képlet elméleti, kategorizációs jellegű analízisével. Ebben az írásban a Conchita Wurst-jelenség testesíti meg a medializált, de természetes kísérlet típusát, melyből kiindulva nem egy reprezentatív, empirikus elemzésre vállalkozunk, hanem – a valójában minden empirikus elemzést megelőző – propedeutikai kifejtésre, amely reményeink szerint jelentősen elősegíthet bármely, a kiinduló jelenség szempontjából is releváns empirikus munkát. A tanulmányban bemutatott példák így nem reprezentatív jellegűek, hanem a kategorizáció

szempontjából fontosnak ítélt markáns vélemények tipikus megtestesítői. Ugyanakkor a tanulmány azzal az igénnyel is fellép, hogy az általa bemutatott kategorizációs mintába az e helyütt nem szereplő vélemények is logikus rendben elhelyezhetőek legyenek – ezt azonban, természetesen, csak a későbbi, empirikus elemzések tudják majd igazolni vagy cáfolni. Vagyis röviden szólva: jelen írás a társadalmi megismerésben szereplő kategorizációs dinamikák és az adott társadalomban érvényre jutó toleranciaszint összefüggéseinek logikailag is szabatos leírására törekszik.¹

Conchita Wurst² 2014. május 10-én megnyerte az 59. Eurovíziós dalfesztivált: mind a szakmai zsűri, mind a telefonos szavazás abszolút első helyre hozta ki a versenyzőt. Mindemellett a „volt keleti tömb” több országa, elsősorban a volt Szovjetunió tagállamai, szerették volna bojkottálni már Conchita részvételét is. Győzelmének másnapján Ausztria több notabilitása is gratulált Conchitának, köztük Heinz Fisher államelnök valamint Werner Faymann kancellár is, de Wurst győzelmét elismerő, gratulációt kifejező írásnak szentelte heti glosszáját Christoph Schönborn, a bécsi érsek is.³

Magyarországon szinte valamennyi ismert kommunikációs szintéren szóba került a téma a parlamenttől kezdve a napilapokon át a legismertebb hírportálokig, és természetesen a közösségi médiumok kommunikációját is napokig meghatározta a téma.⁴ A magyarországi (média)vitában számtalan kívülálló vélemény helyet kapott, azonban egyáltalán nem találtam olyan írást, amelyik a vonatkozó szakirodalom és nemzetközi diskurzus (akár a tolerancia kérdéssel foglalkozó, akár az LMBT+⁵ kutatások diskurzusát tekintjük) minimális ismeretéről tanúskodna: sokszorosan megcáfolt és/vagy évtizedekkel ezelőtt kiigazított állításoktól hemzsegték a hazai nyilatkozók véleményei.

Mindeközben a téma még pusztán kommunikációs szempontból nézve is rendkívül fontos: nem másról szól, mint kategóriáinkról, melyekkel a világunk berendezését felismerni, megismerni és elismerni igyekszünk. A Conchita Wurst toposzához tartozó kategóriák ráadásul legalapvetőbbnek gondolt kategóriáink közé tartoznak: férfi és nő a tét.

1 Az, hogy a kategorizálás analitikus mélysége egy adott kultúrában a tolerancia magasabb fokát jelenti, már abból az elmélet előtti megfontolásból kiindulva is valószínűsíthető, hogy ami iránt érdeklődünk, azt valószínűleg részletesebben igyekszünk megismerni. S minthogy ismeretszerzésünk egyik legfontosabb eszköze maga a nyelv, a minket érdeklő területeken nagyobb nyelvi felbontóképességet érünk el – ehhez pedig analitikusabb kategorizációra van szükség.

2 „Thomas Neuwirth művésznevéen Conchita Wurst (Gmunden, 1988. november 6.) osztrák transzvesztita énekes. Ő képviselte Ausztriát a 2014-es Eurovíziós Dalfesztiválon[1], a dán fővárosban, Koppenhágában és versenyszámban, a Rise Like a Phoenix-szel megnyerte a dalfesztivált” Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Conchita_Wurst (letöltve 2015-09-20).

3 Forrás: <http://parameter.sk/rovat/kultura/2014/05/11/eurovizios-dalfesztival-ausztria-orommamamorb-an-conchita-wurst-gyozelme-miatt>; http://index.hu/kultur/zene/2014/05/16/a_becsi_ersek_is_orult_conchita_wurst_sikerenek/ (letöltve 2015-09-20).

4 Az érdeklődés mértékére jellemző az a tény, hogy a fesztivál döntőjével egy időben zajlott a Való Világ című valóságshow döntője az RTL-klub csatornáján, melyről a Conchita Wurst-féle sztori miatt szinte alig jelent meg beszámoló (pedig hagyományosan ez is napokig téma szokott lenni). A magyarországi populáris médiumok, főként az online hírportálok és blogok kínálatát tekintve körülbelül egy hétig Conchita Wurst tényleg mindent vitt.

5 A betűszó a szexuális kisebbségek (L)leszbikusok, (M)melegek, (B)biszexuálisok, (T)transzneműek, és a meglévő kategóriák alá nem sorolható identitásúak csoportjait összefoglaló gyűjtőnév. Az LMBTQ betűszóban pedig a „Q” a „Queer” rövidítése.

FELISMERÉS

Felismerni csak a már eleve tudottat lehet: ennyiben tehát a felismerés gyökeresen különbözik a megismeréstől, amely épp a tudásra törekszik, nem pedig előfeltételezi azt. A felismerés tehát sokkal inkább az előzetes ítéletekkel, stabil (a konkrét tapasztaláshoz képest *a priori*) kategóriákkal, a zárt gondolkodással (Allport 1977) és társadalmi-politikai kontextusban a zárt társadalommal⁶ (Popper 1987) van összefüggésben.

Magára a kategorizálásra témánk szempontjából legalább négyféleképp érdemes tekinteni (miközben nem szabad elfeledni a kategóriák logikai kapcsolatát az ideákkal, illetve a kategorikus állításként felfogott axiómákkal).

1. Először is, gondolhatjuk úgy, hogy a kategóriák változatlan, szilárd prototípusként értelmezendők, így a kategóriák változásáról nincs értelme beszélni. A kategoriális rendszer ez esetben statikus, zárt és megfeleltethető egy statikus szemantikai felfogásnak (ahol beszélhetünk a kifejezések „valódi” jelentéséről). Az ilyen felfogás hívétől jogosan elvárható, hogy leíró kategóriáit (jelen esetben: férfi, nő) ellentmondásmentesen tudja használni, praktikusán a klasszikus kétértékű logika szabályainak nem ellentmondva. Így aki nem olyan, mint a (nézet híve szerinti) férfi, az egyszerűen nem férfi (tehát, dichotóm felfogás szerint: nő, de legalábbis nem „igazi férfi”). Érdemes megjegyezni, hogy – marketingfogásból, tudatlanságból vagy egyszerűen pontatlanságból – a legtöbb sajtóorgánium Conchita Wurstól mint szakállas nőről beszélt, aki (ha a naiv/klasszikus kategoriális rendszerben próbáljuk leírni) valójában nem szakállas ’nő’. A statikus kategóriák megléte mellett gyakran nem szólnak racionális érvek, csak (hibás) informális logikai érvek, mint például a „magától értetődik”, vagy a természetre való hivatkozás vagy a „mindig is így volt” genetikusan érve.⁷

2. Másrésztől elgondolhatjuk, hogy, noha a kategóriák (ideák) maguk változatlanok, a (materiális és/vagy szellemi) dolgok különböző mértékben részesülnek belőlük: szemantikai szinten így beszélhetünk a kifejezések jelentésének történetéről, társadalmi kontextusáról. A felfogás egyik változata szerint ez a történet egyfajta regressziót mutat, az ideálistól történetileg távolodik, vagyis korcsosul. Ez mindenképp megfelel Plátón történelemfelfogásának, és – témánkra koncentrálnak – azon véleményeknek, melyek például a nemek, a család stb. „elkorcsosulásának folyamatát” vizionálják.⁸ Megfelelő elemzés nélkül általában rejtve marad az a tény, hogy ha egyáltalán beszélhetünk változatlan ideákról, akkor az ideákból részesülő entitások maguk nem korcsosulhatnak, legfeljebb különböző mértékben részesülnek az ideákból, s leggyakrabban az fordul elő, hogy az ideákra utaló kifejezések szemantikája az, ami megváltozik: például ma már mást értünk ’férfi’, ’nő’ vagy ’család’ alatt, mint akár száz évvel ezelőtt. A nézet hívei szerint tehát a mai férfiak már nem ugyanolyan jók, mint a régiek (a nőkről és a családokról már nem

⁶ A popperi zárt társadalom alapvetően tekintélyelvű, kollektivisták, a változásoknak ellenálló, historizmusra és determinisztikus gondolkodásra is hajlamos társadalmi filozófián alapul; ezzel szemben a nyitott társadalom elsősorban szabad polgárainak kreativitására és demokratikus értékekre épül.

⁷ A genetikusan érvek az informális logikában azon érvekre vonatkoznak, melyek – tévesen – azzal igyekeznek egy érv legitimitását igazolni, hogy rámutatnak annak régi voltára.

⁸ Plátón mellett ide tartoznak mindazon modern történelemfilozófiák, így mindenekelőtt Huizinga vagy Spengler felfogása, melyekben a történelem valamiféle szomorú elmúlás, hanyatlás folyamata. A dicső múlttal kontrasztba állított hanyatló, dekadens jelen toposza ma is népszerű toposza a nyilvános beszédnek.

is szólva). Ezt a véleményhalmazt nevezhetjük a „dicső múlt” toposzának. A nézetet hirdető szerint a minimum, amit tehetünk az a fennálló konzerválása (hiszen minden további változás további regressziót eredményezne) vagy, ideális esetben, valami réginek a restaurációja.

3. A „dicső múlt” toposzának fordítottja ugyancsak változatlan, tökéletes ideákról tud, azokat azonban magukban a dolgokban helyezi el potencialitásként (ez nagyjából megfelel Arisztotelész idea-felfogásának). A felfogás teleológiaorientált, vagyis cél-okokat feltételez a dolgokban és folyamatokban, amely cél nem más, mint az ideává válás: a potencia aktualizálása. Az erősebb változatok szerint maga a folyamat a szükségszerűség erejével haladó fejlődés, melynek ideális eredményét előre meg lehet jósolni (Herder, Hegel vagy Marx felfogása mindenképpen ide sorolható és talán Comte és Bergson fejlődéskoncepciója is). Ez utóbbi kitétel nagyon fontos, hiszen ez esetben a próféta előre meg tudja mondani, hogy – példánkban – az ideális férfinak/nőnek milyennek kellene lennie, és ehhez nem a történelmi múlt egy ideáljára utal vissza, hanem egy előre látott, jövőben megvalósulandó ideára mutat előre. Karl Popper (2001) például erősen bírálja ezt – a „dicső jövő” toposzának váteszei által hangoztatott – nézetet, melynek determinizmusa lehetetlenné teszi a szabad, autonóm individuumok tételezését, s az ilyen individuumokból álló társadalmakat egyaránt. E nézet képviselői „a rettenetes vég” témáján is szívesen merengenek, s jó szívvel áradoznak a szörnyű végről, ahogy ezt például Gabriele Kuby (2008) teszi a „gender-emberekről”⁹ szóló próféciáiban. A német író munkássága szomorú példája annak, hogyan lehet a megértés kísérlete helyett félreértések propagálásába fektetni komoly energiákat. A szerző az elmúlt években 10 könyvet írt *genderideológia*-ellenes témában, ezek közül három magyarul is megjelent, katolikus püspöki ajánlással. A könyvek sajnálatos módon hemzsegnek a kirekesztő sztereotípiáktól, valamint mellbevágóan közvetítik a szerző totális járatlanságát az általa vizsgált diszciplínában. Egyébiránt olyan tételeket is közvetít, melyeket kulturált országok nyilvánosságában legalább harminc éve nem lehet mondani: például azt, hogy a homoszexualitástól egyenes út vezet a pedofiliához, vagy azt, hogy a „homoszexualitás propagálása” miatt fogy a népesség (illetve azt is, hogy különböző „pénzemberek”, például Bill Gates vagy Soros György azért támogatják a „homoszexuális lobbit”, mert a népességfogyás az érdekük). Kuby műveiben szinte egyáltalán nem hivatkozik tudományos művekre, ehelyett különböző pápai enciklikákat interpretál a teológiai műveltség figyelemreméltó hiányában. E könyvek ismert kiadónál jelennek meg, állítólag lektorálva, valamint egyházi beágyazottságának okán egyrészt futótűzként terjednek keresztény közösségekben, másrészt attól lehet tartani, hogy a *gender studies* területén járatlan teológusok (vagyis vélhetően a teológusok túlnyomó többsége) Kuby interpretációjában találkoznak a „genderelmélettel”, illetve annak eltorzított képével.¹⁰

4. Végül vélelmezhető egy olyan felfogás is, amely nem feltételez változatlan kategóriákat, hanem azok

9 A „gender” terminust a tanulmányban végig a ’társadalmi nem’ összetett kifejezés szinonimájaként használjuk. Kuby szerint a *gender* –ember a következő definícióval adható meg: „Az új *gender*-ember lényegi ismertetőjegye az, hogy nemi identitását és szexuális magatartását minden erkölcsi normától eloldva, „szabadon” határozza meg és éli ki – a gyermekkortól kezdve” (Kuby 2008:213).

10 Lásd például A nemek forradalma című könyv Andreas Laun családreferens püspök által írt előszavának következő részletét: „Nagy érdeme Gabriele Kubynak, hogy prófétai erővel és nagy szakértelemmel kutatja a *gender mainstreaming* ideológiáját, megmutatva annak abszurditását. Sürgetően szükségünk van elemzéseire, hogy (képletesen szólva) beolthassuk magunkat egy újabb pestisjárvány ellen!” (Kuby 2008:7).

társadalmi konstruáltságát hirdeti. E nézet hívei szerint nem lehet s talán nem is érdemes előre megmondani a kétségtelenül fellépő változások irányát: amit tehetünk, az mindösszesen annyi, hogy adott körülményeink között megpróbáljuk a kategorizálást interperszonális kommunikáció útján elvégezni (az idevágó szemantikai elmélet (Davidson 2005) nevéhez fűződik, de társadalmi-politikai vetületben így – vagyis a résztvevők kommunikatív és cselekvési aktusaik által újra és újra konstituálódva – működik Karl Popper nyitott társadalma is). Maga a kategorizálás e nézet szerint nem más, mint kommunikatív és dialektikus problémamegoldás, hiszen a kategorizálást időről időre, kontextusról kontextusra vándorolva, a szükségképpen fellépő problematikus esetek feltűnése miatt újra és újra el kell végezni. E nézet szerint tehát a Conchita Wurst jelenség kategorizálása során fel kell ismernünk, hogy a kategorizálásunk nem működik a bejáratott módon, így magát a kategorizálást is problémává kell tennünk, azaz: fel kell ismernünk, hogy nem tudunk felismerni (ami egyébként – mint apória, Szókratész óta köztudottan – a megismeréshez vezető út legelső állomása, és a félreismerések, balítéletek elkerülése ellen bevethető első fegyver).

A későbbiekben a fenti megközelítésekben szereplő kategória kifejezést analitikusabbá kell tennünk, de itt erre még nincs szükség. Elég annyit megjegyezni, hogy noha problémamentes, zárt helyzetekben az első három módszer gyors és hatékony felismeréseket eredményezhet, problematikus helyzetekben csak a negyedik, nyitott gondolkodást feltételező módszer vezethet el a megismeréshez. A következőkben a mellett fogok érvelni, hogy Conchita Wurst esetében csak ez utóbbi lehetőség merülhet fel.

Arról már volt szó, hogy Conchita Wurst Eurovíziós győzelme a hazai társadalmi kommunikáció legkülönfélébb színterein generált vitákat, ezek polarításáról azonban eddig nem beszéltünk. A magyar médiumok sokkal inkább a kelet-európai, mint a nyugati médiumokhoz hasonló véleményeket közöltek.¹¹ A Magyarok Világszövetsége például a totalitárius diktatúrák szemantikai stratégiájára igencsak emlékeztető közleményt volt képes kibocsátani,¹² a biztonság kedvéért magyar és német nyelven egyaránt. Emellett a „jezsuiták budapesti

11 Lásd pl. Kerényi Imre véleményét: „A Római Birodalom megszűnésének egyik oka az volt, hogy dekadens lett és elvesztette a biológiai erejét. A fürdőkhöz dőzsöltek a római arisztokraták és polgárok, nyilván az akkori Conchita Wurstot hallgatták. Most szintén van világméretben egy ilyen fellángolás, ez ellen fel kell lépni az egészség, a társadalom, az emberi faj megmaradása érdekében.” Forrás: Kerényi Imre: Biológiai reprodukcióra szükség van (2014-06-08) <http://nol.hu/kultura/vegul-mindig-az-orzagepitoknek-van-igazuk-1466899>; Harrach Péter „felszólalásában utalt az osztrák Conchita Wurstnak az Eurovíziós Dalfesztiválon aratott győzelmére, úgy fogalmazva: 'amikor egy férfi azt mondja magáról, hogy nő, és történetesen még szakálla is van, akkor lehet, hogy jópofáságnak gondoljuk ezt, és addig talán nincs is baj, a baj akkor kezdődik, hogy ha pozitív diszkrimináció győztese lesz ez a szakállas nő'”. Forrás: Harrach a parlamentben szolt be Conchita Wurstnak (2014-05-12). http://www.kisalfold.hu/belfold_hirek/harrach_a_parlamentben_szolt_be_conchita_wurstnak/2381528/; Seszták Ágnes pedig a Magyar Nemzetben emlékezett meg Conchita Wurstról, ahol hamar megteremtette a kapcsolatot Wurst és a pedofília, illetve a kutyákkal, lovakkal folytatott szexuális aktusok között – a cikkből részletek olvashatóak itt: http://magyaridiot.blog.hu/2014/05/19/sesztak_conchita (2015-05-19).

12 A Magyarok Világszövetsége a következő közleményt adta ki az Eurovíziós Dalfesztivál győztesével kapcsolatban: „Kolbász Pina (Conchita = pina, Wurst = kolbász) nevet választott magának az az ausztriai lény, akit 2014-ben az eurovíziós dalverseny győztesének hirdettek. Vasárnap, május 18-án hivatalában fogadást ad részére Ausztria államelnöke, Werner Faymann, majd ezt követően az elnöki hivatal előtti téren óriási, élőben közvetített koncerten dicsőítik...!? [...]1. Az, aki magának ilyen azonosságot választ, az agyament. 2. Ha ilyen külsővel nyilvános dalversenyre jelentkezik, akkor provokál. 3. Akik egy ilyen lényt az európai nyilvánosság elé küldenek, azok elvetemültek. 4. Akik odaengedik, azok merényletet követnek el. 5. Egy ilyen lényt egy európai megmérettetés győzteseként tálalni, az véleményterrorizmus. 6. Ha egy állam egy ilyen lényt dicsőít, az állami szintű, obszécen véleményterrorizmus.” Forrás: <http://www.egipatrona.hu/mvsz/index.php/1734-kolbasz-pina#.U7MITE2KBMv>.

lelkiségi és kulturális központjaként”¹³ szolgáló Párbeszéd Háza¹⁴ is rendezett egy összejövetelet *Létezik-e szakállas nő?* címen – ám megfelelő szakértői részvétel nélkül a beszélgetésnek nem sikerült a laikus szociológia és a népi pszichológia szintje fölé keverednie.¹⁵

Mindebben persze – sajnos – nincs semmi meglepő. Takács Judit (2011) kutatásai alapján tipikusan kelet-európai jelenségnek tartja a meleg elleni nyilvános támadásokat és a kirekesztő kommunikációt. Ezekben az országokban, Magyarországot is beleértve, az intézményes társadalmi gyakorlat bátorítja, támogatja és megengedi a meleg elleni erőszak kifejezését. 2007-es kutatási eredmények szerint a megkérdezett LGBT emberek fele érezte magát diszkriminálnak a középiskolában, és egyharmaduk a munkahelyén (Takács et al. 2008). Egy további felmérés szerint (Takács–Szalma 2012) az LGBT személyek elfogadottsága a legmagasabb Dánia, Hollandia, Franciaország, Svédország és Belgium, a legalacsonyabb pedig Ukrajna, Oroszország, Románia, Horvátország, Litvánia, Észtország, Szlovákia és Magyarország esetében. A legfrissebb, elsősorban a romániai és a magyar helyzetet összehasonlító kutatásból (Takács–Szalma 2014) pedig az derül ki, hogy európai viszonylatban nagyjából hasonló helyen állunk, bár az összeurópai tendencia, azaz a nagyobb tolerancia irányába való elmozdulás azért nálunk is megfigyelhető; ez alól egyedül a homoszexuális párok közös örökbefogadási joga a kivétel, melyet a magyar és román lakosság jelentős része továbbra is mereven elutasít. A kilencvenes évek óta a leginkább a szomszédpreferenciák mutatója változott a magasabb tolerancia irányába.¹⁶

A diszkrimináció észlelése és átélése között nagyon fontos különbséget tenni. Ezt jól szemléltetik a 2009-es *Eurobarometer* felmérés eredményei,¹⁷ melyek szerint azokban az országokban, ahol a népesség szerint nem jellemző a LGBT csoportok elleni diszkrimináció, valójában nagyon kevesen ismernek személyesen ilyen csoporthoz tartozó tagot: Magyarországon például a válaszadók 11%-a számolt be arról, hogy van LGBT barátja vagy ismerőse, szemben az átlagos európai 38%-kal. Ez az adat sok mindenre rávilágíthat: mint azt Síklaki (2010) hangsúlyozza, a különböző (például különböző etnikumú) csoportok közti barátságok száma jó mutatója a tolerancia mértékének. A leginkább káros stratégia az előítéletek leküzdése szempontjából a kommunikáció kerülése. Síklaki – és Allport (1977) „kontaktelmélete” – szerint az előítéletek leküzdésének hatékony eszköze a kontaktus, a kommunikáció, mégpedig négy szinten: 1) tanulás a másik csoportról, 2) magatartásváltozás, 3) érzelmi kötődések kialakulása, 4) a saját csoport átértékelése; a továbbfejlesztett modell szerint (Síklaki 2010:295) az előítélet maximális csökkenéséhez a rekatégorizáció vezet, ami azonban nyitott gondolkodást

13 Forrás: http://www.jezsuita.hu/taxonomy/term/40?gclid=CjwKEAiAi52mBRDkq5bX0vq1-RQSJAAQ_7lGQSwrjIFb0lcqbCp16g3iT2e8BVORRDF8jULqDaA5DBoCwVHw_wcB

14 <http://parbeszedhaza.hu/>

15 Az összefoglaló – az est háziasszonyának szavaival – itt olvasható: http://www.talita.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1907%3Aconchita-arcarul-lefolyik-a-festek&catid=34%3Aittesmost&Itemid=58 – A beszámoló alapján az est résztvevői között egyetlen személy sem mutatott kellő felkészültséget a megbeszélni kívánt területen: Tornya Erika például látványosan összekeverte a relativizmus fogalmát egyrészt a toleranciával, másrészt a pluralizmussal, Koronkai Zoltán pedig nyitásképpen egy tudományosan nem megalapozható magyarázatot adott a homoszexualitás jelenségére. Az est harmadik szereplője, a moderátor pedig ebben az igen szerény terjedelmű írásban is megereszt két szolid homofób poént, ami csöppet sem segíti a szakértői kép kialakítását.

16 A szomszédpreferenciát mérő kérdőívek arra kérdezik rá, hogy a vizsgálati személy milyen mértékben utasítana el bizonyos, általában kisebbségi csoportokhoz tartozó szomszédot. A homoszexuális szomszédpreferencia 1990 és 2008 között Magyarországon jelentősen elmozdult a magasabb tolerancia irányába: az elutasítás mértéke 76,6%-os szintről 29,5%-os szintre csökkent (Takács–Szalma 2014:19).

17 Lásd: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_317_en.pdf

feltételez. Mindezek alapján az mondható, hogy minél inkább ismerünk személyesen stigmatizált embereket, annál jobban észleljük az ellenük irányuló megkülönböztetést. Romániában és Bulgáriában például a megkérdezettek nagyon alacsony szintűnek érzékelték az LGBT emberek ellen irányuló diszkriminációt, ugyanakkor arra a kérdésre, hogy elégedettek lennének-e egy LGBT vezetővel (képviselő, elnök stb.) az 1–10 terjedő skálán 3 körüli értékeket értek el az európai 6.5 átlaggal, illetve az északi országok 8.5-es átlagával szemben.¹⁸

Hazai kutatási eredményekből az is kiderült, hogy szexuális orientációjától függetlenül szinte mindenki egyetért azzal, hogy az LGBT-emberek elfogadottsága fordítottan arányos láthatóságukkal: aki csak privát körben vállalja fel LGBT-identitását, az elfogadottabb, mint aki például „nyilvánosan meleg”, ad absurdum még meleg felvonuláson is részt vesz; mindez a homofóbia elterjedtségét mutatja, hiszen a kutatás résztvevői fiatal, magasan kvalifikált emberek voltak, akik feltehetően az átlagnál nyitottabban közelítették e kérdést (ezért voltak hajlandóak részt venni a kutatásban), másfelől az LGBT emberek egy részét is internalizált homofóbia jellemezte, hiszen ők is magukévá tették – bizonyos mértékig – a heteronormativitást (Takács et al. 2012). Mindez egybevág más kutatások eredményeivel is (Síklaki 2010), melyek szintén azt mutatják, hogy a stigmatizált csoportok (például az afroamerikaiak) a rájuk vonatkozó sztereotípiákat akár még a fehéreknél is nagyobb mértékben vallják. A hazai kutatások arra is rámutattak, hogy a homoszexualitás megítélése rosszabb, ha „gender konfúzió” is kapcsolódik hozzá (tehát például a nőies férfi homoszexuálisok és a férfias leszbikusok megítélése rosszabb, mint a férfias meleg férfiaké illetve a nőies leszbikusoké); a legrosszabb mégis a transzneműek elfogadottsága. A továbbiakban a releváns (szóba jöhető) kategóriákat vizsgálom meg közelebbről.

MEGISMERÉS

Közhely, hogy leíró kategóriáink többé-kevésbé azonosak felismerő kategóriáinkkal, ezért legalábbis a leírt dolgok tekintetében erősen determinálják a leírtakra vonatkozó felismerésünket. Vagyis, a szerint tudjuk észleletünk egy adott objektumát például 'szakállas nő'-ként felismerni (kategorizálni), ha rendelkezünk a 'szakállas' illetve a 'nő' kategóriáival, és a konjunkció műveletére vonatkozó elméleti és gyakorlati ismeretekkel, vagyis azzal a felkészültséggel, hogy összetétel révén új, szintetikus fogalmakat vagyunk képesek alkotni. A kérdés mármost az, mit jelent rendelkezni egy kategóriával? Jelen probléma vonatkozásában elégséges az a viszonylag naiv elképzelés, hogy egy kategóriával akkor rendelkezünk, ha segítségével problémamentesen tudunk kategorizálni (felismerni). Ez a problémamentesség például abban is megmutatkozhat, hogy a kategóriákat hasonlóan használjuk, mint azon kommunikációs partnereink, akikkel valamely probléma kapcsán dolgunk támad; röviden: meg tudjuk magunkat értetni másokkal. Egy, ennél a felfogásnál kicsit szigorúbb előírás szerint, a kategorizációnak ellentmondásmentesnek is kell lennie, ami a mindennapi kommunikációban úgy mutatkozhat meg, hogy kategoriális rendszerünk érvényessége mellett érvelni is tudnunk kell, mi több, adott esetben keresztkérdésekre is válaszolnunk kell tudni.

¹⁸ További szemléletes adat, hogy a Gay Pride felvonulásán 2014-ben Bécsben több, mint 150.000-en vettek részt (2.4 millió bécsi és 8.5 millió osztrák közül), míg Varsóban csak 5000-en (2.4 millió varsói és 28 millió lengyel közül), Ljubljanában pedig körülbelül 1000-en (a 2.000.000 szlovén lakos közül). Tel Avivban 2015-ben 130.000 résztvevő volt a 8 millió izraeli polgár közül. Magyarországon csak 2013-as adat áll rendelkezésre: 10.000 résztvevőről (2.5 millió budapesti és 10.000.000 magyar közül). (Az egyes városok területére és lakosságára vonatkozó adatok fellelhetők az angol nyelvű Wikipédián, a látogatottsági adatok pedig – évszám szerint – megtalálhatók az egyes lokális rendezvények weboldalain.)

Ha például a nemek kategóriáit igyekszünk szemügyre venni (ami témánk szempontjából alighanem megkerülhetetlen feladat), akkor már e szemrevétel is a megismerés felé vezethet bennünket – de természetesen csak akkor, ha legalább elképzelni hajlandóak vagyunk jelenleg érvényesnek tekintett kategóriáink kép-lékenységét. Ha a nemekről egyszerűen kategóriaként beszélünk, akkor máris feltehetjük azt a kérdést, hogy honnan valók a kategóriáink, vagy, ha nyelvfilozófiát művelünk, ennek módosított változatát: hogyan (honnan) kerültek a nyelvbe a kategóriáink? Jelen tanulmány keretein belül csak néhány tipikus válasz felsorolására van lehetőség. Előre kell bocsátani, hogy bár a kategória kifejezés eredeti előfordulási helye a filozófiai diskurzus (lásd pl. Ryle 2009), itt most a kategóriákat a megismerés szempontjából tekintjük, így köznyelvi kifejezésként halmaz, típus, címke értelmében, s nem filozófiai vagy halmazelméleti szakkifejezésként értelmezzük.

1. Először is, egy kategóriát lehet prototípusként érteni: ha rendelkezünk a férfi prototípusával, akkor elvben bármely objektumra megadható, hogy milyen távolságra helyezkedik el ettől a prototípustól (ahol a „távolság” kifejezés csak annyit jelent, hogy a dolog mérhető). Természetesen vetődnek fel a prototípussal kapcsolatban azok a kérdések, hogy

- a. honnan származik maga a prototípus?
- b. mi vagy ki legitimálja prototípusként?
- c. állandó-e történetileg, kontextuálisan egy prototípus?
- d. ha nem állandó, akkor hogyan lehetséges egyáltalán a prototípusok azonosítása különböző lehet-séges világokban (nem számítva az azonos nevet)?

2. Másodsor: a kategóriát, pontosabban a kategória nevét (Russell és Frege nyomán) tekinthetjük rö-vidített leírásnak vagy leírások halmazának (Searle nyomán).¹⁹ Egy adott objektum tehát akkor tartozik a szóban forgó kategóriába, ha leírható azokkal a szemantikai elemekkel, melyek magát a kategóriát is konstituálják. Például Lajos akkor férfi, ha a 'férfi' kategóriát kifejtő leírás(ok) legalább nagy részben ille-nek Lajosra is. Természetesen vetődnek fel a leíráselméletekkel kapcsolatban olyan kérdések, hogy

- a. honnan származnak a leírások?
- b. melyek a (kategória-meghatározás szempontjából) döntő predikátumok?
- c. hogyan változnak történetileg egy azonos néven futó kategóriához tartozó leírások, és ki vagy mi legitimálja ezeket?

3. Harmadsor: a kategorizálást tekinthetjük deskriptív elemek nélküli (vagyis jelentéstulajdonítás nél-küli) referáló eszközöknek, mint azt Mill vagy Kripke (2007) teszi a tulajdonnevek és a természetes fajták (mint például a 'férfi') esetében.²⁰ Ez esetben csak arról van szó, hogy mindenféle szemantikai előfeltétel nélkül ágensek egy csoportja megtanulta, hogy bizonyos objektumokat bizonyos kategóriákba rendez. Ugyanakkor kérdéses, hogy

- a. hogyan történik ez a tanulás?
- b. mi a garancia a tanultak helyességére?

¹⁹ Mindhárom megközelítés kiváló összefoglalóját adja Kripke (2007).

²⁰ Ez az úgynevezett direkt referenciaelmélet történetileg is kiváló bemutatást kap Kripke hivatkozott művében.

- c. hogyan vizsgálható a referenciális lánc során a referálás aktusainak módosulása?
- d. rekonstruálható-e egyáltalán az eredeti kategorizálás?

4. Végül, negyedszer: mindenféle kategorizálással kapcsolatban felvethető a kérdés, hogy egy adott individuum vonatkozásában egy adott kategória mennyire rögzült. Egy klasszikus felfogás szerint például egy individuum *faja* rögzült kategória (szubsztancia vagy esszencia), míg egy társadalmi *szerep* nem rögzült (akcidencia): így egy individuum nem tud emberből nem-emberré, mondjuk gyilkos galócává válni anélkül, hogy ezzel önazonossága is megváltoznék, viszont például cipészből cukrásszá egyszerű pályamódosítással átválthatunk önazonosságunk elvesztése nélkül.

Az, hogy egy adott érvelésen belül a férfi/nő kategória a fentiek közül melyikhez tartozik döntő tényezőnek bizonyul a kategorizáció során (következményei pedig az esszencialista vagy a konstrukcionista elméletek).

A mindennapi kategorizálás azonban vélhetően nem a fenti, kissé elvont diskurzusok mentén zajlik, sőt, gyaníthatóan a köznapi nyelvhasználó ezeken a kérdéseken érthető okokból még csak nem is gondolkodik. Az alább következő kérdések azonban a mindennapi diskurzusokban is megjelennek, és kiválóan alkalmasak a kategorizálás tipikus módozatainak leírására. A példákat most kifejezetten a nemekkel kapcsolatos kategorizálás problémaköréből merítjük.²¹

1. A természetes kategorizálás hívei szerint a kategóriák *természetesek*. A természetes itt nem utal kizárólagosan a természettudományos leszármaztatásra. Sokkal inkább arról van szó, hogy a kategóriák természetességét vallók szerint ezek nem konstruáltak, hanem megismerésünktől és a kommunikációtól függetlenül eleve adottak: determináltak. Ez jelentheti:
 - a. A szűkebb értelemben vett természeti kategóriákat, vagyis egy kategória alá eső adottság fizikai, biológiai, kémiai meghatározottságát. Tipikusan ilyen a biológiai nem (*sex*) fogalma abban a diskurzusban, amely ezt az egyén és a társadalom intencióitól egyaránt független, az egyéni és társadalmi létehez képest *a priori* adottságként kezeli. Ez egyrészt önmagában, másrészt a heteronormativitással kapcsolatos érvelések szempontjából problémás. Önmagában azért problémás, mert a nemi meghatározás maga legalább háromféle biológiai (kromoszomális, hormonális és anatómiai) koncepció mentén történik, és ezek egyáltalán nem minden esetben felelnek meg például az [XY kromoszóma + férfi nemi hormonok + férfi(as) nemi megjelenés], illetve az [XX kromoszóma + női nemi hormonok + női(es) nemi megjelenés] kombinációknak. Ebből már a biológiai kategorizálás eseteiben is többféle következmény adódhat: egyrészt nem mondható, hogy a férfi/nő (biológiai) kategóriák együttesen kimerítik a tárgyalási univerzumot, mert sokan egyszerűen nincsenek benne egyik prototipikus nemi kategóriában sem. Anne Fausto-Sterling (1993; 2000), például öt biológiai nemet különböztet meg: férfi, nő, *herm* (valódi hermafrodita), *merm* és *ferm* (férfi illetve női pszeudohermafrodita). Az egyik lehetséges problémakezelés tehát a kategóriák kibővítése. Egy másik eljárás viszont a diszjunkt kategóriák²² létét megkérdőjelezve azt állítja, hogy

21 A kategorizálás az itt felsorolt taxonómia esetében sem filozófiai iskolákra, hanem a hétköznapi kommunikációra vonatkozik, ahol is a felsorolt elvek *valamelyike* – mint a véleményalkotást megalapozó előfeltevés – érvényesül.

22 Két vagy több kategória akkor tekinthető diszjunktak, ha nem található olyan objektum, amely mindkettő (mindhárom, stb.) kategóriába beleilleszthető. A 'kutya' és az 'ember' kategóriák például diszjunktak tekinthetőek, amennyiben nem találunk olyan objektumot, amely egyszerre kategorizálható kutyaként és emberként.

maga a biológiai nem (a *gender* pedig különösképpen) sokfokozatú dolog, tehát voltaképpen mindenki interszex: az is, aki magát férfiként vagy nőként definiálja (Morland 2009). A természeti kategóriák létezése melletti érveknek számítanak az előzők mellett azok az etológiából származó érvek, melyek a szexuális viselkedést vizsgálják a heteronormativitás alapján. A kutatások azonban módszertani szempontból félrevezetőek lehetnek, mint arra Hird (2009) rámutat: az állatvilágban korábban megfigyelt szexuális viselkedés heteronormativitása ugyanis nagyrészt annak köszönhető, hogy csak a reprodukció kontextusában lebonyolított aktusokat számították a kutatók szexuális viselkedésnek. Az újabb kutatások – melyek a maszturbációt és a homoszexuális, illetve a különböző fajok közti szexuális viselkedést is vizsgálták – azt mutatták, hogy a heteronormatív szexuális viselkedés egyáltalán nem kizárólagos. A homoszexualitással kapcsolatos természetes kategorizálás másik tipikus toposza a homoszexuális viselkedés eredetével, annak determináltságával foglalkozik (ilyen természetes determináló tényező lehet például a genetikai háttér, az agyi háttér és ezen belül a neuroendokrin elmélet (Clarke et al. 2010) illetve a korai nevelés elméletei.²³ A homoszexualitás ilyen természetes vagy esszencialista magyarázó elméleteinek retorikájára vonatkozó kritikára hamarosan visszatérünk.

- b. Természetes kategorizálásnak számít továbbá minden olyan elképzelés, amely a kategóriákat *a priori*, stabil, ontológiailag rögzült entitásoknak tekinti akár extra-, akár intramentális értelemben.²⁴ Az ilyen elképzelés mögött általában az a szemantikai elképzelés húzódik meg, hogy a nevek és jelöletük között közvetlen, elválaszthatatlan, eleve adott kapcsolat létezik, ezért például a 'férfi' mindig és minden körülmények között ugyanazt jelenti, pontosabban van egy eredeti jelentése, ami esetleg elkorcsosulhat. Ez az elmélet még a biológiai nemek kategorizálásának problémakörében is nélkülözi a szoros megfelelést a valósággal, a *gender* kategóriáival kapcsolatban pedig egyértelműen tarthatatlan. Ez a szemantikai elképzelés egyébként gyakran merül fel érvként például azzal kapcsolatban, hogy értelmes kifejezés-e egyáltalán az azonos neműek házassága, hiszen a házasság kifejezés maga egy férfi és egy nő egybekelésére utal, melynek célja közös gyermek(ek) vállalása. Ez egy viszonylag erős érv, és elvileg neutrális, mivel látszólag csak a kifejezés szemantikáját vizsgálja, és nem mond semmit annak referenciájáról, pláne nem esszencialisan. Azonban, mint arra Galeotti (2002) is rámutat, ez az érvelés csak akkor tartható, ha azt a nézetet képviseli valaki, hogy a kifejezések jelentése állandó, és a dolgok lényegét jelöli. A nyelvészek többsége szerint azonban a jelentések társadalmi konstrukciók s így a társadalommal együtt változnak. A szerző szerint tehát meg kell nézni, hogy a hasonló partneri, kapcsolati kifejezések (partner, barát, élettárs, szerető, viszony stb.) szemantikai tartalmához képest mit jelenthet ma a házasság, és ez kizárja-e az azonos neműek házassága összetett kifejezés értelmes voltát. A klasszikus, de ma is leggyakrabban hangoztatott definíció szerint a házasság egy férfi és egy nő társassága reprodukciós céllal. Csakhogy e definícióból

23 A korai nevelés elméletei a pszichológiában és az etológiában is a felnőttkori viselkedés gyermekkor folyamán történő elsajátítását hangsúlyozzák, e szerint a felnőtt viselkedése alapvetően a korai szakaszban felvett minták elsajátításaként értelmezhető.

24 Nagyon egyszerűen megfogalmazva: akkor számít egy idea extramentálisnak, ha létezése független a tudattól és önálló ontológiai realitásként tekintendő (mint a platóni ideák esetében). Intramentális idea alatt pedig – a kognitív tudományok kifejezésével – valamiféle mentális reprezentáció értendő, tehát olyan tudati elem, amely a megismerés vezérlésében is szerepet játszik. A naturalista kategorizáció szerint az ilyen intramentális ideák a prioriak, vagyis nem észlelés révén kerültek az elme tartalmi közé, hanem velünk születettek. Az a priori intramentális kategóriák tételezésével kapcsolatos diszkusszió legalább Kantig megy vissza.

kiszorulnak – többek között – a terméketlen párok, azok a párok, akiknek bár lehetne gyermekük, nem vállalnak, és ettől függetlenül élnek szexuális életet. Hovatovább a mesterséges megtermékenyítés lehetővé teszi – heteroszexuális pároknak is – hogy a szexuális életüktől függetlenül legyen gyermekük, a fogamzásgátlás pedig lehetővé teszi, hogy szexuális életüktől függetlenül ne legyen gyermekük. Vagyis a szexualitás és a reprodukció már nem szükségszerűen függ össze logikailag és pragmatikailag. Tehát a reprodukciós célt (ha ez a definíció része) szexualitástól, s így nemtől függetlenül is el lehet érni. Galeotti érvei mellé más megfigyeléseket is felsorakoztathatunk. A házasság fenti, klasszikus definíciója ezek szerint úgy, ahogy van, kizárná a középkorú vagy idősebb párok házasságát, ahol a gyermeknemzés fel sem merülhet a házasság céljaként, sőt olykor a szexualitás sem mérvadó.

- c. A (szükségszerűség értelmében vett) természetes kategorizálás egy további esete a kategóriák transzcendens alapításának elve. E (kissé zűrzavaros) nézet²⁵ szerint például a férfi és a nő mint *kategóriák* is isteni teremtmények, és gyakran hivatkoznak a Szentírás idevágó passzusaira,²⁶ mely szerint Isten az embert nőnek és férfinak teremtette. Itt a nyelv kategóriáinak és a nyelv referenciáinak végzetes egybeomlásáról van szó, de egyébként sem feltétlenül célszerű a Szentírást biológiai referenciakötetként tanulmányozni.²⁷ Mindazonáltal a teológiai érveket a teológiailag alátámasztott axiómákat elfogadó közösségnek nyilvánvalóan komolyan kell venni, és az e területen folytatott elmélyült párbeszéd fontos eredményekre vezethet.

A természetes kategorizálás alapállásából kiinduló diskurzusok közös jegye, hogy az őket magukba foglaló kategóriákat a hozzájuk rendelt elemek nem választhatják meg, vagyis az egyedek determináltak. Például sem a férfiak, sem a nők nem választhatják meg, hogy biológiailag férfiak vagy nők legyenek, s az erősebb determinista vélemények szerint mindez igaz lehet a nemi hovatarozás, illetve a szexuális orientáció esetére is. Magára a tárgyválasztásra ez nem érvényes, erre a kivételre alapozódik a természetes kategorizálás híveinek morális vagy moralizáló diskurzusa, mely szerint például egy homoszexuális ember bár nem tehet arról, hogy milyen nemű, és arról sem, hogy a saját neméhez vonzódik, megteheti, hogy e vonzalmának nem enged teret. Ennek a nézetnek sokféle problémával kell szembenéznie, melyek közül még csak nem is a nem-helyreállító műtétek) gyakorlata a legsúlyosabb, hanem egyrészt az interszex nemből születettek, másrészt a nyilvánvaló *genderváltások* és változások történeti és empirikus esetei.²⁸

25 E nézetet azért bátorkodtam kissé zűrzavarosnak nevezni, mert szemlátomást összekeveri a jelek jelöleteit (vagyis azokat az objektumokat, melyeket a jelek – szavaink például – megjelölnek) illetve magukat a jelölőket (reprezentációkat). Az efféle egybeomlás nyilvánvalóan szembe megy a legalább Arisztotelész Hermeneutikája óta képviselt, a tizenkilencedik század végén Frege által logikailag, Peirce által szemiotikailag is megalapozott megkülönböztetéssel, illetve a nyelvi jelek önkényességének szintén Arisztotelész óta fennálló tradíciójával, melyet a modern nyelvtudomány is maradéktalanul elfogad. – Lásd pl. a katolikus hitvédelemmel foglalkozó karizmatikus.hu oldalon a *gender* témakörben készített prezentációt, ahol a teológiainak vélt szokásos érvek legtöbbször felvonultatják: http://www.karizmatikus.hu/images/stories/docs/Gender_ferfi_no.pdf

26 Teremtés Könyve 1:27

27 Arról, hogy nem „célszerű a Szentírást biológiai referenciakötetként tanulmányozni, egyébként már viszonylag korán értekezett például Szent Ágoston A keresztény tanításról című művében, vagy – hogy egy ismertebb példát is megemlítsünk – Spinoza Tractatus Politico-Philosophicus.

28 Nem lehet e tanulmány célja a *gender* változásainak történetét bemutatni, de szinte bármely tetszőleges, időben és/vagy térben eléggé elkülönült társadalmi állapot összehasonlítása megmutatja, hogy egészen mást tekintettek és tekintenek például férfinak 2000 évvel ezelőtt és ma; nem is szólva például a japán és az amerikai nőfogalom különbségeiről. Az ilyen jellegű kulturális különbségek felfedezése egyébként nem új keletű, részletesen tárgyal közülük többet például Descartes is az Értekezés a módszerről című művében.

Kommunikációs szempontból egyébként érdekes, hogy a természetes kategóriák tanának retorikájával egyaránt lehetőség kínálkozik a kisebbségek védelmére és támadására. Ha azt mondjuk, hogy a természetes kategóriák az egyének döntésétől függetlenül érvényesek, akkor ez igaz a kisebbségekre is, tehát ők kisebbségi létük miatt semmiféle módon nem diszkriminálhatóak. Másfelől ugyanez a retorika képes a betegség, a természetellenesség és az abnormalitás terminusaiban megfogalmazni a kisebbségi (ritkább) típusok különbözőségeit. Mindazonáltal egy egyszerű példával könnyen szemléltethető, hogy a természetesnek gondolt kategorizálás többnyire egyszerű megszokáson alapul.

Conchita Wurst esetében például számos tollforgatónk megemlékezett arról, hogy a szakáll egy nőn mennyire természetellenes és talán pont ezért visszataszító. Nos, ha a természetes (a mesterséges ellentéte értelemben) beavatkozás-mentességet jelent, akkor egy simára borotvált férfiarc pontosan ugyanennyire természetellenes, hiszen a szakáll egy bizonyos kor után a férfiak esetében természetes módon nő, és csakis természetellenes módon (mesterségesen) tüntethető el. Egy nő esetében a szakáll természetes módon nem nő, és csakis természetellenesen (mesterségesen) „növeszthető”. Logikailag tehát nincs semmi különbség a férfiak borotválkozása és a nők szakáll-ragasztása között a természetesség szempontjából. A különbség egyedül a megszokottságon múlik.

2. A kategorizálások második főcsoportját jobb híján pszichológiai vagy szubjektív kategorizálásnak nevezhetjük. Itt világosan meg kell különböztetni egymástól a szubjektív kétféle értelmét. Az első (viszonylag könnyen belátható) értelem szerint minden megértés valamilyen szubjektumnak a megértése attól függetlenül, hogy a megértés kategóriái hogyan kerültek a megismerés kontextusába (*a priori*ként, közvetlen tapasztalatként, tanultként stb.). Ebben az értelemben valóban minden kategorizálás pszichológiai – csak épp ezzel semmit nem mondtunk azon kívül, hogy mindig *valaki* kategorizál. A másik értelem szerint viszont minden kategorizáció tulajdonképpen a szubjektum kivetítése, vagy – mint például Mill (2002) hangsúlyozza – a szubjektum (nem feltétlenül tudatosult) érdekeinek felel meg. A mi szempontunkból csak e második kategorizációs hiedelem az érdekes, mivel azt mondja, hogy maguknak a kategóriáknak a forrása az individuális psziché. E szerint tehát például a férfi kategóriát is mindenki saját magának „rakja össze”, és *legalábbis lehetséges*, hogy mindenki mást ért alatta. Nagyon nyomós nyelvészeti, logikai és kommunikációs érvek szólnak a mellett, hogy – talán leginkább a kategorizálással kapcsolatban – ez a nézet tarthatatlan. Ezek közül talán a legjelentősebb Wittgensteinnek (1998) a privát nyelvek lehetetlenségével kapcsolatos, kifejezetten kommunikációs szempontú, de logikailag megalapozott érve.

Mindazonáltal a pszichologizáló diskurzus témánk szempontjából igen jelentős, hiszen a természetes kategorizálástól eltérően ebben a diskurzusban már megjelenik az egyén felelőssége és szabad választása. Kommunikációs szempontból azonban a szubjektív diskurzus is kettős retorikára ad lehetőséget, mivel egyrészt lehetővé teszi a kisebbségi identitások morális (szabad választáson alapuló) bűnként való kategorizálását, másrészt ezzel elvégzi a többségi identitáskategóriák természetesként való kezelését. Így a hagyományos férfi/nő kategóriák pusztán több ember által viselt vagy átélt *szubjektív* kategóriák, ez azonban – legalábbis egy plurális demokráciában – semmiféle alapot nem szolgáltat kitüntettként való tételezésükre.

A kategorizálás harmadik közönséges módja a szimbolikus vagy társadalmi kategorizálás, mely a *gender*

kategóriáira egyértelműen kiterjed, a radikálisabb teoretikusok, például Judith Butler (1990, 1993) szerint azonban a biológiai nemre (*sex*), sőt Foucault (1999) szerint, magára a szexuális viselkedésre is jellemző. Az ilyen szimbolikus kategorizálás azt állítja az elemzett kategóriákról, hogy azok pusztán társadalmi konstrukciók, valamilyen megállapodás eredményei, s ezért – egy másik konstrukciós eljárással – akár meg is változtathatók. Ontológiai értelemben azt kell mondanunk, hogy az ilyen kategorizáció esetében – mint az például Peirce szimbolikus jeleinek esetében is történik²⁹ – nincs semmi a kategorizációban, ami a társadalmi szférához képest transzcendál. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi jelek szimbolikus fajtáit mi, emberek konstituáljuk, nem valami hozzánk képest külső – természeti vagy transzcendens – törvényszerűség.

Ami a biológiai nemet illeti, a sztenderd kategóriák (férfi, nő) nem kimerítő volta (lásd: az interszex állapotokat), valamint a sztenderd kategóriák inhomogenitása (kromoszomális, hormonális és fenotípusos tényezők esetleges össze nem illése) és a nemi átalakító műtétek lehetősége és gyakorlata egyaránt a biológiai nem kontextusfüggőségének tematizálhatóságára utal. Ez pedig azt mutatja, hogy bár maga a biológiai architektúra természetesen genetikailag kódolt, a férfi/nő megkülönböztetés még a biológiai nem (*sex*) vonatkozásában sem kizárólagosan természettudományos kategorizálás mentén zajlik, hanem legalább részben társadalmi konstrukció.

Ami a társadalmi nemet (*gender*) illeti, ez eleve társadalmi konstrukcióként van elgondolva (épp ezért azok, akik szerint a női és férfi szerepek is természettől valók a fentebb felsorolt bármely értelemben, magának a *gender* kategóriának a létjogosultságát vonják kétségbe). A transzvesztiták, különösen az olyan kettős *gender* csavarral dolgozók,³⁰ mint Conchita Wurst, radikálisan felhívják a figyelmet a *gender* kontextusfüggőségére, hiszen nem csak arra mutatnak rá, hogy a biológiai nőt egy férfi is imitálhatja, hanem a női *gender* eljátszhatóságát is megmutatják. Továbbá arra is rámutat, hogy maguk a nők is „csak” eljátsszák a nőt (a transzvesztita általában nem természetes, hanem nőt játszó nőt, dívát imitál). A transzvesztita – mutat rá Butler (1990) – azonban egy másik dichotómia, a kívül-belül dichotómiájának furcsaságaira is rámutat, hiszen felfogható úgy is, hogy belül férfi, de kívül nő (itt a női ruháról van szó a férfi testén), de fordítva is, belül nőként, de kívül férfiként (nőies vagy női lelkű de férfi külsejű emberként). A nemi szerepek eljátszását (nemi performativitás) azonban Butler nem pszichológiai kategóriaként érti, hanem társadalmilag elsajátított, sokszor még csak nem is tudatos szerepként.

A szexuális orientációra vonatkozó kategorizálásról Foucault írja le, hogy a homoszexualitás és általában a nemi élet nem minden korban számított személyiségalakító, identifikációs tényezőnek. Jellegzetesen 19. századi fejlemény, hogy egy ember szexualitása immár jellemének meghatározó eleme, személyiségének minden ízében jelen van. Korábban például a homoszexualitás csak egy volt a „kicsapongó nemi élet” lehetőségei közül. Természetesen magának a homoszexuális, leszbikus stb. identitások kialakulásának, valamint az azonos identitású csoportok (szubkultúrák) kialakulásának is története van: ezek nem maguktól értetődő módon léteznek

²⁹ Peirce szimbolikus jelei egyezményesek, vagyis társadalmi konstruktumok, szemben például a természeti törvények által (is) determinált indexekkel, vagy a strukturális analógián alapuló (logikai) ikonokkal (Demeter 2014).

³⁰ A kettős *gender* csavar fogalma itt arra utal, hogy – köznapi nyelvhasználattal leírva – Conchita egyrészt férfiként női ruhába öltözik és női sminket használ, miközben nőként szakállat visel. Tehát egyszerre nőies férfi és férfias nő, ami direkt módon utal a nemi reprezentációk radikális variabilitására.

minden korban, kultúrában, és különösen nem azonos módon. Elég egyetlen példát említeni (Almaguer 1993): kulturális antropológusok azt találták, hogy a nyugat-európai és amerikai, szexualitásra vonatkozó kategóriák nem minden esetben alkalmazhatók a latin-amerikai kontextusban. Például, ha a Freud féle dichotómiát vesszük (szexuális tárgy/szexuális szándék), akkor nyugaton a homoszexualitás a szexuális tárgy nemével kapcsolatos, míg a *chicano* kultúrában (az Egyesült Államokban élő mexikói kisebbségi szubkultúrában) a szexuális szándékra vonatkozik, akármilyen nemű is legyen a vágy tárgya. A *chicano* kultúrában a szexualitást kategorizáló fő tengely szerepekre és szervekre vonatkozik, és az aktív/passzív kategóriákkal dolgozik. A latin homoszexuálisok világa így *activos* és *pasivos* kategóriákra oszlik. A latin kultúrában csak a *pasivos* a stigmatizált homoszexuális, mert alárendelt, feminin szerepet játszik. Ezzel szemben az *activos* egyáltalán nem stigmatizált, voltaképpen nem is létezik rá külön kategória (semmiképp nem feleltethető meg a 'gay' vagy 'meleg' kategóriának). Tulajdonképpen egyszerű férfi kategóriába tartozik, mert szerepét és eljárás módját tekintve ugyanazt az aktust hajtja végre, mint heteroszexuális társai. Sőt, a sok skalpot gyűjtő homoszexuális *activo* ugyanolyan presztízsre tehet szert társai körében, mint egy heteroszexuális nőfaló.³¹

A szimbolikus vagy társadalmi kategorizálás kapcsán felvethető (és nagyon tipikus) kommunikációs szempontú kérdés a nyilvánosság problémájára vonatkozik. A betegség toposzához hasonlóan a nyilvános/privát dichotómia használata is felhasználható az elfogadás és a kirekesztés argumentációjaként egyaránt. A 'homoszexualitás magánügy' állítást például fel lehet használni úgy is, hogy azt értem alatta: senkinek semmi beleszólása, hogy kinek milyen a szexuális orientációja, ezért ez semmiképp nem diszkriminálható. Ugyanezt az állítást azonban úgy is lehet érteni, hogy a homoszexualitás *kizárólag* magánügy, tehát nyilvánosan nem is vállalható. Ezen a finom különbségen alapul a *de facto* tolerancia és a szimbolikus tolerancia közti eltérés megmutatása. A tolerancia annak a jognak a biztosítása, hogy egy egyén vagy közösség nyilvános helyen kifejezhesse kultúráját és/vagy identitását. E tekintetben a tolerancia kiszélesítése annak a nyilvános szférának a kiszélesítése, ahol ez az identitás felvállalható. Galeotti (2002) példája a homoszexuálisok belépésének kérdése a hadseregbe. A „senki sem kérdezi, senki sem mondja el” elv³² érvényesülése *de facto* toleranciát jelent, azonban egy elnyomott kisebbség számára ez kevés, mert tulajdonképpen nem vállalhatja identitását. Ez tényszerűen toleráns, azonban nélkülözi a szimbolikus toleranciát, amely a különbség *elfogadására* utalna. Az elfogadás társadalmi megértést is jelent, ehhez pedig az is szükséges, hogy a *de facto* toleranciával szemben nem csak szemet hunyunk a különbségek felett, hanem mérlegeljük, értékeljük és megértene igyekszünk azokat. A szimbolikus tolerancia ebben a politikai kontextusban magában foglalja azt is, hogy a megértett viselkedés, identitás, kultúra inherens, normális része a befogadó nyílt társadalomnak. Ez ugyanakkor együtt jár az addig normának tekintett többségi koncepciók revíziójával is. Erre a legjobb példa az azonos neműek házassága, amely csak akkor lenne a heteroszexuális párokéval egyező intézmény, ha az öröklés, örökbefogadás stb. jogait ugyanúgy megkapnák, mint a heteroszexuális párok: vagyis valódi társadalmi befogadás történne. Ez azonban maga után vonná a család eddig normatívnak tartott fogalmának revízióját. Ahhoz ugyanis a család új fogalmára volna szükség, hogy

31 Egy további, szemantikai stigmatizációt mutató példa a „*puta*” illetve „*puto*” kifejezések. A nőnemű változat a spanyol nyelvű kultúrában női prostituáltat jelent, és nagyon erősen stigmatizáló kifejezés. A hímnemű alak azonban nem férfi prostituáltat, hanem passzív homoszexuális férfit jelent, és szintén erősen stigmatizáló. Ez a kifejezés is mutatja, hogy maga a (szexuális és egyéb) passzivitás az, ami stigmatizált, nem pedig a szexuális orientáció maga.

32 „*No one asks, no one tells*” – Clinton szlogenje mint megoldási javaslat a problémára.

abban az azonos neműek házasságai kapcsolata igazolt és értelmes legyen. Galeotti (2002) szerint a megismerésen és elismerésen alapuló tolerancia azt is jelenti tehát, hogy a többségi társadalmi szférának vissza kell húzódnia és olykor újra kell formálódnia, hogy az újonnan befogadott identitásoknak helyet adjon.

Szintén a szimbolikus tolerancia meg nem valósultságának tudható be, hogy még a látszatra toleráns társadalmakban is, ahol nem lehet szexuális orientáció alapon diszkriminálni, magas rangú homoszexuálisok (például politikusok) rendszerint titkolni kényszerülnek szexuális orientációjukat. Ha homoszexualitásuk kiderül, ez veszélyeztetheti karrierjüket. De még a nagyon toleráns országokban, ahol a homoszexualitás felvállalható, létezik olyan diszkrimináció, ami a nyilvános és a magánszféra demarkációjára utal. Míg heteroszexuális politikusok gyakran vannak fotózva párjuk, gyerekeik, családjuk körében, a homoszexuálisokról ez nem mondható el (Galeotti itt Olaszországot említi példaként). A liberális tolerancia elve alapján tehát a homoszexuálisokat csak mint deszexualizált személyeket illetik meg a heteroszexuálisokéhoz hasonló jogok. Mivel deszexualizáltként csak akkor lesznek tolerálva, ha szexualitásuk nincs tematizálva, a megismerő tolerancia elve itt nem is érvényesülhet, hiszen amit titkolnak, azt nem lehet megismerni.

A nem támogatott viselkedés vagy eszme magánügyként való kategorizálása egyébként nem korlátozódik a szexualitás témakörére, elég csak a nem is túl régen divatos „a vallás magánügy” szállóigére és ennek kétélűségére gondolni. A privátságra hivatkozás ezért kitűnően alkalmas a nyilvánosságból való kiszorítás, a kommunikációból való kiközösítés (*excommunicatio*) eszközként szolgálni.

A természetes, pszichológiai és társadalmi származtatású kategóriák kapcsán megállapítható egy további, kommunikációs szempontból alapvető feltételezés: míg a természetes kategóriák közösségét (antropológiánk okán) előfeltételezzük, a pszichésen vagy társadalmilag kiérlelt kategóriák közösségét (kommunikatív) meg kell teremtenünk. Nyilvánvaló, hogy az alapvető probléma itt azzal kapcsolatos, hogy egy adott kategóriát a kommunikációban résztvevők honnan származtatnak (a természetes származtatás bármely típusának képviselői ugyanis gyakran tesznek úgy, mint ha nem lenne mit megvitatni).

Végül érdemes néhány szót szólni egy negyedik típusú kategorizálásról, ami voltaképpen a kategóriák nélküli kategorizálás mellett száll síkra. Jelen témánk szempontjából a hasonló elvből kiinduló *queer* elméletek a legmeghatározóbbak, de voltaképpen minden, az „*I don't like labels*” kijelentést zászlajára tűző elmélet vagy mozgalom ide sorolható.³³ Ellentétben az eddig felsorolt megközelítésmódokkal, melyeknél – a természetes kategorizáció teoretikusait kivéve – a megismeréshez vezető út a kategóriamódosítás, a kategóriakészlet bővítése vagy épp a rekategorizáció felé konvergál, a *queer* elméletek sokkal inkább a dekategoriációban, vagyis a kategóriák eltörlésében érdekeltek. Maga a kategória a *queer* elméletek diskurzusában megkövesedett sztereotípiát jelent, Jagose (2003) szerint maga a *queer* kifejezés is egy identitáskategorizálást megkerülő/elkerülő, leszűkítés-ellenes predikátum. A *queer* ellenáll a meghatározásoknak: nem egyszerűen még nem szilárdult meg a jelentése, hanem lényegi pontja a rugalmas meghatározhatatlanság. MacCormack (2009) ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy az identitás tagadása maga is identitás, ezért Foucault-val egyetértésben azt mondja, hogy nem az identitást kell megerősíteni, hanem a nem-identitást (az identitás tagadását: a besorolhatatlan-

³³ Mindkét irányzat tulajdonképpen magát a kategorizálást támadja, illetve érzi feleslegesnek. A kilencvenes évek óta egyre népszerűbb *queer* elméletek irodalma jelenleg már olyan kiterjedt, hogy a pusztán bevezetés is túlterjedne a tanulmány keretein. Lásd még pl. Jagose 2003.

ságot). A meleg felszabadítási mozgalmak egyébként épp ezért sokszor vádként fogalmazzák meg, hogy a kategóriákat radikálisan kétségbevonó *queer* elmélet veszélyezteti a kiharcolt stabil identitásokkal járó jogokat. Maga az identitásprobléma tehát kommunikációs problémaként jelenik meg, mégpedig az asszimiláció/külön identitás dialektikája mentén. Politikailag mindez azt a kérdést veti fel, hogy az empirikusan és számszerűen kisebbségben lévő csoportoknak vajon az asszimiláció és a megkülönböztethetlenség, vagy a világosan elhatárolható külön identitás rögzítése szolgálja-e jobban az érdekeit, s miként kell mindezeknek a nyelvpolitikában is kifejeződnie.

Az asszimilációpárti retorika történetileg is megelőzi az identitáspárti koncepciókat. A korai homofil mozgalmak retorikájukban a „nem ártanak senkinek” toposzát alkalmazzák, valamint híres homoszexuálisokat sorolnak fel (mindkettő létező retorika ma is). A homoszexualitást genetikusnak (előre adottnak) tételezik, egyfajta köztes, harmadik nemként: gyakori reprezentációs mód a férfi testben sorvadozó női lélek képe. A chicagói Emberi Jogi Társaság (1914) az első amerikai homofil szervezet, a homoszexualitást veleszületett mentális és pszichés abnormalitásnak tekintette (Jagose 2003). A radikálisan asszimilációpárti homofil mozgalmak retorikája szerint tehát a homoszexuálisok olyanok, mint bárki más, kivéve szexualitásukat – az pedig úgyis a magánszféra része. A homofil mozgalmak minden kétséget kizáróan úgy értették a szexualitás magánügy jellegét, hogy azt – legalábbis a homoszexuálisok esetében – titkolni kell. A homofil mozgalmak tehát a társadalomtól toleranciát vártak, a másságot pedig veleszületett defektusnak tekintették, amiért az alanyok inkább szánalmat érdemelnek, mint üldöztetést. Az identitáspárti retorika ezzel szemben épp azt szorgalmazta, hogy jöjjenek létre meleg és leszbikus identitások, stabil szubkultúrák. Míg tehát a homofil mozgalmak az asszimilációért dolgoztak, a meleg felszabadítási mozgalom nem akart láthatatlanná válni, hanem egy határozott identitás felvállalása mellett tette le a voksot – még akkor is, ha ezt a többségi társadalom rossz szemmel nézte. Nem az volt a cél tehát, hogy nézzék el a különbözőségét, hanem ezt büszkén szerette volna felvállalni. Lázadtak a homoszexualitást patologizáló orvosi véleményekkel szemben, a homoszexualitás nyílt felvállalását hirdették (szemben azzal a ma is sokszor hangoztatott véleménnyel, hogy „tőlem azt csinál amit akar, csak én ne lás-sam”). Míg a – meleg és leszbikusok által elnyomóként érzékelt – többségi társadalomban gyakran hallották a „homoszexualitás magánügy” kijelentést – amivel legtöbbször azt üzenték, hogy *csináljunk úgy, mintha nem tudnánk róla* –, a felszabadítási mozgalom szerint a homoszexualitás nem magánügy, legalábbis nem jobban, mint a heteroszexualitás (Jagose 2003).

A *queer* elméletek a dekatégorizáció eszközével valójában az identitás/asszimiláció dialektikájából igyekeznek megszabadulni, hiszen a *queerség* semmiképp nem tekinthető asszimilációnak a heteronormativitással szembeni önmeghatározása miatt, azonban radikálisan identitásellenes és szándékoltan megragadhatatlan volta miatt identitásalkotásra sem tűnik alkalmasnak. Dialektikusan kifejezve: ha a tézis az asszimiláció, akkor az antitézis az elkülönült identitás. Ez esetben a szintézist a *queer* elméletek jelenthetik egy tautológia formájában: *I am who I am* (vagyok, aki vagyok).

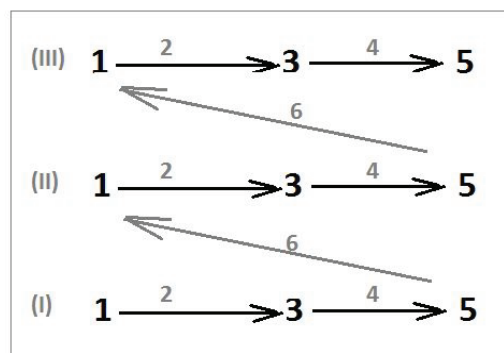
A fentiek alapján megkockáztatható, hogy maga a társadalmi rekatégorizáció (vázlatosan) a következő állomások szerint halad:

1. A stabil kategóriák szintje. A szintnek megfelelő ismeretelméleti státusz: felismerés *a priori* kategóriákkal.

A megismerő társadalmi rendszert a jelenségek és a sikeres felismerések egyensúlya jellemzi. A rendszer stabil.

2. A stabil kategóriák problémássá válásának szintje. Az ismeretelméleti státusz a pusztá felismerésektől elmozdul a megismerés felé. A megismerő rendszeren belül megjelennek a problematikus/sikertelen felismerések, ezzel együtt csökken a stabilitás.
3. A stabil kategóriák megtartása mellett a rendszer rekonfigurációja figyelhető meg. Az ismeretelméleti státuszra jellemző, hogy a fő problémává a megismerés válik. A rendszer növel(het)ji a kategóriák és/vagy az alájuk tartozó alkategóriák számát, a taxonómia komplexebbé válik, a kategóriák értelmezési tartománya kiszélesedhet. A rendszer stabilizálódhat.
4. Mindazonáltal előfordulhat, hogy a rekonfiguráció képtelen problémamentessé tenni az identifikációkat. Az ismeretelméleti státuszra az apória, a felismerési képtelenség felismerése jellemző. A kategoriális rendszer lebomlik vagy eltűnik, a taxonómia szélsőségesen egyszerűsödik (dekategorizáció).
5. A dekategorizáció a címkék megszüntetésével a felismerés és a megismerés szükségletességét teremti meg. Az ismeretelméleti státusz az elismerés, ahol a megkülönböztetés (vagyis a felismerés és a megismerés) se nem lehetséges, se nem szükséges. Ez – a felismerési és megismerési igény elnyomása mellett – egyensúlyi állapotot teremthet. Az állapot mindaddig fenntartható, amíg a distinkciók hiánya nem okoz problémákat.
6. Ha az előző (5.) szinten az identifikáció hiányából fakadó problémák lépnek fel, akkor a rendszer szükségszerűen kategorizálni szeretne (csak hogy: nincsenek kategóriái). Ekkor akár progresszív (kísérletező), akár regresszív (restaurációs) módszerrel elindíthatja a rendszert a kategorizáció irányába. Dinamikailag egyre kevésbé problematikus kategóriák jönnek létre, míg a rendszer visszaáll az első stádiumra, de egy másik evolúciós szinten (a komplexitás más szintjén).

A rekatégorizáció dialektikája

ELISMERÉS

Maga az „elismerés” kifejezés az „elismer” igéből származik, mely az értelmező szótár szerint az alábbiakat jelenti:³⁴

³⁴ Forrás: Juhász József és mtsai: Magyar Értelmező Kéziszótár, Akadémiai Kiadó 1972:285. – Mivel az irodalom legnagyobb részt

1. Igazságként vagy tényként elfogad valamit és azt ki is nyilvánítja,
2. valaminek az érvényességét, jogszerűségét hivatalosan elfogadja,
3. értéknek elfogad és aszerint megbecsül valakit, valamit,
4. valaminek elfogad, ilyen minőségben tudomásul vesz valakit, valamit.

A fenti meghatározásokból talán világos, hogy az elismerés mindenképpen több, mint a felismerés és a megismerés, mégpedig a kommunikatív többlet értelmében: míg a felismerés és a megismerés elvben lehet privát aktus, az elismerés minden esetben kommunikációt is jelent. A következőkben a mellett fogok érvelni, hogy az elismerés a tolerancia evolúciójának legmagasabb foka, sőt, szigorú értelemben már nem is csupán tolerancia. Ennek belátásához azonban előbb röviden elemeznünk kell a tolerancia kifejezés logikai szerkezetét, illetve történetileg át kell tekintenünk a tolerancia fajtáit.

A UNESCO fennállásának 50. évfordulóján (1995. november 16-án) fogadtak el egy állásfoglalást a tolerancia alapelveiről (*Declaration of Principles on Tolerance*),³⁵ mely szerint „*tolerance is neither indulgence nor indifference but rather, represents respect for and appreciation of the rich variety of world cultures*” (a tolerancia se nem engedékenység, se nem közöny, sokkal inkább a világ kultúráinak gazdag változatossága iránti tisztelet és elismerés). Ez az értelmezés persze ellentmond a tolerancia kifejezés szótári jelentésének, mert ez a legtöbb európai nyelvben elnézést, türelmet, eltűrést, illetve a normától való elviselhető távolságot jelenti. Maga a belenyugodni valamibe, eltűrni, elviselni valamit jelentésű latin *tolerare* kifejezés általában olyan dolgoknak a feltételes elfogadására utal, amit egyébként negatívnak tartunk, de nem tudjuk, vagy nem akarjuk tiltani/büntetni (Araújo 2008). Mindezt logikailag is szabatosan megfogalmazva úgy foglalhatjuk össze, hogy ha A azt hiszi, hogy p , B pedig azt hiszi, hogy q , és p és q nem lehet egyszerre igaz (helyes, szép, méltó, üdvös, érnyes: értékes), akkor A tolerálja B-t, ha nem akarja büntetni azért, mert szerinte q , miközben A szerint q hamis (ahogy az már A szerint q és $\neg q$ -ból következik).

Ebből adódóan a tolerancia fogalmát meg kell különböztetni egyfelől a pluralizmustól, mely esetében felteszem a másik, az enyémtől eltérő vélemény lehetséges igaz voltát. Vagyis A pluralista, ha – a fenti példa alapján – nem zárja ki, hogy p és q egyszerre igaz (helyes, szép, méltó, üdvös: értékes), tehát A hiszi, hogy p , B hiszi, hogy q , de A nem hiszi, hogy $p \vee q$ (miközben lehet, hogy q igaz voltáról nincs meggyőződve). Másfelől a toleranciát meg kell különböztetni a relativizmustól is, mely szerint p és q a maga módján, külön-külön lehet igaz, és nem csak azt tehető fel, hogy A szempontjából q hamis, de B szempontjából igaz, hanem A azt is elismeri, hogy – noha szerinte p igaz – B szempontjából p hamis. Végül, a tolerancia nem azonos a szkepticizmussal sem, mert a szkepszis szerint sem p , sem q nem igaz, illetve nem tudhatjuk, hogy igaz-e. A pluralizmus, a relativizmus és a szkepticizmus tehát nem ítéli meg negatívan a másik véleményt, a tolerancia esetében azonban a tolerált nézetet negatív ítélet alá vonjuk (ha pozitívnak gondolnánk, akkor nem tolerálnánk, hanem osztanánk,

angolszász területről származik, így a „*recognition*” ige elemzése is elvárható lenne. Azonban épp a „*recognition*” esetében azt látjuk, hogy az megismerést, felismerést és elismerést is jelent, tehát nem teszi lehetővé az ebben a tanulmányban érvényesíteni kívánt analitikus elvek kifejtését. Természetesen a jelentések szintjén – de nem a reprezentáció szintjén – ezt a különbségtételt az ebben a tanulmányban is hivatkozott irodalom bőségesen alátámasztja.

35 Forrás: http://www.unesco.org/webworld/peace_library/UNESCO/HRIGHTS/124-129.HTM (Letöltve: 2015-09-18).

bátorítanánk stb.). Mindazonáltal egyértelműnek látszik, hogy a fenti fogalmaknak erős kapcsolata van a tolerancia fogalmával, sőt valószínűsíthető a köztük fennálló pozitív korreláció – ahogy például Gordon Graham (1996) szerint hasonló korreláció áll fenn az abszolutizmus, az objektivizmus és a kultúrák összemérhetetlenségének tagadása között. Mindenesetre egy pluralista társadalomban valószínűbb az értékrelativizmus, mint egy monolitikusban,³⁶ és a tolerancia szintje is feltétlenül magasabb. Az együtt járás azonban nem biztos, hogy ok-okozati jellegű, hiszen egyfelől igaz, hogy a tolerancia a plurális demokráciák létrejöttének előfeltétele lehet, másfelől az is igaz, hogy a tolerancia ideája gyakran a plurális társadalom *de facto* jelenségének következtében jelenik meg mint a békés együttélés szükségszerű feltétele.

King (1998) a szemantikai mező más terminusait is megemlíti, mint az intolerancia, a közömbösség vagy az opportunizmus. Moore pedig a toleranciát bizonyos esetekben tulajdonképpen gyávaságnak vagy a vita elleni kifogásnak tekinti (Wolff–Moore–Marcuse 1965). Szerinte a mindent elfogadó tolerancia és az egyedüli igazság elmélete között van a helyes út. Vitás esetekben racionális, tudományos, szekuláris módszerekkel kell dönteni, a toleranciának ezért szerinte kizárólag tesztelhető, ellenőrizhető ideákra kell kiterjednie.

Másrészről tolerancia csak ott lehetséges, ahol lehetséges a kritika és a tiltás/megakadályozás. Olyan dolgokat, melyeket nem tudunk kritizálni vagy megakadályozni, tolerálni sem tudunk: nem tudjuk tolerálni azt, ami fölött nincs hatalmunk. Vagyis tolerancia csak ott lehetséges, ahol elvileg lehetnénk intoleránsak is. Ide kívánczok King (1998:9) megjegyzése, mely szerint tulajdonképpen a tolerancia hatalma ugyanaz, mint az intoleranciáé: akit toleranciával ruházunk fel, azt egyúttal intoleranciával is felruházzuk. Tehát ha el akarjuk venni az intolerancia lehetőségét, egyúttal a toleranciáét is el kell venni.

A fentiekből kiindulva Forst (2013) hat feltételt állít a toleráns ágens elé. P toleráns R-el szemben, ha:

- i. P tudatában van R hiedelmeinek és/vagy gyakorlatának;
- ii. P hibásnak, ártalmasnak, tévesnek, veszélyesnek stb. tartja R hiedelmeit és/vagy gyakorlatát;
- iii. P komolyan és őszintén szeretné kritizálni vagy megváltoztatni R hiedelmét vagy gyakorlatát (vagyis ami egyáltalán nem érdekel minket, azzal szemben toleránsak sem lehetünk);
- iv. P-nek lehetősége lenne kritizálni vagy megváltoztatni R hiedelmeit vagy gyakorlatát;
- v. P ezt a kritikát nem gyakorolja, a változtatás érdekében nem lép fel, mert úgy véli, R szabadon megválaszthatja, miként vélekedik és miként cselekszik. Ennek a korlátozásnak a neve tolerancia.
- vi. A fenti korlátozás önkéntesen történik.

A tolerancia aktusának logikai szerkezetének vizsgálata után Forst (2013) munkája alapján tekintsük át a tolerancia társadalmi implementációjának történeti folyamatát.

- a. A leggyengébb, de már toleranciára utaló álláspont az úgynevezett megengedő tolerancia. Tartalma mindössze annyi, hogy a kisebbségi véleményt és gyakorlatot egészen addig eltűrik, amíg a többségi

³⁶ Monolitikusnak tekinthető egy társadalmi képlet akkor, ha a választott elemzési szempont szerint az elemzési egységek egyformák. Egy alapvetően pluralista társadalomban az ilyen monolitikus beállítottság igen nehézkes, sőt alighanem lehetetlen: nem indulhatunk ki reflexiómentesen abból, még egy adott kultúrán belül sem, hogy – pusztán földrajz vagy nyelvi rokonság okán – a kultúra ágensei monolitikusan egyívásúak.

vagy autoriter szubjektum legitimációja nem kérdőjeleződik meg. A többség vagy a hatalom itt kegyet gyakorol, a kisebbség sem értékesnek, sem egyenlőnek nincs tekintve. Hierarchikus, aszimmetrikus. Gyakran a toleranciáért egyenlőtlen jogokkal kell fizetni. Tipikus példái a türelmi rendeletek a felvilágosult abszolútizmus korában. Ugyanennek a megengedő koncepciónak egy másik, kommunikatív jellemzője, hogy a többség addig tolerálja a kisebbséget, amíg a különbségek kettejük között szigorúan magánügyként, privát módon érvényesülnek, és mentesek minden nyilvános/politikai attitűdtől.

- b. A tolerancia erősebb fogalmára épül az együttélés koncepciója. Az előző szinthez hasonlóan itt is szinte egyetlen cél vezérli a magatartást: a konfliktus elkerülése. Ebben a koncepcióban általában egyformán erős csoportok közötti toleranciáról van szó, tehát kölcsönösség jellemezhető. Az együttélés vagy egymás mellett élés koncepcióján alapuló tolerancia működtetője szinte kizárólag a polgárháborútól való félelem.
- c. A tisztelet koncepcióján alapuló tolerancia már jóval erősebb: tartalmazza azt az előfeltevést, hogy a tőlünk eltérő nézetekkel bíró egyéneket is autonóm individuumként tiszteljük. Fontos megjegyezni, hogy a tisztelet az egyénnek szól, nézeteit és viselkedését azonban csak toleráljuk (eltűrjük, de negatívként tekintünk rá). Ez a koncepció sokszor jelenik meg vallásos kontextusban, ekkor körülbelül így szól: „A bűnt elítéljük, de a bűnöst szeretjük”.
- d. A tolerancia legerősebb változata a megbecsülésen alapuló koncepció. A differenciák nem pusztán elfogadottak és tiszteltek, de értékesek, sőt kívánatosak. A pluralitás a társadalom egyik alapvető és fő ereje – ugyanígy érvelt egyébként már Locke is *Levél a vallási türelemről* című művében, vagy épp Spinoza a *Tractatusban*.

A tolerancia fogalmának és a tolerancia alatt értett kommunikatív aktusoknak az evolúciója minden tapasztalat szerint a fenti állomásokon megy keresztül (legalábbis a plurális demokrácia felé fejlődő társadalmak esetében). Kezdetben a tolerancia kérdése szinte kizárólag a vallási toleranciára vonatkozott. A tulajdonképpeni modern diskurzus Pierre Bayle és John Locke munkásságával indul a 17. században (Locke több esszét is szentelt a tolerancia kérdésének, ezek közül a leghíresebb az 1689-ben megjelenő *Levél a toleranciáról*). Forst (2013) szerint Locke tulajdonképpen összeszedte a korábbi liberális nézeteket. Az egyház és az állam szétválasztását fontosnak tartotta, és hangsúlyozta, hogy az állam célja a nyugalom és béke fenntartása, és nem a lelkek megmentése, tehát az állami intolerancia teljesen irracionális. Másik érve szerint az intolerancia azért is irracionális és ostoba dolog, mert erőszakkal nem lehet hitet kényszeríteni valakire, vagyis a kényszerítés kizárólag képmutatáshoz és feszültségekhez vezethet. Mindazonáltal Locke toleranciája nem terjedt ki a katolikusokra és az ateistákra, akik szerinte *ab ovo* az állam ellenségei, és álláspontjukat nem lehet tolerálni.

A felvilágosodás korától kezdve a kulturális pluralizmus illetve az individuum egyediségének elismerése kéz a kézben jár. Ez még akkor is a tolerancia értéként való elismerésének számít, ha a pluralitás egészében az egységes fejlődés részeként van kezelve. A kétféle tolerancia, illetve a kulturális és egyéni pluralitás elismerése tovább folytatódott Mill gondolkodásában. Mill (1859) *On Liberty* című műve az utolsó klasszikus mű a toleranciáról, mely a tolerancia fontossága mellett két fő érvet említ: egyrészt a társadalom profitál a sokféleségből, mert a sokféleség szükséges az intellektuális fejlődéshez és a tudás gyarapodásához; másrészt az egyén szintjén

a tolerancia spirituális fejlődéshez vezet, sőt a morális és spirituális fejlődés alapja. Azaz: Mill szerint a tolerancia mind egyéni, mind társadalmi szinten elengedhetetlen egy prosperálni kívánó állam számára.

Wolff (1965) a toleranciát egyenesen a plurális demokrácia fő erényének tekinti a platóni értelemben, mely szerint a fő erény az, aminél fogva egy dolog fő funkcióját jól tudja ellátni. A platóni ideális állam, vagyis az arisztokrácia esetében ez az erény nem más, mint az igazságosság, a királyság esetében a lojalitás, a katonai diktatúra esetében a dicsőség, a bürokratikus diktatúra esetében a hatékonyság, a klasszikus liberális demokrácia esetében az egyenlőség, a szocialista demokrácia esetében a testvériség, a nacionalista demokrácia esetében a patriotizmus, a modern pluralista demokrácia esetében pedig a tolerancia. A modern pluralista társadalomban tehát a tolerancia az az alapelv, ami egyáltalán lehetővé teszi az állam működését.

De mi az, ami egyáltalán tolerálható? S van-e a toleranciának valamilyen elvi határa? Nyilvánvaló, hogy a második kérdésre csak az első megválaszolása után kaphatunk választ. King (1998) szerint maga a tolerancia a dolgok négyféle osztályával kapcsolatban tételezhető.

1. Tolerálhatunk először is *cselekvéseket* (mint például a nyilvános petting, a válás, az éjszakai mulatozás vagy a dohányzás).
2. Másodszor, tolerálhatunk *ideákat*, pontosabban ideák hangoztatását (például vallási, politikai, tudományos, etikai ideákat).
3. Harmadszor, tolerálhatunk *szervezett* (etnikai, vallási, politikai) *csoportokat*.
4. Végül, negyedszer, tolerálhatunk természetes vagy fél-természetes (nemi, faji, nemzeti) differenciákat. Ezt *identitás-toleranciának* is nevezzük.

A megbecsülésen alapuló tolerancia ideája szerint a fenti csoportok bármelyikébe tartozó elem tolerálható és tolerálandó, amennyiben megfelel néhány feltételnek, nevezetesen: nem sért jogot, illetve nem sérti harmadik fél érdekeit. Az érdeksérelem azonban meglehetősen vitatható kategória: például sért-e érdeket a megbotránkoztatás vagy az egyszerű visszatetszés? Mindenesetre már Mill (1859) úgy gondolja, hogy az egyének szabadságában áll olyan dolgokat gondolni, azokat kifejezni és úgy cselekedni, ami a többiek szerint helytelen, perverz vagy őrültség, amíg ezzel nem okoz vele kárt másoknak. A bizonyítási teher Mill szerint mindig a társadalomé és nem a tolerálandó egyén, tehát az érdeksérelemet a többségnek kell bizonyítania. A toleranciát Mill egyébként kiterjeszti a hasonló gondolkodású individuumok alkotta spontán közösségekre is, az individuumokról elmondottakkal azonos feltételek mentén.

Ami a tolerancia határait illeti: a demarkációs kérdés számos diskurzusban az intolerancia tolerálhatóságáról szól. Például Karl Popper (1987) szerint a tolerancia minden nyitott vagy majdnem nyitott társadalom alapvető érzése: majdnem mindenki toleráns majdnem mindenkivel, sőt az intoleranciától való félelem ezekben a társadalmakban olyan erős, hogy adott esetben a tolerálhatatlant is tolerálja. Ez azonban veszélyes, mert alááshatja a szabadságot, és ezen belül magát a tolerancia elvét (Popper főként a totalitárius erőszakos ideákra gondol). A tolerancia eszméjének nagy elődei, Rotterdami Erasmus, Locke, sőt Mill sem látták előre, hogy a modern társadalmakban olyan kisebbségek születnek, melyek intoleránsak. A toleranciát ők kölcsönösnek képelték, de egy intoleráns kisebbség ezt nem nyújtja. Azt azonban mind érzékelték, hogy a tolerancia nem lehet határtalan. Popper (1987) szerint, amíg az ilyen kisebbség racionális érvek formájában kommunikálja intoleráns

véleményét, addig hagyni kell, de bármilyen erőszakos tettegesség már tolerálhatatlan.

Az intoleráns kisebbségek azonban egy plurális demokráciában visszaélhetnek a tolerancia elvével, hiszen épp a toleranciára hivatkozva állítják, hogy minden joguk megvan intoleránsnak lenni, sőt az intoleranciát propagálni (Harel 1996). Másfelől a kisebbségek is követelik, hogy az őket hátrányosan megkülönböztető és őket fenyegető kommunikációt az állam ne tolerálja. Világos, hogy a fenti két követelés egyszerre nem teljesíthető, ezért a totális (beavatkozás-mentes) tolerancia nem valósítható meg. Az egalitárius tolerancia elve azonban megoldást kínálhat, mivel mindig az integrációt elősegítő, és nem az azt gyengítő követelést teljesíti, ha választani kell. Ez egyébként közvetve a teljes közösség számára hasznos, nem csak a kisebbség integrációját segíti. Például az egyes etnikai csoportok elleni támadások korlátozása nem csak az adott etnikai csoportnak van hasznára, hanem az egész társadalomnak, amennyiben segít a rasszizmus csökkentésében.³⁷

Ha tehát a toleranciát önmagában, az egyén és a társadalom szempontjából egyaránt értéknek tekintjük, akkor mi lehet a tolerancia alkalmazásának elvi határa? Noha e kérdésre végső válasz nem adható, néhány alapelv felvázolására van lehetőségünk.

Először is, a tolerancia fogalmából adódóan nem lehet azt mondani, hogy van valamilyen konkrét dolog, ami tolerálhatatlan mindenféle megvitatás nélkül. A tolerancia – mint remélhetőleg e tanulmányból már kiderült – kommunikációt feltételez, melyben a vélemények megvitathatóak, és a tolerálhatatlanság nem lehet a kommunikációhoz képest *a priori* eldöntve. Ami tehát tolerálhatatlan, az maga az intolerancia, mert kibújik a kommunikáció (vagy legalábbis a racionális vita) alól. Kant kategorikus imperatívusza itt is szolgálatunkra lehet, hiszen a „*cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényadás elvéként érvényesülhessen*”³⁸ azt vonja maga után, hogy az intolerancia saját tolerálhatatlanságát ismeri el, míg a tolerancia maga is toleranciát követel. Meglepő módon még ezt az igen egyszerű dolgot is félre lehet érteni, ahogy Gabriele Kuby (2008:96–97) ezt meg is teszi, mikor úgy érvel (már amennyire érvelése mint érvelés komolyan vehető), hogy a meleg felszabadítási mozgalom a kategorikus imperatívusz elve alapján mindenkit homoszexuálissá szeretne tenni. Ez nyilvánvaló félreértése nem csak Kantnak, de a mozgalom céljainak is, hiszen az minden ember szexuális orientációjának elismerése mellett küzd, melybe – természetesen – a heteroszexuális többség is beletartozik, mint heteroszexuális.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány elején Conchita Wurst hazai és külföldi médiareprezentációiból mutattam be néhányat az-
zal a céllal, hogy az olvasó azonos társadalmi objektumok különböző kategorizációs lehetőségeiről szemléletes képet kaphasson. A kategorizációt ebben a tanulmányban alapvetően nyelvi, és a nyelvből kiinduló tevékenységnek tekintetem – nem mintha mindez elválasztható lenne az ismeretelméleti dimenziótól. Azt próbáltam kimutatni, hogy a kategorizációs rendszer episztemikus felbontása, vagyis az elemzésnek a problémakezelés

37 Amennyiben tehát a rasszizmus csökkentése össztársadalmi érdeknek számít, úgy szükségszerű, hogy egy konkrét etnikai csoport elleni rasszista megnyilvánulások csökkentése egyben az egész közösségen belüli rasszizmust is csökkenti, s ennyiben a teljes közösségnek hasznára válik.

38 Kant a kategorikus imperatívuszt legalább négy változatban is megfogalmazta, melyek közül az itt idézett a legismertebb, forrása: Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája* (1991) Budapest: Gondolat, 138.

szempontjából elérhető nyelvi határa összefüggésben áll az adott kategorizációs rendszer kulturális közegének toleranciaszintjével.

A későbbiekben a kategorizáció és rekategorizáció dialektikáját egy olyan logikai rendszerben igyekeztem elhelyezni, ami nem csupán felsorolja az egyes állapotok különbségeit, de kialakulásukra is magyarázatot adhat. Végül megkíséreltem egy hasonlóan dinamikus modellt bemutatni a tolerancia elvének különböző erősségű megvalósulásairól is.

A tanulmány mindvégig kitartott azon előfeltevése mellett, hogy a tolerancia (egy bizonyos értelemben a tudományos értéksemlegesség elvét is magáévá téve) odafordulás az ismeretlen felé, mégpedig a megismerés szándékával. Ehhez többek között olyan nyelvi szerkezetekre is szükség van, amelyekkel a jelenséget kategorizálni, vagy – ha ez minden jó szándék ellenére sikertelen – rekategorizálni tudjuk. Kategorizációs rendszereink (nyelvünk) felbontóképessége tehát – és ezt igyekeztem igazolni – közvetlen kapcsolatban áll az adott elemzési tartomány felé tanúsított toleranciaszintünkkel.

HIVATKOZÁSOK

- Allport, G. W. (1977) *Az előítélet*. Budapest: Gondolat.
- Almaguer, T. (1993) Chicano Men: A Cartography of Homosexual Identity and Behaviour in Abelove et al. (szerk.) *The Lesbian and Gay Studies Reader*. New York: Routledge, 255–273. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203820575>.
- Araújo, A. C. et al. (2008) The Historical and Philosophical Dimensions of the Concept of Tolerance. In Hálfdanarson, G. (szerk.) *Discrimination and Tolerance in Historical Perspective*. Pisa: Pisa University Press. 1–18.
- Butler, J. (1990) *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Butler, J. (1993) *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of „Sex”*. New York: Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203760079>.
- Clarke, V. et al. (2010) *Lesbian, Gay, Bisexual, Trans & Queer Psychology. An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511810121>.
- Davidson, D. (2005) *Truth, Language, and History: Philosophical Essays*. Oxford: Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/019823757x.001.0001>.
- Demeter M. (2014) *A jel, a kép és az ikon*. Budapest: L'Harmattan – Károlyi Könyvek.
- Fausto-Sterling, A. (1992) *Myths of Gender. Biological Theories About Women and Men*. 2nd edition. New York: Basic Books.
- Fausto-Sterling, A. (2000) *Sexing the Body. Gender politics and the construction of sexuality*. New York: Basic Books.
- Forst, R. (2013) *Toleration in Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, M. (1999) *A szexualitás története I*. Budapest: Atlantisz.
- Galeotti, A. E. (2002) *Toleration as Recognition*. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511487392>.
- Garber, M. (1993) Spare Parts: The Surgical Construction of Gender. In Abelove et al. (szerk.) *The Lesbian and Gay Studies Reader*. New York: Routledge, 93–117. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203820575>.
- Graham, G. (1996) Tolerance, Pluralism and Relativism in Heyd, David (szerk.) *Toleration. An Elusive Virtue*. Princeton: Princeton University Press, 44–60. <http://dx.doi.org/10.1515/9781400822010.44>.
- Harel, A. (1996) The Boundaries of Justifiable Tolerance: A Liberal Perspective. In Heyd, D. (szerk.) *Toleration. An Elusive Virtue*. Princeton: Princeton University Press, 114–127. <http://dx.doi.org/10.1515/9781400822010.114>.
- Hird, M. J. (2009) Biologically Queer. In Giffney, N. – O'Rourke, M. *The Ashgate Research Companion to Queer Theory*. Farnham: Ashgate, 347–363.
- Jagose, A. (2003) *Bevezetés a queer-elméletbe*. Budapest: Új Mandátum.
- King, P. (1998) *Toleration*. 2nd Edition. London: Frank Cass London. <http://dx.doi.org/10.4324/9781315037004>.
- Kripke, S. (2007) *Megnevezés és szükségszerűség*. Budapest: Akadémiai.
- Kuby, G. (2008) *A nemek forradalma*. Budapest: Kairosz.
- Macedo, S. (2007) Toleration. In Goodin, R. E. – Pettit, P. (szerk.) *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. 2nd Ed Vol II. Oxford: Blackwell. 873–881.
- MacCormack, P. (2009): Queer Posthumanism: Cyborgs, Animals, Monsters, Perverts in Giffney, N. – O'Rourke, M. (szerk.) *The Ashgate Research Companion to Queer Theory*. Farnham: Ashgate. 873–881.
- Mill, J. S. (2009 [1859]) *On Liberty*. Auckland: The Floating Press.
- Mill, J. S. (2002) *A System of Logic*. Honolulu: University Press of the Pacific.
- Morland, I. (2009) *Why Five Sexes Are Not Enough?* In Giffney, N. – O'Rourke, M. (szerk.) *The Ashgate Research Companion to Queer Theory*. Farnham: Ashgate. 33–48.
- Popper, K. (1987) Toleration and Intellectual Responsibility In Mendus, S. – Edwards, D. (szerk.) *On Toleration*. Oxford: Oxford University Press, 17–35.
- Popper, K. (2001) *A nyitott társadalom és ellenségei*. Budapest: Balassi.
- Ryle, G. (2009 [1938]) 'Categories' in Proceedings of the Aristotelian Society. Volume XXXVIII, 1938, reprinted in *his Collected Essays*. Vol 2. Oxford: Routledge, 201–217.
- Síklaki I. (2010) *Előítélet és tolerancia*. Budapest: Akadémiai.

- Takács J. (2011) Homofóbia Magyarországon és Európában. In Takács J. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan. 15–34.
- Takács, J. – Dombos T. – Mészáros Gy. – P. Tóth T. (2012) Don't Ask, Don't Tell, Don't Bother: Homophobia and the Heteronorm in Hungary. In Trappolin, L. – Gasparini A. – Wintemute R. (szerk.) *Confronting Homophobia in Europe. Social and Legal Perspectives*. Oxford: Hart Publishing, 79–105.
- Takács J. – Mocsonaki L. – P. Tóth T. (2008) A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon. *Esély*, 3, 16–54.
- Takács J. – Szalma I. (2014) A homoszexuálisokkal kapcsolatos társadalmi attitűdök vizsgálata Magyarországon és Romániában. *Erdélyi Társadalom*, 1, 9–30.
- Taylor, Y. (2009) Queer, but Classless? In Giffney, N. – O'Rourke, M. (szerk.) *The Ashgate Research Companion to Queer Theory*. Farnham: Ashgate, 199–219.
- Wiegman, R. (2007) The Desire for Gender. In Haggerty, G. E. – McGarry, M. (szerk.) *A Companion to Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender and Queer Studies*. Oxford: Blackwell Publishing, 215–236. <http://dx.doi.org/10.1002/9780470690864>.
- Wittgenstein, L. (1998) *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.
- Wolff, R. P. – Moore, B. – Marcuse, H. (1965) *A Critique of pure tolerance*. Boston: Beacon Press.

P.TÓTH TAMÁS

SZEXUÁLIS GYAKORLATOK ÉS BIZTONSÁGOS(ABB) SZEX ÉRTELMEZÉSEK HIV-VEL ÉLŐK ÉN-ELBESZÉLÉSEIBEN

Dol: 10.18030/socio.hu.2015.3.152

ABSZTRAKT

Ahogy arra korábbi kutatások is rámutattak, meleg és biszexuális közösségekben uralkodó az a nézet, miszerint a HIV-vel élő embereknek nagyobb felelőssége van abban, hogy csökkentsék a HIV-fertőzés kockázatát, mint a HIV-negatívoknak, miközben szexuális kapcsolatot folytatnak negatív vagy nem-tesztelt férfiakkal. E nézet azt a vélekedést is magában foglalja, miszerint a HIV-vel élő embereknek mindenképpen fel kell fedniük pozitív státuszukat szexuális partnereik előtt. E mechanizmus azon kollektív előfeltételezés alapján működőképes, miszerint HIV-negatívnak tekintünk mindenkit, amíg nincs ellenkező előjelű információ: azaz míg nem válik felfedetté számunkra valaki HIV-pozitív státusza. E kollektív előfeltételezésnek kimondottan káros következményei lehetnek HIV-prevenációs szempontból, elősegítve a HIV-fertőzés terjedését, hiszen óvatlanságot eredményez(het), csökkentve a veszélyérzetet, így megnövelve a kockázatos szexuális magatartásformák előfordulását. Ennek a kollektív előfeltételezésnek a szem előtt tartásával – miszerint: akinek nem ismert a HIV-státusza, az automatikusan HIV-negatívként előfeltételezett – elemzem a HIV-vel élő interjúalanyok szexuális partnerekre, óvszerhasználatra, biztonságos(abb) szex értelmezésekre és kockázatos szexuális magatartásformákra vonatkozó elbeszélésrészleteit.

Kulcsszavak: HIV/AIDS, szex, óvszer, kockázatos szexuális magatartásformák

SEXUAL PRACTICES AND SAFE(R) SEX PERCEPTIONS IN SELF-NARRATIVES OF PEOPLE LIVING WITH HIV (PLH)

ABSTRACT

As previous findings from related studies have argued, it is an accepted view among members of gay and bisexual communities that PLH (people living with HIV) bear a greater responsibility in reducing the risk of HIV infection than HIV-negative people when they are having sex with HIV-negative or untested men. This responsibility also includes the notion that PLH should always reveal their HIV-positive status to their sexual partners. This mechanism works through the collective presumption that we regard anybody as HIV-negative until we learn otherwise: that is, until the HIV-positive status of that person is revealed. This presumption definitely has harmful effects on HIV prevention, since it facilitates the spreading of HIV-infection through potentially causing carelessness, reducing feelings of fear, thus propagating risky sexual behaviour. While keeping this collective presumption – that if a person's HIV status is unknown, they are automatically presumed HIV-negative – in view, I analyse excerpts of interviews with PLH regarding sexual partners, condom use, interpretations of safe(r) sex and risky sexual practices.

Keywords: HIV/AIDS, sexuality, condom, risky sexual practices

SZEXUÁLIS GYAKORLATOK ÉS BIZTONSÁGOS(ABB) SZEX ÉRTELMEZÉSEK HIV-VEL ÉLŐK ÉN-ELBESZÉLÉSEIBEN

BEVEZETÉS

Jelen tanulmány alapjául 28 HIV-vel élő én-elbeszélése szolgál. Az interjúk felvétele Budapesten történt 2007 áprilisa és 2012 júniusa között a *HIV Prevention within High-Risk Social Networks – International Social Network Study II.*¹ kutatás keretében. A HIV-vel élő MSM (*men having sex with men*) alanyokkal elsősorban civil szervezetek és HIV-aktivisták segítségével vettük föl a kapcsolatot, majd hólabda módszerrel folytatódott a rekrutálás. Emellett online fórumokon és egy melegmagazinban is meghirdettük a kutatásban való részvétel lehetőségét.

Jelen tanulmányban a HIV-vel élő interjúalanyok szexuális partnerekre, óvszerhasználatra, biztonságos(abb) szex értelmezésekre és kockázatos szexuális magatartásformákra vonatkozó elbeszélésrészleteit vizsgálom a kvalitatív módszerek adta lehetőségeket alkalmazva, interakcionista fókusszal.²

Elemzésemben a jelentéskonstruáló mechanizmusokra és mintázatokra összpontosítva próbáltam megérteni a válaszadók értelmezésében az ő meglátásaikat, és elbeszélte történeteiken keresztül megélt történeteiket. A strukturális kódolással előkészített szövegegységek azt is lehetővé teszik, hogy a konstrukcionista megalapozott elmélet (*grounded theory*) módszertani keretét (Charmaz 2006) alkalmazzam, s így fő célkitűzésem inkább a feltárás, felfedezés legyen, s kevésbé az igazolhatóság (Strauss–Corbin 1998). A megalapozott elmélet módszere, hogy az összegyűjtött adatokat a szövegekből kinyert kulcsfontosságú szempontok mentén rendezzük *kódok* szerint. Az azonos kódok alá került szövegegységeket feltételezések köré csoportosítjuk, így könnyebben feldolgozhatóvá válnak. Ezekből a feltételezések közül hozunk létre kategóriákat, amik alapját képezik egy elméleti megközelítésnek, avagy hipotéziseket generálnak. Ez a módszertan nem azt kívánja meg, hogy az értelmező válasszon ki egy számára megfelelő elméleti keretet, hanem az adatok elemzésekor megkívánva mind a deduk-

1 A nemzetközi kutatást Jeffrey A. Kelly, az amerikai *Medical College of Wisconsin, Center for AIDS Intervention Research* igazgatója vezette. A magyarországi kutatásvezető Takács Judit volt (MTA Szociológiai Kutatóintézet). Köszönettel tartozom Takács Juditnak és Mocsonaki Lászlónak, akikkel közösen készítettük a 28 mélyinterjút.

2 A felvett hanganyagokból szöveghű átirat elkészült, a leiratok a kutatás céljának megfelelően és az interjúk felvétele során meghatározott főbb témakörök szerinti kódkönyvbe kerültek a strukturális kódolás elvét alkalmazva: a releváns adatok az adott főbb témaköröknek és altémáknak megfelelő kódok szerint lettek rendezve. A strukturális kódolás eredménye, hogy a mélyinterjúkból nagyobb szövegegységek csoportosíthatóak egyes témák mentén, ami alaposabb elemzést tett lehetővé egy-egy témán belül, és az azok közötti átjárhatóságot is erőteljesebben felszínre hozta (MacQueen et al. 2008). A strukturális kódolás bizonyos mértékben kvantitatív eszközök használatát is lehetővé tette: például figyelembe véve, hogy az összes résztvevő közül hányan reflektáltak egy-egy adott témára. Az egyes kódok segítségemre voltak abban, hogy megállapíthassam, melyek azok a közös szövegegységekben megragadható elképzelések, amiket több résztvevő is azonos módon fogalmazott meg, s melyek azok, amelyek ritka előfordulásuk alapján egyedinek, „különlegesnek” tekinthetők (LeCompte–Schensul 1999). A kvalitatív elemzés e kódkönyv tartalma alapján készült.

tív, mind az induktív gondolkodást idézi elő, hogy mely elméleti keretek válnak indokolttá az interpretáció során. Számomra a megalapozott elméletnek az a sajátossága volt meghatározó az elemzés során, miszerint az elemzés célja, hogy feltárjuk a kutatási alanyainkat leginkább foglalkoztató problémákat, valamint azokat a módokat, ahogy e problémákat igyekeznek megoldani. A megalapozott elméletben a kutató iteratív kérdéseket tesz fel azzal kapcsolatban, hogy mi történik éppen, illetve hogy mik éppen a résztvevők problémái, illetve miként próbálják azokat megoldani. Célom, hogy a HIV-vel élő férfiakkal készült mélyinterjúk³ vizsgálata alapján felfedezett mintázatokat oly módon összegezzem narratológiai módszereket alkalmazva és grammatikai elemzést is végezve, amelyek segítenek megérteni a kérdezettek motivációit, identitáskonstrukcióit, kirekesztettségüket, hogy miként érzékelik az őket körülvevő társadalmat, többek között annak érdekében, hogy hatékony(abb) HIV-prevenációs eljárások váljanak kidolgozhatóvá a jövőben.

Epidemiológiai jellegű HIV/AIDS prevenációs kutatásokban – amilyen az általunk végzett ISN kutatás is volt – elterjedt gyakorlat a minta összeállítása során az MSM kategóriatagságból való kiindulás: ebben a kontextusban ugyanis a kutatásban résztvevők – esetenként titkolt vagy éppen nyíltan felvállalt – szexuális irányultsága mint identitás-meghatározó tényező kevesebb jelentőséggel bír, mint a valós szexuális tapasztalatok. A köztudatban azonban az MSM tapasztalatokat gyakran automatikusan a homoszexualitáshoz, illetve a melegidentitás meglétéhez társítják. Azonban, ahogy erre már korábbi tanulmányokban is rámutattam (P.Tóth 2011, 2012), az MSM szexuális gyakorlat járhat biszexuális, vagy akár heteroszexuális identitással is, illetve a szexuális gyakorlat megléte vagy hiánya nem befolyásolja, hogy valaki melegként azonosítja-e önmagát. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a homoszexualitás mint identitáskategória és a HIV/AIDS látszatkorrelációja egymásra rétegzett stigmákat (*layered stigma*) eredményezhet, melyek tovább erősíthetik egymás hatását; ismételten kiemelve, hogy a kockázatos szexuális magatartásformák állnak összefüggésben azzal, hogy mekkora a HIV-fertőzés veszélye, s nem a különböző identitáskategóriák (Herek 1990, Takács 2004).⁴

A rétegzett stigma (*layered stigma*) (Cloete et al. 2013) jelentése, hogy különböző stigmák nehezen

3 Az interjúk átlagosan 90–120 percesek voltak. A félig strukturált mélyinterjúk elkészítéséhez egy nyitott kérdésekből álló kérdőívet használtunk, mely a következő fő témakörökre koncentrált: kapcsolati jellemzők, HIV-fertőzés percepciók, szexuális gyakorlat, társadalmi kapcsolatok sűrűsége és social network beágyazottság, intézményi támogatás, valamint stigmatizációs és diszkriminációs tapasztalatok. A résztvevők aláírtak egy tájékoztató alapjánuló beleegyezési nyilatkozatot (informed consent). Minden meginterjúvott személy álnevet választott magának, amit a felhasználáskor a felvétel időpontjában érvényes életkorával együtt használok az azonosításra. Az interjúk azzal a megegyezéssel kerültek magnószalagra, hogy az átírás után megsemmisítjük a hangfelvételeket.

4 Felvetődhet a kérdés, hogy osztársadalmi szinten miként fedezhető fel e marginális csoport társadalmi inklúziójának hasznossága. Jelen tanulmányban egyrészt terjedelmi okok miatt nincs lehetőség arra, hogy a betegségdiskurzussal és a betegségstigmával foglalkozunk, másrészt szétfeszítené az általam tárgyalt szövegek elemzésének kereteit. Azt azonban figyelembe kell vennünk, hogy a HIV-vel élőkkel kapcsolatos integrációs kérdéssel feltevés csak a közelmúlt vonatkozásában értelmezhető. A HIV/AIDS csak 30 éve foglalkoztatja a világot, s eleinte szó szerint halálos kórként volt jelen: aki HIV-vírussal fertőződött, rövid időn belül meghalt. Azaz a kérdéssel feltevés megalapozottsága időben igencsak leszűkíthető: az ART (antiretrovirális kezelés) megjelenése (1996), illetve elterjedése utáni időszakra. A klinikai kezelés a HIV-fertőzés átadásának kockázatát 96%-kal csökkenti (részletes információk: <https://aidsinfo.nih.gov/guidelines/html/1/adult-and-adolescent-arv-guidelines/10/initiating-art-in-treatment-naive-patients>). Magyarországon az ART a társadalombiztosítással rendelkezők számára a TB által finanszírozott, így ebből a szempontból szerencsés a magyarországi helyzet ellentétben más – akár európai – országokkal (lásd pl. Szerbia esetét: Bernays et al. 2010). Magyarországon, az ART megjelenésétől kezdődően, napjainkban az kell(ene) legyen a legfőbb integrációs törekvés, hogy a HIV-vel élők és a HIV-negatívak „békésen tudjunk egymás mellett élni”. Ez főképp azon múlik, hogy a többségi HIV-negatív társadalom milyen mértékben rekeszti ki, bélyegzi meg a HIV-vel élőket (Takács 2004, Takács et al. 2008, P.Tóth 2012).

szétszálazható módon fonódnak össze, és így nagymértékben járulnak hozzá egy társadalmilag hátrányosan megkülönböztetett csoport további marginalizálódásához. Például, egy intravénás droghasználó már eleve egy stigmatizált csoport tagja. Mivel azonban az intravénás droghasználók nagyobb mértékben vannak kitéve a HIV-fertőzés veszélyének (a többségi társadalom szemében általánosítva, hiszen nem az intravénás droghasználat maga a kockázatos magatartásforma, hanem a közös tűhasználat), így ha egy adott közösségben van egy HIV-vel élő intravénás droghasználó, akkor a közösségben könnyedén válik közvélekedéssé, hogy minden HIV-vel élő egyúttal intravénás droghasználó is; illetve fordítva: minden intravénás droghasználó feltételezhetően HIV-pozitív státuszú is. Így egy intravénás droghasználó nem csak azért stigmatizált, mert intravénás droghasználó, hanem azért is, mert feltételezeten HIV-pozitív státuszú; illetve egy HIV-vel élő nem csak HIV-pozitív státusza révén stigmatizált, hanem mert feltételezeten intravénás droghasználó is.

Korábbi kutatási eredmények arra is ráirányítják a figyelmet, hogy a homoszexualitás identitáskonstruáló erejének fennmaradásához, illetve fenntartásához a mai Magyarországon hozzájárulhatnak azok a tényezők, melyek alapján a homoszexualitás fenyegetett identitáskategóriaként értelmezhető (Takács 2004). E fenyegetett identitáskategóriához kapcsolódó stigmákra rétegződhet rá a HIV-pozitív státusszal járó stigmatizáció (Takács et al. 2013), mely révén meleg HIV-vel élő interjúalanyaink esetében a fenyegetett identitás fokozott meglétéről beszélhetünk. A nemzetközi szakirodalom – például Kenneth Plummernek (1975) a „szexuális stigmáról” szóló szimbolikus interakcionista érvei vagy Mary McIntosh-nak (1968) a „homoszexuális szereppel” kapcsolatos funkcionalista megközelítése – alapján az is feltételezhető, hogy a homoszexuális identitás egyik legfontosabb eleme éppen a homoszexualitás szociális reprezentációja. Az általam vizsgált HIV-vel élők én-elbeszéléseiben is jól tetten érhetők a homoszexualitás mai magyar társadalomra jellemző szociális reprezentációjának visszatükröződései, illetve nyelvi nyomai. Következésképpen tanulmányomban a fenyegetett identitáshoz kapcsolódó tágabb elméleti keret a szociálisidentitás- és a szociálisreprezentáció-elméletek egyes következtetéseiből épül fel.

A szociálisreprezentáció-elmélet megalkotója, Serge Moscovici (1976) eredeti értelmezésében a szociális reprezentációk a mindennapi életből származó elképzeléseknek és magyarázatoknak olyan halmazai, melyek az emberek közötti kommunikációban jönnek létre. Moscovici elsőként a pszichoanalízis szociális reprezentációjának kialakulását vizsgálta, azaz azt a folyamatot, ahogy a tudományos ismeretek leegyszerűsített formában átiszűrődnek az „átlagemberek” hétköznapijaiba. E folyamat figyelhető meg interjúalanyaink én-elbeszéléseiben, amikor a HIV-pozitivitásról szóló epidemiológiai diskurzus elemeit (akár konkrét szövegegyégeit) identitásuk (re)konstruálásának szerves részévé téve emelik be az elbeszélésbe.

A szociális reprezentáció legfontosabb jellemzője a társadalmi valóságnak a kommunikációban és a társadalmi interakciós folyamatokban lezajló konstrukciója: „A szociális reprezentációk létrehozása magába foglal egy identitásállítást és egy valóságértelmezést ... amikor a társadalmi szubjektumok megalkotják és megszervezik reprezentációs mezőiket, ezt azért teszik, hogy a valóságnak értelmet adjanak, elsajátítsák és értelmezzék azt. Amikor így járnak el, egyszersmind állításokat fogalmaznak meg arról, hogy kicsodák ők maguk, hogyan értik meg saját magukat és másokat, a szociális térben hová helyezik magukat és társaikat, illetve milyen kognitív és affektív erőforrások állnak az adott történelmi időben a rendelkezésükre.” (Jovchelovitchot idézi László,

1999:102). Ahogy arra Jovchelovitch is rámutat, az egyén csoportazonosulásából kiinduló szociálisidentitás-elméletekbe jól integrálható a szociális reprezentáció elmélete.

A szociálisreprezentáció-elméletek a társadalmi valóság konstruált jellegét hangsúlyozzák: a társadalmi valóságot a szociális reprezentációk képviselik, amik a társadalmi interakciók folyamatokban jönnek létre. A szociális reprezentációk az azokat létrehozó egyének és csoportok valóságértelmezését tükrözik, mely valóság-értelmezés az egyéni és csoportidentitások megalkotásának alapja. A társadalmi reprezentációk és identitások kialakításának kölcsönhatása központi eleme Breakwell (1986) identitásfolyamat-elméletének: az identitásfolyamatok hatékonyságát akadályozó identitásfenyegetések és az ezek feldolgozására alkalmazott stratégiák megértése érdekében válik szükségessé a – társadalmi tévhitekként megfogalmazott – szociális reprezentációk vizsgálata.

Az empirikus szociálisreprezentáció-vizsgálatok egyik témánkba vágó példjaként említhető a HIV/AIDS szociális reprezentációját öt közép- és kelet-európai országban – Észtországban, Grúziában, Lengyelországban, Magyarországon és Oroszországban – vizsgáló kutatás. Az 1999-es kutatás empirikus eredményei szerint a válaszadók a homoszexuálisokra leginkább mint – a HIV-fertőzés szempontjából – magas kockázatú (rizikó)csoportra tekintettek és az AIDS szó kapcsán a leggyakrabban említett szabad asszociációk között szintén szerepeltek a homoszexuálisok (Goodwin et al. 2003, Goodwin et al. 2004).

Mindezek alapján interjúelemzéseimben mind a homoszexuális identitást, mind a HIV-pozitív identitást egyfajta „fenyegetett identitásként” közelítem meg, melynek kialakulásához nagymértékben hozzájárul a homoszexualitás és a HIV-pozitivitás szociális reprezentációja. Mind a homoszexualitás szociális reprezentációját, mind a HIV-pozitivitását potenciális identitásfenyegetésként vizsgálom a magyar HIV-vel élő meleg férfiakkal készített interjúk⁵ elemzése során.

Jelen tanulmányban az én-elbeszéléseknek azon részeit kívánom vizsgálni, amelyek a (szexuális) partnerekre és szexuális gyakorlatokra, valamint a biztonságos(abb) szex értelmezésekre és a kockázatos szexuális magatartásformákra koncentrálnak.

⁵ A 28 résztvevő átlagéletkora 37 év, a legfiatalabb 22 éves volt, a legidősebb 67. Iskolázottságukat tekintve 18 résztvevőnek felsőfokú, 6-nak középfokú, és 4-nek alacsonyabb végzettsége volt. 14 rendelkezett állással, 6 volt munkanélküli, 6 volt rokkantnyugdíjas a HIV státusza miatt, egy nyugdíjas és egy fő volt diák. A minta összes férfi résztvevője melegeként határozta meg magát, és közülük 16 számolt be róla, hogy egy másik férfival áll partnerkapcsolatban. 9 esetben az interjúalanyok fő partnere (main partner) szintén HIV-vel élő volt. Az interjúk felvételének időpontjában a legtöbb résztvevő Budapesten élt, ahol a Magyarországon létező egyetlen HIV kezelésre szakosodott kórház található. A legtöbb résztvevő, ha nem élt eleve Budapesten, akkor HIV státusza miatt költözött a fővárosba, s csupán három volt közülük, aki még mindig vidéken élt. 11 férfi együtt élt azonos nemű partnerével, 9 egyedül egy háztartásban, 3 hajléktalanszállón, 2 a szüleivel, 1 résztvevő egy barátjával bérelt lakásban közösen, 1 fő egy albérlőjével és 1 fő egy nővérszállón. Etnikai hátterüket tekintve egy fő határozta meg magát romaként, és ketten voltak külföldi állampolgárok, akik tartózkodási engedéllyel élnek Magyarországon. HIV-pozitív státuszáról 1 hónapja tudott a legrövidebb ideje értesült, és 17 éve a legrégebbi. 7 interjúalanyunk számolt be arról, hogy valaha szexmunkás is volt, valamint 11 fő arról, hogy rendszeres kábítószer-fogyasztó és/vagy alkoholfüggő (volt). Interjúalanyaink főbb szocio-demográfiai jellemzőit, valamint néhány olyan jellemzőt, amelyekre az elemzés során támaszkodhatunk, bár az egyes szövegegységekben aktuálisan éppen nem lesznek jelen, a Mellékletben foglaltam össze. E táblázat tartalmazza, hogy van-e az interjúalanyoknak állandó partnere; ha igen, akkor az állandó partner HIV-státuszát; a HIV-fertőzöttség – ismert – időtartamát (években kifejezve); a HIV-pozitív státusz ismertté válásakor hány éves volt az interjúalany; használ-e vagy használt-e valaha kábítószer (rendszeresen).

(SZEXUÁLIS) PARTNEREK ÉS SZEXUÁLIS GYAKORLATOK

Az interjúk felvételekor, illetve már a kérdéssor összeállításakor, abból a feltételezésből indultam ki, hogy egyértelműen elkülöníthetők lesznek a párkapcsolatban élő interjúalanyok és a nem párkapcsolatban élő interjúalanyok szexuális gyakorlatai, illetve arról szóló beszámolóit. E feltételezés – amit a válaszok egyértelműen megcáfoltak – szolgáltatta az alapot arra, hogy az interjúkérdésekben elkülönítve, egymástól elválasztva jelenjen meg az állandó partner(ek)re (*main partner*) és az alkalmi partnerekre (*casual partner*) vonatkozó szexuális gyakorlatokat feltárni szándékozó kérdésblokk. Az állandó partner(ek) és az alkalmi partner definiálása minden esetben az interjúalany feladata volt, így e kategóriák nem is kezelhetők mereven, azt számos egyéni értelmezés finomította, homályosította el, avagy tette teljesen képlékennyé. Ahogy arra már korábbi tanulmányok is rámutattak (pl. Barker–Langdridge 2010), a nem-monogám (*non-monogamies*)⁶ kapcsolatok alacsony társadalmi elfogadottsága megjelenik a meleg közösségeken belül is. E homonormatív monogámia irányába történő nyomás szorongáshoz vezet(het), ami hozzájárul(hat) a kockázatos(abb) szexuális magatartásformák kereséséhez. Épp ezért nem teszek különbséget a „párkapcsolatban élő” és „nem párkapcsolatban élő” interjúalanyok válaszai között, hanem arra törekszem, hogy feltárjam azokat a mintázatokat, amik a válaszadók állandó partner(ek)ről alkotott percepciói mentén rajzolódnak ki. Bendegúz (70) az állandó partner esetében szükségesnek, de nem elegendőnek gondolja a szexualitást:

„Hát én úgy gondolom, hogy ha sikeres a szexuális része a kapcsolatnak, akkor az egy nagyon szoros vonzerő, de kevés. És ha vannak közös élményeink, és azonos érdeklődési kör, és egy bizonyos azonos kulturális kör; az szorosabb tulajdonképpen, mint a szexuális kapcsolat. [...] Csak azok tudnak felmutatni több éves, vagy több évtizedes barátságokat, akik szellemileg is eléggé passzolnak egymáshoz.” (Bendegúz 70)

Az állandó partner meghatározására találhatunk interjúalanyaink válaszai között egészen „tradicionális” meghatározást is, miszerint az az állandó partner, aki kizárólagos szexuális partner, mindemellett érzelmi, intellektuális közösséget is alkotnak egymással. Zolcsi (26) szerint azonban nem is a szexuális kapcsolat megléte tesz valakit állandó partnerré, hanem: *„egy partnernél nem is szex a fontos, hanem a megértés”*. Másnak azt jelentette, hogy kizárólagos szexuális partner; megint másnak pedig azt, hogy bár nem kizárólagos szexuális partner, de rendszeresen folytatnak szexuális viszonyt. Attila (35) el is bizonytalanodik, hogy miként is határozza meg az állandó partner fogalmát: *„Hát akivel négy éve együtt élünk, szerintem az már elég állandó partner. Mondjuk a szexuális partner is lehet állandó partner...”*. Arra is akadt példa, hogy állandó partnerekről számoltak be interjúalanyaink, ide sorolva a visszatérő, rendszeres szexuális partnereiket, más interjúalanyok azonban ezt a típusú szexuális partnert már alkalmi partnerként határozták meg. Tomi (30) úgy igyekszik tisztázni az állandó partner fogalmát, hogy elkülöníti az állandó szexuális partnert attól, akit a párjának tekint: *„Erről én is vitatkoztam már az interneten, hogy ez [az állandó partner] mit jelent. A párom nem az, ő a minden, ő a párom, a társam. A minden, tehát... nem egy állandó partner...”*. Abban nem fedezhető fel különbség interjúalanyaink

⁶ A szerzőpáros kimerítően tárgyalja a nem-monogám párkapcsolatok formáit, többek között pl. a nyitott kapcsolatokat, a poligámiát, ezek kultúránkenti különböző megítélését, monogámiához való viszonyát. Jelen tanulmánynak nem célja a mononormativitás (*mononormativity*, a monogámia egyetlen „normális” és „természetes” kapcsolatként való értelmezése) társadalmi konstrukcióként való részletes tárgyalása, ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül a belőle fakadó szorongás. Interjúalanyaink elbeszélés-részletei is arra mutattak rá, hogy az (internalizált) mononormativitás létező jelenség, befolyásolja a pár-, illetve szexuális kapcsolat(ok)ról alkotott nézeteiket, s ez hatással van viselkedésükre.

meghatározásai között, hogy az egyéjszakás kalandok szexuális partnereit egyértelműen az alkalmi partner kategóriába sorolták.

Interjúalanyaink a HIV-pozitív státuszukat változó mértékben osztották meg szexuális partnereikkel, egységes mintázat alig-alig fedezhető fel azon kívül, hogy jellemzően az állandó partnernek tekintett szexuális partnerek előtt felfedik pozitív státuszukat, míg alkalmi partnernek tekintett szexuális partnereik előtt általában nem. Edömér (38) ez alól kivétel, ő kötelességének tartja, hogy megossza szexuális partnerével pozitív státuszát, azonban őszintesége számos esetben ahhoz vezetett, hogy a potenciális szexuális partner elutasította: *„Szerintem köteles vagyok elmondani a szexpartnernek [...] Többször megéltem, hogy visszás volt a dolog. Láttam az arcán a sajnálatot, nem is lett szex”*. Ödön (42) indoklás nélkül jelenti ki, hogy amennyiben egyértelműen alkalmi kapcsolatról van szó, akkor nem fedi fel pozitív státuszát: *„Akkor nem mondom meg, ha csak alkalmi kapcsolatnak néz ki”*.

Az elutasítástól való félelemről számol be Zotya (41), aki alkalmi partnereinek nem mondja el, hogy HIV-vel élő, bár azt szükségesnek tartja elmondani, hogy „védekezett” az aktus során – feltehetően ezzel az óvszerhasználatra utal: *„Az alkalmi partnereimnek nem mondtam el, de nagyon paráztam, nehogy kiderüljön, és velük védekeztem csak, anélkül, hogy szóltam volna”*. Ebben a szövegrészletben arra külön érdemes felfigyelnünk, hogy az interjúalany megfogalmazásában elhangzik az, hogy *„velük védekeztem csak”*, s ez az utalás arra enged következtetni, hogy a nem alkalminak tekintett szexuális partnerek esetében védekezés nélkül létesít szexuális kapcsolatot. A fent idézett interjúalany ugyan ezt nem fejti ki bővebben, de arra következtethetünk több én-elbeszélés tematikusan idevágó szövegegysége alapján, hogy HIV-vel élő interjúalanyainknak sok esetben vannak rendszeres más HIV-vel élő szexuális partnereik, akikkel óvszer nélkül közöskölnének. Zotya (41) ezzel is indokolja, hogy miért nem használt óvszert: *„Nem használtunk, mert mindketten pozitívak voltunk”*.

Miki (42) szinte piedesztálra emeli a HIV-vel élőket az alapján, hogy a HIV-vel élőktől nem kell annyira tartani, mert ők rendszeresen járnak tesztelesekre, ahol az egyéb STD-kre⁷ is szűrik őket, így kisebb az esélye, hogy a HIV-fertőzésen kívül más szexuális úton terjedő betegséget továbbadjanak. HIV-vel élő szexuális partnerekkel nem használnak óvszert, HIV-negatív partnerekre pedig *„odafigyel”*. Szerinte a HIV-negatívok óvatlanabbak, figyelmetlenebbek, kockázatosabb szexuális magatartásformákkal jellemezhetőek, mert *„annyira nem vigyáznak”*, de a HIV-vel élők sokkal őszintébbek, hamarabb megosztják partnereikkel, ha más szexuális úton terjedő betegségtől is szenvednek. Miki bele is képzelem magát egy HIV-negatív helyzetébe, s ki is mondja, hogy amennyiben negatív lenne a státusza, akkor hamarabb eltitkolná, ha például szifilisz lenne. Mindemellett Miki beszámolójában arra is érdemes felfigyelnünk, hogy HIV-negatív szexuális partnerkapcsolatban ő vigyáz arra, hogy ne fertőzze a másikat, azaz feltételezhetően nem fedi fel pozitív státuszát negatív partnerei előtt:

„A pozitív partnereim tudják, hogy pozitív vagyok. Velük nem használunk óvszert. Ha egy pozitívval vagyok és rendszeresen ellenőriztetjük magunkat, ugyan be-becsúszhat valami, de kicsi a valószínűsége, mert jobban figyelnek magukra a pozitív emberek. Én is jobban figyelek magamra, ami olyan történik, amit én nem tartok normálisnak, arra én rögtön odafigyelek. Ha olyannal vagyok, aki nem pozitív, olyanra meg vigyázok. Nagyobb az esélye, hogy én összeszedjek tőlük valamit, mint tőlem kapjanak el bármit

⁷ Az angol nyelvű STD rövidítést használom a szakirodalomban való gyakorisága miatt: *sexually transmitted diseases*, azaz szexuális úton terjedő betegségek.

is, mert annyira nem vigyáznak. Pozitívoktól kevésbé kell félni azoknak, akik egészségesek. Mi (HIV-pozitívok) háromhavonta megjelenünk, és megcsináltatjuk a tesztet. Ilyenkor megcsináltatunk mindent. Ha valaki netalán összeszed egy szifiliszt, akkor azok, akik pozitívak és egymásról tudják, hogy pozitívak, kicsit őszintébben állnak ilyenekhez. A pozitívak ilyen szempontból nyitottabbak és őszintébbek. Ha negatív lennék, akkor valószínűleg nehezebben mondanám el. Mi megmondjuk hamarabb, hogy beesett egy ziccer.” (Miki 42)

Az óvszerhasználat mellőzése nem csak HIV-vel élő szexuális partnerek esetén fordul elő, arra is akad bőven példa, amikor a HIV-vel élő interjúalany nem használ óvszert HIV-negatív partnerével. Alex (35) önmagának mond ellent, amikor azt állítja feltételes módban, hogy negatív státuszú partnerrel használna óvszert, s rögtön a következő mondatában – elhárítva magáról a felelősséget – vallja be, hogy legutóbbi két negatív státuszú szexuális partnere egyikével sem használt óvszert, mert partnerei nem akartak óvszert használni: *„Ha HIV negatív partnerem lenne, biztos, hogy használnék gumit. Az előző két negatív partneremmel azért nem használtam, mert ők nem akarták”*. Alex azt az attitűdöt szemlélteti ebben a szövegrészletben, miszerint a HIV-vel élő személy nem tartja kizárólag a saját feladatának, hogy védje a negatív szexuális partnert a megfertőződéstől, azaz nem csupán az ő felelőssége, hogy biztonságosan közösködjön egymással, hanem a negatív partneré is. Ákos (22) nyíltan ki is mondja, hogy a felelősség mindkét felet terheli a védekezés nélküli szexuális aktus során: *„Ez mind a kettőnk felelőssége is”*.

Az eddigiekben tehát felhívtam arra a figyelmet, hogy HIV-vel élő interjúalanyaink gyakran nem fedik fel pozitív státuszukat szexuális partnereik előtt, így téves az a (többségi) HIV-negatív előfeltételezés, miszerint ha nem ismerem a partner státuszát, akkor feltételezem, hogy HIV-negatív. Ez a HIV-negatívok esetében kockázatos szexuális magatartásformákhoz is vezethet – ahogy erre Miki (42) beszámolója alapján is következtethetünk. Arra is akad példa, hogy HIV-vel élő interjúalanyaink nem is védekeztek a szexuális aktus során, megosztva a felelősséget HIV-negatív szexuális partnereikkel, azaz, amennyiben a HIV-negatív szexuális partner nem kívánt óvszert használni, vagy legalábbis nem tartotta azt fontosnak, akkor beleegyeztek az óvszer nélküli közösköbésbe.⁸ Így a HIV-vel élőkkel kapcsolatos előfeltételezés, miszerint ők mindenképpen megosztják pozitív státuszukat szexuális partnereikkel (vö. Flowers–Duncan–Frankis 2000), bizonyíthatóan hamis, azonban a gyakorlatban elősegíti a HIV-fertőzés terjedését, mivel kockázatos szexuális magatartásformákhoz vezet(het).

Egon (40) legutóbbi alkalmi szexuális kapcsolatakor használt ugyan óvszert, az ő beszámolójából nem is az óvszerhasználat meglétére vagy hiányára kívánom felhívni a figyelmet, hanem arra, hogy miként nyilatkozik mindeközben korábbi szexuális partnereiről. Arról számol be, hogy korábbi alkalmi kapcsolataiban azért nem használt óvszert, mert a partner ezt nem „kérte”. Ez két eddigi állításunkat is alátámasztja: egyrészt azt, hogy a felelősséget nem kívánja a HIV-vel élő személy egyedül magára vállalni, másrészt azt, hogy a – feltételezhetően HIV-negatív vagy legalábbis ismeretlen státuszú – szexuális partner nem feltételezi, hogy egy HIV-vel élővel fog szexuális kapcsolatot létesíteni és – vagy éppen ezért – nem tart a HIV-fertőzéstől:

⁸ Jelen tanulmányban terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség részletesen tárgyalni az ún. „condom fatigue” jelenségét (pl. Adam et al. 2005), ami azt írja le, hogy férfiak nehezen képesek fenntartani a konzisztens óvszerhasználatot (pl. erekciós problémák miatt, vagy a partner – akár csak vélelmezett – erekciós problémái miatt). Ugyanakkor egyes interjúalanyok válaszaival utalnak rá, hogy e jelenség befolyásol(hat)ja az óvszerhasználatot.

„A legutolsó alkalmi szexuális kapcsolatom a nyugatis volt. Ott volt óvszer. Az az egy kérte is egyébként. [Általában] nem kéri.” (Egon 40)

Egyedi esetnek számít, de olyan beszámoló is akad, ahol a HIV-vel élő én-elbeszélő arról számol be, hogy HIV-negatív állandó partnere nem akart óvszert használni annak ellenére, hogy tisztában volt partnere pozitív státuszával. A motivációk itt feltáratlanok maradnak, egyrészt a HIV-negatív partner én-elbeszélésének hiányában, másrészt a HIV-vel élő én-elbeszélőnk sem osztotta meg velünk percepcióit. A kapcsolatban eleinte használtak óvszert, majd egy idő után valami oknál fogva a negatív partner kezdeményezésére abbahagyták az óvszerhasználatot, habár HIV-vel élő interjúalanyunk arról számol be, hogy ezt ő nem akarta, csupán engedett partnere akaratának.

„Szerelmes voltam belé. Használtunk óvszert, az elején. Aztán... hát... nem mindig. Ő is tudta a HIV státuszomat. Már ugye, 3 éve tudom. Ő ragaszkodott hozzá. Ő nem akart gumit használni. Volt veszekedés is miatta. Aztán engedtem. De nem mindig.” (Zsiga 40)

Az utolsó félmondat arra enged következtetni, hogy Zsiga reménykedett abban, hogy nem fertőzi meg partnerét. Azzal, hogy erre külön felhívja a figyelmet, hogy habár engedett partnere akaratának és óvszer nélkül közösült vele, de ez számított irregulárisnak, később az ő kezdeményezésére használtak ismét óvszert.

Elek (27) is arról számol be, hogy állandó partnerkapcsolatában idővel megszűnt az óvszerhasználat. Azt ugyan tudjuk, hogy partnere szintén HIV-vel élő (ld. Melléklet), de arra nem derül fény az én-elbeszéléséből, hogy egymást fertőzték-e volna meg, vagy már kapcsolatukat megelőzően mindketten pozitív státuszúak voltak-e. Ugyanakkor a következő idézet értelmezésekor arra következtethetünk, hogy ebben az esetben nem is lényeges, hogy milyen volt a HIV-státuszuk megismerkedésükkor, hiszen kiderül, hogy a HIV-státusz felfedése valamikor az óvszerhasználat abbahagyása környékén történt meg, feltehetően az óvszer nélküli közösülést követően, legalábbis a szövegben fellelhető időrend erre enged következtetni:

„Mi először úgy dugtunk, hogy gumival, mondjuk utána először volt a szex, s utána hittünk egymásnak, és azután már nem használtunk gumit. Elmondtuk egymásnak. [...] Meg szeretném, hogy bizalom is legyen.” (Elek 27)

Az állandó és alkalmi partnerekkel folytatott szexuális viszonyok értelmezésekor arra koncentráltam, hogy a HIV-vel élő én-elbeszélő partnereivel miként osztja meg, vagy hallgatja el pozitív státuszát, s mindez milyen szexuális magatartásformákkal jár együtt. Óhatatlanul érintenem kellett mind az óvszerhasználat témáját, mind a biztonságos(abb) szex fogalmát, de az óvszerhasználattal kapcsolatos attitűdöket és gyakorlatokat, valamint a biztonságos(abb) szex értelmezéseit csak akkor fedhetjük föl, ha külön figyelmet szentelünk az óvszerhasználatban bekövetkezett változásoknak a HIV-státusz ismertté válását követően, valamint rámutatunk azokra a tévhitekre, információsi hiányokra, amelyek alapján a biztonságos(abb) szex értelmezései megjelennek interjúalanyaink elbeszéléseiben.

Interjúalanyaink beszámolóit alapján az óvszerhasználattal kapcsolatban arra következtethetünk, hogy egyrészt megváltoztak óvszerhasználati szokásaik a HIV-pozitív státusz ismertté válását követően, másrészt HIV-vel élőként sem használnak minden közösülés során következetesen óvszert. A megváltozott óvszerhasználati szokások tekintetében két jellemző mintázatot fedezhetünk fel, miszerint (1) az óvszerhasználat a pozitív-stá-

tusz ismertségét megelőzően vagy nem jellemezte, vagy teljesen rendszertelenül képezte egy-egy interjúalanyunk szexuális életének részét, valamint azt, hogy (2) az elbeszélők HIV-vel élőként nem használnak óvszert más HIV-vel élőkkel történő közösülés során.

Alex (27) arról számolt be, hogy korábbi alkalmi szexuális kapcsolatai során nem használt óvszert, s hangsúlyozza, hogy mióta pozitív státuszát ismeri, azóta nem fordul elő, hogy ne használna óvszert: *„Volt alkalmi szex. Nem használtam óvszert. Akkor nem használtam, de most már minden alkalommal. A HIV-pozitív státusz miatt”*. Gergő (46) is azt a mintázatot erősíti, miszerint alkalmi kapcsolataiban HIV-vel élőként minden esetben használ óvszert: *„Az alkalmi partnerekkel mindig [használok óvszert]”*.

Bendegúz (70) egyértelműen határvonalként értelmezi a pozitív státusz ismertté válását óvszerhasználati szokásait illetően. Míg azt megelőzően, hogy megtudta HIV-pozitív státuszát, jellemzően nem használt óvszert, ezt követően azonban minden közösülés alkalmával igen: *„Hát mindenképpen csak a HIV fertőződés után [használtam óvszert...] utána mindig”*. Edömér (38) múltbeli emlékeit felidézve úgy határozza meg korábbi óvszerhasználati szokásait, hogy bár arról számol be, jellemzően nem használt óvszert alkalmi kapcsolataiban, de ez tulajdonképpen nem is rajta múlott. Korábbi szexuális partnerei felé tolja el a felelősséget azzal, hogy – magát felmentve – azt állítja, ő védekezett volna, ha az adott szexuális partner kéri; de nem kérte. Ugyanakkor, el is homályosítja a múltbeli eseményeket beszámolójában, hiszen nem egyszerűen a partner igényének hiányával magyarázza meg az óvszerhasználat mellőzését, hanem rögtön ezt követően kijelenti, hogy azért nem használt óvszert egy-egy alkalommal, mert az nem állt rendelkezésre: sem a partnerénél, sem nála nem volt éppen. Megfogalmazásában ismét önmagát menti fel a felelősség alól, amikor mindeközben feltételes módban fogalmazva konstruálja meg a múltbeli történések magyarázatát, mintegy félig-meddig behelyezkedve a múltbeli szituációba arról is megerősíteni kíván bennünket – s egyúttal feltételezhetően önmagát is –, hogy amennyiben lett volna kéznél óvszer egy-egy alkalmi kapcsolatában, akkor bizonyára használta volna.

„Alkalmi kapcsolataimban, ha a partner azt mondta volna, hogy használjunk kotont, akkor biztosan használtam volna. Ha lett volna nála, akkor biztos, hogy használunk. Csak általában se nála, se nálam nem volt.” (Edömér 38)

Az idézett rövid szövegegységben figyelmet érdemel a feltételes mód használata, a „ha” kétszeres előfordulása, és a „volna” három alkalommal való megjelenése, ami egy alternatív múltbeli eseményt vetít elénk: történhetett volna másképpen is. A zárómondat kijelentő módbeli megfogalmazása teszi azonosíthatóvá azt a pontot, ahol az elbeszélő történet – feltételezhetően – találkozik a megélt történettel, az elbeszélő életesemény vélhetően azonos a történetekkel. Az ezt megelőző feltételes módban történő megfogalmazás pedig arra világít rá, hogy az én-elbeszélő miként értelmezi (át) a szavakba öntés során az általa korábban megélteteket. Azaz: beszámolójában a történetét úgy mondja el, hogy azt már ő maga is interpretálja, ezzel mintegy arra törekedvén, hogy az elbeszélésben egy számára elfogadható múltbeli attitűdöt tulajdonítva önmagának tudjon azonosulni régebbi cselekedeteivel, eltávolítva így azt az én-képet, amit az elbeszéléskor nem tart elfogadhatónak. Az idézett interjúrészletek szövegszerű elemzése arra mutat rá, hogy az elbeszélők büntudatot éreznek, s miképpen próbálják ezt a büntudatot csökkenteni.

Etele (52) beszámolójában reflektál is a múltbéli eseményekre, magyarázatokat fűzve az elbeszélte eseményekhez. Ő is igyekszik magát eltávolítani attól a felelősségtől, hogy nem minden esetben használt óvszert „visszatérő” szexpartnerével; külön mondatban megerősítve ezt azzal, hogy nem ő kezdeményezte az óvszerhasználat mellőzését, hanem ez az adott szexpartner(ek) kezdeményezésére történt így. Az óvszerhasználat mellőzését be is sorolja a kockázatos szexuális magatartásformák közé, azonban a kockázat jelentőségét nem az adott szexuális partner esetleges megfertőzésében látja, hanem abban, hogy e partnereknek felesége, illetve élettársa is volt, így a potenciális fertőzés rájuk is áterjedhet. Azaz: a szexpartner kérését, miszerint ne használjanak óvszert a közösülés során, egyfajta kockázatos szexuális magatartásformára való felbujtásként értelmezi, ami ellen neki nem is nagyon volt ellenvetése, hiszen a felelősséget megosztottként értelmezi. Ő maga vállalja a fertőzés(ek) kockázatát, feltételezi, hogy ezzel a szexpartner is tisztában van, s ő is vállalja a kockázatot, így csupán amiatti aggodalmát fejezi ki – utólag, az elbeszélésben –, hogy a szexpartner továbbadhatja a (potenciális) fertőzést. A felelősség áthárítását, vagy legalábbis megosztásának szándékát támasztja alá a szövegrészlet utolsó mondata is, ahol interjúalanyunk szükségesnek tartja leszögezni, hogy szexuális partnerei tisztában voltak azzal, hogy neki sok szexuális kapcsolata van, így lehetséges veszélyforrást jelenthet számukra a vele való óvszer nélküli közösülés.

„Visszatérő szexpartnerrel használtam gumit, de volt köztük négy olyan szexpartnerem, akikkel nem védekeztem. Ez az ő kezdeményezésük volt. Ezt kockázatosnak tartottam, mert mind a négynek volt felesége vagy élettársa. Ők magukat heteroszexuálisnak tartották, de nyilván biszexuálisak voltak. Úgy alakult az idők során, hogy az egyetlen szexpartnerük voltam, ezért fölöslegesen bíztak bennem. Pedig tudták, hogy nekem mellettük van sok kapcsolatom.” (Etele 52)

Az óvszerhasználat rendszertelenségéről számol be György (30) is, aki egyetlen mondatban mond önmagának ellent, s így igyekszik eltávolítani magától mind a felelősséget, mind azt a nemkívánatos múltbéli eseménysorozatot, amikor nem használt óvszert, győzködve mind önmagát, mind az interjúzót arról, hogy tulajdonképpen ő „megfelelően” viselkedett mindig. Egy mondaton belül állítja, hogy alkalmi kapcsolatai során mindig használt óvszert közösülés során, ugyanakkor arról számol be, hogy előfordultak esetek, amikor mégsem. Az idézett szövegegység zárómondatának finomhangolása is azt a feltételezésünket erősíti meg, hogy az óvszerhasználat mellőzése több esetben is előfordult vele, tudniillik azzal az állítással, hogy amikor nem használt óvszert, akkor az nem is volt szükséges, mert „lightosabb típusú” szexuális kapcsolata volt, azaz nem került sor (anális) közösülésre. Az óvszerhasználat többszöri hiányára utal az a közbevetés is, miszerint elég gyakran váltogatta alkalmi partnereit:

„Az esetek 80%-ában védekeztem, és olyan 20%-ában nem, mert ugye a kapcsolataim között azért elég gyakran előfordult, hogy azért elég gyakran váltogattam a partnereimet ilyen alkalmi szinten, akikkel azért mindig védekeztem, illetve ilyen lightosabb típusú szexet gyakoroltam.” (György 30)

Zsiga (40) arról számol be, hogy már pozitív státuszának ismeretében létrejött alkalmi szexuális kapcsolatai során mindig használt óvszert: „Voltak alkalmik a barátom előtt, az internetről. Azoknak nem mondtam meg. Óvszerrel ment velük, kizárólag. Akkor az nekem iszonyatosan nagy traumát okozott, hogy megfertőzhetek valakit.” Elbeszélésében azzal indokolja a rendszeres óvszerhasználatot, hogy rettegett attól, nehogy ő megfertőzze partnerét. Az ő értelmezésében az óvszerhasználat az ő felelőssége, a továbbfertőzés kockáza-

tától neki kell megvédenie alkalmi szexuális partnereit. Ezt a felvállalt egyéni felelősséget az is tovább erősíti, hogy az idézett szövegegységben arra is kitér interjúalanyunk, hogy nem fedte fel HIV-pozitív státuszát alkalmi szexuális partnerei előtt. Ugyanakkor, a pozitív státusz titokban tartása nem is teremtette meg a lehetőségét annak, hogy a – feltételezhetően HIV-negatív vagy ismeretlen státuszú – szexuális partner is törekedhessen a biztonságos(abb) szexre.

BIZTONSÁGOS(ABB) SZEX ÉRTELMEZÉSEK

Interjúalanyaink biztonságos(abb) szex értelmezései igencsak eltérőek. Mintázatként felfedezhető, hogy legtöbbször kiemelik az óvszer használatának fontosságát közösülés során, valamint hogy többen is megállapítják, hogy teljesen biztonságos szex nincs. Az nem derül ki interjúalanyaink elbeszéléséből, hogy a teljesen biztonságos szex létezésének tagadását személyes tapasztalataikra alapozzák-e, vagy e megállapítás egy „kollektív tudáson” alapszik, vagy netán ennyire tudatosan építették be gondolatvilágukba azt az általában egészségügyi nyelven megfogalmazott preventív céllal hangoztatott axiómát, miszerint a biztonságos(abb) szexre való törekvés csökkenti ugyan az STD-k és a HIV-fertőzés kockázatát, de nem nyújt száz százalékos biztonságot. A biztonságos(abb) szex értelmezésekkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy számos esetben a korábbi szexuális partnerekkel történt megegyezésekre (*negotiated safety*) alapozzák az interjúalanyok meghatározásait (Race 2014). A kockázatos szexuális magatartásformák elkerülésében ugyanakkor mindenképpen jelentős szerepe van annak az elbeszélők által saját meglátásként megfogalmazott látásmódnak, miszerint teljesen biztonságos szex nem létezik. Herki (32) szemléletes példával úgy illusztrálja mindezt számunkra, hogy a (magányosan végzett) önkielégítést sorolja egyedül a biztonságos szex kategóriájába:

„Olyan, hogy biztonságos szex, ami 100%-os, olyan nincs. Ha az ember beül egy kádba, és saját maga csinálja, az biztonságos.” (Herki 32)

Tomi (30) egyenesen azt állítja, hogy biztonságos szex nem létezik. Csak akkor lehet valaki biztonságban, ha egyáltalán nem él szexuális életet. A Tomitól idézett következő szövegrészletben arra fel kívánom hívni a figyelmet, hogy interjúalanyunk a kockázatos szexuális magatartásformák mérlegelésekor azt implicit megfogalmazza, hogy nem önmagában a promiszkuitást⁹ tartja kockázatosnak, hiszen csupán egyetlen partnerrel folytatott szexuális viszony is lehetőséget biztosít arra, hogy az ember megfertőződjön. Ugyanakkor el is bizonytalanodik, hogy miképpen ragadhatná meg, s önthetné szavakba, hogy számára mit jelent a biztonságos(abb) szex. Ez a bizonytalanság arra is rámutat a következő mondatának kontextusát alapul véve, hogy fogalma sincs arról, mit is nevezhetne biztonságosnak. Ez az elbizonytalanító kontextus úgy nyeri el értelmét, ha mondatainak szavakba nem öntött jelentésrétegeit is figyelembe vesszük: szinte rácsodálkozik, hogy HIV-pozitív státuszú lett, hiszen az ő fogalmai szerint ő betartotta a biztonságos(abb) szex szabályait – bármit is jelentsen ez, s mivel nem részletezi interjúalanyunk, így nem következtethetünk ennél többre. Megfigyelhető még mindemellett az alábbi szövegrészletben egyfajta érdektelenség is a biztonságos(abb) szex témájával kapcsolatban. Az elbeszélő érdektelensége abból fakad, hogy a HIV-fertőzéstől már nem kell tartania, meglátása szerint már a hepatitisz-

⁹ A promiszkuitás kifejezést jobb fogalom híján és elterjedtsége okán – bármiféle morális vagy moralizáló hangsúly nélkül – használom azokra a magatartásformákra, amikor egy-egy interjúalany saját értelmezésében sűrű partnercseréről vagy jellemzően monogám szexuális kapcsolatokról számolt be. Az (internalizált) mononormativitásról lásd a 4. lábjegyzetet.

től sem, a többi STD meg amúgy gyógyítható¹⁰ – a szöveg alapján feltételezhetően ez úgy értelmezhető, hogy emiatt interjúalanyunkat sem a szexuális úton terjedő betegségek, sem a biztonságos(abb) szex (és az ehhez kapcsolódó magatartásformák) nem érdeklik:

„A biztonságos szex, az a nem-szex. Tehát az van csak biztonságban, aki nem szexel. Tehát aki szexel, annak már egy partnertől is megvan bármilyen esélye, hogy elkapjon valamit – hát a másik pedig az, hogy mit jelent a biztonságos szex, ugye kérdés, hogy mit tekintsek magamra nézve biztonságosnak, hiszen HIV-pozitívot elkaptam – illetve HIV-et elkaptam, hepatitiszes voltam, tehát az már nem lehetek, a többi meg gyógyítható.” (Tomi 30)

Zsiga (40) arról számol be, hogy miként változott meg az óvszerhasználathoz való viszonya. Megfogalmazásában van a „régén”, a HIV-pozitív státusz ismertté válását megelőző állapot, és a „később”, amikor már tudta magáról, hogy HIV-vel él. A pozitív státusz megismerése mint egy új időszámítás origója jelenik meg elbeszélésében. A pozitív státusz ismertté válását megelőzően nem használt óvszert, azt viszont nem jelenthetjük ki, hogy azt követően már minden szexuális aktus során használt volna. Az idézett szövegegységben ugyanis a „későbbi” védekezésről szóló állításának kizárólagosságát elgyengíti egy félmondattal: „amikor csak lehetett”. Arra nem derül fény, hogy a korlátozott lehetőségek alatt pontosan mit ért interjúalanyunk, e félmondat csupán azzal a jelentéssel bír számunkra, hogy a HIV-pozitív státusz ismertté válását követően sem volt következetes az óvszerhasználata. Zsiga szövegrészletében e mellett megjelenik egyfajta (ön)ítélkezés is. Morálisan elítéli saját – és feltehetően a többes szám első személyű megfogalmazás alapján a többi meleg – szexuális magatartásformáit: a „laza” szexuális életet. Az interjúalany szóhasználata utalhat a promiskuitásra, vagy bármely kockázatos szexuális magatartásformára (pl. óvszer nélküli anális közösülés, csoportszex stb.). Interjúalanyunk ugyanakkor nem egyszerűen a kockázatos szexuális magatartásformák felett ítélkezik morális alapon, hanem semmiféle szexuális életet sem tart biztonságosnak. Az idézett részben a veszélyforrás maga a szex:

„Régén nem is gondoltam erre, aztán később védekeztem, amikor csak lehetett. Azt is tudomásul kell venni, hogy amilyen laza szexuális életet élünk, folyamatosan a tűzzel játszunk. Van, aki szerencsésebb, és megússza, van, aki nem ússza meg. Ezzel mindenkinek számolnia kell. Aki csak kizárólag a biztonságosabb szexet űzi, az is a tűzzel játszik. Van egy csomó lehetőség, amivel elkaphatja. Rettegtem mindenféle szexuális megnyilvánulástól. Hogy akkor tönkreteszek egy másik életet.” (Zsiga 40)

Interjúalanyunk szexhez való viszonyát jellemzi a zárógondolatként megfogalmazott rettegés, ami akár a szexualitás teljes elutasításához is vezethet. A biztonságos(abb) szex értelmezése is úgy jelenik meg a fenti szövegrészletben, hogy a szexuális élet eleve kockázatos. A kockázatot úgy értelmezi, mintha a kockázat csökkentésében, a biztonságra való törekvésben az egyénnek csekély, avagy szinte semmi szerepe nincs, nem aktív cselekvőként jelenik meg, aki befolyásolhatja a történeteket, hanem mintegy fátumszerűen szenved el sorsát. A kockázat önmagában jelen lévő entitás, rajtunk kívül áll, s csak a szerencsén múlik, hogy lecsap-e ránk – amennyiben szexuális életet élünk.

A biztonságos(abb) szex értelmezések között találunk olyanokat is, melyek orvosi tényeken, vagy azok félreértelmezésén, félinformációkon alapulnak, ugyanakkor meggyőzően érvelnek interjúalanyaink e kölcsönzött (tudományos, epidemiológiai) nyelv használatának segítségével úgy, hogy bizonyítani szándékoznak, miszerint

¹⁰ Megjegyzendő, hogy a hepatitis C vírussal fertőzöttek 95%-a gyógyítható megfelelő klinikai kezeléssel.

ők tájékozottak a biztonságos(abb) szex kérdéskörében, tényeket ismernek, így az elbeszéléseiket hallgató/olvasó szemében igyekeznek hitelesnek tűnni. Zsiga (40) a biztonságos(abb) szex értelmezésekor szükségesnek tartja elmondani a HIV-fertőzés terjedésével kapcsolatban, hogy mit is tud a fertőzés módjairól. Tulajdonképpen az idézett szövegrészletben egy fordított eszmefuttatásnak lehetünk tanúi, amikor az interjúalany kijelenti, hogy nem létezik száz százalékosan biztonságos szex, majd indokoltnak látja ezt az állítását alátámasztani szerzett ismereteivel. Olyan statisztikai adatnak látszó információkat közöl, melyeket empirikus adatok nem támasztanak alá, ugyanakkor e vélt statisztikai adatoknak köszönhetően igazolva látja ezt megelőző állítását. A százalékos kifejezési mód mellett, amit valószínűsíthetően a tudományos-epidemiológiai nyelvből kölcsönzött, érdemes a szóhasználatra is külön figyelmet fordítanunk, ahol a szexualitást leíró medikalizált nyelvhasználat kifejezéseit használja: „*anális és orális szex*”, s mindez figyelemreméltó kontrasztot képez a szövegrészlet elején található „*gumihasználat*” megnevezéssel, ahol nem a medikalizált nyelv által elterjedt „*óvszerhasználat*” kifejezést használja:

„Számomra nyilván a gumihasználat alapvető, lenne, ha 100%-os biztonságról akarunk beszélni, de nincs 100%-os biztonság, lássuk be. Visszatérve még egy mondat erejéig a biztonságos szexre, az én tudomásom szerint az esetek 90%-ában az analízis szexben sikerül elkapni ezt a vírust. Nagyon ritka, hogy orális szexszel kapják el.” (Zsiga 40)

Janó (49) szintén a medikalizált nyelvből kölcsönzött kifejezésekkel támasztja alá mondanivalóját. Szóhasználatában külön figyelmet érdemel a „*spermaürülés*” kifejezés, s e mellett arról is feltétlenül tájékoztatni akar bennünket, hogy tisztában van azzal, nem csak ejakulációkor szabadulnak el vírusok, hanem azt megelőzően, már az „*elővadás*” is tartalmazza őket: „*Csak biztonságosabbról beszélhetünk, mert teljesen biztonságos nincs. Mert elkerülhetetlen balesetek előfordulhatnak. Az óvszert mindenképpen a biztonságosabb eszközökhöz sorolnám. Amikor spermaürülés van, akkor mindenképpen szükséges a használata, az elővadás is tartalmazhat vírust*”. – Ő is kijelenti, hogy nem létezik teljesen biztonságos szex, s bár az óvszerhasználatot nevezi meg mint a biztonságos(abb) szex egyik kellékét, a továbbiakban nem a kockázatos szexuális magatartásformák kerülését említi, hanem külső tényezőknek tulajdonítja azt, hogy nem létezik száz százalékosan biztonságos szex. „*Elkerülhetetlen balesetekről*” beszél, amik a szexuális aktusban részt vevők közreműködése nélkül következnek be, megtörténnek anélkül, hogy arra bárki is befolyással lehetne.

Interjúalanyaink biztonságos(abb) szex értelmezéseinek jellemző mintázatai között megjelenik az érzelmi magyarázat, amikor a másik iránti bizalmat tekintik a biztonság zálogának. A partner megismerése, ismerete például Elek (27) számára is kitétele a biztonságos(abb) szexnek, az óvszerhasználat mintegy mellékes komponensként jelenik meg:

„Azt kell mondani, hogy oké, hogy a kondom gumi véd, de a veszély az megvan. Amikor valaki nem ismeri a partnert, az nem biztonságos.” (Elek 27)

Zolcsi (26) biztonságos(abb) szex értelmezésében is szerepet kapnak benyomások alapján történő vélekedések, amikor a „*tisztaságot*” és az „*ápoltságot*” sorolja előrébb az óvszerhasználatnál. Elsődleges a benyomásokon alapuló bizalom, s emellett kellékként jelenik meg az óvszerhasználat mint a biztonságos(abb) szexre való törekvés:

„Biztonságos szex. Hát... azt [jelenti], hogy mind a két fél, aki... mind a két fél tiszta, ápolts, és védekezve

van.” (Zolcsi 26)

Gergő (46) kialakult nézetei a biztonságos(abb) szexszel kapcsolatban számos hiedelmet és tévinformációt tartalmaznak. Meggyőződése, hogy amennyiben az ejakuláció a testnyílásokon kívül történik, az már önmagában védekezésnek számít. Azzal tisztában van, hogy az előváladék is tartalmaz vírusokat, ezért érzi szükségét leszögezni, hogy neki nincs előváladéka, így ettől a fertőzési formától nincs miért tartania. Arra pedig különösen ügyelt minden partnerénél, hogy még az ejakuláció előtt megszakítsa az anális közösülést, így – értelmezésében – megvédte szexuális partnerét attól, hogy megfertőződjön:

„Szerencsére nincs előváladékom. És én állandó partnereimet gumi nélkül az utolsó előtti pillanatig dugtam, és amikor tudtam, hogy már nemsokára közeledik a végkifejlet, és akkor kivettem, és akkor valamilyen testrészükre élveztem, hogy érintkezhessen a levegővel és pusztuljon el. Senkit nem fertőztem meg.”
(Gergő 46)

Zárómondatában teljes bizonyossággal állítja, hogy ő senkinek sem adta tovább a HIV-fertőzést, ő mindent megtett ennek elkerülése érdekében. A fenti szövegrészletben megjelenő tévinformációk alátámasztják azt a szakpolitikákban, társadalmi szervezetek által (is) megfogalmazott igényt, miszerint Magyarországon szükség van további HIV/AIDS prevenciók kampányokra, tudatosságnövelő képzésekre, tréningekre, általában véve a HIV/AIDS közbeszédben való erőteljesebb megjelenésére, hogy hatékonyak legyenek a HIV-fertőzés terjedésének gátat szabni kívánó intézkedések.

Gergő (46) én-elbeszélésének másik szövegrészletében részletesen megosztja velünk abbéli nézeteit, miszerint a *figyelem* – bármit is jelentsen és eredményezzen ez az adott kontextusban – az elsődleges forrása a biztonságos(abb) szexnek. A korábban idézett szövegrészlet alapján arra következtethetünk, hogy jelen esetben Gergő a megszakított közösülésre gondol. Azaz, a *figyelem* csupán arra irányul, hogy időben meg kell szakítani a közösülést, s ez elegendő a biztonságos(abb) szex szabályainak betartásához. Partnereiben nem feltétlenül bíz meg annyira, hogy ők is *figyelnek*, ezért ezt saját feladatának tartja a partnerre nézve is:

„Nem vesítem el a fejemet. Olyan vagyok, hogy soha nem tudom kikapcsolni a környezetemet, én mindig mindent hallok, mindig mindent látok. Tehát nem tudom annyira átadni magam a pillanatnak, a gyönyörnek, hogy ezeket kikapcsoljam. Ezért nálam egészen más a biztonságos dolog, mint azoknál az embereknél, akik sikoltoznak, úgy élveznek el, hogy megszűnik körülöttük a világ. Ezért úgy érzem, hogy nem definiálható. Én ebben hiszek. Hogy a partnerem folyamatos kontroll alatt legyen. Magamon ismerem az összes jegyet, hogy mire kell figyelni.” (Gergő 46)

Az óvszerhasználati szokásokkal és a biztonságos(abb) szex értelmezésekkel kapcsolatban azokra az eredményekre jutottam, hogy bár a HIV-vel élő interjúalanyok óvszerhasználati szokásai a sűrűbb óvszerhasználat irányába mutatnak pozitív státuszuk ismertté válását követően, ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy minden esetben használnának óvszert anális közösüléskor. Idézett HIV-vel élő interjúalanyaink identitásának megkonstruálásában döntő szerepet játszik a múltbéli események – elsősorban a kockázatos szexuális magatartásformák gyakorlása – felett hozott morális (olykor inkább moralizáló) ítélet, de egyúttal fel is mentik magukat a felelősség alól. A HIV-fertőzés megszerzését általában fatalista módon közelítik meg: rajtuk kívül álló okokkal magyarázzák. Kiemelt jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy az idézett interjúalanyok biztonságos(abb) szex értelmezései nem alkotnak egységes mintázatokat, azok számos hiedelmet és tévinformációt is tartalmaznak.

Ez alátámasztja azt a társadalmi igényt, miszerint szükség van a társadalom szélesebb rétegeiben is, de célzottan az MSM populációban is olyan további HIV/AIDS prevenciók felvilágosításra, amely nem csupán a populáció(k) ismereteire, hanem viselkedési mintázataira és attitűdjeire is reflektál (Race 2014).

KOCKÁZATOS SZEXUÁLIS MAGATARTÁSFORMÁK

A kockázatos szexuális magatartásformák mintázatainak feltárásakor nem csupán arra törekedtem, hogy melyek azok a *cselekedetek*, melyeket HIV-vel élő interjúalanyaink beszámolóí alapján kockázatosnak minősíthetünk, hanem arra is figyelmet fordítottam, hogy az elbeszélésekben miként jelennek meg a kockázatos szexuális magatartásformák értelmezései az interjúalanyok szövegegyeségeiben. Azaz, miről számolnak be azzal kapcsolatban, hogy mit *észlelnek* kockázatosnak. A kockázatos szexuális magatartásformákkal kapcsolatos percepcióik arra engednek következtetni, hogy nem mutatható ki egységes álláspont a 28 interjú alapján azzal kapcsolatban, hogy melyek az egyértelműen kockázatosnak ítélt magatartásformák, ugyanakkor a szövegeket elemezve mintázatokat felfedezhetünk.

Kockázatos szexuális magatartásformaként értelmezem az óvszer nélküli anális közösülést (*unprotected anal intercourse*) és a védekezés nélküli (gumikesztyű használatának mellőzése) ökölszexet (*fisting*); valamint azokat a tényezőket, amik e viselkedésformát erősíthetik csökkentve a kockázat észlelésének lehetőségét: a tudatmódosító szerek (kábitószer és alkohol) használatát, a csoportszexben való részvételt. Egyes esetekben szintén a kockázat észlelésének csökkenését eredményezheti a különböző szexuális segédeszközök igénybevétele (pl. műpénisz közös használata) és a szado-mazochista szerepviszonyokból fakadó szexuális helyzetek, s az ezzel járó fétishasználat (pl. kikötözés, bekötött szem).

A kockázat észlelésének mértéke jelentős hatással van arra, hogy mik azok a szexuális magatartásformák, amelyekben az érintettek hajlamosak illetve hajlandók részt venni. Az észlelést gátló tényezőket három csoportba sorolhatjuk: a nem-tudással kapcsolatos, információhiányból és hiedelmekből fakadó tényezők; a módosított tudatállapottal kapcsolatos tényezők; valamint a környezet által generált figyelemelterelő tényezők. E három észlelést gátló tényező szétszálazható ugyan, de a beszámolók alapján állíthatjuk, hogy sok esetben együtt jár(hat)nak.

A HIV-fertőzés továbbadásával kapcsolatos hiedelmek elterjedtségét támasztja alá Egon (40) alábbi szövegrészlete. A megszakított közösülést említi mint elterjedt nézetet, ami megakadályozhatja a HIV-vírus átadását. A megszakított közösüléssel kapcsolatban megosztja velünk, hogy ő tisztában van annak elégtelenségével:

„Ezekben az alkalmi kapcsolatokban én dugtam óvszer nélkül... mióta beteg vagyok, azóta nem. Egy eset volt [amikor óvszer nélkül dugtam]... Megállnak az emberek, a csúcs előtt megállnak, és mindenféle megy, aminek olyan nagy értelme nincs. Sok esetben ez a ne élvezz belém, vagy mindenféle ilyen verzió van, holott tudom, hogy ez baromság, mert ez kevés.” (Egon 40)

E beszámoló-részletben arra is érdemes figyelni, hogy a megszakított közösüléssel kapcsolatos nézeteit azután osztja meg velünk interjúalanyunk, miután beszámol arról, hogy pozitív státuszának ismertté válását követően volt egy alkalom az életében, amikor óvszer nélkül análisan közösült. Az elbeszélés sorrendisége arra enged következtetni, hogy feltehetően ő is kockázatot csökkentő magatartásformaként értelmezhetette a meg-

szakított közösülést vagy a pozitív státusz ismertté válásának időpontjáig, vagy a legutóbbi védekezés nélküli anális közösülésének időpontjáig.

Gergő (46) a megszakított közösüléssel kapcsolatos hiedelem képviselője, aki ezt a gyakorlatban is kockázatcsökkentő tényezőként értelmezi. A legutóbbi óvszer nélküli anális közösülésre vonatkozó interjúkérdésre úgy válaszol, hogy meggyőződését fejezi ki a felett, hogy ő betartja a biztonságos(abb) szex szabályait, hiszen megszakította a közösülést ejakuláció előtt. E meggyőződését erősíti tovább a mondat szerkezete, amely azt a jelentést is magában hordozza, hogy amely esetekben nem szakította meg a közösülést, olyankor mindig használt óvszert. *„Úgy, hogy élveztem, úgy nem volt óvszernélküli anális szex.”*

A tudatmódosító szerek használatával kapcsolatban kétfajta, jól elkülöníthető véleménnyel találkozhatunk interjúalanyaink elbeszéléseiben. A kétfajta azonosítható mintázat közül az egyik, amikor egy-egy én-elbeszélő arról számol be, hogy a tudatmódosító szerek használata befolyásolta viselkedését, hatásukra másképp érzékelt a „külvilágot”, a biztonságos(abb) szexszel kapcsolatos attitűdjei megváltoztak, s ennek következtében hajlamosabb volt a kockázatos szexuális magatartásformákra. Azaz: az alkoholos vagy kábítószeres befolyásoltság következtében óvszer nélkül közösült análisan, illetve egyes interjúalanyok arról is beszámolnak, hogy nem voltak tudatuknál, emlékeik homályosak, hiányosak, így nem is tudják pontosan felidézni a történeteket, többnyire feltételezéseik vannak azzal kapcsolatban, hogy mi is történhetett velük, illetve milyen kockázatoknak tették ki magukat.

A tudatmódosító szerek használatával kapcsolatos másik azonosítható mintázat, amikor az interjúalany azt állítja, hogy rá semmilyen hatással nem volt e szerek használata, észlelését ezek nem befolyásolták. Zsiga (40) például arról számol be, hogy bár szokott marihuánát szívni és hasist használni, ezek lényegében egyáltalán nincsenek hatással viselkedésére és észlelésére. Ezt úgy is megerősíti az alábbi szövegrészletben, hogy ellentétes példaként hozza fel az alkoholfogyasztást, ami meglátása szerint jobban befolyásolja viselkedését. Az erre utaló mondatban érdemes figyelmet fordítanunk a szóhasználatra, s arra, hogy az e mondatban foglalt állítást viszonyítási pontnak szánta. E mondat tükrében, kontextusként megragadva azt és felhasználva a korábbiakban elmondottak értelmezéséhez, arra a következtetésre juthatunk, hogy a kábítószer-használat valószínűleg befolyásolta az interjúalany észlelését, csupán igyekszik ennek jelentőségét elgyengíteni beszámolójában, s az elbeszélésben már azt a benyomást kelteni, hogy nem volt rá számottevő hatással sem a hasis, sem a marihuána.

„Marihuánát szoktam szívni, meg hasist... de attól még teljesen a tudatomnál vagyok, és tudom, hogy mit szabad, és mit nem. Észnél tudok jobban lenni, mint ha megiszom pár pohár piát. Legutóbbi szex a barátommal volt. [...] Engem dugtak. Ő ragaszkodott hozzá, hogy nem akar gumit húzni. Vigyázni fog.”
Zsiga (40)

Zolcsi (26) elbeszélésében egy figyelemreméltó definíciós problémával találkozhatunk, konkrétan azzal, hogy nem is olyan egyszerű meghatározni, mi minősül kábítószernek (drognak). Az egyes fogalmak definiálását minden esetben az interjúalanyokra bíztuk, így azt is, hogy szabadon értelmezzék a kábítószer fogalmát. Ennek következtében egyes interjúalanyok számos tudatmódosító és/vagy potencianövelő szert is drognaként

értelmeztek, mások pedig az ismereteik szerint „hivatalos” kábítószerlistákon¹¹ nem szereplő szereket nem sorolták be a drogok közé. Zolcsi (26) az utóbbi csoportba tartozó meglátást képviseli, miszerint azok a tudatmódosító és/vagy potencianövelő szerek, melyeket „hivatalosan” nem minősítenek kábítószernek, azok nem számítanak drognak. Beszámolójában nem is arra reflektál, hogy a használt szerek vajon befolyásolták-e észlelését és viselkedését, pusztán közli, hogy ő nem droghasználó, s bár használt bizonyos szereket, mivel azok nem drogok, ezért negligálja az interjúkérdést. „Nem drogoztam. Egy párszor használtam szex közben Popperst és Rusht¹², de az nem számít drognak.” Ugyanakkor következtethetünk arra – a sugallt jelentésre támaszkodva –, hogy elbizonytalanodott afelől, hogy az általa használt szerek drogok-e, hiszen arra irányuló kérdés egyáltalán nem hangzott el, hogy használt-e Popperst vagy Rush-t, minderről önkéntesen számolt be, azaz valami oknál fogva ezt mégis fontosnak ítélte megemlíteni.

Krisztián (37) a legutóbbi óvszer nélküli anális közösülésre vonatkozó kérdésre válaszolva számol be arról, hogy a tudatmódosító szerek jelentős mértékben befolyásolták észlelését és viselkedését kockázatos szexuális magatartásformákat eredményezve. Az elbeszélés-részlet töredezettségének ellenére következtethetünk arra, hogy elbeszélőnk egy tartós párkapcsolatát követően közösült óvszer nélkül análisan hármásban: volt párjával és annak egy barátjával. Részletesen beszámol arról, hogy tudatmódosító szerek hatása alatt állt, s épp ezért vállalta a kockázatokat. Az elbeszélés-részlet töredezettsége is mintha azt támasztaná alá, hogy az interjúalany emlékei is töredezettek, hiányosak, kissé kuszák az múlt eseményeivel kapcsolatban:

„Tavaly júniusban [volt a legutóbbi óvszer nélküli anális közösülés]. ... Ebben a hatéves kapcsolatomban. ... Nála [történt]. ...az, hogy a hatéves kapcsolatnak vége, az azt jelentette, hogy akkor elköltöztem. A szexuális együttléteink azért megvoltak. ... Én vittem dolgokat még, tehát szükség volt kis kedélyjavító dolgokra, és ő meg hozott még egy partnert. Egy régi barátját hozta, és akkor úgy gondolta, hogy hármásban eltöltjük az estét. ... meg volt szervezve. Én nagyon túlszívtam, illetve belőttem magam ... Extasy, speed, kokain ... és én nem nagyon tudtam kontrollálni a viselkedésem. ... Minden volt. Anális, és orális is – de több menet volt, hárman felváltva.” Krisztián (37)

Interjúalanyunk a csoportszex elbeszélése közben – azzal egyszerre, hogy beszámol arról, hogy „nem nagyon tudta kontrollálni a viselkedését”, mivel fogyasztott háromféle kábítószerrel is – meg is szépíti az emlékeit egy eufemizmusmal élve, hiszen a használt tudatmódosító szereket „kis kedélyjavító dolgoknak” nevezi. Nem is minősíti sem negatívan, sem pozitívan a történeteket elbeszélésében, beszámolója – habár töredékes – tárgyilagos.

Ákos (22) részletesen és reflektáltan számol be a tudatmódosító szerek használatáról az idézett interjúrészletben: veszélyforrásként, kockázatnövelőként értelmezve a kábítószereket. Szóhasználata, kifejezőmódja – például a „rizikófaktor” emlegetése – utal arra, hogy tájékozott a szerhasználattal kapcsolatban. Interjúalanyunk az elbeszélést többes szám harmadik személyű igealakokkal kezdi (*használják*), ezzel eltávolítva magától a kábítószer-használatot. A következő mondatot pedig egy egyszerű, tárgyilagos megállapításként fogalmazza meg úgy, hogy az állításnak (rejtett) általános alanya van, azaz: mintha ez a mondat még mindig

11 Ezek a „hivatalos” listák viszonylag gyakran változnak, amelyeket kormányrendeletekben rögzítenek (legutóbbi a 66/2012. számú kormányrendelet, amely bővítette a kábítószer listáját). A változások oka az ún. *dizájnerdrogok* és a potencianövelő szerek egyre sűrűbbé váló használata, ami jellemzi a meleg közösségek illetve az MSM-populáció egy részét is.

12 Az alkyl-nitritek csoportjába tartozó „vágyfokozó” tudatmódosító szerek.

nem az elbeszélőről szólna. Ezt követően én-elbeszélésében váltakozva használja az egyes szám első személyű, vagy a többes szám harmadik személyű igealakot, vagy általános alanyt alkalmaz arra, hogy eltávolítsa önmagától a mondanivalóját. Az eltávolítást tovább erősíti, hogy múltbéli önmagát értelmezve úgy magyarázza a történeteket, hogy a szerhasználat valójában nem a kockázatos szexuális magatartásformákat segítette elő, hanem az érzelmeit, amik pedig nem a szexualitáshoz kötődnek. Azaz: elsődleges összefüggést a szexualitástól függetlenül próbál azonosítani. A szerhasználatnak tulajdonítja, hogy az felerősítette „kapcsolatvágást”, „szerelemvágást”, sőt, mintha e felfokozott érzelmi állapot segített is volna neki a kockázatok csökkentésében. A „hiába” szó szerepeltetése sem a tudatmódosító szerek viselkedésre gyakorolt hatásához kapcsolódik, hanem ahhoz, hogy az elbeszélő én szinte azt bizonygatja: „én is ember vagyok, nekem is vannak érzelmeim”, annak ellenére, hogy magas kockázattal járó szexuális tevékenységekben vett részt:

„Az ökölszexhez használják a crisco-t... A másik, ami veszélyforrás, az a könnyűdrogok használata. Igen [használok drogot], extasy-t. Amit a Coxx-ban is látok, hogy használnak, az a poppers. Annak nincs olyan hatása, mint az extasy-nak, de ez is rizikófaktor. Ezek használatával sokkal több mindent enged meg magának az ember. Ez tapasztalat. Érzelmi gondjaim voltak ebből kifolyólag, mert nehezebben kontrolláltam az érzelmeimet. Ezek a szerek felfokozzák azt az érzelmi állapotot, amit az ember kíván. Miután nekem érzelmi szinten kapcsolatvágás, szerelemvágás volt, ha ezeket a szereket használtam, hiába voltam olyan közegben, ahol keményebb szexről volt szó, megvolt a tudatalattimban, hogy én mást is szeretnék. Többet gondolkodtam a nem biztonságos szexről, engedékenyebb lettem volna, de mindig tartottam magam előtt egy határt, amit nem akartam átlépni. Ilyen anyagokkal sok minden eszébe jut, amit normál körülmények között elutasít. Igen, negatív irányba is befolyásolhatja.”

Ákos (22) elbeszélésének fent idézett szövegegyesége az elidegenítő grammatikai eszközök ellenére vallomás-szerű. Rengeteg információt tartalmaz arról, hogy interjúalanyunk milyen tudatmódosító szereket használt, milyen kockázatos szexuális magatartásformák jellemezték, miféle vívódásai voltak (és feltehetőleg vannak) azzal kapcsolatban, hogy „megfelelően” élte-e életét. Részletesen nem számol be arról, hogy milyen szexuális aktusokban vett részt, erre pusztán következtethetünk az alapján, ahogy a „keményebb szexről”, a „nem biztonságos szexről” beszél.

András (34) kábítószer-használatra vonatkozó beszámolóját úgy tárja elénk, mint aki passzív elszenvédője volt az eseményeknek, holott azt nem állítja, hogy tudtán kívül drogozták volna be, de hangsúlyozza: *kapta* a drogokat. Interjúalanyunk elmondja, hogy mind észlelését, mind viselkedését befolyásolta a tudatmódosító szer használata: emlékei is töredezettek, *feltételezi*, hogy miként történtek az események. Abból von le következtetéseket, hogy a beszámolójában említett szexuális aktust teszi meg a HIV-fertőzés időpontjának, s ez alapján *valószínűsíti*, hogy óvszer nélkül közösülhetett anélkül. Az emlékezés bizonytalanságát tovább erősíti azzal az állítással, miszerint azért mégsem biztos abban, hogy ekkor fertőződhetett meg, mert felidéz egy másik alkalmat is – egy csoportszexet – amikor szintén lehetősége volt HIV-pozitív státuszúvá válni.

„Úgyhogy adott nekem egyszer [drogokat] ... és akkor én támolyogtam, meg úgy mindenfelé voltam. Amikor így már kezdtem lejönni a magasról, akkor kezdtünk szexelni, és akkor ő volt az aktív. Én most nem tudom, hogy belém élvezett-e, vagy nem, de kb. abban az időben fertőződtem meg. Vagy karácsonykor. Akkor is volt egy grupi.” András (34)

Én-elbeszélőnk fenti interjúidézetében érdemes az utolsó – csoportszexre vonatkozó – mondatában lévő „is” szócskát is bevonnunk a jelentésmezőbe, ami azt üzeni számunkra, hogy nem ez volt az egyetlen alkalom, amikor interjúalanyunk csoportszexben vett részt, sőt, azt sugallja, hogy e kockázatos szexuális magatartásforma jellemzi viselkedését. Az Andrással (34) készült mélyinterjú egy másik szövegegysége ezt a feltételezésünket meg is erősíti, mi több, azzal a többletinformációval is kiegészíti, hogy a rendszeres csoportszexben való részvétel során az óvszer nélküli anális közösülés az általános számára: „*az elmúlt évben tizennégy emberrel [közösültem óvszer nélkül análisan] – többesben, csoportszex, bareback.*”¹³

Herki (32) szintén arról számol be, hogy a tudatmódosító szerek használata könnyen eredményez(het) kockázatos szexuális magatartásformákat, amiknek legfőbb helyszíneként a szexpartikat nevezi meg. Beszámol alkohol- és kábítószer-fogyasztásról is, s mindkettőnek tulajdonít jelentőséget abban, hogy csökkentik a kockázat észlelését, és befolyásolják a viselkedést. Az alábbi szövegegységben arra kívánom felhívni a figyelmet még, hogy interjúalanyunk egyetlen egyszer sem mondja ki, hogy óvszer nélkül közösült volna, nem nevezi nevén a dolgokat, hanem mintegy szemérmesen utal az óvszerhasználat mellőzésére. „*Bizonyos dolgoknak*”, „*ilyen dolgoknak*” nevezi az óvszerhasználat hiányát, a „*mindenre*” szót használja, amikor pusztán az óvszer használatáról lenne szó, s mondatai grammatikailag is hiányosak, éppen az óvszer nélküli anális közösülés nem szerepel bennük, amiről szólnak maguk a mondatok:

„*Ha az ember iszik egy kicsit, akkor gátlástalanabb lesz. Olyankor már kevésbé figyel oda bizonyos dolgokra az ember. Jobban elhagyja magát, nem figyel mindenre oda, és akkor valószínűleg belemegy, vagy rá is lehet beszélni [az óvszer nélküli közösülésre]. Akkor egy kicsit olyankor könnyebben belemegy ilyen dolgokba. [A szexpartikon] alkohol is, meg drog is szokott lenni: ... Extasy tableta, meg amfetamin. Általában ezek a partidrogok... volt, hogy füves cigik is előkerültek, de nem az volt a jellemző.*” (Herki 32)

Krisztián (37) az alábbi szövegegységben egyes szám első személyben beszél el önmagát, azonosul múltbeli énjével. A tudatmódosító szerek használatának céljaként jelöli meg az „oldottabb” viselkedést, melynek helyszíne a szexparti. Arról nem számol be (ebben az interjúrészletben), hogy a felszabadultság érzése miként befolyásolta a kockázatok észlelését, illetve milyen kockázatos szexuális magatartásformákhoz vezetett, de arra utal elbeszélésében, hogy a veszélyt azonosította. A veszély azonosításának időpontja azonban feltehetően az emlékezés és nem a megélt történések időpontja, legalábbis arra következtethetünk a megfogalmazás sorrendiségéből, hogy a szerhasználat megnehezítette a viselkedés kontrollálását. Az idézett interjúalany utolsó mondatában – feltehetően ő is az események eltávolításának céljával – általános alanyt használva fogalmazza meg mondandóját:

„*[A szexpartikon] úgy 80–85%-ban [használunk drogot]. Ha elborult az agyam, akkor is azért figyelni kell ... e bulik [természetes velejárój]. Az alkohol, az inkább másodlagos volt, az elsők ezek a szerek voltak [extasy, kokain], hogy még jobb legyen a buli. Még feloldottabb legyen az ember.*” (Krisztián 37)

Tomi (30) én-elbeszélésének idézett szövegegységében egyes szám első személyű igealakokat használ, ezzel erősítve az elbeszélő önazonosságát, a beszámoló részlet vallomás-szerűségét. A kábítószer-használat mintegy mellékes szálként jelenik meg a legutóbbi óvszer nélküli anális közösülésről szóló szövegegységben. Interjúalanyunk megosztja velünk, hogy az óvszer használatának mellőzése „közös döntés” eredménye volt,

¹³ Az óvszer nélküli közösülésre használt angol nyelvű kifejezés, ami ebben a formában használatos a „melegközösségen” belül.

szándékos, mindkettőjük akaratával egyező cselekedetként meghatározható:

„Közös megegyezés volt [hogy nem használunk óvszert]. Drog volt, de rendszeres partner az életemben, tehát nem most találkoztunk először, teljesen tisztában volt a helyzettel, s ez egy közös döntés volt, hogy nem használunk. Én HIV-pozitív vagyok, ő viszont nem.” Tomi (30)

A kockázatos szexuális magatartásformák gyakorlásával kapcsolatban rámutattam arra, hogy a viselkedést jelentős mértékben befolyásolja a tudatmódosító szerek használata, csökkentve a kockázat észlelésének mértékét. Az én-elbeszélésekben azonosítható énkép ennek ellenére két jól elkülöníthető mintázat alapján konstruálódik: interjúalanyaink egy csoportja belátja, és egyben reflektál is rá, hogy a tudatmódosító szerek használata befolyásolta szexuális magatartásformáit növelve a kockázatok mértékét is viselkedésében, interjúalanyaink egy másik csoportja viszont arra törekszik elbeszélésében, hogy a tudatmódosító szerek használata és a kockázatos szexuális magatartásformák közötti összefüggést elfedje. Az összefüggés elfedésére használt fő eszközük a tudatmódosító szerek viselkedésre gyakorolt hatásának tagadása.

A tudatmódosító szerek használatának kockázatos szexuális magatartásformákat eredményező hatása mellett arra is rámutattam, hogy interjúalanyaink idézett szövegegységei nyomán kirajzolódó mintázatként azonosíthatjuk a szexpartikat mint a kockázatos viselkedés jellemző helyszínét. Így arra következtethetünk, hogy mind a tudatmódosító szerek használata, mind a szexpartikon jellemző kockázatos szexuális magatartásformák előfordulása növeli a HIV-fertőzés terjedésének esélyét.

A TANULMÁNY KORLÁTAI

Jelen tanulmánynak többféle korláttal kellett számolnia. Ennek egyik fő oka a közösségi alapú mintavétel, mely nem engedi meg, hogy általánosítsuk megállapításainkat, s azokat kiterjesszük a Magyarországon élő HIV-vel élő MSM népeiségre sem.¹⁴ Mind az LGBT-státusz, mind a HIV-pozitív státusz – más, „képlékeny” kategóriákhoz hasonlóan, mint amilyenek például a vallási meggyőződés vagy az etnikai hovatartozás változatai –, hivatalosan nem regisztrált és nem is regisztrálható személyes jellemzők, ezért a lakosságon belüli arányszám mérhetetlen. Így mind az LGBT embereket, mind a HIV-vel élőket statisztikailag megfelelő módon reprezentáló minta létrehozása nagyon problematikus, ha nem lehetetlen feladat. A hólabda módszer használatából adódóan az is feltételezhető, hogy az LGBT közösségi színtereken – melyek egyaránt jelenthettek valós és virtuális tereket: szórakozóhelyeket és levelezőlistákat vagy beszélgető esteket és internetes fórumokat – kevésbé jelenlévő, illetve akár LGBT-mivoltukat, akár HIV-pozitív státuszukat fokozottabb mértékben leplező embereket kisebb eséllyel sikerült elérni.

Interjúalanyaink jelentős többsége aktív szereplője egy-egy melegközösségnek és/vagy HIV/AIDS önsegítő csoport(ok)nak, így az MSM populáción belül is inkább a tudatosabb szereplőket tudtuk elérni. A másik jelentős korlátozó tényező, amivel számolnunk kell, hogy az interjúzás közben számos érzékeny és bizalmas témát érintettünk – például szexuális gyakorlat, a társadalmi kirekesztődés személyes szintű megéltsége stb. –, így gyakran ütköz(het)tünk pszichológiai és érzelmi falakba, melyek egyes esetekben megakadályoz(hat)ták interjúalanyainkat abban, hogy tapasztalataikat szavakba öntsék. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy

¹⁴ Ezek a korlátok a kvalitatív kutatások sajátosságai, de a „mélyfúrások” épp azt teszik lehetővé, hogy olyan eredményekre mutathassunk rá, amelyek a nem-kvalitatív elemzések alapján egyébként rejtve maradnának. Ezek az eredmények jó kiindulópontot nyújthatnak akár a különböző közpolitikák kialakításakor, felhasználva az epidemiológiai statisztikai adatokat.

egy-egy interjúalany eltérő mértékű önreflexiós szinttel jellemezhető, eltérő szintű a mikroközösségi beágyazottsága, támogató rendszere, így különböző magyarázatokkal is szolgálnak magatartásformáik motivációinak megnevezésekor.

A rendelkezésemre álló minta 28 HIV-vel élő személy beszámolóiból állt össze, melyek – meghatározott kérdésekre koncentráció – tematikus vizsgálata alapján vonhattam le következtetéseket. A kvalitatív interjúelemzési módszerek szabályszerűségeinek megfelelően vizsgálatom nem egy általános érvényű helyzetjelentés, hanem sokkal inkább – az eddigi nemzetközi kutatási tapasztalatok alapján – „tipikusnak” tekinthető esetek, attitűdök, viselkedési mintázatok rekonstruálásának kísérlete.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az interjúszövegek elemzésének eredményeképpen, figyelembe véve a medikalizált közegészségügyi, epidemiológiai diskurzust mint kontextust, valamint a heteronormatív, homofób és társadalmi diszkrimináció által sújtott közeget, következtethetünk arra, hogy a HIV-pozitív identitás fenyegetett identitásként jelenik meg. Mind a homoszexualitást, mind a HIV-pozitív létet fenyegetett identitásként közelítettem meg, melynek kialakulásához nagymértékben hozzájárult a homoszexualitás és a HIV-pozitivitás szociális reprezentációja. Vizsgálataim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy mind a homoszexualitás, mind a HIV-pozitivitás társadalmi kategóriája identitáskonstruáló erejét főként a homoszexualitás és a HIV-pozitivitás szociális reprezentációjának negatív tartalmaiból nyeri, melyek az érintettek számára identitásfenyegetésként jelentek meg, és ebben a kontextusban válnak értelmezhetővé a HIV-vel élő interjúalanyok szexuális partnerekre, óvszerhasználatra, biztonságos(abb) szex értelmezésekre és kockázatos szexuális magatartásformákra vonatkozó elbeszélésrészei (is).

A HIV-vel élők társadalmi kirekesztettségét és stigmatizációját az *integrációt gátló* tényezőként is értelmeztem (ld. P.Tóth 2012). A HIV-vel élők társadalmi integrációja csökkent(het) a kirekesztés okozta közvetlen és közvetett ártalmakat. Közvetlen ártalomnak elsődlegesen a HIV-vel élők mentális, pszichikai és fizikai egészségmegőrzésének akadályait látom, valamint a rejtőzködés, titkolózás okozta kockázatos szexuális magatartásformákat, melyeken keresztül a továbbfertőzés kockázata is növekszik. Közvetett ártalomnak a HIV/AIDS téma (el) hallgatását, valamint az ezzel kapcsolatos téves információknak és tévhiteknek a terjedését és fennmaradását tartom, melyek következtében szintén növekszik a HIV terjedésének kockázata.

A vizsgált interjúalanyok nem alkotnak a szó klasszikus értelmében vett közösséget, stigmatizációjuk mentén azonban kimutathatók közös identitásképző elemek, így akár egyazon közösség tagjaiként is értelmezhetőek (ld. P.Tóth 2011). A fenyegetett (csoport)identitás veszélyt jelent a HIV-vel élőkre nézve, s az identitásfenyegetés okozta titkolózás, rejtőzködés pedig veszélyt jelent a társadalomra.

A stigmatizációra mint társadalmi konstrukcióra, az interjúkra pedig mint az elbeszélő én által konstruált szövegre, de egyben a valós, megélt élettörténet lenyomatára tekintettem, melyeknek értelmezéséhez narratológiai eszközöket alkalmaztam. Az elbeszélte történeteket olyan nyelvi, verbalizált történéseként azonosítottam, melyek nem csupán egy személyes percepció „termékei”, hanem egyben társadalmi valóságot is konstruálnak.

Az egyes témák köré szerveződő szövegegységek elemzése során az alábbi következtetésekre jutottam:

HIV-vel élő interjúalanyaink gyakran nem fedik fel pozitív státuszukat szexuális partnereik előtt, így téves az a (többségi) HIV-negatív előfeltételezés, miszerint ha nem ismerem a partner státuszát, akkor feltételezem, hogy HIV-negatív. Ez a HIV-negatívok esetében kockázatos szexuális magatartásformákhoz is vezethet.

HIV-vel élő interjúalanyaink elbeszélései azt mutatják, hogy több esetben nem védekeztek a szexuális aktus során, megosztva a felelősséget HIV-negatív szexuális partnereikkel. Így az a HIV-vel élőkkel kapcsolatos előfeltételezés, miszerint ők mindenképpen megosztják pozitív státuszukat szexuális partnereikkel, bizonyíthatóan hamis, és a gyakorlatban elősegíti a HIV-fertőzés terjedését, mivel kockázatos szexuális magatartásformákhoz vezet(het).

Az óvszerhasználati szokásokkal és a biztonságos(abb) szex értelmezésekkel kapcsolatban azokra az eredményekre jutottam, hogy bár a HIV-vel élő interjúalanyok óvszerhasználati szokásai a sűrűbb óvszerhasználat irányába mutatnak pozitív státuszuk ismertté válását követően, ez nem jelenti azt, hogy minden esetben használnának óvszert anális közösülés során. A biztonságos(abb) szex értelmezései nem alkotnak egységes mintázatokat, azok számos hiedelmet és tévinformációt is tartalmaznak, ezért szükség van a társadalom szélesebb rétegeiben is, de célzottan az MSM populációban is további HIV/AIDS prevenciók felvilágosításra.

A kockázatos szexuális magatartásformák mintázatainak feltárásakor nem csupán arra törekedtem, hogy meghatározzam, melyek azok a *cselekedetek*, melyeket az interjúalanyok beszámolóí alapján kockázatosnak minősíthetünk, hanem azt is igyekeztem feltárni, hogy miként jelennek meg a kockázatos szexuális magatartásformák értelmezései az elbeszélésekben. Azaz: miről számolnak be azzal kapcsolatban, hogy mit *észlelnek* kockázatosnak. A kockázatos szexuális magatartásformákkal kapcsolatos percepcióik arra engednek következtetni, hogy nem mutatható ki egységes álláspont a huszonnyolc interjú alapján azzal kapcsolatban, hogy vannak egyértelműen kockázatosként észlelt magatartásformák.

A kockázat észlelésének mértéke jelentős hatással van arra, hogy mik azok a szexuális magatartásformák, amelyekben az érintettek hajlamosak, illetve hajlandóak részt venni. Az észlelést gátló tényezőket három csoportba soroltam: (1) a nem-tudással kapcsolatos, információhiányból és hiedelmekből fakadó tényezők; (2) a módosított tudatállapottal kapcsolatos tényezők; valamint (3) a környezet által generált figyelemelterelő tényezők. E három észlelést gátló tényező legtöbb esetben együtt jár(hat).

A kockázatos szexuális magatartásformák gyakorlásával kapcsolatban rámutattam arra, hogy a viselkedést jelentős mértékben befolyásolja a tudatmódosító szerek használata, csökkentve a kockázat észlelésének mértékét. Az én-elbeszélésekben azonosítható énkép ennek ellenére két jól elkülöníthető mintázat alapján konstruálódik: interjúalanyaink egy csoportja belátta, és egyben reflektált is rá, hogy a tudatmódosító szerek használata befolyásolta szexuális magatartásformáit növelve a kockázatok mértékét is viselkedésében, azonban interjúalanyaink egy másik csoportja arra törekedett elbeszélésében, hogy a tudatmódosító szerek használata és a kockázatos szexuális magatartásformák közötti összefüggést elfedje. Az összefüggés elfedésére használt fő eszköz a tudatmódosító szerek viselkedésre gyakorolt hatásának tagadása. Mindemellett azonosítható a kockázatos viselkedés jellemző helyszínéként a szexparti. Így arra következtethetünk, hogy mind a tudatmódosító szerek használata, mind a szexpartikon jellemző kockázatos szexuális magatartásformák előfordulása növeli a HIV-fertőzés terjedésének esélyét.

Arra a következtetésre jutottam, hogy az AIDS-stigma mind a HIV-vel élőket, mind a HIV-fertőzésnek kitett embereket, mind az egész társadalmat veszélyezteti. A stigma következtében fokozódik a témát övező hallgatás. Mivel félnek, a fertőzésnek kitett emberek nem mennek el HIV-szűrésre, sem ők, sem a HIV-vel élők nem szereznek (hiteles és elegendő) információt a HIV-ről, emiatt nem ismerik meg a rizikó csökkentésének lehetőségeit. Sok ember eltávolítja magától a fertőzés lehetőségét, s nem vesz tudomást saját potenciálisan kockázatos magatartásáról sem az AIDS-stigma miatt. E tagadás bármiféle prevenció törekvés komoly akadályát jelenti. Ahhoz, hogy visszaszoruljon a HIV-fertőzés terjedése, elengedhetetlen, hogy szembenézzünk az AIDS-stigmával és megértsük annak működését.

Összességében arra a következtetésre jutottam, hogy a társadalmi kirekesztés és stigmatizáció figyelembevétele elengedhetetlen, amikor HIV/AIDS prevenció stratégiák kidolgozására kerül sor, különös tekintettel az MSM populációt célzóknál.¹⁵ A stigmától való félelem arra készítet(het)i az embereket, hogy kockázatos szexuális vagy egyéb magatartásformákat kövessenek, s ez vezethet akár kettős élet megéléséhez is. Tehát az MSM populációt célzó hatékony HIV/AIDS prevenció programoknak elsődleges feladatai közé tartozik, hogy felszámolják a HIV/AIDS-hez és a homoszexualitáshoz kötődő stigmákat. Ebben a kontextusban a stigmatizáció csökkentése azzal is elősegíthető, hogy a különböző HIV-szűrést szolgáltató intézmények és szervezetek a lehető legtöbb potenciálisan fertőzött vagy fertőzés veszélyének kitett embernek biztosítsák a szűréshez (és szükség esetén a kezeléshez) való társadalmi megkülönböztetés nélküli hozzáférést.

A stigmatizáció csökkentése fontos ösztársadalmi és közösségi érdek is: jelenleg Magyarországon még mindig alacsony a fertőzöttségi szint, így időben elkezdhető azoknak a prevenció stratégiáknak a kidolgozása és megvalósítása, melyek segítségével megakadályozható a betegség további térnyerése, s a fertőzöttség a lehetséges legalacsonyabb szinten tartható.

¹⁵ A hatékony prevenció stratégiák kidolgozásában jelentős szerepet tölthetnek be a HIV-vel élő aktivisták és szakértők (részletesen ld. Bereczky 2013).

HIVATKOZÁSOK

- Adam, B. D. – Husbands, W. – Murray, J. – Maxwell, J. (2005) AIDS Optimism, Condom Fatigue, or Self-Esteem? Explaining Unsafe Sex Among Gay and Bisexual Men. *The Journal of Sex Research*, 3, 238–248. <http://dx.doi.org/10.1080/00224490509552278>.
- Barker, M. – Langdrige, D. (2010) Whatever happened to non-monogamies? Critical reflections on recent research and theory. *Sexualities*, 6, 748–772. <http://dx.doi.org/10.1177/1363460710384645>.
- Bereczky T. (2013) The Impatient Patient – A discussion of patient involvement in novel forms of knowledge production – a case study of the European Community Advisory Board on HIV/AIDS. *Socio.hu*, Special issue in English 1, 1–21. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2013en.1>.
- Bernays, S. – Rhodes, T. – Terzic, K. J. (2010) „You should be grateful to have medicines”: continued dependence, altering stigma and the HIV treatment experience in Serbia. *AIDS Care*, 22, 14–20. <http://dx.doi.org/10.1080/09540120903499220>.
- Breakwell, G. (1986) *Coping with Threatened Identities*. London: Methuen & Co.
- Charmaz, K. (2006) *Constructing grounded theory. A practical guide through qualitative analysis*. London: Sage Publications.
- Cloete, A. – Kalichman S. C. – Simbayi, L. C. (2013) Layered Stigma and HIV/AIDS: Experiences of Men Who Have Sex with Men (MSM) in South Africa. In Liamputtong, P. (szerk.) *Stigma, Discrimination and Living with HIV/AIDS*, 259–269. http://dx.doi.org/10.1007/978-94-007-6324-1_15.
- Flowers, P. – Duncan B. – Frankis J. (2000) Community, Responsibility and Culpability: HIV Risk-Management amongst Scottish Gay Men. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 10, 285–300. [http://dx.doi.org/10.1002/1099-1298\(200007/08\)10:4<285::aid-casp584>3.0.co;2-7](http://dx.doi.org/10.1002/1099-1298(200007/08)10:4<285::aid-casp584>3.0.co;2-7).
- Goodwin, R. – Kwiatkowska, A. – Realo, A. – Kozlova, A. et al. (2004) Social Representations of HIV/AIDS in Five Central European and Eastern European Countries: A Multidimensional Analysis. *AIDS Care*, 6, 669–680. <http://dx.doi.org/10.1080/09540120412331269521>.
- Goodwin, R. – Kozlova, A. – Kwiatkowska, A. – Nguyen, L. et al. (2003) Social Representations of HIV/AIDS in Central and Eastern Europe. *Social Science & Medicine*, 7, 1373–1384. [http://dx.doi.org/10.1016/s0277-9536\(02\)00135-1](http://dx.doi.org/10.1016/s0277-9536(02)00135-1).
- Herek, G.M. (1990) Illness, Stigma, and AIDS. In Costa, P. T. Jr. – Vanden Bos, G. R. (szerk.) *Psychological Aspects of Serious Illness: Chronic Conditions, Fatal Diseases, and Clinical Care*. Washington, D.C.: American Psychological Association, 103–150. <http://dx.doi.org/10.1037/10076-003>.
- László J. (1999) *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*. Budapest: Scientia Humana – Kairosz.
- LeCompte, M. D. – Schensul J. J. (1999) *Analyzing and Interpreting Ethnographic Data*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- MacQueen, K. M. – McLellan-Lemal, E. – Bartholow, K. – Milstein, B. (2008) Team-based codebook development: structure, process, and agreement. In Guest, G. – MacQueen K.M. (szerk.) *Handbook for Team-based Qualitative Research*. Lanham, MD: AltaMira Press, 119–135.
- McIntosh, M. (1968) The Homosexual Role. *Social Problems*, 2, 182–192. <http://dx.doi.org/10.2307/800003>.
- Moscovici, S. (1976) *Social Influence and Social Change*. London – New York: Academic Press.
- P.Tóth T. (2011) HIV-pozitív önmeghatározási stratégiák. In Dupcsik Cs. – Kovách I. – P.Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Nézőpontok – Fiatal kutatók tanulmányai*. Szociológiai Tanulmányok 1. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 24–34. Elérhető: http://www.socio.mta.hu/dynamic/st_soc_1_1.pdf. [Letöltve: 2012-09-02].
- P.Tóth T. (2012) A HIV-pozitívok társadalmi integrációs esélyei Magyarországon. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 398–411.
- Plummer, K. (1975) *Sexual Stigma: An Interactionist Account*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Race, K. (2014) The Difference Practice Makes: Evidence, Articulation, and Affect in HIV Prevention. *AIDS Education & Prevention*, 3, 256–266. <http://dx.doi.org/10.1521/aeap.2014.26.3.256>.
- Strauss, A. – Corbin, J. (1998) *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks, CA: Sage. <http://dx.doi.org/10.4135/9781452230153>.
- Takács, J. (2004) *Homoszexualitás és társadalom*. Budapest: Új Mandátum. Elérhető: <http://www.mek.oszk.hu/07000/07076/07076.pdf>. [Letöltve: 2012-09-02].
- Takács J. – Mocsonaki L. – P.Tóth T. (2008) A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon. *Esély* 3, 16–54. Elérhető: <http://www.policy.hu/takacs/pdf-lib/Esely-LMBT-kirekesztes.pdf>. [Letöltve: 2012-09-02].
- Takács, J. – Kelly, J. A. – P.Tóth, T. – Mocsonaki, L. – Amirkhanian Y. (2013) Effects of Stigmatization on Gay Men Living with HIV/AIDS in a Central-Eastern European Context: A Qualitative Analysis from Hungary. *Sexuality Research and Social Policy*, 1, 24–34. <http://dx.doi.org/10.1007/s13178-012-0102-5>.

MELLÉKLET

Az interjúalanyok főbb szocio–demográfiai jellemzői

Választott név	Kor	Iskolai végzettség	Foglalkozás	Háztartás	Állandó partner	Állandó partner státusza	Fertőzött (éve)	Fertőzés (évesen)	Kábítószer-használat (saját bevallás szerint használt-e kábítószer)
Alex	35	alapfokú	ápoló	nővér-szállón	van	pozitív	2	33	alkohol néha
Alex	27	alapfokú	munkanélküli	egyedül	van	pozitív	2	25	nem
András	34	felsőfokú	pénzügyi elemző	egyedül	nincs	-	2,5	31	extasy, poppers, Viagra, Kamagra
Attila	35	alapfokú	újságárus	barátjával	van	pozitív	3	32	nem
Ákos	22	középfokú	főiskolás	szülőkkel	nincs	-	1,5	20	extasy, poppers, heroin
Bendegúz	70	felsőfokú	nyugdíjas, tanár	albérlővel	nincs	-	20	50	nem
Edömér	38	felsőfokú	munkanélküli	barátjával	van	negatív	0,5	37	alkohol, néha
Egon	40	középfokú	rokkantnyugdíjas	hajléktalanszálló	van	negatív	7	33	alkoholista volt (4 éve nem)
Elek	27	középfokú	munkanélküli	egyedül	van	pozitív	5	22	nem
Etele	52	felsőfokú	tanár	egyedül	nincs	-	0,1	52	nem
Feri	44	felsőfokú	vállalkozó	barátjával	van	negatív	17	27	nem
Feri1	34	felsőfokú	szabadúszó-nyelvtanár	barátjával	van	pozitív	4	30	extasy, speed, kokain, hasis, marihuána, alkohol
Gergő	46	felsőfokú	„főtanácsos”	egyedül	nincs	-	15	31	nem
György	30	felsőfokú	tanár, szabadúszó	barátjával	van	pozitív	3,5	26	nem
Gyuri	37	felsőfokú	rokkantnyugdíjas	édesanyjával	nincs	-	10	27	alkohol, néha
Herki	32	felsőfokú	mérnök	barátjával	van	negatív	2	30	extasy, amfetamin, marihuána, alkohol
Janó	49	felsőfokú	rokkantnyugdíjas	egyedül	van	NA	9	40	nem
Kozso	37	felsőfokú	rokkantnyugdíjas	egy baráttal	nincs	-	14	23	nem
Krisztián	37	felsőfokú	munkanélküli	barátjával	van	negatív	0,5	36	extasy, kokain
Miki	42	középfokú	banki szféra	barátjával	van	pozitív	1	41	nem
Móric	31	középfokú	biztonsági őr	barátjával	van	pozitív	1	30	nem
Ödön	42	felsőfokú	rokkantnyugdíjas	egyedül	nincs	-	14	30	nem
Rudolf	29	felsőfokú	közgazdász	egyedül	nincs	-	2	27	„behígították”
Sissi	41	alapfokú	hajléktalan	hajléktalanszálló	nincs	-	16	25	kokain, alkohol
Tomi	30	felsőfokú	informatikus	barátjával	van	pozitív	2	28	speed, poppers
Zolcsi	26	középfokú	munkanélküli	hajléktalanszálló	nincs	-	1	25	poppers, rush
Zotya	41	felsőfokú	rokkantnyugdíjas	egyedül	nincs	-	14	27	nem
Zsiga	40	felsőfokú	vegyésszermérnök	barátjával	van	negatív	3	37	marihuána, hasis

GREXA IZABELLA

A SZEXUÁLIS SZOKÁSOK ÁTALAKULÁSA PESTEN EGY 20. SZÁZADI MUNKÁS-ÉLETTÖRTÉNET FÉNYÉBEN

Dol: 10.18030/socio.hu.2015.3.178

ABSZTRAKT

A tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy egy esettanulmányon keresztül – a II. világháborút követő társadalmi, gazdasági változások, a női munkavállalás általánossá válása függvényében a nőkép, a női eszménykép átalakulását is röviden érintve – bemutassam, hogyan változott meg a nők helyzete egy periférikus társadalmi közegben. Másrészt azt elemzem, hogy az egyének életében hogyan alakultak át a szexuális szokások a nagyvárosi társadalmi miliő hatására.

A tanulmány elsődleges forrását egy munkásasszony, majd vendéglátó-ipari alkalmazott, Király Erzsébet memoárja adja (Király 2015). A visszaemlékezésből jól kirajzolódik az a folyamat, ahogyan a vidéki szégyenlős lányból kalandokba bocsátkozó, nagyvárosi, vagány nő lesz. Az emlékei által a 20. század második felére megváltozott nőkép, a férfi–női kapcsolatok és a társadalmi közegének nemi szokásai is jól körvonalazódnak.

Kulcsszavak: nőkép, szexuális élet, férfi–női kapcsolatok

THE CHANGES OF SEXUAL HABITS IN BUDAPEST IN THE LIGHT OF A 20TH CENTURY WORKER'S LIFE STORY

ABSTRACT

In the study I intend to present through a case study how women's status changed in a peripheral society, also touching upon the transformations of the representation of women and the female ideal in the light of the social and economic changes after WWII, and due to the employment of women becoming general. On the other hand, the article analyses how sexual habits changed in private life due to the urban social environment.

The study is mainly based on the memoirs of a working woman, later a barwoman, Erzsébet Király. The process of a prudish country girl changing into an adventurous, cool woman of the city is evident from the memoir. Her memories present the new representation of women, the male-female relationships and the sexual habits of the second half of 20 century.

Keywords: representation of women, sexual life, man–woman relationships

A SZEXUÁLIS SZOKÁSOK ÁTALAKULÁSA PESTEN
EGY 20. SZÁZADI MUNKÁS-ÉLETTÖRTÉNET FÉNYÉBEN

Jelen tanulmány felhasznált forrásait egy 1942–2009 között élt budapesti munkásasszony visszaemlékezése és privát fotói adják.¹ Király Erzsébet 51 évesen, 1993 húsvét vasárnapján fogott bele emlékei leírásába. Az 1990-es évek rohanó politikai, gazdasági változásai közepette Király Erzsébet élte „hétköznapi életét”, és egy tipikusnak mondható léthelyzetet – munkanélküliség, rokkantsági nyugdíjaztatás, előrehozott öregségi nyugdíj – élt meg, amely a nagyipari munkásságot, illetve ezt a korosztályt érintette leginkább. Ebből a perspektívából szemléli Király Erzsébet az elmúlt ötven év eseményeit. Király Erzsébet visszaemlékezését alapvetően nem a nagyközönség részére írta, hanem gyökértelen létével összefüggésben identitása megőrzéséért, megerősítéséért, öngyógyító kiírásként és az írás örömeért. Többnyire ennek köszönhető meglepő nyíltsága és őszintesége. Vallomásaiban nem igyekezett senkinek megfelelni – családja, gyerekei nem voltak, közeli hozzátartozóival nem tartotta a kapcsolatot –, talán csak az emlékek megőrzésének: *„Ha téged sikerül életem története leírásával megírnom és befejeznem, nagyon fogok rád vigyázni, hisz minden apró titkomat, ami még eszembe jut, csak rád bízom.”* A hagyaték egyedisége egyrészt annak köszönhető, hogy ez egy komplex dokumentáció több fajta forrással. Másrészt egy olyan társadalmi közegből maradt ránk, amelyben a szubjektív iratok fennmaradására és utána kutatási céllal való feldolgozására nincs igazán példa. Harmadrészt a hétköznapi élet számos, a korokban tabusított kérdésével is részletesen foglalkozik a visszaemlékező. A férfi–női kapcsolatokról, a szexuális viszonyokról aprólékosan és nyíltan valló visszaemlékezés teszi lehetővé azt, hogy a szexualitást, a női szexuális normák átalakulását és ehhez szorosan kapcsolódva a női szerepek változását vizsgáljam. A hagyaték emellett még számos perspektívából vizsgálható: normaszegés–normakövetés, mikrotársadalmi kapcsolathálózat, egy munkásasszony hatalom- és társadalomképe, identitása, vagy egy lakásszerzés szubjektív megéléstörténete, de módszertani szempontból is elemezhető a visszaemlékezés és a naplótöredék. Jelen tanulmány egy nagyobb kutatás része, melynek célja e periférikus társadalmi közeg hétköznapi életének, az egyének életstratégiáinak,

¹ A hagyaték a tulajdonomban van, amelyhez egy lakásvásárlás során jutottam, ugyanis a visszaemlékezőnek nem volt egyenes ági leszármazottja, távolabbi rokonaival nem tartotta a kapcsolatot, így tárgyi hagyatékára nem tartott igényt senki. A hagyaték egy közel 130 oldalas kézírásos visszaemlékezést, néhány naplószerű bejegyzés mellett mintegy 200 darab fotót, a tíz évig tartó lakásigénylésének számos hivatalos beadványának, kérelmének piszkosátat vagy indigós másolatát, a postai ajánlott feladószelvényeket és a hivataloktól kapott megkereséseket, leveleket tartalmazza. Az itt felhasznált forrás nem tekinthető klasszikus értelemben vett memoárnak, ugyanis a visszaemlékező – ahogy ő maga hivatkozik rá a szövegben – fiatal korától rendszeres naplóiírónak számított. Ezeket a korábbi naplókat megsemmisítette, ugyanakkor a korábban leírtak minden bizonnyal visszaköszönnek ebben a szövegben is, véleményem szerint részben ennek köszönhető számos apró epizód részletes elmesélése. Az írásban számos ismerőst, barátját és rokonát is név szerint említett. Tekintettel a személyiségi jogok betartására, a vezetéknevek esetében csak a kezdőbetűk szerepelnek, néhol még ezt is megváltoztattam. A visszaemlékező vonatkozásában a leánykori nevét tüntettem fel végig, ugyanis az 1970-es évektől az összes hivatalos dokumentumban a második férje nevében szerepelt és valószínűleg barátai és ismerősei is az asszonynevéen ismerték.

*Király Erzsébet egy férfi társaságában,
az 1960-as években (saját tulajdon)*

valamint a városi terek, térhasználatok felfejtése a szubjektív iratok és a levéltári dokumentumok segítségével.

A tanulmány elején szükségesnek vélem kiemelni, hogy a hagyaték tulajdonosa, Király Erzsébet sajátos életutat járt be árvaságával, gyermekotthonok és nevelőszülők közötti hányattatásával, számtalan munkahelyi és lakóhelyi viszontagságával, számos szexuális partnerkapcsolatával és aztán a teljes elmagányosodással. Ugyanakkor a kor társadalmának számos problémája és anomáliája olyan sűrített formában volt jelen az életében, amely teljes társadalmi folyamatok megragadására alkalmas, tehát voltaképp egy hétköznapiságában szélsőséges esettel van dolgunk. Egy kivételes, sajátos eset kapcsán azonban az egyén szűkebb környezetére nézve általános következtetéseket vonhatunk le, hisz bizonyos mértékig vetülete az adott kor és egy bizonyos társadalmi csoport keresztmetszetének (Ginzburg 2010). Ebből kiindulva, tanulmányomban elsősorban annak a folyamatnak a megértése foglalkoztat, hogy az egyén életében, elsősorban a női szexuális szokások hogyan alakultak át a különböző lehetőségek, kényszerek és a nagyvárosi miliő hatására, és ez hogyan kapcsolódhat össze a nők helyzetének változásával.

A szexualitás, a nemiség, a szexuális kapcsolatok „*az emberi kapcsolatok és viszonyok kultúrája is*” (Balázs 2009:19), és ez – amint ezen az egy élettörténeten keresztül is látni fogjuk – jelentős átalakuláson esett át a 20. század második felében. 1945-től komoly társadalmi változások mentek végbe a magántulajdon felszámolásával, a foglalkoztatás-szerkezet átalakításával és az iskolázottság fejlődésével. Az 1950-es években intenzívebb társadalom-átalakító folyamatok játszódtak le, majd az 1970-es évektől egyfajta társadalmi visszarendeződésnek lehetünk tanúi (Valuch 2005). A társadalmi folyamatokat nagyfokú urbanizáció, a kisközösségek megbomlása, a normák és az erkölcsök megváltozása követte. Az azonos kistélepülésről érkező, együtt lakó, dolgozó bevándorlók egy ideig megmaradtak a kisközösség ellenőrzése alatt, aztán ennek a felbomlásával a faluról hozott normák is lazultak, ami a férfi–női kapcsolatokra is hatást gyakorolt (Horváth 2004). A nagyvárosban eleve más normák domináltak, egy vidékről Budapestre felkerült malteroslány a nagyvárosi férfiak illetlen és „rámenős” viselkedését hangsúlyozta: „*A pesti férfiak mások, mint a vidékiek. Sokkal szemtelenebbek, és szélhámosak majdnem mind, egytől egyig. Tisztelet a kivételnek. Itt egy lány az utcán nem tud végigmenni, hogy ne molesztálják. A fiúk kapkodnak felénk és szemtelenek, kétértelmű szavakat használnak*” (Pogány–Rádics 1958:19). A fenti tényezők a lányok, nők viselkedésére, normáira és erkölcsére is kihatottak, és a beilleszkedési stratégiáit is alapvetően

Király Erzsébet bikiniben
az 1960-as években (saját tulajdon)

meghatározták. A malteroslány azonban ragaszkodott a „bőszoknyához” és az azzal hozott értékekhez és normákhoz, ezért vidéki párt keresett: *„De csakis otthoni fiúhoz megyek. Itt Pesten nem szívesen mennék, mert itt nem kell a bőszoknyás lány, én meg nem vetem le; már ehhez szoktam”* (Pogány–Rádics 1958:19). A társadalmi változások erős befolyással bírnak az egyének társas kapcsolataira és ezáltal szexuális viszonyaikra is. *„A szexuális élet az egész kultúrára hatással van”* – írja Kaj Birket-Smith (Balázs 2009:20), és ezek a változók ugyancsak visszahatnak a társadalom egészére. Az itt bemutatott élettörténeten keresztül ezek az összefonódások jól láthatóan még inkább kirajzolódnak.

Azt feltételezem, hogy a Kádár-korban az egyének olyan nagy függetlenséget élveztek mind a férfi–női, mind a szórakozási, de még a munkahely választás-válogatás terén is, amely korábban elképzelhetetlen volt. Persze ebben az esetben is különbséget kell tenni egy nagyvárosi, városi, falusi közeg társadalmának lehetőségei között. Ezt a folyamatot jól nyomon követhetjük Király Erzsébet életében is. Mintegy a politikai korlátok ellenpontozásaként a hétköznapi „kisemberek” meglehetősen nagy szabadságot kaptak a magánélet terén. Sztálinváros kapcsán az egyik visszaemlékező így magyarázza ezt a fajta szabadságot vagy inkább szabadoságot: *„Az akkori átlaghoz képest művelt nő volt. Egyedülálló, a harmincas éveiben. Nálam idősebb, ugye. És rettenetesen tartotta magát. Erkölcsi prédikációk is voltak. Aztán egy német szerelővel megismerkedett, átesett a szexuális tűzkeresztségen, és attól kezdve valami olyan széleskörű nemi életet élt, ami mutatja azt, hogy az emberek valahol azért ebben a világban egy furcsa speciális szabadságot kaptak. Most ez a furcsa speciális szabadság nem a politikától való szabadságot jelenti. Hanem azt, hogy kiszakadva az általános szociológiai környezetből megízlelték az önállóságnak, a saját döntéseknek és a saját lehetőségeknek az ízét, mindenféle vonatkozásban. Mind a munkahelyi előrelépésben, mind a munkafajtákban, mind akár a szexualitásban is”* (Horváth 2005:288).

A korszakban a politikai intézkedések és a társadalmi folyamatok következtében egyfajta ambivalens helyzet keletkezett. Ugyan a Rákosi- és a Kádár-korszak is a nukleáris család intézményét támogatta és erősíteni próbálta azzal is, hogy a prostitúciót betiltotta, sőt az 1950-es években házasságtörésért még pártfegyelmit is lehetett kapni. A szocialista erkölcs is szigorúan házasságban képzelte el a legitim, férfi és nő közötti szexuális kapcsolatot (Horváth 2004). A korszak szociális politikájának egyik tartópillére, a lakás-kiutalási rendszer

is – amelynek ugyan szociális jellege megkérdőjelezhető abban az értelemben, hogy legtöbb esetben nem a tényleges rászorulók jutottak tanácsi lakáshoz (Szelényi 1972)² – a fiatal házások lakáshoz jutását szorgalmazta. Részben ezt támasztja alá Sztálinváros példáján keresztül az is, hogy a lakásigénylési nyomtatványon a házasság időtartamát és a gyerekek számát is fel kellett tüntetni (Horváth 2005).

A házasságkötésre és a válásra vonatkozó statisztikákat átnézve azonban azt láthatjuk, hogy jelentős változások történtek: a folyamatosan emelkedő házasságkötések számát permanensen emelkedő válások száma követte. Az emberek könnyebben kötöttek házasságot,³ de könnyebben is váltak, a szűkös lakáslehetőségek ellenére is, habár sok esetben pont ez kötötte össze a házaspárokat. Aztán az 1980-as évek elejétől folyamatosan csökkenő tendenciájú házasságkötéseket a válások számának ingadozása követte. A válások nagyfokú emelkedéséhez a nemi szerepek átalakulása, a női keresőtevékenység általánossá válása, a nagyfokú urbanizáció, mobilizáció és az ezekből eredő változások, konfliktusok, feszültségek is hozzájárultak, és sérülékenyebbé tették a házasság és a család intézményét (Csernák 1994).

NŐKÉP, NŐISÉG, SZEXUALITÁS

A II. világháborút követően a nők társadalmon belüli helyzete és ezzel összefüggésben a század második felének női önképe, eszményképe, a női szerepfelfogások és a női identitás is jelentős átalakuláson esett át: „... megvalósult az az állapot, amikor a nők tömegesen elsajátították a történeti kialakultságát tekintve férfikultúrát, és ebben az értelemben bizonyos férfias tulajdonságokat is kialakítottak, amely a sikeres munkával járt.” (Joó 2005:47). Európának ezen a keleti térfelén azonban még egy felülről jött, hol erőteljesebb, hol mérsékeltebb emancipációs politikai akaratnak és propagandának is meghatározó szerep jutott. A marxista felfogás szerint a nő, termelő tevékenysége által, egyenrangú tagja a társadalomnak, de egyben anya is, a szocialista család összetartó ereje. Az anyaságot és a gyermekek gondozását azonban a nők identitásának csupán második elemének tekintették. Kizárólag a gyerekek ellátása, a háztartás rendezése nem jelentett elegendő alapot a társadalmi elismeréshez, ugyanakkor ezeket a feladatokat biológiailag determináltan, női feladatnak tekintették, amely hozzájárult a hagyományos családi munkamegosztás további fenntartásához (Joó 2005).

Az állam által sulykolt nőkép, a nőkkel kapcsolatos elvárások terén jelentős változások történtek a szocializmus évei alatt. A Nők Lapja 1950. 17. száma a következőképpen festi le a korszak női eszményét: „A női ideál szerencsére megváltozott. Nem kötelező már nádszálkarcsú, légies tüneményként járkálni a világban. Az esett vállú, kigyózó modernség már senkinek sem tetszik. Örülünk a gyermekkocsi fölé hajló telt fiatalasszonynak, jól felépített – stramm – nőket szeretünk látni a darun, s az sem baj, ha a SZIT-es kislány majd kicsattan a duzzadó élettől” (Valuch 2013:236). Míg az 1940/1950-es évek fordulóján traktoristalányokat, bányász nőket és egyéb férfias szakmában dolgozó nőket jelenített meg mintaként a korabeli politikai propaganda, addig 1956 után ezeket már a kor túlkapásaiként értelmezték, amelyek következtében a nők, asszonyok elveszthették egyik legfontosabb képességüket, azt, hogy anyák legyenek (Tóth 2009).

2 A korabeli szociológiai szakirodalom megfogalmazta a korszak lakás-kiutalási rendszerével szembeni kritikáját, miszerint a társadalmi egyenlőtlenségek a lakáshelyzetben, illetve a lakáshoz jutási esélyben is kimutathatók. A leginkább rászorulók laktak a legnyomorúságosabb életkörülmények között, míg az új állami bérlakásokba többnyire a magas keresetűek kerültek.

3 Ehhez hozzájárult a házasságkötési jogszabály módosítása, ugyanis a házasságkötési korhatárt 1950-ben 24 évről 20 évre, 1952-ben pedig 18 évre módosították.

Király Erzsébet egyik munkatársával a szövőgépek mellett az 1960-as években (saját tulajdon)

Az 1960-as évektől fokozatosan átalakult a propagált nőideál, amelynek továbbra is fontos részei voltak az egyenlősítő törekvések és a dolgozó nő eszménye, ugyanakkor nagyobb hangsúlyt kapott a nők családban és háztartásban betöltött szerepe (Valuch 2013).

A munkát vállaló nők a II. világháború előtt többnyire saját és mások háztartásában vagy ideiglenesen gyárban dolgoztak. Fizetett alkalmazottként a II. világháborút követően emelkedett meg a számuk, amely a lázas ipari fejlesztés munkaerőigényével és a gazdasági kényszerrel magyarázható (Belényi 2009), amelyet a Rákosi-korban egy erőteljes propaganda egészített ki. A nők többsége dolgozott, gondoskodott a gyerekekről és ellátta a háztartási, ház-körüli munkákat, amelyet az 1950-es években az áruhiány, a szegényes kínálat, a sorban állás nehezített meg (Pittaway 2008).

A dolgozó családanyai és háztartási feladatok ellátása gondos szervezést és időbeosztást igényelt az asszonyoktól. Az 1950-es években még a gyermekek ellátását biztosító intézményhálózat sem épült ki, a háztartások gépesítési foka is igen alacsony szinten volt. E téren az 1960-as évek hoztak változást, fokozatosan javult a háztartások felszereltsége és a gyermekellátást, gyermeknevelést biztosító infrastruktúra (Belényi 2009).

Fontosnak tartom megemlíteni a generációs különbséget a munkavállalás és az emancipáció terén, míg a Rákosi-korban a nők, az asszonyok nagy része külső kényszerek hatására vállalt munkát, addig a már ebben szocializálódott nők tudatosan vállalták ezt a szerepet és törekedtek az önálló jövedelemszerzésre (Belényi 2009). Ez a fajta tudatosabb női szerepfelfogás, önállóság – amely a munkára és a magánéletre is vonatkozott – az 1960–70-es években országosan közkedvelt táncdalfesztiválok női énekesei által sugallt képben és egy-egy dal szövegében is felfedezhető: Zalatnay Sarolta „*Nem leszek a játékszered*” vagy Kovács Kati „*Nem várok holnapig*”. Sőt még a férfi után vágyódó nő dalából (Fenyvesi Gabi) is a dühös, elszánt nőkép tükröződik: „*Hogyha megjössz, nagyszerű a kifogásod/ És én sajnos egy-kettőre megbocsátok,/ Meddig tart még bennem ez a türelem?/ Mikor mondom végre azt, hogy NEM? NEM!/Véget érnek majd a mesedélutánok,/ S hogyha nem, hát egyszerűen odébb állok,/ Unom ezt a bibliai szöveget,/ Bosszankodva mondom nevedet!*”⁴ – éneкли. Maguk az

4 Részlet Fenyvesi Gabi „Ádám hol vagy?” c. dalából. Az 1967-es Táncdalfesztiválon hangzott el.

énekesek, a dalszövegek és a hangszín is határozott, kezdeményező és magabiztos női képet sugallnak, olyan nőként, akik tudják, még a „túltengő” érzelmeik ellenére is, hogy mit akarnak, a passzív, a lírai és szerelmi bánattól szenvedő nőkép a múlté. Ehhez a „kemény” nőképhez remekül társul a hangszerelés, de még a női előadók gyakran darabos, szűk és minimális térhasználatra korlátozott mozgása is.⁵

A visszaemlékező, Király Erzsébet nem a korábban említett anyát és dolgozó nőt testesítette meg. Magánéletében a gyakori kiszolgáltatottság mellett állandó függetlenségi vágy, néha önérvényesítés, kezdeményező, lázadó attitűd jellemezte, amely azonban az 1970-es évek második felétől személyiségének totális torzulásához vezetett, alkoholizmussal és egyre gyakoribb öngyilkossági kísérletekkel. De élte, megélte és élvezte a pillanatot – minden balsorsa és szerencsétlensége ellenére –, amit egy Budapest méretű városban minden szemrehányás nélkül megtehetett. Szabadon, minden kötelezettség nélkül élte az életét, szórakozott, társaságba járt, ropta a korszakban divatos táncokat, és alkalmi kalandokat hajszolt. Ugyanakkor állandóan kereste a mélyebb emberi kapcsolatokat, a valakihez való tartozást, de képtelen volt ennek megteremtésére. Ez a fajta vad, öntörvényű nőtípus megjelenik Mátyus Aliz szociográfiájában is, a Göndör becenevű cigánylány ugyanezt a típust testesítette meg (Mátyus 1978). Mindkét esetben a családi, nevelési háttér, az egyének habitusa és a társadalmi körülmények is fontos szerepet játszottak.

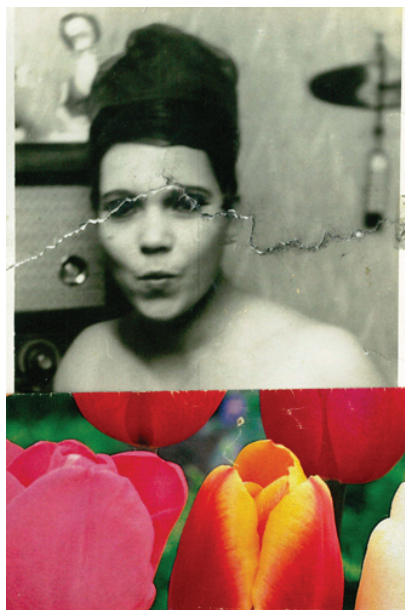
A tömegesen Budapestre került lányok sikeres városi beilleszkedésének egyik fontos csomópontja a házasságkötés volt, amely a korabeli szociográfiákban is megjelenik (Sulyok–Ember 1976). A lányok férjhezmeneteli stratégiái nyilvánvalóan a szexuális szokásokat is megváltoztatták.

„Később az albérletbe az öregasszony odavett két vidéki lányt. Ettől kezdve pokoli volt ott lakni. Ellopták a pénzemet, a ruháimat. Két testvér volt, mindketten terhesek, így akarták a pasijukat megfogni. Nekem meg, ha egy fiú megfogta a kezem és simogatott, ami nem tetszett, másnap írtam neki, hogy ennyi volt. Célt nem ért el nálam senki. Igaz, Laci meg is csókolt Szegeden, de nem simogatott. A két lány közölte velem, hogy ne játsszam az álszentet, mert tudják, hogy célt értek nálam. Csak később értettem meg, hogy ők mire gondoltak. Ez annyira megviselt, hogy elmentem orvoshoz, aki azt a szégyellnivalót mondta, hogy tegyem szét a lábam és közölte, hogy szűz vagyok és megkérdezte, hogy mi a panaszom. Mondtam neki, erről adjon papírt, hogy becsületsértésért följelentést tegyek, mire ő, hogy csak akkor adhat, ha a bíróság kéri, és újból megvizsgál. A szégyentől arra sem emlékszem, hogyan mentem haza. Végül sikerült elköltözni. Egy kolleganő ajánlott egy ősz hajút, gazdag, szép idős hölgynek, kétszobás, kertes háza volt, igen megkedvelt.” (Király 2015:42).

Eképp emlékezett vissza Király Erzsébet az első budapesti élményeire. Vajon a nagyvárosi miliő és normák hogyan változtatták meg alapvetően hagyományos értékrendjét, és a gyökértelenségéből fakadó kiszolgáltatottsága hogyan befolyásolta a viselkedését?

A szexualitás, a testiség egészen az 1970–80-as évekig tabutémának számított, azonban az 1970-es évektől a közbeszédben és a filmekben is egyre inkább megjelent az erről szóló diskurzus (Tóth–Murai 2014). A szocialista erkölcs alapvetően szemérmes és prűd volt. Arról azonban nem igazán tudunk, hogy az egyének valójában hogyan is élték meg szexualitásukat, nyilvánvalóan erről nem szívesen beszélnek a meginterjúvoltak,

⁵ A témában Dalos Anna: „Nem várok holnapig!” Egy feminista olvasat-kísérlet címmel tartott előadást „Könnyűzene – könnyű zene? Magyar populáris zene a 20–21. században” c. konferencián (2014. 01. 31. – 02.01.)

*Király Erzsébet 1960–70-es évek fordulóján készült
félmeztelen képe eredeti állapotban
(saját tulajdon)*

elhallgatnak, tabusítanak dolgokat, idealizálják a férfi–női kapcsolatokat. De feltételezhetően eltérő szexuális szokások és normák uralkodtak egy faluban, egy vidéki városban és Budapesten, amit természetesen az adott társadalmi közeg, közösség is befolyásolt.⁶ R. Nagy József északkelet-magyarországi munkáskolóniák lakóinak morálfelfogására vonatkozó vizsgálataiból kiderül, hogy a közösség tagjai nem éltek „erkölcstelen, szexuálisan szabados” életet. A közösség a házasságtörő férfit és nőt egyaránt elítélte, a házasságon kívüli szexuális kapcsolat nem volt jellemző a közösségre, a meginterjúvoltak nem igen tudtak beszámolni ilyen esetekről, és ebben az esetben is vezető pozícióban lévő munkásokról volt szó. Ebben a kisközösségben arra is volt példa, hogy az erkölcstelennek ítélt nőt kitiltották a településről (R. Nagy 2007). A Tóth Eszter Zsófia által meginterjúvolt munkásasszonyoknak fontos volt, hogy tisztességes, de egyben vonzó nőként tüntessék fel magukat, és határolódjanak el a városba került elzüllött, „rossz nő” sztereotípiájától. Bizonyos, magánéletre vonatkozó érzékeny kérdéseket tabusítottak, például a válás témáját (Tóth 2007).

A nőtörténet szempontjából általánosan megállapítható, hogy az 1945 utáni korszak fontos változásokat hozott. A társadalmi folyamatok, a politikai propaganda, az önálló keresőtevékenység mind-mind hozzájárult a „modern” nő megteremtéséhez, és ennek következtében a szocialista nők egyenrangúnak és egyenjogúnak élték meg tapasztalataikat (Joó 2005:49), ez kapott hangsúlyt önképükben. Ugyanakkor a családi munkamegosztás, a fizetések, bérek, munkahelyi pozíciók tekintetében messzemenőlegesen nem volt ilyen idillikus a kép. A megváltozott viszonyok közepette kialakult egy olyan nőtípus, amely a II. világháborút megelőzően a társadalmi konvenciók, erőforrások miatt szinte elképzelhetetlen volt. Király Erzsébet egyfajta átmeneti nőtípust képez a hagyományos és a modern nő között. Anyagi források híján és a korabeli lakáshelyzet miatt kiszolgáltatott volt, ugyanakkor döntéseiben ott munkált a lázadó és függetlenségi törekvés. A tanulmány további részében ezt a folyamatot mutatom be.

⁶ További vizsgálatokra lenne szükség, hogy a „leányanyaság” és az abortuszok száma miként alakult házasságon belül és házasságon kívül Budapest és a vidék viszonylatában.

SZERETŐK, FÉRJEK, LAKÁSOK, ALKALMAK ÉS KÉNYSZEREK

A tanulmányban felhasznált forrás írója minden kötöttségtől mentesen vall a maga és szoros társadalmi közegének szexuális szokásairól. Lényegében a férfiakkal való kapcsolatainak elbeszélése adja a visszaemlékezés szövegének gerincét. A visszaemlékező többször elmeséli, hogy számtalan férfi kezdeményezett vele kapcsolatot, fontos eleme a visszaemlékezés szövegének a szexualitással kapcsolatos őszintesége. „*Persze sok gondom volt a sráccokkal. Nagyon sokan hívtak randevúra, de ezt nem győzném leírni, azért egy-két emléket szeretnék lejegyezni*” (Király 2015:106). Király Erzsébet gyakori partnerkapcsolatai kialakulását az egyre bővülő baráti társaság, a növekvő szórakozási lehetőségek, valamint a gyökértelenségével összefüggő érzelmi és egzisztenciális szükség határozta meg. De ki is volt a visszaemlékező, a hagyaték tulajdonosa? Király Erzsébet egy gyáli házi-cseléd törvénytelen gyerekeként 1942 márciusában néhány napon került előbb a budapesti Magyar Királyi Állami Gyermekmenhelyre⁷, majd a nagyváradai intézetbe. Árva, vidéki lányként nőtt fel, később derecskei nevelőszülőknél, majd a hajdúnánási leányotthonban töltötte gyermek- és kamaszéveit. Barátnőivel a szegedi szövőipari iskolából Budapestre kerülve 1959-ben a Csillaghegyi Lenáruban kezdett el dolgozni szövőnőként, később híradástechnikai, nehézipari segéd- és betanított munkás volt. Az 1970-es évek első felétől a vendéglátóiparban helyezkedett el, előbb egy „felkapott” vendéglőben felszolgálóként, majd egyre alacsonyabb színvonalú, főképp VII., VIII. és XIV. kerületi kocsmák alkalmazottjaként. A silány munkahelyek, problémás munkatársak következtében magánélete is egyre ziláltabbá vált, számtalan öngyilkossági kísérlete után, alkoholproblémák miatt, és egyik házasság szeretőjének sikeres öngyilkosságát követően beutalták pszichiátriai gyógykezelésre is. A rendszerváltás után nyugdíjasként megélhetési gondokkal küzdött, és kiskutyájával magányosan élt belvárosi lakásában.

Az 1960-as évek elején a Csillaghegyi Lenáruban dolgozók egy viszonylag zárt közösségben éltek, többnyire a környéken laktak, kölcsönösen segítették egymást, a fiatalok együtt fedezték fel a nagyvárost, és a szabadidőt is együtt töltötték:

„A gyárban hamar beilleszkedtünk, minden reggel 6-ra jártunk, délután 2-kor volt a váltás, kb. ezerkét-száz forint volt a havi fizetés, ebből fizettünk fejenként kétszáz forint lakbért. Mivel a görög lányokkal együtt jártunk mindenhová, így engem is úgy hívtak a fiúk, hogy kis görög lány. [...] Később megismerkedtünk az Sz. testvérekkel, Jenővel, öccsével, Janikával és barátaikkal. Eljártunk táncolni, a Duna parton volt az ...,⁸ a Hableány, a Tó vendéglő, később bejártunk a Flórián presszóba, a Menüettbe és környékére, aztán a Flórián tér és a Filatorigát között volt az Árpád-kert, ahol öt forintért ettünk túrós csuszát, és két forintért ittunk Bambit, vagy málnát. Így ismerkedtünk a világgal, az emberekkel, a fiúkkal. A gyárban is volt többször rendezvény, bál, ez nagyon tetszett. Mivel nem volt nylonharisnyám, hátul a lábam szárára szemceruzával húztam csíkot, és azt hitték, harisnya van a lábamon” (Király 2015:37).

Ebben az időszakban Király Erzsébet gyakran elutasítóan reagált a férfiak közeledésére. Viselkedését alapvetően a vidékről hozott minták határozták meg, a fiúkkal való kapcsolat, intimitás természetes módon egész gyermekkorától jelen volt, ezekre az epizódokra részletesen kitért a visszaemlékezésében. Ezeket a kapcsolatokat alapvetően – ahogy a paraszti közösségekben – bizonyos tiltások határozták meg és korlátok övezték:

⁷ BFL VIII. 1127 fond 428. doboz Magyar Király Állami Gyermekmenhely iratai.

⁸ Az itt feltüntetett szórakozóhely neve olvashatatlan.

„Nekem meg, ha egy fiú megfogta a kezem és simogatott, ami nem tetszett, másnap írtam neki, hogy ennyi volt. Célt nem ért el nálam senki. Igaz, Laci meg is csókolt Szegeden, de nem simogatott” – írta. A házasság előtti szexuális élet tabunak minősült, és fontos volt a szüzesség megőrzése, erre egyértelműen utal a korábban idézett szöveg. Aztán az előző részben felidézett, nőgyógyással kapcsolatos eset után daczból, dühből és vélhetően kíváncsiságból is fakadóan és a környezet hatására az egyik alkalommal maga kezdeményezte az első szexuális kapcsolatát:

„Elhatároztam, hogy a Kioszkban, aki a legjobban táncol, azzal éjjel elmegyek. Felkért egy vörösés hajú György nevezetű fiú. Megittam egy Bonbonmeggy likőrt, aztán közöltem vele, hogy az övé akarok lenni, de rögtön meg is bántam, mert úgy rám tapadt, mint egy pióca. Mikor mentünk az utcán, közöltem vele, hogy meggondoltam magam, de sajnós nem engedett el. Bevitt a sötét szobájába és nekem rontott. Jajgattam, de nem sokat törődött vele. Iszonyú undorral hagytam ott, de másnap jött és sokáig zaklatott, hogy menjünk a Gellért-hegyre. Gondoltam, világos nappal ott nem bánthat. Mikor odaértünk, rengeteg szerelmes volt itt-ott a bokrokban. Elkezdett ráncigálni, én gyors mozdulattal rohantam lefelé, mint az őrült, több helyen undorító alakok mutogatták magukat, mitől még rémültebben rohantam le a Gellért-ről. Mivel a táskám nála maradt, így nem tudtam jegyet venni, és gyalog, letörten indultam haza. Útközben többen megjegyezték, milyen szép lány. Gondolom azért, mert abban a testhezálló ruhában voltam, amit még Szegeden kaptam, és biztos az arcom is piros volt az izgalomtól. Még egy kislány is utánam szólt: milyen szép a néni, miért szomorú, stb. Végre nagy mérgesen hazaérkeztem, a táskám már otthon volt, és a fiú azt mondta, hogy nem tudja, hol vagyok. Utána még sokáig nem hagyott békén, ígérte, hogy megtanít motorozni. Elmentem vele, mert azért egy kicsit tetszett nekem, csak a viselkedése nem.”

Ebben a történetben a korábban már említett „rámenős”, erőszakos férfiviselkedés és a vidéki hagyományos normákhoz igazodó női attitűd ütközött. Király Erzsébet előbb csak az öltözékében, külsőségeiben, aztán a viselkedésében is alkalmazkodott a férfiak elvárásaihoz. A történetek után előbb egy-két kaland adódott, majd egyre sűrűbbek lettek Király Erzsébet életében a férfiakkal való kapcsolatok.

Király Erzsébet a saját „rosszlányos” viselkedésével teljesen tisztában volt, és reálisan értékelte a cselekedeteit.⁹ Első házasságkötését megelőző estére is így emlékezett vissza: „Lefekvésem előtt elgondoltam, hogy már huszonegy éves vagyok, és be kell fejeznem a szélhámosságomat” (Király 2015:67). Azonban már a visszaemlékezés legelején az egész élettörténetére és döntéseire vonatkozóan is leszögezi, hogy: „Meg kell mondjam, kedves naplóm, hogy nagyon buta gyerek voltam, emiatt sok bajom is volt, és ez a butaságom követett végig egy életen át.”

Király Erzsébet életében a normák lazulásához az is szervesen hozzájárult, hogy a Szegedről felkerült és a Csillaghegyi Lenárgyárban dolgozó szövőlányok csoportja feloszlott:

„Ilyen ketten maradtunk a Rómain, Szultána és a Paszkalina elmentek Iváncsára, Éva is eltűnt. Ilyen bejártuk a város minden szórakozóhelyét. Az Országház étteremben egyszer felkért egy néger fiú, de zavaromban nem tudtam vele táncolni és alig vártam, hogy lekérjenek tőle, persze Ili ezen jót nevetett.” (Király 2015:45)

Majd nem sokkal később Király Erzsébet is otthagyta a csillaghegyi üzemet. Ezzel összefüggésben két

⁹ Többek között ez az önreflexív attitűd is az írás érdemei közé sorolandó.

fontos befolyásoló tényezőt kell megemlíteni, egyrészt a szórakozási-kikapcsolódási lehetőségeket, másrészt a rendezetlen és embertelen lakásviszonyokból fakadó, kényszer-szülte megoldásokat. A szórakozási lehetőségek és a társadalmi közeg befolyásolása mellett több esetben a rozoga albérlet elvesztése, a kétségbeesés miatt, hogy nincs hol aludnia is a férfiakhoz űzte hosszabb–rövidebb ideig.

Nagy Feró híres dalának refrénje „*Nyolc óra munka, nyolc óra pihenés, nyolc óra szórakozás*” hűen tükrözi a korszakot. Sok esetben az ideiglenes lakóhelyként szolgáló, többnyire külvárosi szűk, sötét és dohos szenes pincék, fáskamrák és „sufnik” űzték lakóikat az eszpresszók, kocsmák, cukrászdák és strandok világába:

„Később llyel a sok csövezés után találtunk egy helyet az Aquincumi Múzeum mellett a Hableány vendéglő közelében. Egy öregember meg a lánya lakott együtt, akik bérbe adtak nekünk egy kátránypapír tetejű, kb. kétszer kettő négyzetméteres földes vityillót, amit szenes kamrának használtak előtte. Egy borzalmas rossz ágy, egy vacak kályha volt benne, más nem is fért el. Ruháinkat az ágy szélére pakoltuk, nem sok volt. Az öreg kétszáz forintot kért tőlünk fejenként. Az ajtón még kilincs sem volt, semmiféle zár, egy kővel zártuk éjjelre az ajtót. Később odajártak a haverjaink, barátaink. Sokat hülyéskedtünk, még az öreg lánya is közénk jött, de senki nem tárgyalt vele, olyan csúf volt szegény. Én legtöbbször meló után hazaérve átöltöztem bikinire és mentem a Duna-partra csavarogni, táncolni az alsó Béke kerthelyiségébe a haverokkal. Sok új fiút is megismertem, de ezeket nem győzném mind leírni. A lényeg, hogy büszkeségemből soha nem feküdtem le senkivel. Jött a tél, majd megfagyunk llyel éjjel. Eriktől kaptunk egy rossz dunyhát, azt ráncigáltuk magunkra. Gyakran a nagy hófúvástól alig bírtuk kinyitni a rozoga ajtót, aztán siettünk a munkahelyünkre. Valahogy átvészeltük a telet, nyáron jártunk továbbra is strandra, kerthelyiségbe, bárókba.” (Király 2015:51)

A szórakozóhelyek – szinte napi szintű – látogatása következtében némi alkohol elfogyasztása után és tánc közben rengeteg futó barátra, ismerősre tett szert. Ameddig Csillaghegyen élt és dolgozott, az ottani gyári közösség valamifajta védelmet jelentett számára és a vidékről felkerült lányok számára. Többször beszámolt a közösség segítő szándékáról, akár egyszerűbb segítségnyújtásról, akár öngyilkossági gondolatról volt szó:

„Sajnos volt időszak, mikor Évikével gyengeség lett úrrá rajtunk, valahogy nem találtuk a helyünket és kimentünk a hév megállóba, hogy elé vetjük magunkat. A gyárban ezt megtudták és jobban ránk figyeltek, de mi szívtuk az Ötéves tervet és a Sport cigit – minden nap vettünk négy-öt szál cigit”¹⁰ (Király 2015:38).

Király Erzsébet életében árva lányként különösen fontos volt a támogató közösség, de emellett a gyár által szervezett szabadidős programok és kirándulások is. A visszaemlékező a Csillaghegyi Lenáruban töltött rövid idő után nagyobb textil- és híradástechnikai gyárakban dolgozott, ahol az üzemi közösségnek már nem volt központi szerepe az életében.

Király Erzsébet egy kis ideig volt egy leányotthon lakója, ugyanis többnyire külvárosi és a fővároshoz közeli települések – Csillaghegy, Óbuda, Budaörs, Gyál, Törökbálint – albérleteiben lakott. A leányotthon a gyakran igen rossz állapotú albérletekhez és a fedélnélküliséghez képest valamifajta biztonságot nyújtott, ugyanakkor Király Erzsébet is hangsúlyozta, hogy nem szeretett az otthonban lenni. Az esetében az árvaságából fakadó gyermekotthoni előélete is befolyásolta döntését – menekülés ebből az életformából, stabilitás és állandóság

¹⁰ A fiatalkori öngyilkosság és a család, valamint a rokonság hiánya közötti összefüggésről lásd: Kopp Mária – Skrabski Árpád (1995) Magyar lelkiállapot. Budapest: Végeken.

keresése és a beilleszkedés –, és egy férfihez költözött. A gyári, leányotthoni közösség tagjai a nagyvárosban védelmet, biztonságot nyújtottak egymásnak, ugyanakkor szélsőséges esetekben a lányok beilleszkedését gátolta a „nyájszellem”: „Egyszer rájönnek, hogy pártában maradtak. Vénlányok. Egymást okolják, összevesznek, követelik, hogy azonnal költözessenek szét. Szétköltöznek, de a szállóban, a gyárban csak egymásba botlanak. Lépten-nyomon veszekednek, verekednek. Legutóbb a hetek. Egyikük inni kezdett. Nagyon. Elitta a keresetét, nem járt be dolgozni. Ha bement, géphez nem lehetett engedni. Elküldték a gyárból, innen is el kellett mennie. Nem tudom, mi lett vele. Egy másikuk a Makk Hetes söntésben árulta magát. Nem a pénz kellett neki... A gyárban figyelmeztették, erre kilépett. A többiek néhány hónap alatt férjhez mentek. De hogyan? Az első férfihez, akit elhurcolhattak a tanácsra. A legszebb lány közülük az öreg Jóska-hoz, aki a portás a gyárban, alacsony, dadogós, féllábú ember. Egy másik a Makk Hetes törzsvendégéhez, egy alkalmi munkából tengődő iszákoshoz. A harmadik egy szellemi fogyatékoshoz, és így tovább...” – összegezte tapasztalatait az egyik leányotthon igazgatónője (Sulyok 1976).

Király Erzsébet esetében ez az elköltözés erőszakot és öngyilkosságot eredményezett:

„Pár nap elteltével kerestek a leányotthonba és értem jöttek a gyárba azzal, hogy mind a kettőnkkel beszélni akarnak. Egyébként Sz. Lajosnak hívták. Nemigen akart velem jönni, de azért elmentünk. Megígérte a nevelőnőknek, hogy vigyázni fog rám, így vesztetre elengedtek. Elvárta volna, hogy főzök neki, de nem tudtam. Egyszer vettem csirkelábat és megfőztem sós vízben, nekem ízlett, ő azonban kiöntötte. Egy barátnőmtől kaptam egy macskát, azt a harmadik emeletről az ablakon kihajította. Hallották vitánkat a tanárok, hisz csak egy ajtó választott el minket tőlük. Mikor a Lajos nem volt otthon, a tanárnő elmesélte, hogy a Lajosnak nincsenek szülei, magányos stb. Igyekeztem kedves lenni hozzá, de sajnos nem tetszett a közeledése. Ő természetesnek vette, hogy kedve szerint használhat. Sokat veszekedtünk. Elvette a lakáskulcsot, mert egyszer magamra engedtem a gázt, már félig alélt voltam, mikor bevonszolt az ágyra, mit sem törődve állapottommal. Elvégezte rajtam a dolgát és trágár szavakkal hagyott az ágyban.” (Király 2015:58)

Az emléktöredékből jól látszik, hogy a lakásért cserébe a férfi a háztartás ellátását és szexuális szolgáltatást várt el. Király Erzsébet a kiszolgáltatott helyzetében öngyilkosságot kísérelt meg, végül otthagya a férfit. Amikor nem volt hol aludnia, többnyire ismerőseinél, barátainál kapott fekhelyet. Volt olyan eset, amikor végképp nem volt hová menni és a Nyugati-pályaudvaron húzta meg magát, ahol aztán újabb ügyekbe bonyolódott:

„Nem volt mit tenni, egy ismerőshöz betettük a cuccainkat és kezdtünk a városban csavarogni. A hapsik fizettek, utána meg leléptünk. A Nyugatiban aludtunk, a végében, megmosakodtunk és mentünk dolgozni. Közben az órámot kölcsönkérte egy csaj, többé nem láttam. Aztán egy csaj megengedte ötszáz forintért, hogy egy éjszaka ott aludjak nála. Közben Ili palizott, sokszor elkerültük egymást. Egy fiú el akart vinni magához, de az Árpád híd partjánál jobban akart lenni velem, de ebbe nem egyeztem bele, ezért össze-vissza rugdosott és otthagyt. A Duna-parton találtam egy nagy henger betont, odabújtam és elaludtam, hajnalban majd megfagytam.” (Király 2015:50)

Király Erzsébet társadalmi közegében nem volt egyedülálló ez a fajta szexuális magatartás, több női ismerőse és barátnője viselkedése kapcsán megfigyelhető a memoár alapján. Ezek a történetek arról tanúskodnak, hogy sok esetben a nagyvárosi nehéz, szűkös, és ebből fakadó instabil léthelyzetük miatt egyetlen tőkájüket, a nőiségüket, a testüket használták. Ezt egyfajta túlélési stratégiaként is értékelhetjük, de mindeközben egzis-

tenciálisan, és feltételezhetően érzelmi is kiszolgáltatottakká váltak a férfiaknak, és több esetben erőszak áldozatává is.

Király Erzsébet korábbi számos kalandja ellenére igyekezett a kor norma-elvárásainak megfelelni és 22 évesen férjhez ment, házassága azonban nem sikerült. Ezt a visszaemlékező a férj „léhaságával”, kicsapongó életmódjával magyarázta, ugyanakkor válaszreakcióként ő is ezt a viselkedést vette fel a házasságban. A szexuális magatartás terén is elsajátított bizonyos férfias viselkedési mintákat, gondolok itt az általa megfogalmazott válaszreakciókra:

„Közben telt az idő. Gyuri nem dolgozott, nőkhöz járt. Bevittem dolgozni a Rádiótechnikai Gyárba. Betanult esztergályozni. Ott sok olyan lány volt, aki présgépen dolgozott. Kikezdett velük, de engem nem érdekelt, mert nekem is volt partnerem. Ahányszor nem jött haza, annyiszor csaltam meg én is.” (Király 2015:78)

A szabadabb női szexuális élethez az engedélyezett terhesség-megszakítás és az 1970-es évektől elterjedő fogamzásgátló tabletták is hozzájárulhattak. Király Erzsébet a házassága során kétszer, házasságon kívül egyszer esett teherbe, de nem vállalta a szülést. Döntését elsődlegesen a saját árva sorsából adódó félelem – hogy a születendő gyermeke is arra a sorsra jut, mint ő – motiválta és feltételezésem szerint a gyerekekkel járó kööttségeket sem vállalta:

„Kéthónapos terhességem miatt állandóan hányingerem volt. Elmentem a gondozóba és kértem a terhesség megszakítását. Anyósom letérdelt elém és mondta, hogy ez az első unokája, csak hagyjam meg a gyereket és ők felnevelik. Ez betette a kaput. Azt hiszem, hogy ezért megütöttem, azt gondolta, ha engem eldobtak, akkor én is képes vagyok ilyenre. Emiatt a viselkedés miatt határozottabbá vált bennem a döntés, hogy inkább a terhesség megszakítása, mint hogy elvegyék tőlem.” (Király 2015:69)

Első válása után egyik jó módú házas szeretőjétől lett terhes, aki támogatásáról biztosította, már csak azért is, mert a feleségének nem lehetett gyermeke, de ebben az esetben is a terhesség-megszakítást választotta:

„Pár hét elteltével közölte velem, hogy van egy maszek orvos és elvisz hozzá. Szemrehányó szavakat vágott hozzám, hogy mitől félek, talán attól, hogy elveszi tőlem, vagy nem bírom felnevelni, pedig ő hajlandó volna támogatni. Nem érdekelt, mit mond, csak mihamarabb meg akartam szabadulni a babától.” (Király 2015:99)

Az első, aztán a második férj elhagyásában, a férjzett név lemondásában és a megcsalásra adott válaszreakcióiban megnyilvánuló függetlenségi és lázadó attitűdje és vállalt abortuszai ellenére azonban mindenfajta érzelmi terjengősségtől mentesen, nagyon is megrázóan fejezi ki az anyai érzés átélésének hiányát is, amely az identitásának is egyik központi eleme: „Többet az életem során nem került kezembe semmilyen baba.”¹¹ Talán épp ez a hiány járult hozzá ahhoz, hogy Király Erzsébet a visszaemlékezésében számtalanszor hangsúlyozza női mivoltát, nőies idomait: „Egyszer csak elmaradt, de előtte llyel bevittük a kis szobánkba és a Kornél elem-lámpával gyönyörködött a melleimbe, és azt suttogta, hogy ilyen gyönyörű körte melleket még életébe nem látott.” (Király 2015:49) Nyilvánvalóan a testének ehhez a fokozott hangsúlyozásához hozzájárult az is, hogy ez volt az egyetlen tőkéje és értéke.

Király Erzsébet a válás után még a férje nevét sem volt hajlandó viselni a korszakban bevett szokás ellenére sem, pedig még anyósa is kérte, hogy ne mondjon le a név viseléséről:

¹¹ A hagyatékában számtalan ismerőse és barátnője kisgyermekének fotóit megőrizte.

Király Erzsébet az 1970-es évek elején
(saját tulajdon)

„A tárgyalás végére nem kívántam viselni tovább a férjem nevét, mire az anyósom odaszaladt hozzám, térdén állva könyörgött, hogy viseljem csak tovább. Úgy látszik, elfelejtette, hogy számtalanszor a fejemhez vágta, hogy én csak a név viseléséért mentem a fiához. Mivel tudtam azt is, hogy a csajt el kell vennie, nem akartam osztozni a név viselésén, büszkén hátrítottam el. Végül a bíróság szólt rá, hogy hagyjon békén a nevükkel.” (Király 2015:82)

A korszak emancipációs politikája és az 1952-es családjogi törvény¹² ellenére Király Erzsébetnek a leánykori név visszavétele a későbbiekben több kellemetlenséget okozott: egyrészt az új igazolvány-igénylésnél faggatták válása okairól, majd pedig a gyárban jelentett problémát az, hogy nem a férjezett néven szerepelt. A szövegből sajnos nem derült ki, hogy a leánykori név visszavétele miben jelentett nehézséget az üzemben. Feltételezhetjük, hogy a személyi nyilvántartások miatt, vagy inkább a gyári közösségen belül Király Erzsébet számára ez egyfajta presztízsvesztést jelenthetett. A második válása után már nem mondott le a férje nevééről, hanem azt élete végéig viselte.

Az 1970-es évektől a vendéglátóiparban helyezkedett el mint pincér, felszolgáló, majd pultos, saját bevallása szerint az 1980-as években szinte nem volt olyan kocsmában a fővárosban, amelyikben ne dolgozott volna. Döntését közvetlenül az egyik kollégájának az ösztönzése motiválta. Feltételezésem szerint azonban fontosabb szerep jutott a nehéz gyári munkának és annak, hogy volt egy olyan időszak az életében, amelyben az üzemi munka mellett még vendéglátós munkát is vállalt. E munkahelyi környezetváltás következtében nőtt a férfi ismerőseinek köre, és még inkább szabados életet folytatott, fokozottabb alkoholfogyasztással és sűrűn változtatott partnerkapcsolatokkal. Második házasságát ténylegesen az egzisztenciális kényszer szülte, második férjéhez csupán azért ment hozzá, mert korábban egy súlyos műtéten esett át, részegeskedése miatt nem volt munkahelye és lakása sem. Azonban a házasságkötés utáni folyamatos konfliktusok, a férj iszákossága, durvasága és féltékenysége miatt titokban elszököve költözött Ecser egyik albérletébe, ahol aztán a 1970-es évek végétől

¹² A családjogi törvény 1952-től biztosította azt a jogot, hogy a nők a házasság után is használhassák leánykori nevüket. Gyakran azonban még a válás után sem mondtak le férjezett nevükről.

élete a szeretőkről, az alkoholizmusról és a sikertelen öngyilkossági kísérletekről szólt. Király Erzsébetet ugyan egzisztenciális problémái kényszerítették a második házasságába, de a férj agresszív és erőszakos viselkedése miatt a kötelék nem jelentett jobb alternatívát a szűkös egyedülálló léttel szemben.

A visszaemlékező többször beszámolt arról, hogy ő egyenlítette ki férje tartozását, vagy a házastárs kisebb összegeket ellopott tőle. Így e két tényező semmifajta gátló erővel nem bírta arra nézvést, hogy visszatartsa a felvállalt egzisztenciálisan és érzelmileg nehezebb, de független élettől.

Az 1970-es évek végén még egy a bíróság által is kivizsgált nemi erőszakot¹³ is elkövettek a visszaemlékező ellen. A Monori Járás Ügyészség és a Pest Megyei Bíróság mutatókönyvében feljegyzésre is került a Király Erzsébet ellen, az 1970-es évek végén elkövetett magánlaksértés és nemi erőszak. Erről az esetről így ír:

„A H. egyszer beállított és megfenyegetett. Be kellett zárnom a boltot és ott megerőszakolt. De ez sem volt elég, a lakásomon is felkeresett, arra hivatkozott, hogy a G. rábízott. Ki akartam zavarni, mikor egy piros nyelvű bicskával elsuhintott az arcom mellett, és még mellbe is szúrt, de szerencsére nem volt veszélyes.” (Király 2015:140)

Az ilyen esetek száma valószínűleg magasabb volt a korabeli statisztikai adatoknál, hiszen csak az itt vizsgált életút esetében, a korábban felidézett nemi erőszakot megelőzően is említ a saját életéből erőszakos nemi közönsülésre vonatkozó esetet:

„Történt egy nyári délután hazafelé menet a patak partján, már majdnem hazaérve a munkámból, hogy hirtelen egy fiú bukkant elé, aki közölte velem, hogy a HÉV-en nagyon megtetszettem neki és követett. Kérdeztem tőle, hogy mit akar, és már el is kapott. Legurultunk a patak partjára, a csalán összecsipkedett bennünket. Kiabálni akartam, mire ő egy bicskát tett a nyakamra. Annyira meg voltam ijedve, hogy egy zabszem sem fért volna belém. Ráncigálta a szoknyámat, mire én nyugodtságot színelve közöltem vele, hogy ne itt világos nappal, itt lakom és oda bejöhök, mire elengedett és száz forintot erőltetett a kezembe és szorosán követett. A kocsonya nem remegett annyira, mint én. A kerítéshez érve szerencsémre az udvaron volt az a csúf csaj egy nagy dagadt rendőrrel. A pénzt gyorsan ledobtam és rohantam egyenesen az ő konyhájába. A nagy ijedségtől pár perc lihegés után közöltem velük, hogy mit akar tenni velem az a krapek. A dagadt kicsit megnyugtató, de a csúf csaj olyan hülyén nézett rám, mintha irigyelne. Remegve és bosszúsan mentem be a viskóba és eldőltem a rozoga ágyra úgy, mintha jól fejbe vertek volna. Azon a délutánon nem mozdultam ki és idegileg kiborulva el is aludtam. Másnap a dagadt rendőr rám ijesztett azzal, hogy ez a krapek örült, ő ismeri és, hogy azt üzente, nem nyugszik, míg meg nem öl, és jobb ha elmegyek.” (Király 2015:52–53)

Az itt bemutatott forrás alapján feltételezhető, hogy ebben a társadalmi közegben mozgók, a külvárosi részekben élők jobban ki voltak téve az ilyen típusú támadásnak, és valószínűleg a szűkre szabott prostitúció is hozzájárult az erőszakos nemi támadásokhoz.

Király Erzsébet életében az 1980-as évek végére egyre ritkábbak lettek a szexuális kapcsolatok, egyrészt megöregedett, másrészt saját bevallása szerint félt az AIDS-től:

¹³ Az erőszakos nemi közönsülésre vonatkozó statisztikai adatokat átnézve megállapítható, hogy a feljelenített személyek vagy ismertté vált bűncselekmények csak az 1973–74-es évben haladták meg a 200-at Budapest vonatkozásában, az elítéltek száma az 1970, 1971, 1972 és 1974-es évben emelkedett 100 fölé, egyébként enyhe ingadozást mutat 37 és 98 között (Budapest Statisztikai Évkönyve 1970–1989).

„Minekután így szórakozgattam a város minden jó helyén, megengedtem, hogy néha hazakísérjenek, hogy fizessék a taxit, de nemigen engedtem közel hozzám őket, mert félttem ettől a vírustól, ami mostanában jött divatba. Például az AIDS fertőzés, ami Afrika egyes országaiban megtizedeli a heteroszexuális lakosok számát, 2000-re az AIDS évszázadunk legnagyobb járványos betegségévé válhat.” (Király 2015:168)

Így öregségére megmaradtak neki az otthoni magányos esték, az 1990-ben kiutalt VII. kerületi tanácsi lakásban a kiskutyája, és napközben a nyugdíjas szomszédok társasága.

HOL, HOGYAN, KIVEL?

Az itt idézett részek szemléltetni próbálták, hogy milyen társadalmi miliőben élte Király Erzsébet az életét, és milyen szexuális viszonyokba keveredett. Az idézett részek csak töredékét tudták bemutatni hosszabb-rövidebb ideig tartó szexuális kapcsolatainak. Visszaemlékezése alapján különböző korú, foglalkozású férfiakkal létesített szexuális kapcsolatot: az amatőr szaxofonossal, a színésznek készülő fiúval, a segédmunkással, a jónevű építész mérnökkel, a Nyugati-pályaudvaron strázsáló rendőrrel, a magyar származású, hazalátogató amerikaival, a gyári kollégákkal, a „háziúrral”, a főnökkel és a nemi erőszak kapcsán elrendelt tárgyalás bírójával is:

„Idegeim kezdték felmondani a szolgálatot. H. megbecstelenítése és a félelem 1978. februártól szeptemberig tartott. Az utolsó tárgyalás előtt felkeresett egy motorbiciklivel közlekedő, bőrkabátos szimpatikus fejjel, aki igazolta magát, és kérte a részletes történeteket a H.-val való kapcsolatáról. Közben vedeltem a vodkát és őt is megkínáltam, meglepetésemre mosolyogva elfogadta. Miután idegesen végigmondtam mindent, még azt is elmondtam, hogy ezt a rézből készült szarvast is el akarta tőlem venni, amit a G. örök emlékül készített nekem. Közben beesteledett, és a vodka hatására lefeküdtünk. Reggel elgondolkodtam a történeteken és azzal nyugtattam magam, hogy a H. szennyes viselkedése után egy tiszta kapcsolat történt velem. Az 1978. szeptemberi tárgyalásra elkísért a Vörös, rendes neve János, aki arra gondolt, hogy nem árt tárgyalás előtt egy pár konyakot lenyelni. Mit mondjak, nem volt hasznomra. Mikor előke-rült a piros nyelvű bicska, az ájulás környékezett. Aztán következett egy katonai fénykép a G-ről, melyet a H.-val egyszerre kaptunk, de végül átengedtem neki. Teljesen erőtlenné váltam és szünetet kellett tartani a rosszullétem miatt. Érdekesnek tűnt a tárgyalás. Mintha semmi kapcsolat nem történt volna a bíró és köztem, úgy vezette a tárgyalást. Száz százalékos határozat nem született, azután másoktól tudtam meg, hogy a H.-t egy évre lecsukták.” (Király 2015:141)

Ezek a férfi–nő kapcsolatok gyakran röpke, vélt vagy valós érzelmekkel jártak. Király Erzsébet magára a fizikai jóérzésre, illetve az ezzel kapcsolatos negatív érzéseire is rendszeresen kitért. Bevallása szerint egyszer a saját erős szexuális ösztöneinek nem tudott ellenállni és:

„Útközben nagyon furcsa érzésem volt. Nem engedtem, hogy hazavigyen. Valahol otthagyta a kocsit és elvittem olyan külterületre ahol senki nem lát. Nagyon meglepődtem magamon, mert szinte rámásztam erre az idegenre.” (Király 2015:92)

Az együttlét többnyire a szexuális aktus idejére korlátozódott. A helyszínt tekintve, gyakorlatilag bárhol sor kerülhetett rá: lakatlan területen; üres, lakhatatlan lakásban; a férfi lakásán és a saját szegényes albérletében.

Az első férjével még házasságuk előtt, a férj egyik barátjának albérletében került sor az első közös éjszákára. Az ezzel kapcsolatban idézett rész sokmindent elárul az ebben a társadalmi körben gyakorolt nemi kapcsó-

latok szabadosságáról, de egyben a szűkös lakáslehetőségekről és a férfiak „stratégiájáról” is:

„Kijelentette, ahhoz, hogy elvegyen feleségül, előbb övé kell, hogy legyenek. Túlzottan nem ijesztett meg, hogy elvesz vagy sem. Gondoltam, ha nőhiánya van, hát legyen. Kiderült, hogy Törpe is Törökbálinton lakik, menjünk hozzá. Kocsz meg a Törpe a földön aludtak, mi meg az ő koszos ágyában. Gyuri elvégezte a dolgát, de ő nem törődött azzal, hogy jó-e nekem vagy sem. A földön a mocorgást Gyuri vette észre és nevetve rájuk szólt, mire megkérdeztem, hogy mi bajuk van? Melyre azt a választ adta, hogy ahhoz vannak szokva, hogy bármelyik nővel volt, mikor végzett a nővel, továbbította nekik, de megnyugtató, hogy velem ezt nem teszi meg és újból rájuk szólt, hogy maradjanak nyugton.” (Király 2015:65)

Király Erzsébet egyedi történetén keresztül nyomon követhetjük, hogyan változtak meg a szexuális szokások bizonyos periférikus társadalmi körökben, de egyben arról is képet kaptunk, hogy a túlélési stratégiák, a kényszerek és a mikrokörnyezet ezt hogyan befolyásolták. Az esettanulmány kapcsán fontos hangsúlyoznom, hogy hányatatott sorsa és ebből eredő kiszolgáltatott helyzete és erős függetlenségi attitűdje determinálták választásait. Sok esetben a reakciói is bosszúból és dühből fakadtak. Például első férjével, aztán szeretőivel is kölcsönösen megcsalták egymást. A szexuális alkalmak is többnyire csupán a fizikai testek találkozásai voltak, erről árulkodik egyértelműen ezzel kapcsolatos gyakori szóhasználata: *„elvégezte a dolgát”* és *„jóban voltunk”*, sőt több esetben arról tesz említést, hogy a férfiak szabadon használták a testét. A visszaemlékező életében mintha ugyanaz köszönne vissza, mint az 1970-es évek filmművészetéből: kiüresedett, érzelemmentes, rideg emberi kapcsolatok, az egyéneknek vannak lehetőségeik, mégis mozgásterük (Gelencsér 2002). A sodródó, válságba jutott emberek kapcsolataiban a szexualitás is csupán *„az egymásra mászás örömtelen, kettős rángatózása.”* (Tóth–Murai 2014:130)

Összegzőképpen Király Erzsébet szerelmi és szexuális viszonyairól elmondható, hogy az ezzel kapcsolatos viselkedési normákat kezdetben a vidékről hozott minták határozták meg. E tradicionális viselkedési mintáknak még úgy is fontos szerep jutott, hogy a visszaemlékező nem egy hagyományos családi közegben nőtt fel, hanem nevelőszülőknél és gyermekotthonokban. Ezek a viselkedési formák azonban a nagyvárosban, a társadalmi közeg, barátok, ismerősök és a kényszerhelyzetek következtében feloldódtak. Ezáltal a bemutatott folyamat egyben lenyomata a nagyvárosi szocialista társadalom mélyrétegeibe végbemenő átalakulásnak, a normák megváltozásának is. Férfi–női viszonyaiban sok esetben a kiszolgáltatottságnak volt döntő szerepe, de párkapcsolatai során bizonyos, inkább férfiakra jellemző szexuális viselkedési mintákat – mint pl. a gyakori partnercsere – is felvett. Ugyanakkor válása után, elvált nőként más társadalmi megítélés alá esett viselkedése, mint hajadon lányként, és ez is befolyásolta a férfiakkal kapcsolatos magatartását. Ezt tovább fokozta az 1970-es évektől munkahelyi közege, a vendéglátóhelyek világa. Emellett a visszaemlékező habitusa, sajátos döntései, sodródásai, a családi kapcsolatok hiánya mind-mind hozzájárultak a bemutatott, igen szabados szexuális élethez. Az élettörténet specifikussága mellett azonban a korabeli szociografikus irodalomban és a szakirodalomban rendszerint megjelenik a „rossz nő” képe, általában úgy, mint akitől az életüket elmesélő nők megkülönböztetik, elhatárolják magukat: *„A szálló elég jó, mert nem kell érte fizetni egy fillért se, csak vannak itt rosszabbfajta nők is, akik nem valók miközénk.”* (Pogány–Rádics 1958:19) Ez alapján joggal feltételezhetjük, hogy a fővárosba vándorolt nők egy része hasonló túlélési stratégiákat alkalmazhatott. E folyamatok mélyebb és alapos megértéséhez azonban további kutatásokra és vizsgálatokra lenne szükség.

HIVATKOZÁSOK

- Bartha E. (2012) „Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban valamifajta többletként volt jelen.” Munkásszállók, szociális jogok és legitimáció a jóléti diktatúrákban. *Korall*, 49, 58–81.
- Belényi Gy. (2009) *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965*. Szeged: Belvedere.
- Balázs L. (2009) *Amikor az ember nincs es ezen a világon. Paraszti nemi kultúra és nemi erkölcs Csíkszentdomokoson*. Csíkszereda: Palas Akadémia.
- Ginzbur, C. (2010) *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Budapest: Kijárat.
- Csernák J. (1994) Újabb tendenciák a házassági viszonyok alakulásában, *Demográfia* 3–4, 298–314. Elérhető: http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/1994_3-4/Csernak.pdf [Letöltve: 2015-02-05].
- Gelencsér G. (2002) *A Titanik zenekara. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében*. Budapest: Osiris.
- Grexa I. (2014) Egy vidéki kislány Pesten. A nagyvárosi normakövetés és normaszegés egy élettörténeten átszűrődő szövege. *Fons*, 2, 241–264.
- Horváth S. (2004) *A kapu és a határ. A mindennapi Sztálinváros*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Horváth S. (2005) Titkos kéjnők és úrifrankák. Prostitúció Sztálinvárosban. In Palasik M. – Sipos B. (szerk.) *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 288–299.
- Joó M. (2005) Simone de Beauvoir és a poszt szocialista helyzet. In Palasik M. – Sipos B. (szerk.) *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 39–54.
- Király E. (2015) *Kedves naplóm. Egy munkásasszony emlékei*. (A tanulmányt írta és a szöveget gondozta Grexa Izabella.) Budapest: Corvina.
- Kohut T. (2008) „Erkölcsei téren ma már a szállókon rend van” Mindennapi élet a szocialista korszak munkásszállásain. *Korall*, 32, 60–77.
- Mátyus A. (1978) „Végtelen óta folynak a percek...” Lányok a munkásszállón. In Pelle J. (szerk.) *Írószemmel 1977*. Budapest: Kossuth, 149–175.
- Pistur V. (2008) A szingli lét dilemmái. In Bakó B. – Tóth E. Zs. (szerk.) *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 201–225.
- Pittway, M. (2006) A magyar forradalom új megközelítésben. *Eszmélet*, 72, 11–31.
- Pittway, M. (2008) Visszavonulás a kollektív tiltakozástól – Háztartás, nemek, munka és népi tiltakozás a sztálinista Magyarországon. *Eszmélet*, 77, 26–49.
- Pogany M. – Rádics (1958) *Malteroslányok*. Budapest: Magvető.
- Priszlinger Z. (2008) Strigulákban mért férfiaság. Szerelmek és szexualitás ifjabb Wesselényi Miklós naplójában. *Sic Itur ad Astra*, 58, 209–231.
- R. Nagy J. (2007) Falusi munkáskolóniák morálfelfogása Északkelet-Magyarországon. *Múltunk*, 2, 66–82.
- Schadt M. (2003) *Feltörekvő dolgozó nő*. Pécs: Pro Pannonia.
- Sulyok K. (1976) Messzi lát a falu szeme. *Forrás*, 9, 34–41.
- Szelényi I. (1972) Lakásrendszer és társadalmi struktúra. *Szociológia*, 1, 49–74.
- Tóth E. Zs. (2009) A traktoroslánytól a buszvezetőnőig. Nők férfifoglalkozásokban a szocializmus kori Magyarországon. *Rubicon* 4. Elérhető: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_traktoroslanytol_a_buszvezetonoig_nok_ferfifoglalkozasokban_a_szocializmus_kori_magyarorszagon/ [Letöltve: 2015-02-05].
- Tóth E. Zs. (2007) „Puszi Kádár Jánosnak” *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest: Napvilág.
- Tóth E. Zs. – Murai A. (2014) *Szex és szocializmus*. Budapest: Libri.
- Vajda M. (1988) *Hol a világ közepe? Parasztvallomások a szerelemről*. Kecskemét: Erdei Ferenc Művelődési Központ.
- Valuch T. (2009) Család, háztartás, a női tevékenységszerkezet és a szerepfelfogás változásai 1945 után. *Rubicon* 4. Elérhető: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/csalad_haztartas_a_noi_tevékenységszerkezet_es_a_szerepfelfogás_valtozasai_1945_utan/ [Letöltve: 2015-02-05].
- Valuch T. (2014) „És nem szégyellik magukat” – *Korszakváltó évtizedek a test és szexualitás történetében*. Elérhető: http://mindennapoktortene.blog.hu/2014/12/06/test_szexualitas_szocializmus [Letöltve: 2015-02-05].
- Valuch T. (2005) *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris.

Valuch T. (2013) *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól napjainkig*. Budapest: Napvilág.

Walkowitz, J. R. (1999) Egy kirekesztett csoport születése: prostituáltak és munkásnők Plymouth-ban és Southamptonban. In Léderer P. (szerk.) *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Budapest: Új Mandátum, 163–189.

SIK DOMONKOS

TÁRSADALMI PATOLÓGIA ÉS PSZICHOPATOLÓGIA
A PSZICHOLÓGIAI DIAGNÓZISOK ÉS TERÁPIÁK HASZNA A KRITIKAI ELMÉLET SZÁMÁRA

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.3.197

ABSZTRAKT

A tanulmány célja egy a szenvedés tapasztalatából kiinduló kritikai elmélet programjának felvázolása. A szenvedés szisztematikus formában a terápiás tekintet számára tárul fel, ezért a szenvedés határállapotainak pszichiátriai és pszichológiai leírásából indulok ki. Első lépésben azokat a társadalmi formákat igyekszem azonosítani, melyek a cselekvési képesség megakadásának – pszichopatológiaként azonosított – különböző mintázataival összefüggésbe hozhatók. Második lépésben pedig azokat, melyek a megakadt cselekvési képesség kezelésének – pszichoterápiaként azonosított – gyakorlatait imitálják a hétköznapi életben. Az első lépést a kényszerbetegség elemzésének, a másodikat a kognitív terápia újraértelmezésének példáján mutatom be. A különböző társadalmi formák értelmezésekor Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash elméleteinek – korábban bemutatott – hálózatelméleti szintéziséből indulok ki.

Kulcsszavak: kritikai elmélet, pszichopatológia

ABSTRACT

The paper aims at outlining a critical theory grounded on the level of the experience of suffering. As suffering is analysed in a systematic way by therapeutic approaches, psychiatric and psychological descriptions of various forms of suffering are used as a theoretical starting point. Firstly forms of socialization that explain psychopathologies understood as idealtypes of losing one's capability of acting are identified. Secondly forms introducing psychotherapies that is the praxis oriented to correct psychopathologies are identified. The example used in the first case is obsessive-compulsive disorder, and cognitive therapy in the second case. In order to conceptualise forms of socialization, a previously elaborated network model of the theories of Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth and Lash is applied.

Keywords: critical theory, psychopathology

TÁRSADALMI PATOLÓGIA ÉS PSZICHOPATOLÓGIA

A pszichológiai diagnózisok és terápiák haszna a kritikai elmélet számára¹

BEVEZETÉS

A tág értelemben vett kritikai elméletek normatív bázisának alapjául a társadalmi eredetű emberi szenvedés különböző formái szolgálnak: az elidegenedés (Marx), az értelemvesztés (Weber), az anómia (Durkheim), az egyenlőtlenség tapasztalata (Bourdieu), az ontológiai biztonság hiánya és az identitáskonstrukció nehézségei (Giddens), a hatalmi szó által torzított kommunikáció (Habermas), az információs társadalom nivelláló hatása (Lash), vagy az elismerés különböző formáinak hiánya (Honneth). A társas viszonyokra visszavezethető szenvedés kitüntetett szerepe abból fakad, hogy hidat képez a társadalmi patológiák fenomenológiai és strukturális szintje között: az nem más, mint az egyéni cselekvő által megélt társadalmi zavar.² Ebben az értelemben azokra a problémákra utal, melyek nem csupán a megfigyelő számára mutatkoznak meg igazságtalanságként, önkényként vagy elnyomásként, hanem egyúttal az egyén számára is megtapasztalhatóak egy nehéz vagy elviselhetetlen élet formájában. A szenvedésből kiinduló kritika ilyenformán fenomenológiailag motivált: nem elégszik meg a strukturális viszonyok absztrakt bírálataival, hanem azon patológiákra fókuszál, melyeket maguk a cselekvők átélnek.

Noha ezek a kritikai elméletek a társadalmi eredetű szenvedések különböző formáira utalnak, magukat a szenvedéseket korántsem önmagukban szemlélik. Ehelyett egy-egy explicit vagy hallgatólagos társadalomelméleti vagy filozófiai antropológiai értelmezési keretre támaszkodnak: a termelési eszközökhöz való viszonya révén meghatározott (Marx), az instrumentális racionalitás által vezérelt (Weber), a mechanikus és organikus szolidaritás révén integrált (Durkheim), az elleplezett egyenlőtlenségek által formált habitus szerint cselekvő (Bourdieu), a tudattalan motivációk és reflexivitás által meghatározott (Giddens), kommunikatíván és rendszerszerűen integrált (Habermas), az esztétikai reflexivitás és az információs hálózat között bolyongó (Lash), illetve az elismerés különböző formáiért küzdő (Honneth) ember képéből indulnak ki. A társadalmi eredetű szenvedésekhez ilyenformán származtatott fogalomként férnek hozzá: a különböző társadalmi integrációs vagy antropológiai sajátosságokból következő igények torzulásaként vagy ellehetetlenüléseként értelmezve őket.

Ezzel a – legjelentősebb kritikai elméleteket egyaránt jellemző – elméletstratégiával kapcsolatban ugyanakkor megfogalmazható egy alapvető kritika. Minthogy a normatív bázisként szolgáló szenvedést nem empirikusan, hanem egy – többnyire univerzálisnak szánt – elméleti konstrukcióból vezeti le, így teljességgel esetleges

1 Köszönöm névtelen bírálóimnak és Zakariás Ildikónak a kézirat első változásához fűzött megjegyzéseket, melyek sokat segítettek az esetleges félreértések tisztázásában.

2 A kései Adorno szavaival: „A szükséglet, hogy hangot adjunk a szenvedésnek, ez minden igazság előfeltétele. A szenvedés ugyanis nem más mint maga az objektivitás, abban a formában ahogy a szubjektumra terhelődik.” (1973: 17–18)

marad, hogy egy adott elmélet a lehetséges szenvedések közül melyekhez fér hozzá, és melyek maradnak látóterén kívül. Abból fakadóan, hogy a lehetséges szenvedéseknek csupán egy leszűkített körével dolgoznak, a fenti elméletek kritikai potenciálja egyfelől korlátozott marad: azáltal, hogy a társadalmi eredetű szenvedés egy-egy formáját állítják középpontba, egyúttal figyelmen kívül hagyják annak egyéb formáit. Másfelől, így fennáll a veszélye annak is, hogy nem figyelnek fel a – fókuszba állított szenvedéstípus szempontjából – emancipatórikusnak tűnő jelenségek – a figyelmen kívül hagyott szenvedéstípusok perspektívájából – potenciálisan patológikus mivoltára.

A kritikai elméletek e fundamentális problémáját csakis a társadalomelméleti, filozófiai antropológiai megalapozás helyettesítésével lehet kiküszöbölni. Ahelyett, hogy a társadalmi integráció torzulásait a szenvedés elméletileg beszűkített fogalmaiból vezetnénk le, vissza kell térni magához a szenvedésre történő reflexióhoz, és ebből következtetni a társadalmi patológiákra. A szenvedés különböző formáit elsősorban azok a tudományok és praxisok állítják fókuszba, melyek célja azok enyhítése és megszüntetése, s amelyek így – cselekvők számára problematikussá váló élethelyzetek legkülönbözőbb formáival kerülve kapcsolatba –, a lehetséges szenvedések olyan empirikus leírásait dolgozzák ki, amiben maga a szenvedő is kifejezheti önmagát, potenciálisan felülírva az előzetesen adott értelmezési kereteket. Amennyiben a szenvedések empirikus valóságából szeretnénk kiindulni a kritikai elméletek megalapozásakor, azokhoz a tapasztalatokhoz fordulhatunk, melyek egy ilyen értelemben vett terápiás megismerésérdeken alapulnak.³ A terápiás tekintet számára a szenvedéstörténetek azon végpontjai hozzáférhetők, amikor az egyén már nem képes a probléma önálló megoldására, és segítségre szorul. Ebben az értelemben a terápiás tekintet a szenvedés kiteljesedett, önmagától nem múló formáival kerül kapcsolatba. Ezeket vizsgálva próbál visszakövetkeztetni azokra az okokra, melyek kialakulásukért és kiteljesedésükért felelősek.

A kritikai elméletek számára természetesen a szenvedéseknek csupán egy korlátozott köre releváns: azok, amelyek valamilyen módon a társas viszonyokhoz köthetőek, vagyis ahhoz, hogy az egyén milyen strukturális pozíciót tölt be, milyen világértelmezésekhez fér hozzá, és milyen viszonyban van az őt körülvevőkkel. A kérdés tehát ezen a ponton az, hogy a szenvedés lehetséges végpontjait empirikusan feltáró terápiás pillantás eredményei közül melyek azok, amelyek egy kritikai elmélet számára hasznosíthatóak? Egyfajta orvosi tekintet perspektívájából az ember pusztán biológiai entitásként értelmezhető, melynek működését általános természettörvények határozzák meg. Ebben a megközelítésben az ember – biológiai-kémiai-fizikai egységként felfogott – teste redukálódik, a cselekvési és reflexiós képesség pedig irrelevánssá válik. Az ebből a perspektívából feltároló szenvedések a kritikai elméletek szempontjából pusztán abban a korlátozott értelemben relevánsak, hogy a strukturális pozícióból magyarázhatók bizonyos rendellenességek kialakulásának és kezelhetőségének valószínűségei. E megközelítés mellett, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek kritikájának kiemelt fontosságú terepére utal, a kritikai elmélet megalapozásának szempontjából kevésbé termékeny.

Ahhoz, hogy elméleti értelemben releváns empirikus megfigyelésekhez jussunk, a terápiás tekintet azon specifikus formáira kell fókuszálnunk, amelyek az embert nem csupán biológiai egységként kezelik, hanem

³ Hasonló irányba tapogatózott a *Megismerés és érdekekben* Habermas is (2005), a pszichoanalízisből próbálva kibontani a társadalomkritika lehetőségét. Ez a törekvés ugyanakkor korlátozott maradt amiatt, hogy csupán a terápia gyakorlatára fókuszált, figyelmen kívül hagyva a terápiás úton születő ismereteket.

önálló cselekvésre képes ágensként is. Ezek a cselekvési képességében megzavart egyénre irányuló pszichiátriai és pszichológiai diagnózisok. A viselkedés zavarait leíró pszichiátriai és pszichológiai megfigyelések, abból fakadóan, hogy a biológiai szint mellett feltételeznek egy intencionálisan vagy diszpozicionálisan szerveződő autonóm cselekvési szintet, olyan kapcsolódási felületet kínálnak a kritikai társadalomelméletek számára, ami – szemben a szenvedés biológiai formáival – túlmutat a strukturális pozícióhoz köthető egyenlőtlenségek kritikáján. A szándékok és nem-tudatosuló beidegződések ugyanis biológiai aspektusuk mellett a társadalmi térben is formálódnak. Minthogy a cselekvési képesség alakulására a biológiai tényezők mellett a társas viszonyok is hatást gyakorolnak, ezért az – intencionális vagy diszpozicionális – cselekvés zavarai is óhatatlanul összefüggésben állnak a társas viszonyok zavaraiával.⁴

Ez a következtetés teremt lehetőséget arra, hogy a társadalomkritikát közvetlenül a szenvedés empirikusan megfigyelhető formáiból kiindulva alapozzuk meg. A pszichopatológiák pszichiátriai és pszichológiai leírásai a szenvedés olyan végső stádiumait tárják fel, melyben a cselekvési képesség oly mértékben korlátozódik, hogy az egyéni és társas cselekvések ellehetetlenülnek. Ebben az értelemben a pszichopatológia azon formái, melyekkel a pszichiátriai és pszichológiai tekintet találkozik, a szenvedés olyan határállapotaira utalnak, ami- ben az egyén elveszti az uralmat cselekedetei felett, és képtelenné válik helyzete megváltoztatására. Minthogy a cselekvési képesség beszűkülése és torzulása egy patológikus társadalmi kontextust is feltételez, ezért – a biológiai tényezők mellett – minden pszichopatológia esetében rekonstruálható egy a torzulás kialakulását és fenntartását valószínűsítő szocializációs pálya is. A pszichopatológiák ebben az értelemben a társadalmi okokra is visszavezethető szenvedés végső stádiumait fejezik ki, a társas viszonyok olyan konfigurációjának való tartós kitettséget, amiben a világ értelmezésének és a szokásoknak egy, az egyéni és társas cselekvések végrehajtásában egyaránt fennakadást okozó mintázata alakul ki. A pszichopatológiákkal küzdő egyén annak a társadalmi konstellációnak a következményeit hordja ki, amely nem teszi lehetővé vagy ellehetetleníti az önálló cselekvést.

A cselekvési képesség zavarainak e társadalmi dimenziója révén értelmezhetők újra a kritikai elmélet keretei között a pszichopatológiák terápiás megismerésérdekű leírásai. A viselkedési zavarok pszichiátriai és pszichológiai diagnózisai olyan ideáltípusoknak tekinthetők, melyek a cselekvési képesség beszűkülésének különböző határállapotait azonosítják. Amennyiben ezeket a kritikai elméletek perspektívájából újraértelmezzük, úgy lehetőség nyílik azoknak a szocializációs konfigurációknak az azonosítására, melyekben vagy nincs tere a cselekvési képesség felfüggesztését eredményező szenvedések kezelésének, vagy egyenesen azok állandósulása valószínűsíthető. A kritikai elméletek megalapozásához ennek megfelelően azokat az integrációs formákat kell rekonstruálni, melyek, ha nem is feltétlenül kiváltó okai a cselekvési képesség különböző zavarainak, de – ellensúlyozásukra képtelen interakciós közegként – közvetve mégiscsak előfeltételei kiteljesedésüknek és sta-

4 Ezen a ponton érdemes hangsúlyozni, hogy a kortárs pszichológiában, pszichiátriában is egyre inkább teret nyer a biológiai, pszichodinamikus, kognitív-behaviorista és szociokulturális megközelítések párhuzamos alkalmazása (Comer 2010: 49–70). Egy ilyen összetett megközelítés legfontosabb sajátossága, hogy a különböző tényezők interakciójaként magyarázza a pszichopatológiák kialakulását. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a társadalmi patológiák hiánya korántsem garancia a pszichopatológiáktól való mentességre, ez csupán egy komponens a többi mellett (melynek jelentőségét az abból fakadó morális tét adja, hogy a szenvedések társadalmilag kezelhető dimenziójára utal). Az alábbi vizsgálódások is ebbe a keretbe illeszthetők abban az értelemben, hogy nem a pszichopatológiák szociológiai redukciójára törekszenek, hanem sokkal inkább a társadalmi komponens alaposabb megértésére.

bilizálódásuknak. Minthogy az ilyen integrációs formáknak való tartós kitettség az önálló cselekvési képesség elvesztéséhez és tartós szenvedéshez vezet, így e formák egyúttal a szenvedés közvetlen tapasztalatából kiinduló kritikai elmélet normatív bázisát is körvonalazzák. A szenvedés végső stádiumát valószínűsítő integrációs formákból kiindulva a szenvedés kevésbé szélsőséges variánsainak társadalmi előfeltételeire is visszakövetkeztethetünk. Így ezen integrációs formák azonosítása révén nem csupán a szenvedés pszichopatológiákban kifejeződő határállapotai, hanem egyúttal a – hétköznapi életet nem ellehetetlenítő, csupán megnehezítő – kevésbé látványos variánsai is bevonhatók a kritikai elmélet látóterébe.

A társadalomtudományok történetében a pszichiátriai és pszichológiai tudáshoz való viszony – nem függetlenül attól, hogy a szociológiának részben ezekkel szemben kellett megalapoznia magát – a kezdetek óta elsősorban kritikai volt. Ahogy azt a leginkább kézzelfoghatóan talán Goffman (1974) és Foucault (2004) nagy hatású elemzései mutatják, a pszichiátriai és pszichológiai tudásra a kritikai elméletek elsősorban mint valami gyanús, leleplezendőre vagy éppen társadalomtudományosan megalapozandóra tekintettek. Következtetésük szerint, egyrészt a pszichiátriai diagnózisok maguk is konstitutív elemévé válnak a társas interakciók sorozatában újratermelődő identitásnak, ami a totális intézményekben a szelf – eredeti problémáktól független – drasztikus átalakulását eredményezi. Ebben a kontextusban különösen veszélyes a pszichiátria és pszichológia medikalizáló hatása, vagyis az élethelyzet egészével összefüggő problémáknak – a cselekvő esszenciális tulajdonságaként felfogott – „betegségként” való átértelmezése. Másrészt, minthogy a terápiás megismerésérdek maga is adott társadalmi kontextusba ágyazódó kategóriák szerint észleli a viselkedési zavarok tüneteit és dolgozza ki diagnózisait, ezért egyáltalán nem esetleges az, hogy melyek azok a viselkedési mintázatok, amik egy adott társadalmi konstellációban patológikusnak minősülnek, hogy milyen okokkal magyarázzák ezek kialakulását, és hogy mindezzel összefüggésben milyen terápiákkal kísérleteznek. Harmadrészt, minthogy az egyéni sajátosságok formálódása értelmezhetetlen a társas interakciók nélkül, a pszichopatológiák magyarázata sem nélkülözheti a társas környezetre vonatkozó szociológiai reflexiót. Ezt azonban a pszichiátriai és pszichológiai megközelítés egyaránt figyelmen kívül hagyja, és elsősorban az egyén – tudati vagy biológiai – belső sajátosságaival magyarázza problémáit. Összességében a pszichiátriát és pszichológiát azáltal, hogy önmagát elsősorban természettudományos megalapozottságú objektív, értékmentes tudásként látja, egy korántsem veszélytelen szcientista önfélreértés jellemzi: az önreflexió hiányában óhatatlanul a társadalmat jellemző egyenlőtlenségi viszonyok közvetítőjévé válik, létrehozva tudás és hatalom – „biohatalmi” logikát kifejező (Foucault 1999: 141) – konglomerátumát.

Ugyanakkor ebből a jogos kritikából a társadalomtudományok számára egy sajátos bezárkózás is következett. A hatalomkritika által hiteltelenített pszichiátriai és pszichológiai tudás csak mint a bírálat tárgya jelenhetett meg a társadalomkritika horizontján, ami sajátos vakfolttal terhelte meg az elméletalkotást.⁵ Ahelyett,

⁵ A tekintetben a különböző megközelítések tág keretek között mozognak, hogy mennyire utasítják el a pszichiátriai tudást. Ennek egyik végpontján az antipszichiátriai mozgalom álláspontja áll, ami elfogadhatatlan és káros konstrukcióként tekint a pszichiátriai diagnózisokra és gyakorlatokra (Laing 1990, Szasz 2002). Másik végpontján állnak azok a megengedőbb megközelítések, melyek a pszichopatológiák medikalizáló, kizárólag betegségként való értelmezését utasítják vissza, és arra törekcsenek az élettörténet egésze (Fernezely–Légmán 2003) vagy a közösségi kontextus (Bugarszki 2003, Stein–Santos 1998) felől közelítve, alternatív értelmezési keretet kínálnak a pszichopatológiával élők és a nyilvánosság számára egyaránt. Az alábbiakban bemutatott gondolatmenet – noha teljesen más problémafelvetésből indul ki – ez utóbbiakhoz áll közelebb a tekintetben, hogy a pszichiátriai és pszichológiai tapasztalatok kritikája helyett azok – a társadalomkritikát potenciálisan megtermékenyítő –

hogy a viselkedés zavarainak sajátos megismerésérdekű leírásaként a társadalomelméletek szisztematikusan feldolgozták volna a pszichiátria és pszichológia által előállított ismereteket, vagy csupán hallgatólagosan utaltak rájuk, vagy teljesen esetleges módon választottak ki egyeseket, miközben figyelmen kívül hagytak másokat. Az „elidegenedés”, „anómia”, „értelemvesztés”, „ontológiai bizonytalanság”, „elismerés-megvonás”, valamint az ezekhez hasonló konceptuális szerepet betöltő fogalmak egyaránt a korlátozott cselekvési képesség olyan esetleges metaforáinak tekinthetők, ami összefüggésbe hozható a pszichopatológiák empirikusan szisztematikusan megalapozott olyan fogalmaival mint a „generalizált szorongás”, „pánikbetegség”, „depresszió” vagy „kényszerbetegségek”. Ennek ellenére a kritikai elméletek – feltehetően a pszichiátriai és pszichológiai megismerésérdektől való idegenkedésükkel összefüggésben – csupán szórványosan vagy egyáltalán nem tettek kísérletet saját diagnózisaik és a pszichopatológiák kategóriáinak összekapcsolására. Ezáltal elmulasztották azt a lehetőséget, hogy a pszichiátriai és pszichológiai empirikus megfigyelésekben felhalmozódó tudást a kritikai elméletek számára hozzáférhetővé tegyék. Az alábbi tanulmányban e hiányból kiindulva azt igyekszem bemutatni, hogy miként profitálhat a kritikai elméletalkotás a szenvedés pszichiátriai és pszichológiai szempontokon alapuló leírásaiból.

Természetesen a pszichiátriai és pszichológiai tudás korántsem mentes az elméleti előfeltevésektől, és ebben az értelemben nem tekinthető a szenvedés értéksemleges elemzésének. Ráadásul az a fajta tudásszociológiai reflexivitás is kevésbé jellemzi, ami a társadalomtudományok sajátja. Ilyenformán úgy tekinthetünk rá, mint a cselekvési képesség zavarainak objektivista leírására. Mindebből következően a pszichiátriai és pszichológiai tudás nem használható fel közvetlenül, interpretációra szorul. A hétköznapi cselekvéseket és interakciókat ellehetetlenítő – és ennyiben a cselekvési képesség korlátozódásából fakadó szenvedés végső stádiumára utaló – tüneteknek, magyarázatoknak, valamint terápiás gyakorlatoknak a szisztematikus összegyűjtése arra teremt lehetőséget, hogy a különböző társulási formák esetében feltegyük a kérdést, azok milyen variánsai járulhatnak hozzá adott probléma kialakulásához és fennmaradásához. Ebben az értelemben a pszichiátriai és pszichológiai tudás közvetve járul hozzá a kritikai elmélet megalapozásához: nem egy ahhoz képest adekvátabb megközelítést kínál, hanem lehetőséget teremt a szenvedést implikáló társulási formák azonosítására. Ilyenformán mindazok az episztemiológiai problémák, melyek magukkal a pszichiátriai és pszichológiai tudásokkal kapcsolatban felvethetők, jelen vizsgálódások szempontjából másodlagosnak tekinthetők.

Hasonlóan minden más tudományhoz, a pszichiátriai és pszichológiai tudás sem tekinthető egységesnek. A különböző megközelítések a pszichopatológiák okait és a lehetséges kezeléseket egyaránt eltérő oksági modellekben értelmezik. Minthogy az ezek közti differenciálást nem teszik lehetővé előzetes elméleti megfontolások, így az alábbiakban elsősorban a pszichiátria és pszichológia paradigmatickussá vált tudásbázisára támaszkodom, vagyis azokra a megfigyelésekre, amelyek egyrészt a diagnosztika alapjául szolgálnak (APA 2013), másrészt tankönyvi státuszra tettek szert (Comer 2010, Sharf 2012), és ebben az értelemben kiállták hosszú évtizedek falszifikációs próbáját. A patológikus társadalmi konstellációk leírásakor a korábbi munkáimban bemutatott hálózati társadalomelmélet (Sik 2012) kiterjesztett változatából (Sik 2014) indulok ki. Az alábbi tanulmányban elsőként ezt mutatom be röviden, majd ezt követően egy pszichopatológiai, valamint egy terápiás módszer hálózatalméleti rekonstrukciójára teszek kísérletet.

újraértelmezésre törekszik.

A KRITIKAI ELMÉLET HÁLÓZATI MODELLE

A kritikai elméletek olyan képviselői, mint Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth vagy Scott Lash a társadalmi integráció eltérő modelljei alapján tesznek kísérletet a modernitás emancipatorikus és patológikus tendenciáinak azonosítására. Az egyes integrációs modellek a társas cselekvéseket valószínűsítő mechanizmusokat azonosítanak és ennek megfelelően különböző problémákhoz férnek hozzá. A modernitás átfogó értelmezéséhez ilyenformán az integrációs mechanizmusok közös elméleti modellben történő egyesítése kínál lehetőséget. Ilyen, közös nevezőként szolgáló metaelméleti keret a tágabb hálózatelméleti diskurzus. Az olyan szerzők, mint Harrison White vagy Bruno Latour személyek és dolgok kapcsolódásaként írják le a társas cselekvéshelyzeteket, mely hálózatokon belül az összekapcsolódások és blokkolások mintázata a meghatározó. A társas cselekvések koordinációját biztosító különböző mechanizmusok ebben az értelmezési keretben a kapcsolódások és blokkolások ideáltipikus logikájaként értelmezhetők újra. A kapcsolódások és blokkolások logikáit attól függően, hogy a cselekvők számára is tudatosuló szándékként, tudatalatti motivációként vagy a cselekvések nem szándékolt következményeként újratermelődő struktúráként hatnak, intencionális, preintencionális és posztintencionális szinten értelmezhetjük (Sik 2012: 248–267). Ennek megfelelően az alábbi hálózati típusok azonosíthatók:

1. ábra: A társadalmi hálózatok lehetséges szervezőelvei

	preintencionális	intencionális	posztintencionális
Bourdieu	habitus	illúzió	mező
Giddens	rutinok	kognitív reflexivitás	reflexív intézmény
Habermas	életvilág	kommunikatív racionalitás	alrendszer
Honneth	szerelem, intimitás	teljesítmény elismerése/ szolidaritás	jogi elismerés
Lash	információ	esztétikai reflexivitás	technikai-tárgyi környezet

A társas cselekvéshelyzeteket hálózatokként értelmezve feltehető a kérdés, hogy a bennük részt vevő személyek és dolgok milyen kötésekkel kapcsolódnak egymáshoz. Ebből a perspektívából tetszőleges cselekvéshelyzet felbontható az érintett cselekvők és környezetük különböző típusú kötések révén szerveződő hálózataira. Így ahelyett, hogy a társas cselekvések valószínűségét különböző – egymást kizáró – mechanizmusokra vezetnénk vissza, és ezáltal beszűkítenénk a modernitás emancipatorikus és patológikus tendenciáinak értelmezési terét, egy átfogó szemléleti kerethez jutunk (Sik 2015a).

A társadalmi hálózatok kapcsolódási és blokkolási logikáját egyrészt a materiális és szimbolikus tőkék mentén szerveződő mezők, az azok működését a cselekvési motivációk szintjén szabályozó illúziók, valamint a cselekvési aspirációkat és stratégiákat testivé tett diszpozíciók szintjén keretező habitus határozza meg (Bourdieu 2002). Másrészt, a kötések igazodhatnak az ontológiai biztonságot szavatoló rutinok, a késő modernitás kihívásaival való megküzdéshez nélkülözhetetlen egyéni és intézményi reflexivitás logikájához is (Giddens 1984, 1991). Harmadrészt, a hálózatokat megszervezheti a valóság értelmezésének magától értetődő interszubjektív horizontjaként funkcionáló életvilág, az annak újratermelődési mechanizmusaként felfogott kommunikatív cselekvés vagy a mindezek komplementereként felfogott, médiumok mentén szerveződő, rendszerszerű kommunikáció (Habermas 2011). Negyedrészt a kapcsolódás és blokkolás logikáját meghatározhatják az elismerés különböző formái, az intimitáson alapuló szeretet, az egyéni teljesítmény megbecsülése és a különböző életformákra vonatkozó szolidaritás és az univerzális méltóság jogi elismerése (Honneth 2013). Végül a társadalmi

hálózatok ráépülhetnek a narratív értelemképződés helyére lépő információ folyamatos áramlásának logikájára, az osztályozáson és sémákon alapuló valóságértelmezéstől független esztétikai reflexivitásra, vagy az osztályozás logikáját materiális szinten megjelenítő technikai-tárgyi környezetre is (Lash 1999, 2002).

E hálózati típusok a késő modernitásban potenciálisan előforduló mikro és makro szintű társadalomszerveződési formákat írnak le, ha nem is a teljesség igényével, de az elméleti szempontból legrelevánsabb koncepciókat lefedve. A különböző típusú kötések által meghatározott társadalmi hálózatok eltérő logika szerint szerveződő társadalmi szféraként értelmezhetők, melyek saját szokásokkal, szemantikákkal, játékszabályokkal, nyelvjátékokkal és kényszerekkel jellemezhetők. Az interakciók révén e társadalmi terek kölcsönhatásban állnak egymással, ami azt jelenti, hogy egyazon cselekvéshelyzeten belül több hálózati logika is kifejtheti hatását, potenciálisan felerősítve vagy gyengítve egymást (Sik 2014). A késő modern egyén társas környezetét egy ilyen értelemben vett komplex hálózat alkotja, melynek különböző szeletei válnak relevánssá az egyes cselekvéshelyzetekben.

A pszichopatológiák és terápiák társadalomelméleti újraértelmezéséhez ez az általános keret oly módon szolgálhat kiindulópontként, hogy feltárja a társakhoz kapcsolódás különböző dimenzióit. E dimenziók mentén, a különböző hálózatok torzulásaira utalva egyrészt jellemezhetővé válik az a szocializációs pálya, melynek eredményeként a cselekvési képesség olyannyira beszűkül, hogy az egyéni és társas cselekvések ellehetetlenülnek. A szenvedés pszichopatológiákban kifejeződő végső stádiumaiból ilyenformán visszakövetkeztethetünk a társadalmasulás azon patológikus formáira, melyek valószínűsítik kialakulásukat és fennmaradásukat. Másrészt a különböző hálózati típusok segítségével jellemezhető az a korrekciós forgatókönyv is, ami a pszichopatológiák formáját öltő szenvedés enyhítését valószínűsíti. A pszichoterápiák társadalomelméleti újraértelmezése révén megragadhatóvá válnak azok a hálózati konfigurációk, melyek a hétköznapi cselekvéshelyzetekben imitálva a terápiás folyamatokat, reszocializációs hatást fejtenek ki. A továbbiakban egy-egy ilyen példát mutatok be.

KÉNYSZERBETEGSÉGEK

A különböző formát öltő obszesszív gondolatok és kényszeres cselekvések közös sajátossága, hogy az egyén kiszolgáltatottá válik a rá törő belső késztetéseknek, és képtelen tetteit uralni. A kényszeres gondolatok és viselkedésformák adott cselekvéshelyzet társas-pragmatikus szempontjait felülírva megakasztják a cselekvést. Ha ezek helyett az egyén mégis a cselekvéshelyzet társas-pragmatikus szempontjaihoz próbál igazodni, belső feszültséget él át. Annak ellenére, hogy a kényszeres kívánságokkal, fantáziákkal és gondolatokkal adott esetben nem tud azonosulni, mégis képtelen figyelmen kívül hagyni őket, még úgy is, hogy irracionális mivoltuknak esetleg tudatában van. Az olyan kényszeres szokások, mint a kontroll- vagy tisztaságmánia foglyul ejtik az egyént, aki megmagyarázhatatlan retteget érez aprólékosan kidolgozott rítusai elmulasztása esetén (APA 2013: 235–265). Azt, hogy az ellenállhatatlan belső késztetések pontosan minek következtében alakulnak ki, továbbá, hogy milyen viselkedésformákhoz vezetnek, a különböző megközelítések eltérő modellekkel magyarázzák. Így csakis ezek tisztázását követően nyílik lehetőség azoknak a társadalmi hálózatoknak a jellemzésére, melyek e zavarok fenntartásához hozzájárulnak.

A pszichoanalitikus magyarázatok szerint kényszerbetegségek akkor alakulnak ki, ha az egyén megriad „ösztönénje” impulzusaitól és azokat akár izolálva, akár szimbolikusan meg nem történtté téve, akár ellentétes irányú cselekvésekkel ellensúlyozva igyekszik elhárítani. A saját tudatalatti késztetésektől való elidegenedés a korai kapcsolatok zavaraihoz hozható összefüggésbe. A rideg és követelő szülők gyermekei impulzusaikkal kizárólag mint valami normatív elfogadhatatlannal és megzabolázandóval találkoznak. Ennek hatására az egyén olyan fokú szégyent és büntudatot él át, melyet csakis kényszeres elkerüléssel vagy irracionális – „mágikus” – rítusokkal képes semlegesíteni (Comer 2010: 151–152). A behaviorista magyarázat szerint a kényszeres viselkedésformák kondicionálás során alakulnak ki: az olyan eredetileg jelentés nélküli cselekvések, mint a kézmosás, abban az esetben, ha rendszeresen hozzákapcsolódnak valamilyen szorongásra okot adó jelenség elmúlásához, önálló jelentésre tesznek szert. A szorongás elmúlásának kísérőjelenségéből az egyén számára a szorongást megszüntető okká válnak. Annak ellenére, hogy ténylegesen nem gyakorolnak hatást az adott cselekvéshelyzetre, mégis megteremtik a kontroll illúzióját (Comer 2010: 152–155). A kognitív magyarázat ezt azzal egészíti ki, hogy az obszesszív gondolatok eredetileg a szorongató benyomások semlegesítésére kerülnek kidolgozásra. Abban az esetben ugyanakkor, ha ezeket preventív jelleggel kezdi használni az egyén, a cselekvéshelyzetek társas-pragmatikus logikájától eloldódnak, és szüntelenül megidézve könnyen kontrollálhatatlanná válnak (Comer 2010: 155–156).

A kényszerzavarok fenti magyarázataiból kirajzolódnak a terápiás tekintet számára feltáruló okok, melyek e tartalmukat tekintve változatos formájú viselkedési megakadások hátterében állnak. A kritikai elmélet számára ezeket kell a különböző hálózati konfigurációk vonatkozásában újraértelmezni. A kényszerbetegségek a szocializációs pálya torzulásával hozhatók összefüggésbe abban az értelemben, hogy olyan társas viszonyokra utalnak, ahol sem a szorongások forrásának feltárására és megszüntetésére, sem nyilvánossá tételére nincs mód. Ilyenkor az egyén kénytelen olyan privát rítusokat kialakítani, melyek a kontroll illúziójával kecsegtetve, ideiglenesen csökkentik a szorongást, ugyanakkor totálissá válva ellehetetlenítik a hétköznapi cselekvést. A rítusok privát jellege és a társas cselekvést ellehetetlenítő, totalizáló tendenciája szorosan összefügg egymással. A privát gondolat- és viselkedésmintázatok épp azáltal képesek megteremteni a kontroll illúzióját, hogy eloldódnak a cselekvéshelyzet – egyébként uralhatatlan – interszubjektív kereteitől, és létrehoznak egy olyan összefüggésrendszert, ami – független lévén a kezelhetetlen társas viszonyoktól – az egyén által átlátható és irányítható. Ebben az értelemben a kényszerbeteg a társas cselekvéshelyzeteket meghatározó interszubjektív normatív kereteket „privát normákra” cseréli.

A privát normák az interszubjektív normákhoz hasonlóan működnek a tekintetben, hogy meghatározzák a cselekvés céljait és kereteit; abban azonban különböznek tőlük, hogy nem teszik lehetővé a másik viselkedéséhez való igazodást, ami a közös valóság fenntartásának, megújításának és stabilizálásának központi mechanizmusa. Ennek hiányában csakis a szüntelen ismétlés képes fenntartani a privát normákat.⁶ A repetitív jellegből egyrészt az következik, hogy a privát normák rendkívül merevek, hisz csupán ismétlésükre van mód, megújításukra nincs. Másrészt ugyanebből a sajátosságból fakad a privát normák kényszeres jellege is: társak

⁶ Ezen a ponton érdemes Wittgenstein privát nyelv-argumentumát felidézni. Abból az következik, hogy ha a másikhoz való igazodás nélkül próbáljuk leírni a szabálykövetés praxisát, úgy óhatatlanul paradoxonhoz jutunk. Bizonyos értelemben e paradoxon fejeződik ki a kényszerbetegségekben. Az igazodás funkcióját annyiban képes átvenni a szüntelen ismétlés, hogy egy adott mintázatot fenn tud tartani, annyiban viszont már nem, hogy azt potenciálisan meg is tudja újítani a környezeti igényekhez igazítva.

hiányában az egyén egyedül kénytelen fenntartásukról gondoskodni, amit csak a folyamatos gyakorlás tesz lehetővé. E két tényező felelős a kényszerek interszjektív valóságtól elidegenedett, ugyanakkor ellenállhatatlan jellegéért. A feszültségekkel terhelt, egyúttal kontrollálhatatlan élethelyzet állandósulásának eredményeként a privát normák szüntelen ismétlése fokozatosan háttérbe szorítja a társas normákat, és kiszakít az interszjektív valóságából.

A kényszerbetegségek ilyenformán azokban a társas normákkal szemben is érvényesített privát késztésekben nyilvánulnak meg, melyek eredetileg az elviselhetetlen, ugyanakkor felfüggeszthetetlen társas viszonyokat megalapozó normák alternatívájaként jöttek létre, ám végül repetitív és merev jellegükből fakadóan maguk válnak kontrollálhatatlan teherré. A privát normák abban az értelemben kínálnak kiutat az egyén szükségleteivel összeegyeztethetetlen relációkból, hogy érzelmileg ellensúlyozzák vagy szimbolikusan felülírják azokat. Ugyanakkor a feszültség ily módon történő csökkentének az az ára, hogy – a privát norma paradox mivolta okán – egy kényszeres, és végső soron magát a hétköznapi interszjektív valóságon alapuló életet ellehetetlenítő viselkedésmintához vezet.

Mindezek fényében belátható, hogy azok a hálózatok járulnak hozzá a kényszerbetegségek fenntartásához, melyek egyfelől az egyén viselkedését folyton megakasztó normatív kereteket hoznak létre, másfelől nem lehetséges kilépni belőlük. Ebben az esetben az adott hálózatét felülíró privát szabályok kialakításával nyílik lehetőség a szimbolikus menekülésre. A késő modernitás különböző típusú társadalmi hálózataiban esetében e feltételek más-más módon teljesülhetnek. Mindegyik esetében végig lehet gondolni, hogy pontosan miként válhatnak egyszerre elviselhetetlenné és megváltoztathatatlaná az egyén számára, valamint azt is, hogy milyen privát rítus teszi szimbolikusan lehetővé a menekülést.

2. ábra: A társadalmi hálózatok kényszerbetegségeket valószínűsítő torzulásai

	preintencionális	intencionális	posztintencionális
Bourdieu	kétkedő habitus	leleplezett, reményvesztett illúzió	mobilitást ellehetetlenítő mező
Giddens	eltitkolt rutinok	elidegenítő kognitív reflexivitás	kiegyensúlyozatlan reflexív intézmény
Habermas	dogmatikus életvilág	elidegenült kommunikáció	eldologiasító rendszer
Honneth	erőszak vagy emberi játszmák által torzított szeretet	teljesítmény méltánytalan értékelése	látszólagos jogi elismerés
Lash	totális információ	nem társadalmasítható esztétikai reflexivitás	átláthatatlan technikai-tárgyi környezet

A habitusok által szervezett hálózatokban a cselekvők begyakorolt stratégiák segítségével küzdenek materiális és szimbolikus előnyökért. E hálózatok akkor válnak elviselhetetlenné az egyén számára, ha az nem tud az adott játszmában önfeledten, egyúttal sikeresen részt venni. Vagyis, ha a korábban begyakorolt habitus nem ruhazza fel magától értetődőséggel a célokat és stratégiákat, és nem bizonyul hatékonynak. Ilyenkor a cselekvő folyamatosan elbizonytalanodik döntéseiben és kételyek gyötrik tevékenysége értelmével kapcsolatban, ami végső soron megakadályozza magát a hétköznapi cselekvést. Amennyiben arra sincs lehetősége, hogy új játszmába vesse bele magát, úgy megterhelő helyzetben találja magát: egyrészt nem tud azonosulni a környezet által sugallt vágyakkal és viselkedésmintákkal, ugyanakkor nincs módja kilépni az általuk meghatározott keretek

közül. Elhúzódó esetben erre az egyén a – számára játszhatatlan, ugyanakkor alternatíva nélküli – játszma normatív alapjainak privát szabályokra való cseréjével reagálhat. Példaként elképzelhető egy vállalkozó családban felnövő gyerek, akihez szülei kizárólag a gazdaságosság szempontjai szerint viszonyulnak, és akivel eszerinti interakciókat folytatnak. Ennek hatására a teljesítménykényszer elviselhetetlenné válik számára, amire a viselkedését egyre nagyobb mértékben irányító rögeszmés babonákkal reagál. Az ilyen válaszok segítségével az eredeti feszültség csökkenthető ugyan, ám azon az áron, hogy kényszeres viselkedésmintázat alakul ki.

Az illúziók szerepe a társadalmi játszmák hatalmi jellegének elfedése, és ezáltal történő legitimálása. Abban az esetben válnak az egyén számára diszfunkcionálissá, ha nem képesek összebékíteni a tényleges élethelyzetet az elvárásokkal, vagyis nem kínálnak elfogadható magyarázatot a hiányokra és kudarcokra. Amennyiben a fennálló viszonyokkal való elégedetlenséget semmi sem pacifikálja, úgy az tényleges tapasztalattá válik. Ilyenkor kulcskérdés, hogy lát-e az egyén lehetőséget helyzete megváltoztatására vagy sem. Ez utóbbi esetben az elégedetlenség kilátástalanságba fordul át, ez pedig könnyen a privát szabályok által meghatározott cselekvésformákba való meneküléshez vezethet. Példaként elképzelhető egy olyan nő, aki rádöbbenve arra, hogy férfi kollégáinál ugyanazon munka elvégzéséért kevesebb bért kap, ugyanakkor megtapasztalva, hogy ez a helyzet nem megváltoztatható, nemi különbségekkel kezdi magyarázni a hétköznapi élet összes jelenségét. Bár lokálisan az ilyen reakció hatására a belső feszültség csökken, ám potenciálisan egyúttal egy új, kontrollálhatatlan függőség alakul ki.

A mezők a társas cselekvések lehetőségterét meghatározó struktúrák. Miközben a birtokolt szimbolikus és materiális tőke mértékétől függően korlátozzák a megtehető dolgok körét, egyúttal kijelölik a felhalmozás kereteit is. Más szóval felvillantják a mobilitás horizontját. Az egyén számára a mezők akkor elviselhetetlenek, ha a különböző tőkék megszerzését ellehetetlenítik, és ebben az értelemben bezárják adott élethelyzetébe. A változás perspektívájának hiányát a fennálló struktúra tagadása, vagyis privát szimbolikus tőkék felhalmozása képes ellensúlyozni. Példaként elképzelhető egy az oktatás világában folyamatosan előítéletekkel szembesülő fiatal, aki a kudarcok hatására az iskolai érdemjegyek helyett matricagyűjtésre szenteli minden figyelmét. Az ehhez hasonló reakciók a tényleges cselekvés illúzióját hordozva, csökkentik a reményvesztettséget, ugyanakkor egy izolált valóságba zárják az egyént.

A rutinok által szervezett cselekvési hálózatok feladata az ontológiai biztonság megteremtése. Ez abban az esetben lehetetlenül el, ha a személyesen kialakított rutinokat a közösség – tényleges vagy anticipált – elismerése megvonással sújtja. Ilyenkor a rutinokat kénytelen eltávolítani az egyén, és egyedül gyakorolni. A szigorúan privát módon alkalmazott rutinok – a szüntelen ismétlésre való ráutaltságuk okán – óhatatlanul kényszeressé válnak, háttérbe szorítva a társas normákat a viselkedés szervezésében. Példaként egy olyan fiatalelkét képzelhetünk el, akit, miután társai kinevettek vallásossága miatt, rítusait titokban gyakorolja, aminek eredményeként az imádkozás eloldódik a társadalmi cselekvéshelyzetektől, és egyfajta szüntelen, belső háttérzajjá válik. Az eredeti szokás titkosítása elkerülhetővé teszi a szegényt és ennyiben csökkenti a feszültséget, ugyanakkor egyúttal kontrollálhatatlanná is teszi a rítust, és ezáltal potenciálisan új nehézséget teremt.

A kognitív reflexivitás egy lehetőség arra, hogy a társadalmilag fenntartott illúziók vagy szemantikák követése helyett, az egyén autonóm módon, többféle szakértői tudás felől reflektálva értelmezze a valóságot.

Ugyanakkor ennek az egyéni értelmezésnek is megvannak a maga kvázi-társadalmi szabályai: ezek nem mások, mint a szakértői tudások racionalitási kritériumai. A hozzájuk való igazodás abban az esetben lesz elviselhetetlen, ha adott hálózati konstellációban kizárólagossá válik és felszámolja a racionalitástól független – például érzelmi alapú – értelemképződést. Abban az esetben, ha nincs lehetőség a kognitív reflexió és az alapjául szolgáló racionalitás ideiglenes felfüggesztésére, saját magától idegenül el az egyén. Az ily módon fokozatosan növekvő feszültség elől kínálhat menekülési útvonalat a racionalitás normái helyett, egy saját dogmarendszert kialakítva, az irracionalitás privát szabályaihoz alkalmazkodni. Példaként egy olyan egyénre érdemes gondolni, akit kora gyermekkorától a racionalitás kizárólagosságára neveltek, ám minthogy ez érzelmi kihívások esetén nem kínál vigaszt, ezért irracionális, ezoterikus praktikákban keres megnyugvást. Az ilyen helyzetekben a reflexió feladása az érzelmi sivárságot csökkenti ugyan, ám azon az áron, hogy egy kényszeres gondolkodást állandósít, eltávolítva a racionalitás alapján szerveződő hálózatoktól.

A reflexív intézmények feladata, hogy szakértői tudásuk szempontjai szerint, de a cselekvők igényeihez alkalmazkodva biztosítsák egy térben és időben kiterjedt hálózat kereteit. Belátható, hogy a reflexív intézmények hatékonysága a konkrétság és az absztrakció egymásnak ellentmondó igényei közti egyensúlyozáson múlik: amennyiben az előbbi kerül túlsúlyba, úgy a szakértői jelleg csökken, amennyiben az utóbbi, úgy a rugalmasság. Ennek megfelelően az egyén szempontjából a reflexív intézmények akkor válnak diszfunkcionálissá, ha az egyensúly felborul. Ilyenkor az egyénre többletfeladatok hárulnak: előbbi esetben a szakértői tudás megszerzésének, utóbbi esetben az alkalmazkodásnak a terhe. Amennyiben a diszfunkcionálissá vált reflexív intézményeknek nincs alternatívájuk, úgy e terhek állandósulnak. Erre reagálva választhatják az egyének az intézményi interakciókban a közösnek ellentmondó privát szabályok követését. Példaként elképzelhető egy nevelési tanácsadóval kapcsolatban álló szülő, aki merev, dogmatikus tanácsokat kapva, a közös interakciókat kényszeresen hárítja, a legkülönbébb indokokra hivatkozva. Az ehhez hasonló kísérletek ugyan csökkentik az intézményi interakció kudarcából fakadó tehetetlenség érzést, ugyanakkor a privát szabályok merev követése magában rejtje a kényszerzavarok fenntartásának veszélyét.

Az életvilág a magától értetődő közös valóság terepeként a normalitás elemi szintjét jelöli ki. A természetként adott jelentéshorizonton alapuló hálózatok az egyén számára abban az esetben válnak diszfunkcionálissá, ha a cselekvés megakadása esetén nem kínálnak lehetőséget az életvilág nyilvános interakcióban történő megváltoztatására. Ilyen dogmatikus életvilágnak tekinthető például egy névleg demokratikus, valójában diktatórikus politikai rendszer, melyben mindenki kényszeres színlelésre és képmutatásra van kárthatva: ilyenkor a valóság közös értelmezésében csak látszólag osztozik társaival az egyén, miközben valójában ellehetetlenül a saját álláspont őszinte kifejezése, valamint a magától értetődő, közös cselekvési célok és értékek szerinti cselekvés. A cselekvést megakasztó, ugyanakkor merev életvilág helyett az egyén a valóság privát értelmezését dolgozza ki. A cselekvéseit ehhez igazítva, lehetősége nyílik arra, hogy virtuálisan elmeneküljön vagy szimbolikusan elhatárolódjon a dogmatikus életvilágtól. E privát szabályok által meghatározott valóságot belakva – más szóval annak jelentéseit kényszeresen ismételve – megteremtheti ugyan önmaga számára a függetlenség illúzióját, ám ennek ára a privát készletésektől való új függőségi viszony lesz.

A kommunikatív cselekvés központi funkciója a társas cselekvések kölcsönös megértés révén történő koordinációja. Az ilyen hálózatok akkor válnak az egyén számára elviselhetetlenné, ha nem teszik lehetővé konszenzuális közös valóság kialakítását. Ha az ilyen értelemben torzított kommunikációnak, akár strukturális, akár normatív okokból nincs alternatívája, hatalmi viszonyok jelennek meg az interakciók elemi szintjén. Ilyen kommunikációs viszonyoknak tekinthetők a hosszú távú együttműködésre kényszerített, ugyanakkor közös valóságot kialakítani képtelen tanár-diák, gyerek-szülő, élettársi vagy kortárs relációk, melyekben kölcsönös megértésre törekvő kommunikáció helyett csupán stratégiai „emberi játszmák” lehetségesek. Ezek hatását ellensúlyozandó, az egyén a kommunikatív cselekvéshez olyan – akár pusztán önmaga, akár mások számára is hozzáférhető – jeleket kapcsolhat, melyek megtörik, vagy – az elfogadhatatlan viszonyt idézőjelbe tevő – többletjelentéssel ruházzák fel a beszédaktusok egymásra reagáló szekvenciáját. Példaként elképzelhető a kifejezések privát szabályok szerinti használata, a kommunikatív cselekvésből – tényleges vagy virtuális partner felé – történő kikacsintás, vagy a dialógus logikájának egyéb beszéd- vagy nem-nyelvi gesztus révén történő megakasztása. Azáltal, hogy ezek a kommunikáció elemi normáit szétfeszítő privát szabályok rutinná válnak, az elfogadhatatlan kommunikatív viszonyból fakadó feszültség csökkenthető. Igaz, ezzel az egyén kommunikatív kompetenciáját, vagyis a többiekhez való kapcsolódás elemi képességét veszélyezteti.

A társadalmi alrendszerek az instrumentális cselekvések hatékony megvalósítását teszik lehetővé. Az egyén számára akkor válnak diszfunkcionálissá, ha a célok hatékony megvalósítását ellehetetlenítik. Ilyenkor a médiumok által koordinált cselekvéshelyzetek az egyén számára kilátástalanná válnak: a cselekvő pusztán dologgá lesz bennük, aminek szempontjai teljesen indifferensek. Minél kevésbé van lehetőség kilépni az ilyen alrendszerek hálózataiból, annál nyomasztóbbá válnak az egyén számára. Példaként elképzelhető egyaránt egy jogszabály, ami ahelyett, hogy segítene tisztázni egy vitás kérdést, valójában csak az esetlegességet növeli, vagy egy monopol féllal kötött üzleti tranzakció, ami ahelyett, hogy méltányos cserét tenne lehetővé, valójában szabad utat enged a visszaélésnek. Az ehhez hasonló helyzetek visszásságát ellensúlyozandó, az egyén az alrendszerek működését megakaszthatja: képzeletben vagy ténylegesen átértelmezve az alapjukul szolgáló médiumokat, a magától értetődőségükből fakadó automatikus működésüket kontingenssé teheti. Amennyiben ezek az alrendszereket ellehetetlenítő privát szabályok állandósulnak, az egyéni instrumentális célok megvalósíthatatlanságából fakadó frusztráció enyhül. Ugyanakkor ennek hátulütője, hogy újfajta függőségek alakulnak ki, melyek ráadásul fokozatosan izolálják is az egyént.

A szeretet mint elismerési forma az önbizalmat alapozza meg. A szeretet által szervezett intim hálózatok akkor válnak elviselhetetlenné az egyén számára, ha csökkentik az önbizalmat, ami egyrészt nyílt erőszak, másrészt rejtett emberi játszmák hatására következhet be. Amennyiben nincs lehetőség a kapcsolat megszüntetésére, úgy az egyén privát szabályok szerint szerveződő kényszeres rítusok vagy függőségek révén próbálhatja az autonómia illúzióját megteremteni. Példaként elképzelhetünk egy fiatal lányt, aki szülei hiába vágyott elismerését az iskolai sikerek kényszeres hajszolásával próbálja ellensúlyozni. Ezzel csökkenti ugyan az elismeréshiányból fakadó rossz érzését, ám kiszolgáltatottá válik egy másfajta függésnek.

Az egyéni teljesítmény társak általi elismerése az önbecsülés záloga. A teljesítményvel alapuló hálózatok abban az esetben válnak diszfunkcionálissá, ha a hasznosság helyett a haszontalanság érzését erősítik meg.

Ez egyaránt bekövetkezhet az értékelés meritokratikus kereteinek hiánya vagy az esélyek egyenlőtlensége okán. Amennyiben nem áll módjában az egyénnek elhagyni az ilyen hálózatokat, úgy a teljesítmény kollektív mércéit privát szabályokkal válthatja fel. Példaként elképzelhetünk egy szalagmunkást, akinek teljesítményét személyes antipátia miatt főnöke igazságtalanul ítéli meg, aminek hatására a hatékonyabb termelés szempontjai helyett privát rítusok szerint kezdi munkáját végezni. Az ehhez hasonló megoldások révén az elismeréshiányból fakadó sérelem ellensúlyozható, ugyanakkor egyre kevésbé teszi összeegyeztethetővé a termelékenység szempontjait és a kényszeres szokásokat.

A jogi elismerés a saját morális kompetencia kialakulásához nélkülözhetetlen. A jog által integrált hálózatok akkor válnak diszfunkcionálissá az egyén számára, ha a méltóság – jog előtti egyenlőségből fakadó – tapasztalata helyett az alávetettség – önkényből fakadó – tapasztalatát eredményezik. Amennyiben e sérelmek orvoslására nincs mód, úgy az egyén a társadalmi normákat érvénytelennek tekintheti és helyettük privát szabályokhoz kezd igazodni. Példaként elképzelhető egy fokozott hatósági zaklatásnak kitett vállalkozó, aki kiszámíthatatlan helyzetére tisztasági rítusok kifejlesztésével reagál. Ez lokálisan ugyan enyhíti a méltánytalan eljárásból fakadó kínokat, ám egyúttal olyan függőséget eredményez, ami megnehezíti a hétköznapi életvitelt.

Az információ a valóság értelmezésének olyan formájaként értelmezhető, ami lehetővé teszi azt, hogy valós időben igazodjanak egymáshoz a cselekvők. Ez ugyanakkor sajátos nehézségekkel jár: a potenciálisan permanens alkalmazkodás felszámolja az egyedüllét terét. Ennek hiányában mind az otthonosságot biztosító személyes rutinok, mind pedig az önreflexió ellehetetlenül. Abban az esetben, ha az információ révén történő cselekvéskoordinációnak nincs alternatívája, úgy az elidegenítően hat. Erre az információáramlás normatív kereteinek felfüggesztésével válaszolhat a cselekvő, vagyis az információt átértelmező kényszercselekvés formáját öltő személyes rutinok követésével. Példaként elképzelhető egy tőzsdeügynök, aki a rá nehezedő fokozott vállalati nyomásra a sikert szavatolni hivatott számmisztika kifejlesztésével reagál. Ez képes ugyan enyhíteni a világban való otthonosság és a személyes identitás konstrukciójához szükséges tér hiányát, ugyanakkor könnyen kontrollálhatatlanná válhat.

Az esztétikai reflexivitás a társadalmi kategóriáktól való függetlenedés lehetőségét rejti magában. A kreatív, autonóm értelemképződés ugyanakkor rá van utalva a társas interakciókra abban az értelemben, hogy eredményei csakis közös valóságként stabilizálhatók. Elviselhetlenné éppen ezért az esztétikai reflexivitáson alapuló hálózatok abban az esetben válnak, ha nem tesznek lehetővé egy közös társadalmi valósághoz való kapcsolódást. Ilyenkor az értetlenség terhe szakad az egyénre, hosszútávon izolálva a társaktól. Azokban a hálózatokban, ahol az esztétikai reflexivitásnak nincs alternatívája, a visszajelzés – kommunikációs nehézségekből fakadó – hiányára kényszercselekvésbe vagy függőségbe meneküléssel reagálhat az egyén. Példaként egy olyan művészre gondolhatunk, aki meg nem értettségre a megerősítést „mágikus” jelek kiolvasásából nyeri. Az ilyen kényszercselekvések egyrészt csökkentik az újabb kudarctól való félelmet, azonban kényszeressé válva akadályozzák a hétköznapi életet.

A technikai-épített környezet az instrumentális cselekvés minden korábbinál hatékonyabb eszközeihez való hozzáférést tesz lehetővé. Ez ugyanakkor korántsem problémamentes lehetőség: az eszközök használatához szükséges tudás strukturálása, vagyis az eszközök kompetens használata komoly nehézségeket rejt magá-

ban. A technikai-épített környezet hálózatai ebből fakadóan oly módon válhatnak diszfunkcionálissá az egyén számára, ha átláthatatlanná és egyúttal kezelhetetlenné válnak. Ilyenkor a végtelen lehetőségek ígérete és a tényleges célérés korlátai frusztráló kontrasztot képeznek. Amennyiben egyéb hálózatokban nincs lehetőség a technikai-tárgyi környezet működtetéséhez szükséges kompetencia pótlására és a frusztráció állandósul, úgy arra a privát használati szabályok kialakításával reagálhat az egyén. Példaként egy olyan irodai munkásra gondolhatunk, akinek idegen, ugyanakkor munkája során nélkülözhetetlen terep a számítógép, amire oly módon reagál, hogy kényszeresen igyekszik tisztán tartani gépét, ettől várva hatékony működését. Ezáltal ugyan csökkenti a feszültséget, ugyanakkor függőséget alakít ki, ami hosszútávon munkáját is ellehetetleníti.

A fentiekben a társakhoz való kapcsolódás ideáltipikus hálózati konfigurációinak szintjén külön-külön rekonstruáltam a kényszerbetegség kialakulásának és fennmaradásának társadalmi feltételeit. Önmagukban tekinteni ezeket a leírásokra megtévesztő lehet, minthogy e különböző hálózati típusok együttesen rajzolják ki az egyének kapcsolathálózatának lehetőségterét. Így előfordulhat, hogy bár egyik vagy másik hálózati típus szintjén torzulásokat találunk, azokat az egyéb hálózati típusok ellensúlyozni tudják. Ennek megfelelően, a kényszerbetegséget valószínűsítő élethelyzetek azonosításához párhuzamosan az összes hálózati szintet figyelembe kell venni. Csakis abban az esetben beszélhetünk kényszerbetegséget valószínűsítő társadalmi közegről, ha a fentiekben bemutatott torzult hálózati típusok dominálják az egyén kapcsolathálózatát. Abban az esetben ugyanakkor ez indokolatlan, ha annak ellenére, hogy torzult hálózati típusok is előfordulnak, mellettük jelentős az olyan hálózatoknak az aránya, ami ezek alternatíváját kínálja. Ilyenformán a torzult és nem torzult hálózatok aránya a döntő kérdés. Ez teszi lehetővé, hogy egy folytonos skálán értelmezzük a kényszerbetegség kialakulásának esélyét a különböző kapcsolathálózati konstellációk vonatkozásában. A nem torzult hálózatok mellett kiemelt jelentősége van azoknak a hálózatoknak is, melyek nem egyszerűen alternatíváját kínálják a problematikus hálózatoknak, hanem annak a lehetőségét rejtik magukban, hogy csökkentsék a kialakult pszichopatológiát. Az ilyen értelemben vett kvázi-terápiás hálózatokra szolgál példaként a kognitív terápia elemzése.

A KOGNITÍV TERÁPIÁK HÁLÓZATI MODELLJEI

Ahogy a pszichopatológiák azokat a határállapotokat fejezik ki, melyekben az átélt szenvedés megszüntetésére képtelenné válik az egyén, a pszichoterápiák azokra az ideáltipikus módszerekre utalnak, melyek segíteni hivatottak felszámolásukat. A különböző terápiás helyzetekre olyan interakcióként tekinthetünk, melyeket a páciens problémája és a terapeuta által alkalmazott technikák közösen határoznak meg. Ebben az értelemben a terápia egy sajátos hálózati konfigurációnak tekinthető, melyben a hálózat alkotóelemeit és a kötések logikáját egyaránt a páciens problémájának kezelési szempontjai határozzák meg. A terápiás hálózatok azzal a szándékkal jönnek létre, hogy a pszichopatológiákat fenntartó hálózatok destabilizálódjanak és átadják helyüket egyéb formációknak. Ennek megfelelően a pszichoterápiás gyakorlatok oly módon kínálnak elméleti szempontokat a kritikai elmélet számára, hogy feltárják azokat a hálózati dinamikákat, melyek képesek a patológiussá vált szenvedés pályájáról kimozdítani a cselekvőt. Ahhoz, hogy a kritikai elmélet számára hasznosíthatóak legyenek, a terápiás helyzetekre olyan határállapotként kell tekinteni, melyek ideáltipikus formában feltárják a különböző pszichopatológiákból kivezető utakat. Amennyiben dinamikus hálózatokként értelmezzük újra őket, azok a hétköznapi cselekvéshelyzetek is azonosíthatóvá válnak, melyek hatásukban a terápiás helyzetekkel állíthatók párhuzamba.

A kognitív terápia kifejlesztése Aaron Beck nevéhez fűződik (Beck 1975), aki a kognitív tanuláselméletekből kiindulva amellet érvel, hogy a pszichológiai problémák kialakulásának megértésében jelentős szerepet töltenek be a rögzült gondolkodási sémák. Minthogy ezek keretezik a valóság értelmezését, így torzulásuk a valóság beszűkült percepciójához vezet. Ebből a szempontból kitüntetett jelentősége van azoknak a tanulási folyamatoknak, melyekben az alapvető hitek és sémák – ahogy Beck fogalmaz, „automatikus gondolatok” – formálódnak: ezek szintjén ragadható meg mind a pszichopatológiák forrása, mind pedig a terápia lehetősége. A valóság értelmezését keretező maladaptív sémák elsajátításáért olyan kora gyerekkori tapasztalatok tehetőek felelőssé, mint a biztonság és gondoskodás kiszámíthatatlansága, az önállóság és felelősségvállalás élményének hiánya, az egyén jogainak tiszteletben tartásához vagy a kooperációhoz kapcsolódó kudarcok, esetleg a társak visszajelzéseinek túlértékelése. Miközben e tapasztalatok meghatározó szerepet töltenek be a magunkhoz és másokhoz való viszony kialakulásában, az egyén alapértelmezésben mégis ritkán reflektál rájuk. Ebből fakadóan a valóság beszűkült értelmezését eredményező rejtett előfeltevésként vannak jelen a cselekvéshelyzetekben.

A gondolkodási torzulások számos formája közül a leggyakoribbak a kudarcoknak túlzott jelentőséget tulajdonító „túldramatizálás” vagy túláltalánosítás, a kizárólag negatív következményű események szelektív percepciója, a túlzottan kritikus véleménytulajdonítás és a kizárólag pesszimista várakozási horizont. Ezen – a valóságot szisztematikusan negatív keretbe ágyazó – attribúciós folyamatok eredményeként egy kiszámíthatatlan, fenyegető világgal találja szemben magát az egyén, mely élmény állandósulva a pszichopatológiák különböző formáihoz vezethet. A kognitív terápia során a gondolkodás torzulásainak e rejtett, automatikus pályáira történik reflexió. A terapeuta a páciens valóságértelmezését elemzi, és felhívja a figyelmet azokra a pontokra, ahol a maladaptív automatikus gondolatok csapdájába esik. Ez egyaránt magába foglalja a kártékony sémák problematikus cselekvéshelyzetek elemzése révén történő azonosítását, a sémák interpretációs és viselkedési következményeinek számba vételét és a hozzájuk kapcsolódó érzelmekre történő reflexiót. Tekintve, hogy a gondolkodás torzulásai egy tanulási folyamat eredményeként alakulnak ki, így a kognitív terápia is egy olyan közös tanulásként írható le, melynek célja a maladaptív sémák újraértelmezése, módosítása és átstrukturálása. E korrekciós tanulási folyamat a páciens felfokozott önmonitorozásán alapul: a terapeuta segítségével begyakorolja, hogyan ismerheti fel a maladaptív sémákat, így azok megszűnnek automatizmusként működni. A reflexió segítségével működési módjuk feltárható, és egyúttal átalakítható: alternatív sémákkal helyettesíthetők, a belőlük fakadó valóságértelmezések átdolgozhatóvá válnak, az érzelmi és viselkedésbeli következmények pedig végső soron megváltoztathatók lesznek (Sharf 2012: 373–389).

A kognitív terápia különböző változataiban közös, hogy a reflexió révén kívánják a valóságértelmezés megakadást okozó rejtett előfeltételeit megváltoztatni. Hálózatelméleti szempontból ez azt jelenti, hogy a terápiás helyzetben olyan reflexív hálózatot teremtenek, aminek perspektívájából a jelentéstulajdonítás természetesként adott aspektusai hozzáférhetővé és formálhatóvá válnak. A valóság értelmezésének folyamata hálózatelméleti keretek között az intencionális kötések által összekapcsolt hálózatok szintjén értelmezhető. Ez azt jelenti, hogy a valóságértelmezés egyaránt torzulhat az illúziók, a kognitív reflexivitás, a kommunikatív cselekvés, a szolidaritás és az esztétikai reflexivitás szintjén. A valóságértelmezés e különböző hálózati logikák szerinti torzulásainak kezelésére az alternatív logikák kínálnak lehetőséget: a hozzájuk igazodó jelentéstulajdonítás perspektívájából lehet reflexív viszonyt kialakítani a beszűkült sémákkal, és az ő kereteik között lehet átdolgozni azokat.

Az alternatív hálózatszerveződési logikák egyúttal alternatív integrációs logikához igazodó cselekvési szférákat is kijelölnek, és ebben az értelemben a valóság értelmezésének alternatív tereire utalnak. A különböző integrációs logikákhoz igazodó cselekvők interakcióiban épp azáltal nyílik lehetőség a valóság magától értetődő értelmezésére történő reflexióra, hogy az egyén a sajátjától eltérő integrációs logikákhoz igazodó cselekvéshelyzetekben formálódó jelentéshorizonttal szembesül. A valóság eltérő keretek között történő interpretációjával való találkozás a – schützi értelemben vett (Schütz–Luckmann 1974) – „természetes beállítódás” magától értetődőségét függeszti fel. Olyan „problémaként” jelenik meg a cselekvő értelmezési horizontján, ami „reflektív beállítódást” implikál, vagyis a korábban megkérdőjelezetlen jelentések átértékelésére késztet. Ilyenformán a különböző intencionális logikák szerint szerveződő hálózatok kapcsolódásaiban a kognitív terápiához hasonló folyamatok játszódhatnak le, amennyiben az „automatikus gondolatok” megkérdőjeleződnek.

A kognitív terápiák a valóság értelmezésére tanulási és fejlődési kérdésként tekintenek. Ebből a szempontból a valóságértelmezés sémáit is differenciálatlanul kezelik, elmulasztva a maladaptív automatikus gondolatok kritikáját lehetővé tevő reflexív perspektívák hálózati logikák terében történő megragadásának esélyét. A tekintetben, hogy pontosan miként képzelhetők el az illúzió, a kognitív reflexivitás, a kommunikatív cselekvés, a szolidaritás és az esztétikai reflexivitás torzulásai, a kényszerbetegségek újratermelődését valószínűsítő táblázat nyújt tájékoztatást. A lehetséges kezelési módokat illetően pedig a komplementer hálózati konfigurációk modelljei. Az alábbiakban ezeket tekintjük át röviden.

A szimbolikus és materiális mezőküzdelmek kereteit és céljait legitimáló illúziók vonatkozásában akkor beszélhetünk maladaptív gondolkodási sémákról, ha azok nem képesek a fennálló kereteket legitimálni vagy éppen reményvesztettséget tükröznek. Amennyiben az ilyen értelemben torzult hálózatokhoz hosszútávon kénytelen kapcsolódni az egyén, úgy gondolkodási sémái ezekhez kezdenek igazodni, olyan beszűkült várakozási horizontot hozva létre, ami kihat a további hálózati konfigurációkra is. A torzult illúziók kezelésére olyan cselekvői, intézményi vagy esztétikai reflexivitáson alapuló, illetve kommunikatív cselekvési vagy szolidaritási hálózathoz való kapcsolódás révén nyílik lehetőség, amelyek segítségével a cselekvő számára alapértelmezésben magától értetődő illúziók reflexió tárgyává tehetők. A szakértői tudás, a kommunikációban születő konszenzus, az autonóm értelemképződés vagy a megbecsülés egyaránt olyan tapasztalatnak tekinthetők, melyek perspektívájából megkérdőjelezhetők az illúzióból következő sémák. Az egyéni és intézmények által közvetített szakértői tudások a különböző álláspontok közti mérlegelésen alapulnak, ebből fakadóan a relativizálásból fakadó reflexivitást szegeznek szembe az illúziók automatikus működésével. A kommunikatív cselekvésben kifejeződő kölcsönös megértés a különböző cselekvőhorizontok közelítésén alapul, ilyenformán a sémák magától értetődősége helyett az interaktív reflexió lehetőségét rejti magában. Az egyéni kvalitások és teljesítmények társak általi elismerése az önbecsülést erősíti, és ezáltal a materiális és szimbolikus tőkékért folyó küzdelem szabályaihoz szabadabb viszonyulást tesz lehetővé. Az esztétikai reflexivitás az autonómia radikális formájára utal, ily módon a sémáktól való távolságtartásra motivál. A fenti hálózatokban az illúzió logikája által szervezettől eltérő kognitív tanulási folyamatok zajlanak le, melyek mentesek az illúzió torzulásaitól. Ebben az értelemben e hálózatok potenciálisan hasonló szerepet töltenek be, mint a kognitív típusú terápiák: teret kínálnak a beszűkült gondolkodási sémákra történő reflexióra és megváltoztatására.

A kognitív reflexivitás által szervezett hálózatok vonatkozásában akkor beszélhetünk maladaptív gondolkodási sémákról, ha a reflexió elidegenítő hatású. Ezekben a hálózatokban a gondolkodási sémákra rányomják bélyegüket magát a gondolkodást kísérő negatív élmények, aminek hatására a reflexivitás kötött pályán kezd mozogni, és végső soron ellehetetlenül. A reflexivitás torzulásainak kezelésére olyan kommunikatív cselekvésen, esztétikai reflexivitáson, illúziókon vagy szolidaritáson alapuló hálózatokban nyílik lehetőség, amelyek segítségével a gondolkodás automatizmusai reflexió tárgyává tehetők. Az illúziók a különböző társadalmi gyakorlatokkal való azonosulás révén járulhatnak hozzá a megakadt reflexív folyamatok beindításához: a reflexió folyamatát a társadalmi játszmák dinamikájához hozzákötve, egyúttal a gondolkodás kereteit is mozgásba lendítik. A kommunikatív cselekvés a reflexió folyamatát a szubjektivitás teréből az interszubjektivitás terébe emeli át, és ebben az értelemben lehetőséget teremt annak megszokott mederből történő kizökkenésére. Az egyéni életformák és teljesítmények elismerése, az önbecsülés alakításán keresztül nem csupán az autonómia mértékét befolyásolva, de egyúttal a másokhoz való viszonyra is kihatva keretezheti újra a reflexiót. Az esztétikai reflexivitás a külsődleges szempontoktól való függetlenség tapasztalatát idézi meg, és ilyenformán megnyitja az utat önmagunk és a világ átértelmezése előtt.

A kommunikatív cselekvés kapcsán akkor beszélhetünk maladaptív gondolkodási sémákról, ha az interakciók elidegenültek. Az ilyen hálózatokban a valóságértelmezés sémái a kommunikáció torzulásaihoz igazodva maguk is beszűkülnek. A kommunikáció torzulásainak kezelésére olyan cselekvői, intézményi vagy esztétikai reflexivitáson, illúziókon vagy szolidaritáson alapuló hálózatokban nyílik lehetőség, amelyek segítségével a kommunikáció alapértelmezésben magától értetődő keretei reflexió tárgyává tehetők. Az illúziók a valóság értelmezésének magától értetődő kereteit társadalmi játszmákhoz kötve az interszubjektív viszonyokat is saját mércéik szerint ítélik meg, mely perspektívából a kommunikáció torzulásai is új megvilágításba kerülnek. A szakértői tudás által szervezett hálózatok a kommunikáció racionális modelljére utalnak, amennyiben a szakértői tudások megítélése és mérlegelése egyaránt a jobbik érv kiválasztásán alapul. Ennek megfelelően e hálózatok az uralommentes, érvelő vita modelljét implikálják, szemben a szisztematikusan torzított beszélgetéssel. Az egyéni létforma elismerése, megerősítve az önbecsülést, egyúttal az interakciókban is egy magabiztos, autonóm fellépést valószínűsít. Az esztétikai reflexivitás a társaktól való függetlenség terepeként lehetővé teszi a torzult interszubjektív viszonyról való lekapcsolódást, és ezáltal előkészíti az interakció beszűkült kereteire történő reflexiót is. Mindezekben a hálózatokban a kommunikatív cselekvéstől eltérő tanulási folyamatok keretében lehetőség nyílik a torzult sémák átdolgozására.

A megbecsülésen alapuló hálózatokban akkor alakulnak ki maladaptív gondolkodási sémák, ha a túlfeszített teljesítmény elismerési feltételei méltánytalanok. Ezekben a hálózatokban a cselekvők önbecsülése és a megbecsülés keretei egyaránt beszűkült vagy paradox pályára terelődnek, aláásva a világhoz való viszony minden aspektusát. A megbecsülés torzulásainak kezelésére olyan cselekvői, intézményi vagy esztétikai reflexivitáson, illúziókon vagy kommunikatív cselekvésen alapuló hálózatokban nyílik lehetőség, amelyek segítségével az elismerés alapértelmezésben nem hozzáférhető keretei reflexió tárgyává tehetők. Az egyes illúziók a megbecsülés különböző kereteit jelölik ki, és ebben az értelemben az elismerés olyan összetett játékterére utalnak, ahol az eltérő dimenziók kompenzatórikus szerepet tölthetnek be. A szakértői tudások alapján szerveződő hálózatok a megbecsülés általános, intézményesített kereteit is kijelölik, és ennyiben a lokális elismerési viszo-

nyokra történő reflexiót és kritikát is lehetővé teszik. Az uralommentes viták az elismerés különböző formáinak egyaránt kitüntetett terepei: minthogy egyszerre kínálnak lehetőséget a másik méltóságának, egyediségének és teljesítményének elismerésére, így a megbecsülés kereteinek megújulása hozzájuk is köthető. Az esztétikai reflexió logikája szerint szerveződő hálózatok a másik elismerésétől való függetlenedés lehetőségét rejtik magukban, ennyiben pedig a megbecsülés torzulásaira történő reflexiót és az azoktól való függetlenedését is.

Az esztétikai reflexivitás maladaptív mintázatairól abban az esetben beszélhetünk, ha a közös valóságtól való teljes leszakadással jár, vagyis az annak során született jelentések kommunikálhatatlanok. Az ilyen hálózatokban az autonóm értelemképződés olyan sémái alakulnak ki, melyek az egyén önmagához és másokhoz való viszonyát egyaránt torzítják. Az esztétikai reflexivitás torzulásainak korrekciójára olyan cselekvői és intézményi reflexivitáson, illúziókon, elismerési viszonyokon vagy kommunikatív cselekvésen alapuló hálózatokban nyílik lehetőség, amelyek segítségével az esztétikai reflexivitás alapértelmezésben nem hozzáférhető folyamatai reflexió tárgyává tehetők. Az illúziók abban az értelemben járhatnak hozzá az esztétikai reflexivitás kereteinek átdolgozására, hogy adott társadalmi játszma keretei között a szabályok kreatív újradefiniálására ösztönöznek, és ezáltal a tőlük való függetlenedés begyakorlásának terepéül szolgálnak. Az egyidejűleg többféle szakértői tudás által szervezett hálózatokban egyszerre nyílik lehetőség a reflexivitásnak, valamint a reflexió eredményeinek a közös valósághoz kapcsolására, így az esztétikai reflexivitás korlátaihoz való hozzáférésre is. Az uralommentes vita, hasonlóképpen az esztétikai reflexióhoz, az életvilágtól való függetlenséget tűzi ki célul, minthogy azonban ezt egy interakció keretében teszi, így – a közös gondolkodásból fakadó transzparencia igény okán – magában foglalja a lehetőségét a reflexió folyamatára történő reflexiónak is. A megbecsülés által szervezett hálózatok az esztétikai reflexivitáshoz nélkülözhetetlen önbecsülés születési helyei is egyúttal, ezáltal képesek a torzult gyakorlatok átalakítására.

A kényszerbetegségek, valamint a kognitív terápiák hálózati elemzéséből következő összefüggéseket az alábbi táblázat foglalja össze.

3. ábra. A kognitív terápia hálózati modelljei (a kényszerbetegségek vonatkozásában)

intencionális hálózati torzulások (kényszerbetegségek vonatkozásában)	terápiás lehetőség (a kognitív terápia vonatkozásában)
leleplezett, reményvesztett illúzió	az illúzió magától értetődőségét felhasító szakértői tudásból fakadó reflexivitás vagy kommunikatív cselekvésből fakadó interszubjektív reflexió, a mezőharc logikáját megtörő szolidaritás, az illúziótól való függetlenségre törekvő esztétikai reflexivitás
elidegenítő kognitív reflexivitás	a gondolkodást társadalmi gyakorlatokhoz kötő illúzió, a szubjektivitás teréből az interszubjektivitás terébe átemelő kommunikatív cselekvés, az önálló reflexióhoz szükséges önbecsülést megerősítő szolidaritás, a gondolkodást újraalapozó esztétikai reflexivitás
elidegenült kommunikáció	a kommunikációt társadalmi tétellel relevánssá tevő illúzió, a szakértői tudásban rejlő racionalitáspotenciált a kommunikatív folyamatokba becsatornázó kognitív reflexivitás, az interakcióhoz szükséges autonómiát megerősítő szolidaritás, az interakciók beszűkült kereteit dekonstruáló esztétikai reflexivitás
teljesítmény méltánytalan értékelése	a teljesítmény alternatív dimenzióit feltáró illúzió, a teljesítmény méltányos kereteit kijelölő szakértői tudás, a megbecsülés kereteit interaktívan megújító kommunikatív cselekvés, a megbecsüléstől való függetlenedést lehetővé tevő esztétikai reflexivitás
nem társadalmazható esztétikai reflexivitás	a szabályok újradefiniálására ösztönző illúzió, a hétköznapi problémákhoz kapcsolódó szakértői tudás, az életvilágról való interszubjektív lekapcsolódás lehetőségét magában rejtő kommunikatív cselekvés, az autonóm értelmezések közléséhez szükséges önbecsülést megerősítő szolidaritás

A kognitív terápia működését imitáló hálózati konfigurációk a pszichopatológiákat valószínűsítő hálózatokhoz kapcsolódva azok hatását potenciálisan semlegesítik. A kényszerbetegségek esetében ez azt jelenti, hogy az elviselhetetlen, ugyanakkor megváltoztathatatlan társas normák előli menekülést biztosító, kényszeres ismétlésen alapuló privát normáktól való függőséget – a kognitív terápiák mintájára – a komplementer intencionális hálózatok képesek megtörni, amennyiben ezek perspektívájából lehetőség nyílik a torzult intencionális hálózatokban kialakult maladaptív gondolkodási sémákra történő reflexióra és korrekcióra. Ahogy a pszichopatológiákat valószínűsítő hálózati konfigurációk esetében sem egy-egy torzító hálózat jelenlétét vagy hiányát, hanem az összes hálózaton belüli arányukat tekintettük, úgy a kvázi-terápiás szerepet betöltő hálózatok esetében is abból indulhatunk ki, hogy azok aránya jelöli ki a patológiák ellensúlyozásának esélyét. Ilyenformán a pszichopatológiák kialakulásának és fennmaradásának valószínűségét e kétféle hálózati típus aránya együttesen jelöli ki.

EGY ESETTANULMÁNY TANULSÁGAI

Az alábbi szakaszban egy kényszerbetegséggel küzdő amerikai páciensről készült esettanulmány segítségével illusztrálom a fenti összefüggéseket (Oltmans et al. 2012: 1–15). Minthogy maga az esettanulmány a dolgozattól független, saját szempontok szerint készült, így nem teszi lehetővé a különböző hálózati logikák átfogó feltérképezését. Arra ugyanakkor lehetőséget kínál, hogy a benne előforduló hálózattípusokon keresztül bemutatásra kerüljön a kényszerbetegségek és a kognitív terápiák hálózati modellje.

Karen 30 éves, 4 gyermekes, háztartásbeli családanya, a '70-es években, egy amerikai nagyvárosban él. Azért fordult pszichológushoz, mert egyrészt kontrollálhatatlan módon, irracionális mértékben aggódott gyer-

mekei egészségéért, másrészt szokásává vált a környezetében megjelenő véletlenszerű számokból következtéseket levonni a gyerekeket fenyegető veszélyek valószínűségére. Így például úgy érezte, hogy nem gyűjthet rá csupán egy cigarettára, hanem csak négyre, különben veszélybe sodorja a három további cigaretta által szimbolizált gyermeket. Amennyiben az ehhez hasonló rítusokat elmulasztotta – annak ellenére, hogy irracionális mivoltukkal tisztában volt –, elviselhetetlen szorongást érzett, különösen, hogy az előbb-utóbb óhatatlanul bekövetkező soron következő apróbb baleseteket saját mulasztásával magyarázta. A kényszeres gondolatok és viselkedésmintázatok mellett Karen beszámolt arról is, hogy házasságával és a gyerekekkel való viszonyával egyaránt elégedetlen: szívproblémák miatt leszázalékolt férje csak feküdt otthon egész nap, és elvárta, hogy kiszolgálják, anélkül hogy bármiben is segített volna, a gyerekek semmibe vették szülői tekintélyét és kezelhetetlenek voltak.

Karenről kiderült továbbá, hogy rendkívül szigorú, rideg, vallásos családban nőtt fel, ahol a katolikus rítusokat dogmatikusan követték. Elsőáldozásakor lelkére kötötték, hogy minden bűnét meg kell gyónnia, különben üdvözülését kockáztatja. Miután, ennek ellenére, kisgyermekként mégsem mert bevallani egy apró lopást, később sokáig erős bűntudat gyötörte, ami rémálmokban és szorongásban jutott kifejeződésre. Ezt később az egyházi rítusok minél szigorúbb betartásával próbálta ellensúlyozni, amik ily módon hétköznapi viselkedésének szervezőelvévé váltak. Korán házasodott, és hamar teherbe is esett, ekkor – egy szemtanúként látott gyerek-baleset hatására – kezdődtek a gyermekei iránti irracionális aggodalmak. Az esetleges bántódásukra vonatkozó egyre gyakoribb riasztó gondolatokat semlegesítendő, kezdetben rövid imát mormolt el, ami sokáig hatékonynak is bizonyult, különösen hogy a gyerekek körüli teendők egyébként is maximálisan lekötötték figyelmét.

Az egyházi tradíciók időközben – a második vatikáni zsinat reformjainak hatására – egyre inkább fellazultak, így Karen fokozatosan elidegenedett saját vallásosságától, hiszen épp azt nem volt képes nyújtani, amire szüksége lett volna: megkérdőjelezhetetlen érvényességű rítusokat. Így amikor a második gyermek születése után kiköltöztek a külvárosba, nem csupán az addig kialakított baráti kapcsolatai szakadtak meg, hanem egyúttal arra sem volt már képes, hogy az új egyházi közösségbe beintegrálódjon. Annak ellenére, hogy ily módon fokozatosan izolálódott, egyfajta boldogtalan egyensúly állt be Karen életébe: férjétől, aki értelmetlennek látta Karen azon törekvését, hogy szülei szigorú nevelési klímáját reprodukálja, fokozatosan eltávolodott, azonban a gyerekek érdekében együtt maradtak, felosztva a családi feladatokat és felelőségeket. Ez a törékeny egyensúly borult fel a férj leszázalékolásával, aminek hatására a korábban kordában tartott aggodalmak, valamint a – hiteltelenné vált egyházi rítusok helyét átvevő – kényszeres számmisztika elhatalmasodtak Karenen.

A terapeuta elsősorban arra törekedett, hogy Karen számára megteremtse a saját élete feletti kontroll lehetőségét. A kényszeres gondolatokat és viselkedésmintákat fenntartó kontrollálhatatlan élethelyzet megváltoztatásával ugyanis egyúttal a kontroll illúzióját biztosító privát rítusok iránti igény is megszűnik. E célból a terápia során különböző technikák kerültek párhuzamosan alkalmazásra. Egyrészt a férjjel való viszonyt rendezendő, asszertív tréningre került sor, melynek során azok a maladaptív automatikus gondolatok (pl. mindenkinek szeretnie kell őt és ezért soha nem konfrontálódhat) kerültek lebontásra, melyek akadályozták az önértékesítést. Másrészt pedagógiai tanácsadást kapott a gyerekekkel való viszony javulását elősegítendő. Harmadrészt a privát rítusok helyett a terapeuta arra bízta, hogy próbáljon meg az egyházi rítusokhoz visszatérni, felkeresve

egy konzervatívabb papot. Végül az ily módon lecsökkent kényszeres gondolatok és viselkedésminták további ritkítására olyan kognitív-behaviorista technikát ajánlott, ami részben a szorongás irracionális mivoltát tárja fel, részben a szorongást okozó élmény felidézése mellett a rögzült válaszreakció kiiktatásával operál (Oltmans et al. 2012: 1–15).

Karen kényszerbetegségének kialakulását társadalomelméleti szempontból úgy értelmezhetjük, mint a torzult hálózati konfigurációk arányának megnövekedését. A gyerekkori szocializációt mindenekelőtt a szülők szigorú vallásosságában kifejeződő dogmatikus életvilág jellemezte. Ez kiegészült egy rideg érzelmi klímával, ami egyfelől a szülői szeretet torzulását, másfelől a kommunikatív cselekvés elidegenedését fejezi ki. E megterhelő hálózati konfigurációk hatását ugyanakkor sokáig ellensúlyozni tudja az egyházi intézményrendszer formáját öltő posztintencionális rendszer. Ily módon sajátos egyensúlyi állapot stabilizálódik: a torzult hálózatokra történő reflexióra ugyan nincs mód, és ennek hatására jelentősen beszűkül Karen mozgásteret, ugyanakkor a belőlük fakadó érzelmi feszültség csökkentésére lehetőséget kínálnak az egyházi rítusok, melyek stabil és ebben az értelemben kiismerhető, belakható normatív kereteket jelölnek ki a hétköznapi cselekvések számára.

A különböző hálózati logikák lehetőségtere segítségével mindenekelőtt világossá lehet tenni, hogy mik azok a kötéstípusok, melyekből Karen kimarad. Egyrészt azáltal, hogy háztartásbeliként a munkaerő-piacra nem lép be, a mezők, rendszerek és reflexív intézmények szférájához kevés kapcsolódási pontja akad, továbbá a megbecsülésen alapuló hálózatok is blokkolódnak számára. Ezzel összefüggésben a kognitív, interszubjektív és esztétikai reflexivitás hálózatai is hiányoznak életéből, melyek hiánya korlátozott adaptív potenciált eredményez. Az olyan ijesztő lehetőségek, mint a gyermekre leselkedő veszélyek, a posztintencionális hálózatokhoz való kapcsolódás hiányában kizárólagossá válnak és felnagyítódnak; az önbizalom és önbecsülés hiányában az elhárításukhoz szükséges magabiztosság hiányzik; reflexivitás híján pedig a konstruktív megoldások keresésének útjai blokkolódnak. Egyéb alternatíva híján Karen a rendelkezésére álló hálózati keretek között oldja meg problémáit: a dogmatikus rítusokkal való extrém azonosulással.

Ez azonban annak ellenére, hogy a belső feszültséget csökkenteni tudja, pragmatikus szempontból diszfunkcionális. Az olyan új feladatok, mint a saját családon belüli társas viszonyok kölcsönösen kielégítő kereteinek megteremtése, megfelelő gyerekkori tapasztalatok, önbizalom és reflexivitás együttes hiányában kudarcba fulladnak. Így Karen saját családján belül önkéntelenül is reprodukálja azt a szeretet és a kommunikatív cselekvés torzulásával terhelt hálózati konstellációt, melynek maga is áldozata. Ebben a részben beszűkült, részben a meglévő hálózatokon belül a torzulások magas arányával terhelt interakciós közegben a kényszerbetegségek kialakulásának kockázata önmagában is magas. Akkor azonban, amikor ez az érzékeny egyensúly is felborul, a kockázat realizálódik.

A hálózatok átrendeződésének első mozzanata az addig feszültségcsökkentésre használt egyházi intézményi hálózatról való lekapcsolódás volt. Ahogy a korábban rendszerszerűen működő és ebben az értelemben világos, megkérdőjelezhetetlen viselkedésformát kikényszerítő hálózat reflexív intézménnyé alakult át, úgy lehetetlenült el a hozzá való kapcsolódás Karen számára. A rendszerszerű intézménnyel szemben ugyanis, a reflexív intézmények reflexív cselekvőt feltételeznek, mely kompetencia hiánya blokkolja a hozzájuk való kapcsolódást. Azáltal, hogy az intézmény által biztosított társadalmi rítusok nem voltak többé hozzáférhetőek, Karen arra

kényszerült, hogy olyan privát, eltítkolt rutinokat fejlesszen ki, melyek utat nyitnak a kényszerbetegség irányába. A hálózatok egyensúlyi átrendeződésének másik mozzanata a férj otthonmaradásához köthető. Ezáltal ugyanis egy olyan elem súlya nőtt meg drasztikusan Karen kapcsolathálózatán belül, akihez több szempontból is torzult kötésekkel kapcsolódott. A férjjel folytatott, elsősorban a – főként kiszolgálásra irányuló – interakciók folyamatosává válása egyrészt az intimitás hiányára hívta fel a figyelmet, másrészt a kommunikáció elidegenültségét fejezte ki, harmadrészt a megbecsülés hiányát emelte ki, negyedrészt a közös munkamegosztás illúziójának érvénytelenné válását tette nyilvánvalóvá. Ezek a korábban háttérbe szorított torzulások súlya, a férj hálózati pozíciójának transzformációja következtében hirtelen megnőtt.

E két hatás eredményeként Karen kapcsolathálózatán belül csaknem kirázólagossá váltak azok a torzult kapcsolódások, melyek elviselhetetlen, ugyanakkor megszüntethetetlen feszültséggel megterhelve őt, végül kényszeres gondolatok és viselkedésformák kialakulásához vezettek. A nem kizárólag kognitív eszközökre támaszkodó terápia e hálózati konstelláció megváltoztatására törekedett. Maga a terápiás viszony egy olyan hálózatként értelmezhető, ami Karen számára lehetőséget teremtett a kommunikatív cselekvésre és a szakértői tudásokon alapuló reflexióra. A terápiás hálózat perspektívájából mindenekelőtt lehetőség nyílik a korábbi torzult kommunikációs, reflexív és elismerési viszonyok átértékelésére. Ezáltal elsősorban a férj otthon maradása miatt hangsúlyossá váló többszörösen torzult kapcsolódás korrekciójára nyílik lehetőség, részben a torzult önbecsülés helyreállítása, részben az interakció új formáira való ösztönzés révén. A terapeuta továbbá javasolja olyan hálózatoknak a felújítását, melyek az egyház „leleplezett illúzióját” helyreállíthatják, és a feszültségcsökkentést az eltítkolt babonák helyett a nyilvánosan vállalható rítusok pályájára visszaterelik. Ily módon a korábban felborult hálózati egyensúly helyreállítható: a torzult elemek torzulása korrigálható, és arányuk az összes hálózaton belül csökkenthető.

Amellett, hogy e hálózati átalakulások az esettanulmány szerint jelentősen javították Karen állapotát, a kritikai hálózatelmélet perspektívájából a terápia hiányaira is rámutathatunk. Minthogy az eredeti problémát a kapcsolathálózat beszűkülése és torzulása okozta, ezért valójában annak feloldása is csak a kötések kiterjesztése és minőségének javításától várható. A terápia mindezekhez a feladatokhoz ugyanakkor csak részlegesen fért hozzá. Minthogy csak a fennálló kapcsolat perspektívájában gondolkodik, így nem fér hozzá sem a kapcsolódások tágabb lehetőségteréhez, sem pedig a kapcsolathálózatok közti kölcsönhatásokhoz. Így egyrészt nem reflektál arra, hogy milyen következményei vannak a – munkaerőpiacról való távolmaradásból fakadóan – a posztintencionális hálózatok széles köréhez való kapcsolódás blokkolásának. E hálózatok nem csupán abból a szempontból kitüntetett jelentőségűek, hogy a kötések számának növelésével lehetőséget teremtenek a torzult kötések arányának csökkentésére, hanem abból a szempontból is, hogy potenciális terepei mind az egyéni és kommunikatív reflexivitásnak, mind pedig a megbecsülésnek. Másrészt nem veszi észre azt sem, hogy a javasolt változtatások inkonzisztensek abban az értelemben, hogy egyrészt a reflexivitás növelésére irányulnak, másrészt egy merev intézményhez (konzervatív egyházi közösség) való kapcsolódásra ösztönöznek. Minthogy e kétféle hálózati logika egymást kölcsönösen kizárja, így hosszútávon egyik vagy másik destabilizálódása valószínűsíthető.

Végül a terápia nem reflektál saját pontszerűségéből fakadó korlátaira sem: a kényszerbetegség újbóli kialakulásának kockázata elsősorban azzal csökkenthető, ha a cselekvő olyan komplementer hálózatokhoz kapcsolódik hozzá, melyek hatásukban imitálják a torzult kötéseket kezelő terápiákat. Az elidegenedett kognitív és interszjektív reflexivitás esetében – a 3. táblázat alapján – ez azt jelenti, hogy a gondolkodást és kommunikációt társadalmi gyakorlatokhoz kötő illúzió, az önálló és társas reflexióhoz szükséges önbecsülést megerősítő szolidaritáson, a gondolkodást újraalapozó esztétikai reflexivitáson alapuló hálózatokhoz való kapcsolódásra van szükség. A teljesítmény méltánytalan értékelése esetében pedig a teljesítmény alternatív dimenzióit feltáró illúzió, a teljesítmény méltányos kereteit kijelölő szakértői tudáson, a megbecsülés kereteit interaktívan megújító kommunikatív cselekvésen, a megbecsüléstől való függetlenedést lehetővé tevő esztétikai reflexivitáson alapuló hálózatokhoz való kapcsolódásra. Csakis attól várható a reflexivitás és önbecsülés tartós korrekciója, ami egyúttal a saját élet feletti kontroll és a kényszerbetegség elhárításának előfeltétele is, ha az ezt valószínűsítő hálózatok stabil alkotóelemeivé válnak az egyén kapcsolathálózatának.

A fenti példa a kritikai elméletek számára elsősorban azzal a tanulsággal szolgál, hogy bemutatja, miként kapcsolódhatnak egymáshoz különböző torzult hálózati konfigurációk, és hogy kizárólagossá válva miként eredményezik kényszerbetegség kialakulását és fennmaradását. Az esettanulmányból jól látható e folyamat hálózati dinamikája, melynek kezdőpontja a torzult hálózati konfigurációk kialakulása és lehetséges kapcsolódások körének beszűkülése, folytatása a torzult hálózati konfigurációk kizárólagossá válása, végül feloldása a torzulások feloldására tett kísérlet és a kapcsolódások terének kibővítése. A kritikai hálózatelmélet célja az ehhez hasonló dinamikák azonosítása és detektálása társadalmi szinten.

ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

A kényszerbetegségek és kognitív terápia hálózatelméleti újraértelmezése csupán a szenvedés határállapotainak és a szenvedés enyhítésére kidolgozott praxisnak egy-egy példajaként értelmezhető. A szenvedés tapasztalatából közvetlenül kiinduló kritikai elméletnek arra kell törekednie, hogy a különböző határállapotok (kényszerbetegségek mellett ilyen még a generalizált szorongás, fóbiák, pánik és stressz-zavarok, függőségek, hangulatzavarok, szomatiform zavarok, skizofrénia, disszociatív zavarok és személyiségzavarok) és terápiás praxisok (a kognitív terápia mellett ezek a pszichoanalitikus, behaviorista, személyközpontú és a családi vagy társadalmi viszonyokra fókuszáló megközelítések) lehető legtágabb listájából induljon ki. Egy ilyen elmélet, azonosítva a preintencionális, intencionális és posztintencionális hálózatok torzulásait, valamint a torzulást különböző szinteken kezelni tudó terápiás hálózati konfigurációkat, egyszerre egyesíti a korábbi kritikai elméletek integrációs modelljeit és teremt lehetőséget a szenvedés közvetlen tapasztalatából kiinduló társadalomkritikára.

A különböző kritikai elméletek társadalmi integrációra vonatkozó modelljeinek szintéziséből csupán korlátozott mértékben következtethetünk analitikusan az azok perspektívájából feltáruló emancipatorikus és patológikus tendenciák közti kölcsönhatásokra.⁷ E korlátot feloldandó, a különböző integrációs modelleket egyesítő kritikai elmélet normatív bázisának kidolgozásakor, az egyes elméletek értékvonatkoztatásának szintézise he-

⁷ Másból erre több kísérletet is tettem (Sik 2012: 267–309, Sik 2015b). Részben az ezek során tapasztalt korlátok ösztönöztek egy olyan elmélet kialakítására, ami csupán társadalomelméleti szinten integrálja a rendelkezésre álló integrációs modelleket, miközben a kardiagnózis szintjén önálló empirikus bázisra támaszkodik.

lyett az elméletektől független szempontokból kell kiindulni. A szenvedés pszichiátriai és pszichológiai tekintet számára feltáruló határállapotai ilyen társadalomelméleti és filozófiai antropológiai modellektől független tapasztalatokat fejeznek ki. E tapasztalatok révén olyan nyitott elmélethez jutunk, ami egyrészt tetszőlegesen bővíthető a pszichopatológiákra vonatkozó pszichiátriai és pszichológiai tudással, másrészt bővíthető a társadalmi integrációra vonatkozó újabb és újabb elméletekkel. Ebben az értelemben folyamatosan képes mind a szenvedés új tapasztalatait, mind pedig a társadalmi integráció új formáit becsatornázni az elméletalkotás folyamatába. Egyedül egy ilyen értelemben kétszeresen is nyitott elmélet rejti magában a lehetőségét annak, hogy a társadalomkritika szenvedés és integráció folyamatosan változó formáira egyaránt reagálni tudjon.

A hálózati megközelítés a kritika számára tág kereteket jelöl ki. Egyrészt magában rejti a lokális hálózatok és élethelyzetek elemzésének lehetőségét, ezáltal szempontokat kínálva a cselekvő központú kritika – és potenciálisan a terápiás gyakorlatok – számára. Másrészt lehetővé teszi a társadalmi hálózatok egymáshoz kapcsolódásának elemzését és ezáltal megnyitja az utat a kordiagnózisok kidolgozása számára: azok a társulások, melyekben a különböző szinten szerveződő hálózatok patológikus konfigurációi kapcsolódnak egymáshoz, miközben a patológia csökkentésének esélyét magában hordozó hálózatok blokkolva vannak, továbbá azok a hálózatszerveződési dinamikák, melyek a patológikus konfigurációk sűrűsödését és ezzel párhuzamosan a terápiás hálózatok ritkulását eredményezik, egyaránt a társadalomkritika tárgyává tehetők.

HIVATKOZÁSOK

- APA (2013) *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – 5th edition (DSM 5)*. American Psychiatric Association, Washington DC: American Psychiatric Publishing. <http://dx.doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>.
- Adorno, Th. (1973) *Negative Dialectics*. Trans. E. B. Ashton, New York: Seabury Press. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203479605>.
- Beck, A. T. (1975) *Cognitive therapy and the emotional disorders*. Madison, CT: International Universities Press. http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4684-2496-6_5.
- Bourdieu, P. (2002) *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*. Ford. Berkovits B. Budapest: Napvilág.
- Bugarszki Zs. (2003) A szociális munka új lehetőségei a pszichiátriai betegek ellátásában *Esély*, 1, 67–86.
- Comer, R. J. (2010) *Abnormal Psychology – 7th edition*. New York: Worth Publishers.
- Fernezey B. – Légmán A. (2003) A skizofrénia társadalmi narratívái. *Esély*, 6, 39–57.
- Foucault, M. (1999) *A szexualitás története: a tudás akarása*. Ford. Ádám P. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, M. (2004) *A bolondság története*. Budapest: Atlantisz.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Goffman, E. (1974) *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Habermas, J. (2005) *Megismerés és érdek*. Pécs: Jelenkor.
- Habermas, J. (2011) *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Honneth, A. (2013) *Harc az elismerésért*. Budapest: L'Harmattan.
- Laing, R. D. (1990) *Bölcsek, balgák, bolondok*. Budapest: Európa.
- Lash, S. (1999) *Another Modernity. A Different Rationality*. Oxford: Blackwell.
- Lash, S. (2002) *Critique of Information*. London: Sage. <http://dx.doi.org/10.4135/9781446217283>.
- Oltmans, Th. F. – Martin, M. T. – Neale, J. M. – Davison, G. C. (2012) *Case Studies in Abnormal Psychology – 9th Edition*. Wiley.
- Schütz, A. – Luckmann, Th. (1974) *The structures of the life-world*. (Trans. Zaner, R. M. – Engelhardt, H. T.). London, Heinemann.
- Sharf, R. S. (2012) *Theories of Psychotherapy and Counseling – 5th edition. Concepts and Cases*. Belmont CA: Brooks/ Cole.
- Stein, L. – Santos, A. (1998) *Assertive Community Treatment of Persons with Severe Mental Illness*. New York-London: Norton and Co.
- Sik D. (2012) *A modernizáció ingája – Egy genetikus kritikai elmélet vázlata*. Budapest: ELTE – Eötvös.
- Sik D. (2014) A klasszikus és késő modernitás egyesített elmélete. *Socio.hu*, 4, 150–181. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2014.4.150>.
- Sik D. (2015a) Towards a network based critical theory (kézirat).
- Sik D. (2015b) Klasszikus és késő modernitás a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Socio.hu*, 1. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.1.246>.
- Szasz, Th. (2002) *Az elmebetegség mítosza*. Budapest: Akadémiai.

A FELNŐTTKÉPZÉS INTEGRÁCIÓS SZEREPE
AZ ALACSONY KÉPZETTSÉGŰEK KÖRÉBEN AZ ÉSZAK-ALFÖLD RÉGIÓBAN¹

1. A TÉMAVÁLASZTÁS INDOKLÁSA

A tudás, a tanulás, továbbá az oktatás és képzés elérhetősége, az oktatás minősége hatással van a régiók versenyképességére, a gazdasági növekedésre (Enyedi 1996, Lengyel 2012). Ezért fogalmazódik meg napjainkban kiemelt célként a tudásalapú gazdaság és társadalom feltételeinek megteremtése. Felértékelődik az emberi tőkébe történő beruházás (Becker 1964, Schultz 1961), prioritásként jelenik meg az élethosszig tartó tanulás és az ehhez szükséges kompetenciák fejlesztése (Commission 2008, Kálmán 2010). Mindezekkel összefüggésben középpontba kerül a felnőttek képzésének szükségessége és szerepe is. A felnőttképzés biztosíthatja az iskolarendszerű képzés hiányosságainak korrekcióját, pótolhatja a nem megfelelő tudást, továbbá átképzést, továbbképzést nyújthat (Benő 1996, Mayer 2000), amely a gyorsan változó gazdasági és technológiai feltételekhez való alkalmazkodás elengedhetetlen feltétele. Mindezek eredményeként hozzájárul az egyének munkaerőpiaci pozíciójának, társadalmi státuszának javításához (Varga 2006), s hatással van az érintett régió gazdasági és társadalmi folyamataira (Commission 2008, Csoma 2005).

A tudásalapú gazdaság fejlesztése, a versenyképesség növelése prioritássá vált Magyarországon is, különösen a hátrányos helyzetű régiókban. Az egyenlőtlenségek átörökítésének egyik legfőbb okaként tartják számon ma is, ha az oktatás szűk körben és alacsony színvonalon valósul meg (Havas 2008). Az egyes régiók között jelentős különbségek tapasztalhatók az oktatás színvonalát, hatékonyságát tekintve, és a regionális egyenlőtlenségeket a jelenlegi oktatási rendszer inkább konzerválja, mintsem csökkenti.

Az ország régiói közül az Észak-Alföld régió sok szempontból hátrányos helyzetűnek tekinthető, de a régióon belül is jelentős különbségek találhatók – többek között az iskolázottság tekintetében. A régióban élők iskolázottsági szintje nem éri el az országos átlagot (KSH 2013a, KSH 2013b), és – jelenős mértékben ennek következményeként – az országos átlagnál jóval kedvezőtlenebb foglalkoztatási, munkanélküliségi mutatók jellemzik az itt élőket (Baranyi 2002, Csoba–Jász 2011, Fazekas–Scharle 2012, Horváth–Szaló 2003, Kertesi–Köllő 1998, Kovách 2012, KSH 2012a, KSH 2012b, Lőcsei 2010).

A társadalmi státust alapvetően meghatározza a munkaerő-piaci pozíció, melynek háttérében – mint az egyik legfontosabb tényező – az iskolai végzettség, a szakképzettség áll. A képzettség általános emelkedésével változnak a munkaadók elvárásai, a korábban képzettséget nem igénylő állásokat is iskolázottabb munkaválla-

¹ Témavezetők: Prof. Dr. Baranyi Béla, az MTA doktora és Dr. habil. Csoba Judit, PhD.

Debreceni Egyetem Kerpely Kálmán Növénytermesztési, Kertészeti és Regionális Tudományok Doktori Iskola.

lókkal töltik be. Ezzel is összefügg, hogy Magyarországon alacsony a foglalkoztatottsági ráta, de az érettségivel nem rendelkezők foglalkoztatása különösen alacsony nemzetközi összehasonlításban. Míg a középfokúnál alacsonyabb végzettségű személyek (ISCED 2) foglalkoztatottsági rátája hazánkban 37,7%, addig az európai uniós átlag 53% feletti (Eurostat 2012).

Emellett a képzetlenek csoportjának összetétele is átalakul. Egyre többen vannak köztük olyanok, akik a munkaadók által megkövetelt minimális kompetenciával sem rendelkeznek, így gyakorlatilag kiszorulnak a munkaerő-piacról (Köllő 2009, Öry 2005, Varga 2006). A munkaerő-piac változásaival összefügg a kompetenciák szerepének növekedése. A munkakörök betöltéséhez ugyanis ma már nem elég a megfelelő végzettség, szakképzettség, gyakorlat. A fejlődés következtében gyorsan változó munkakörülmények miatt a szakképzettség elvárása mellett megjelent a folyamatosan átképezhető, fejleszthető, változásokhoz gyorsan alkalmazkodó, megújulásra képes munkaerő iránti igény is.

A peremhelyzetű társadalmi csoportok esetében azonban a képzettség megszerzése, a kompetenciák fejlesztése nem egyenes ívű tanulói pálya eredménye, több töréspont, kisebb-nagyobb szünet iktatódik be e „karrierbe”. Az elmulasztott lehetőségek pótlására az elmúlt évek során a felnőttképzésnek számos formája alakult ki, illetve alakult át, melyek lehetőséget biztosíthatnak a munkaerő-piaci és társadalmi integrációhoz szükséges „tőkeformák” megszerzésére. Problémát jelent ugyanakkor az érintettek számára, hogy a hátrányos helyzetű térségekben e képzési lehetőségek – a szükségletekhez mérten – csak korlátozottan állnak rendelkezésre (ÁSz 2010, Halmos 2005).

Az iskola, a szakma megválasztásában, a képzésekbe való bekapcsolódásban éppúgy szerepet játszanak egyéni preferenciák, döntések, mint az egyéni cselekvéseket befolyásoló környezet társadalmi adottságai, hátrányai is. A társadalmi struktúrák, az azokba ágyazódó intézmények és az egyes egyének ugyanis egymással összekapcsolódva tekinthetők a társadalmi viszonyokat alakító szereplőknek (Giddens 1984). A felnőttképzésbe való bekapcsolódás lehet egyfelől kényszer, másfelől jövőt ígérő lehetőség a peremre sodródott fiatalok, felnőttek számára. A felnőttképzésben tanulók eltérő mintákat követve ítélik meg a képzés esélyteremtő funkcióját, munkaerő-piaci és társadalmi integrációban betöltött szerepét, különböző motivációval indulnak a felnőttképzés felé és választanak képzési formákat. Sokszor – motiváció vagy lehetőség híján – épp azokban a régiókban vagy épp azok a társadalmi csoportok maradnak távol az érintettek a felnőttképzéstől, ahol legnagyobb szükség, illetve akiknek a legnagyobb szüksége lenne rá (Commission 2008, Köllő 2009, Varga 2006). Valószínűleg ez magyarázza azt is, hogy Magyarországon, és ezen belül is a hátrányos helyzetű régiókban nagyon alacsony a felnőttképzésbe bekapcsolódók aránya, ami hosszú távon behozhatatlan hátrányokhoz vezethet.

A szükségletekhez viszonyítva szűk körben biztosított képzési formák sem egységesen valószínűsítik a sikert. A felnőttképzés eredményességét, hatékonyságát elemző vizsgálatok számos esetben fogalmazzák meg kritikaként, hogy egyes képzési programok minimális mértékben járulnak hozzá a munkaerő-piaci/társadalmi integrációhoz, többnyire csupán „parkoló pályát” vagy képzési támogatás formájában biztosított kiegészítő jövedelemszerzési lehetőséget jelentenek a nagyarányú munkanélküliséggel küzdő régiókban (Csoba 2010, Csoba–Nagy–Szabó 2010, Halmos 2005).

2. A KUTATÁS CÉLJA

A disszertációban a felnőttképzés munkaerő-piaci és társadalmi integrációban betöltött szerepének, a regionális gazdasági fejlődéshez való hozzájárulás lehetőségének elemzésével foglalkozunk. Érdeklődésünk középpontjában az alacsony képzettséggel (vagyis érettséggel nem) rendelkező munkavállalói csoport áll, amelynek foglalkoztatása különös nehézséget jelent egy magas képzettséget igénylő posztindusztriális társadalomban. A felnőttképzés természetesen nem csupán gazdasági, munkaerő-piaci kérdés, de hatással van a társadalmi esélyegyenlőségre, a kulturális beilleszkedésre és az egyén személyiségfejlődésére is. A végzettségben, képzettségben, képességekben, készségekben lemaradók kirekesztődhetnek a társadalomból. A felnőttképzés a kirekesztődés ellenszere, a társadalmi befogadás eszköze lehet, ugyanis egy eredményes felnőttképzési program nemcsak a jóléti, foglalkoztatási mutatókra hathat pozitívan, hanem például az egészségügyekre is. A munkaerő-piacon (is) jellemző, hogy külső beavatkozás nélkül a hátrányok halmozódhatnak, ezért az alulképzettek és egyéb hátrányos helyzetűek a felnőttképzésben is alulreprezentáltak (Pulay, 2009).

A disszertáció célja regionális dimenzióban megvizsgálni, hogy az érettséggel nem rendelkezők milyen mértékig vesznek részt a felnőttképzésben, és van-e előnye a különféle képzési formákban való részvételnek. Amennyiben az előnyök kimutathatóak, azt is keressük, hogy ezek milyen területeken mérhetőek, milyen rövid és hosszú távon igazolható pozitív hatása van a képzésnek. Alkalmaz-e a hátrányok leküzdésére, hozzájárul-e a munkaerő-piaci integrációhoz, azaz kompenzálja-e az iskolarendszeren kívüli felnőttképzés az alacsony végzettséget (kimeneti indikátor: nő-e a képzettek száma) és az ebből fakadó hátrányokat (eredmény indikátor: használható-e a megszerzett új képzettség).

A felnőttképzés kapcsán széleskörű ismeretekkel rendelkezünk a bemeneti oldalról, a képzések tartalmáról és mennyiségéről, az akkreditált képző intézményekről és oktatókról, a képzésbe kerülőkről, viszont kevesebbet tudunk például a lemorzsolódókról, a távolmaradókról, a felnőttképzésben való alacsony részvételi arány okairól: megélhetési, szakmai, emberi vagy egyéb okok, konfliktusok húzódnak-e a háttérben. Az eddigi adatbázisokat elemezve csak részleges információval rendelkezünk arra vonatkozóan is, hogy mi történik a felnőttképzési programok sikeres befejezését követően (a munkaerő-piaci képzésekről született hatásvizsgálatokról lásd Galasi et al. 2007, idézi Galasi–Nagy 2012; illetve Csoba–Nagy 2011), többnyire csak az oklevelet szerzők számát ismerjük. Kevésbé lehet tudni, hogy sikerült-e elhelyezkedni az új képzettséggel vagy sem, illetve hogy a végzettséget szerzettek mennyivel kerültek jobb helyzetbe ahhoz képest, mint mikor még nem vettek részt a képzésen és nem szereztek oklevelet. Kérdés továbbá, hogy a felnőttképzés mely formái, milyen célcsoport esetében, milyen képzési program mellett tűnnek a leghatékonyabbnak.

A kutatási eredmények gyakran azt sejtetik, hogy a kimenetekről, eredményekről azért nem tudhatunk, mert nem biztos, hogy vannak egyáltalán ilyenek. Számos adat azt mutatja, hogy ahol nincsen munkaerő-kereslet, ott a képzésnek nincs kimutatható pozitív hatása a munkavállalásra. Mivel a kutatás területe az Észak-Alföld régió, amely a humán fejlettségi indexet tekintve az ország második legelmaradottabb régiója (Smahó 2010), és amely a munkaerő-piac keresleti és kínálati oldala között talán a legnagyobb szakadékot mutatja (Polonkai 2004), a térség kontextuális hatására kiemelt figyelmet fordítunk.

Az eddigi szociológiai elemzések leginkább csak a képzésben részt vevőkből vett mintán zajlottak, inkább „belülről”, az oktatási, képzési rendszer és a pedagógia szemüvegén keresztül vizsgálták a felnőttképzést. Mi viszont egy alacsony iskolai végzettségűek körében végzett, munkakörülményeket, jövedelmet, fogyasztást, életkörülményeket vizsgáló kutatás alapján elemezzük, hogy mit jelent a felnőttképzés azok számára, akik ilyenben részt vettek, azokkal szemben, akik nem.

Mivel a legtöbb vizsgálat a képzésre és nem a képzésben részt vevőkre koncentrál, kutatásunk újszerűsége, hogy – a résztvevőkre fókuszálva – alkalmas a különböző képzések, végzettségek kumulatív módon történő elemzésére, mérni tudja a képzési formák együtt járását is. Vizsgálatunk fontos eleme továbbá, hogy nemcsak bizonyos felnőttképzési formákra (mint például a munkaerő-piaci képzésekre) koncentrál, hanem minden elkezdett általános és speciális tanfolyam bekerült a felmérésbe. A felnőttképzés tartalmának ez a széleskörű megközelítése más vizsgálatokból sokszor kimarad, így az elemzések a legtöbb esetben csak a szakmai képzésekre fókuszálnak.

3. HIPOTÉZISEK

Számos tényező szükséges ahhoz, hogy a felnőttképzés betöltse integrációs szerepét a hátrányos helyzetű csoportok körében. Dolgozatunkban a szakirodalmi háttér elemzésén túl az érintettek, azaz Észak-Alföld régióban élő, érettségivel nem rendelkező felnőtt lakosság véleményének elemzésére vállalkozunk. Az empirikus vizsgálat tehát az egyént helyezi a középpontba. A felnőttképzésbe kerülés kapcsán vizsgáljuk, hogy kik azok, akik részt vesznek a képzésekben, összehasonlítjuk a felnőttképzésben részt vevők és részt nem vevők szocio-demográfiai és szocio-kulturális hátterét, valamint végzettségét, kompetenciáit. Elemezzük továbbá a képzésben való részvétel jellemzőit (képzési forma, a részvétel oka, célja stb.), illetve a felnőttképzéssel megszerzett végzettségek előnyeit az érintettek szempontjából.

A képzésben való részvételt befolyásoló feltételrendszerek közül egyfelől az egyén oldaláról felmerülő tényezőket vizsgáljuk (például tanulással, munkával töltött idő, korábbi tapasztalatok a felnőttképzéssel kapcsolatban). Hangsúlyt fektetünk továbbá a megkérdezettek iskolai végzettségének vizsgálatára, hiszen egyrészt a végzettség hatással van az egyén munkaerő-piaci státuszára, társadalmi pozíciójára, másrészt a felnőttképzésbe való bekapcsolódást is meghatározhatja, hogy az érintett rendelkezik-e a belépéshez esetlegesen szükséges előképzettséggel, tudással. Mindemellett, a belső tényezők között vizsgáljuk az egyén képzésben való részvételére vonatkozó külső és belső motivációit.

Másfelől a külső tényezőket is figyelembe vesszük (például a szülők iskolai végzettsége), hiszen az iskolai esélyegyenlőtlenséggel foglalkozó hazai kutatások már a hetvenes években kimutatták, hogy a képzettség szempontjából meghatározó szerepe lehet a családi háttérnek, a szülők iskolai végzettségének (Csákó–Liskó 1978, Ferge 1976, Gázsó 1971). A külső meghatározó tényezők között, mivel a hazai településszerkezet az iskolázás minden szintjén erőteljesen differenciálja a képzés során elérhető esélyeket (Gázsó, 1999), kiemelt figyelmet fordítunk a lakóhely (településtípus, település nagyság, kistérségi fejlettségi szint) és a felnőttképzésben való részvétel kapcsolatára.

A szakirodalmak, valamint tapasztalataink alapján az alábbi hipotéziseket fogalmaztuk meg az érettségi-vel nem rendelkező, Észak-Alföld régióban élő személyek felnőttképzésben való részvételére vonatkozóan:

H1: Feltételezzük, hogy az érintettek iskolai végzettsége és munkaerő-piaci státusza hatással van a felnőttképzésben való részvételre. Úgy véljük, hogy a magasabb (szakmunkás) végzettségűek nagyobb arányban tanulnak felnőttként, mint a legfeljebb általános iskolai végzettséggel bírók. Feltételezésünk szerint a felnőttképzés esetében ezért kontraszelekció érvényesül, nem a leghátrányosabb helyzetűek, legalacsonyabb végzettségűek tanulnak felnőttképzésben, az iskolarendszerben kialakult képzettségi egyenlőtlenségeket tehát a felnőttképzések tovább erősítik. Úgy véljük továbbá, hogy az inaktív személyek kisebb arányban vesznek részt felnőttképzésben, mint a foglalkoztatottak és álláskereső.

Mivel a leghátrányosabb helyzetű személyek jelentős része nem kerül be felnőttképzésbe, a vizsgált régióban jelenleg szervezett felnőttképzés a különböző társadalmi csoportok között lévő hátrányokat nem csökkenti, hanem növeli.

H2: Az érintettek nagyobbik részét a jövedelemszerzés motiválja a felnőttképzésben való részvételre, egy kisebb részét pedig az, hogy a munkaerő-piacon előnyösebb pozícióba kerüljön.

Azt gondoljuk, hogy a képzésekbe kapcsolódó felnőttek egy része tudatosan választ tanfolyamot annak érdekében, hogy munkahelyet tudjon szerezni vagy váltani. Feltételezzük továbbá, hogy a régióban élő munkanélküliek nagy arányban vesznek részt munkaügyi központon keresztül szervezett képzéseken. Az e képzésben részt vevők számára a felnőttképzés többnyire egyfajta munkanélküli ellátás, azaz a jövedelemszerzés egy formája (átképzési támogatás), a szociális biztonsági rendszer része. Körükben vélhetően nagyobb számú a képzéshalmozó, akik válogatás nélkül végeznek el bármilyen képzést. Mivel kontraszelektált a rendszer, azaz az aktív munkaerő-piaci eszközöket – így a képzést – azokra célozzák, akiknél a sikeres kimenet valószínűsíthető, feltételezhetően az e csoportba tartozók magasabb végzettséggel rendelkeznek.

H3: A felnőttképzés kevésbé járul hozzá a munkaerő-piaci integrációhoz, ezáltal csak részben segíti a társadalmi integrációt, a kirekesztődés csökkentését.

Úgy véljük, hogy mivel egyrészt az elvégzett tanfolyamok, megszerzett képzettségek nem kompenzálják a hiányzó képzettségből adódó hátrányokat, másrészt a felnőttképzés kínálata nem veszi figyelembe a munkaerő-piac igényeit, az alacsony iskolázottságú, felnőttképzésben képzettséget szerzett személyek csak nagyon kis arányban tudnak elhelyezkedni. A megszerzett végzettség nem jelent hatékony segítséget az elhelyezkedés során, a képzettséget szerzők munkaerő-piaci szempontból nem kerülnek előnyösebb helyzetbe. Azt feltételezzük tehát, hogy a felnőttképzés a résztvevők egy széles csoportja számára „parkoló pálya”, nem jelent valódi munkaerő-piaci integrációt, és csak egy szűk, egyébként is kedvezőbb helyzetben lévő csoport esetében eredményez társadalmi mobilitást.

Feltevésünk szerint a „parkoló pályára” állt résztvevők olyan munkanélküli személyek, akik a felnőttképzés során megszerzett képzettséget a későbbiekben nem használják.

H4: A felnőttképzés jelenlegi rendszere nem kiegyenlíti, hanem elmélyíti a régiók közötti különbségeket.

Azt feltételezzük, hogy minél kedvezőbb helyzetű egy térség (egy főre eső GDP, foglalkoztatási és munkanélküliségi arányok tekintetében), annál szélesebb a képzési kínálat, és minél jobb állapotú a munkaerő (végzettség, készségek, munkatapasztalat tekintetében), annál aktívabb a képzésekben való részvétel. Kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzetben viszont nem kellően motivált a résztvevői kör. Egy hátrányos helyzetű régióban ugyanis a külső feltételek nem motiválóak, mert a felnőttképzésbe való befektetések kevésbé érik meg, hiszen kevesebb a munkalehetőség, kisebbek a távolságok a képzettek és az alacsonyan képzettek elérhető jövedelmei között, továbbá nagyobb a megélhetési kényszer, több munkaórát kell dolgozni egységnyi jövedelemért, ezáltal kevesebb a szabadidő is. Úgy véljük, egy hátrányos helyzetű térség alacsony képzettségű lakosainak köréből is a leginkább hátrányos helyzetűek maradnak ki a felnőttképzésből. Véleményünk szerint tehát Észak-Alföld régióban a fejlettebb kistérségekben, illetve a nagyobb településeken élőknek több lehetőségük van bekapcsolódni a különböző tanfolyamokba, ezért körükben nagyobb arányban vannak azok, aki részt vettek felnőttképzésben. Ezáltal a regionális hátrányok kiegyenlítésére irányuló eszközök a rendszer belső logikájából adódóan diszfunkcionálisak.

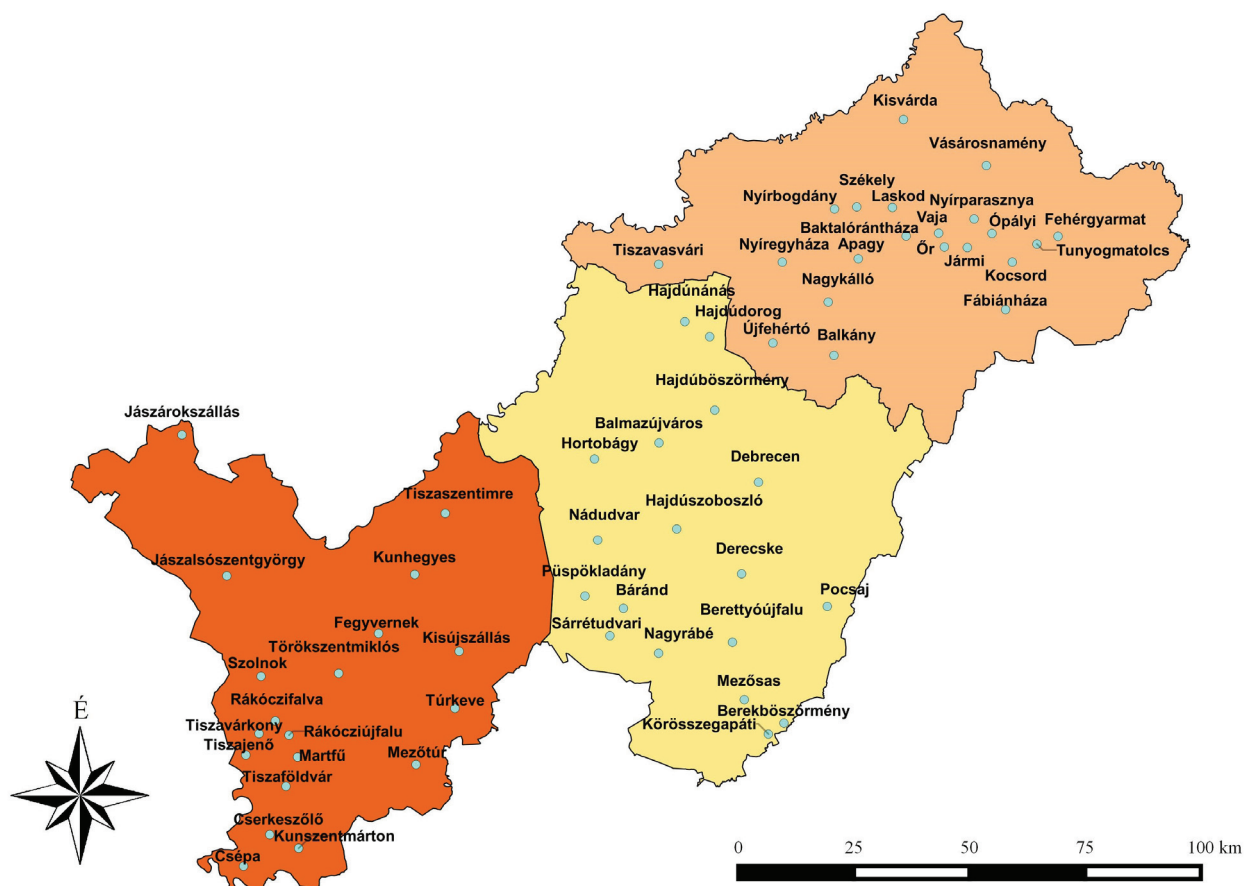
4. AZ ÉRTEKEZÉS ELMÉLETI-MÓDSZERTANI ALAPJAI ÉS FŐBB EREDMÉNYEI

A hipotézisek tesztelése és az empirikus vizsgálat eredményességének megalapozása érdekében áttekintettük a magyarországi területi különbségeket és egyenlőtlenségeket, az Észak-Alföld régió releváns jellemzőit témaspecifikus megközelítésben. Megállapítottuk, hogy a munkaerő-piaci esélyek régió, valamint iskolázottság szerinti eltérései a rendszerváltás óta alig változtak. A régió elmarad az országos átlagtól gazdasági szempontból, illetve a lakosság iskolai végzettsége és foglalkoztatottsága tekintetében is (Ábrahám–Kertesi 1996, Baranyi 2002, Baranyi 2008, Baranyi 2009a, Baranyi 2009b, Baranyi 2013, Faluvégi et al. 2005, Kertesi–Köllő 1998, KSH 2013a, Lócsei 2010). Megvizsgáltuk továbbá a képzés és a képzettség szerepét a foglalkoztatási helyzet javításában. Ennek kapcsán megállapítottuk, hogy a regionális versenyképesség meghatározó kritériumai a lakosság végzettsége, kompetenciái (Enyedi 1996, Rechnitzer 2008, Romer 1990). Mivel a régióban élők jelentős aránya alacsony végzettségű, felvázoltuk az ezt valószínűsítő társadalmi tényezőket, az oktatási expanzió hatását, valamint a végzettség és kompetenciák foglalkoztatással való összefüggéseit. Az alacsony iskolai végzettségű személyek munkaerő-piacról való kiszorulásában meghatározó szerepet játszik, hogy jelentős részük tudása és készségei nem érik el azt a szintet, amit a gazdaság a munkaerőtől megkövetel (Köllő 2009, Óry 2005, Varga 2006).

A nemzetközi és hazai folyamatok elemzése tükrében összefoglaltuk a felnőttképzéssel mint az iskola-rendszerű képzés hiányosságainak pótlását, a változó környezeti feltételekhez való alkalmazkodást biztosító lehetőséggel kapcsolatos fogalmakat, tendenciákat, formákat és problémákat. Megállapítottuk, hogy a képzetlen munkaerő kevésbé képes továbbtanulni vagy szakmát váltani (Csoba 2008, Csoba 2010, Galasi–Tímár–Varga 2001, Kozma 2006, Pulay 2009, Szöllősi 1997, Tót 1997).

A szakirodalmi háttér elemzésén túl az Észak-Alföld régióban élő, érettségivel nem rendelkező felnőtt lakosság felnőttképzésre vonatkozó véleményének elemzésére vállalkoztunk. Hipotéziseink vizsgálatához a Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékén Krémer Balázs irányításával zajlott INNOTÁRS kutatás

1. ábra. A kérdőíves felmérés helyszínei, 2010.

Forrás: INNOTARS kutatás adatai alapján saját szerkesztés.

adott keretet, amely *Munkavállalási és munkakeresési hajlandóság az alacsony foglalkoztatási szegmensekben* címmel folyt a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal támogatásával (INNOTARS_08-1-2008-0004). A kutatási program átfogó célja az volt, hogy komplex választ nyújtson a következő kérdésre: „Miért alacsony szintű az alacsony szegmensű foglalkoztatás (és ezen keresztül, ebből következően a teljes lakosság foglalkoztatása) akkor, ha valamennyi a gazdaság struktúrájára vonatkozó körülményből az ellenkezőjének kellene következnie?”. A kutatási program tehát az alacsony végzettségűek alacsony szintű foglalkoztatásának sajátosságait és okait igyekezett feltárni (*A projektről röviden, 2009*).

A Munkavállalói alprogram részét képezte az a kérdőíves vizsgálat, amelyet az Észak-Alföld régió érettségivel nem rendelkező, 16–64 éves lakossága körében végeztünk. A kérdőív témáját tekintve egész életvilágok feltárását célozta meg, mégpedig azzal, hogy a munkavégzéshez kapcsolódó stratégiákon túl a megélhetés biztosításának sokféleségét és az esetleges iskolai kudarcokat, illetve a felnőttképzésben való részvételre vonatkozó mennyiségi és minőségi mutatókat is mérte. A kutatásban hangsúlyos részt képviselt az érintettek iskolai életútjának vizsgálata, azon belül is az iskolarendszerű és iskolarendszeren kívüli képzések, és azok munkaélet-úttal való összefüggéseinek feltárása. Cél volt annak felmérése, hogy az érettségivel nem rendelkezők közül kik azok, akik iskolarendszeren kívüli képzésekben vesznek részt, továbbá mi az ilyen képzésekben való részvételük oka, célja, jellemzően milyen képzéseket választanak, illetve az elvégzett képzés, a megszerzett végzettség milyen előnnyel jár számukra.

A felnőttképzésre vonatkozó elemzéseink az alábbi dimenziók mentén történtek:

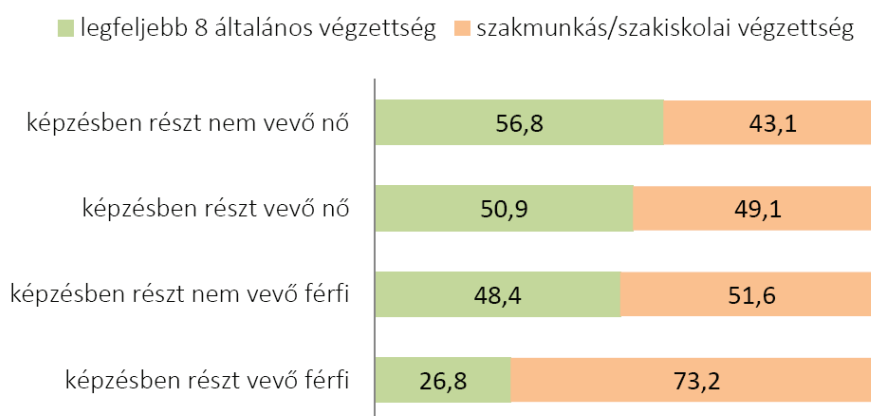
- a megkérdezett alacsony iskolai végzettségű személyek szocio-demográfiai, szociokulturális háttere: nemek és korcsoportok szerinti megoszlás, lakóhely, szülők iskolai végzettsége, iskolarendszerű képzésben való részvétel, kompetenciák;
- felnőttképzésben való részvétel jellemzői: képzések, végzettségek száma, típusa, képzési forma, képzésbe kerülés módja, képzésben való részvétel kezdeményezése, részvétel oka, a képzés időtartama, a képzés költségei, az esetleges lemorzsolódás oka;
- felnőttképzésben szerzett tudás, végzettség hasznosítása: képzettségből származó előnyök, végzettséggel összefüggő munkavállalás.

Az adatok statisztikai relevanciáját az alanyok véletlen kiválasztása garantálta. A mintába került településeket (1. ábra) egy célprogram (Telepbank) segítségével véletlenszerűen válogattuk ki. Az egyes településeken elkészítendő kérdőívek számát úgy határoztuk meg, hogy a régió három megyéjében, illetve a különböző méretű településeken az ott élő érettségi nélküli, 16–64 éves népesség számával legyen arányos a minta.

Annak érdekében, hogy eljussunk válaszadóinkig, kutatás-módszertani szakértőink segítségével a „random walking” módszerét választottuk a háztartások kiválasztására, amit a születésnap módszer egészített ki.

A kutatás során megkérdezett, a régióban élő érettséggel nem rendelkező 991 fő felnőtt kevesebb, mint fele (44,9%) vett részt élete során bármilyen felnőttképzésben. A képzésekbe azok kapcsolódnak be, akik a csoporton belül kedvezőbb helyzetben vannak, azaz a nagyobb, fejlettebb településen élők, magasabb (szakiskolai, szakmunkás) végzettséggel (2. ábra), magasabb kompetenciaszinttel, több munkatapasztalattal rendelkezők. A felnőttként tanulók körében kisebb arányt képviselnek az eleve alacsonyabb végzettségű nők (nők: 34,6%, férfiak: 55,4%), illetve a fiatalok (20–24 évesek: 26,7%). A települési hátrányok leképeződnek a felnőttképzésben való részvételben. Legkisebb arányban az elmaradottabb régiók indítanak felnőttképzéseket, ezzel összefüggésben a leghátrányosabb helyzetű kistérségeken és községeken élők körében tapasztaltuk a legalacsonyabb felnőttképzési arányt (község: 34,7%, megyeszékhely: 48,8%, egyéb város: 50,2%).

2. ábra. Felnőttképzésben részt vevő és részt nem vevő férfiak és nők végzettsége (%), 2010. (N=991)

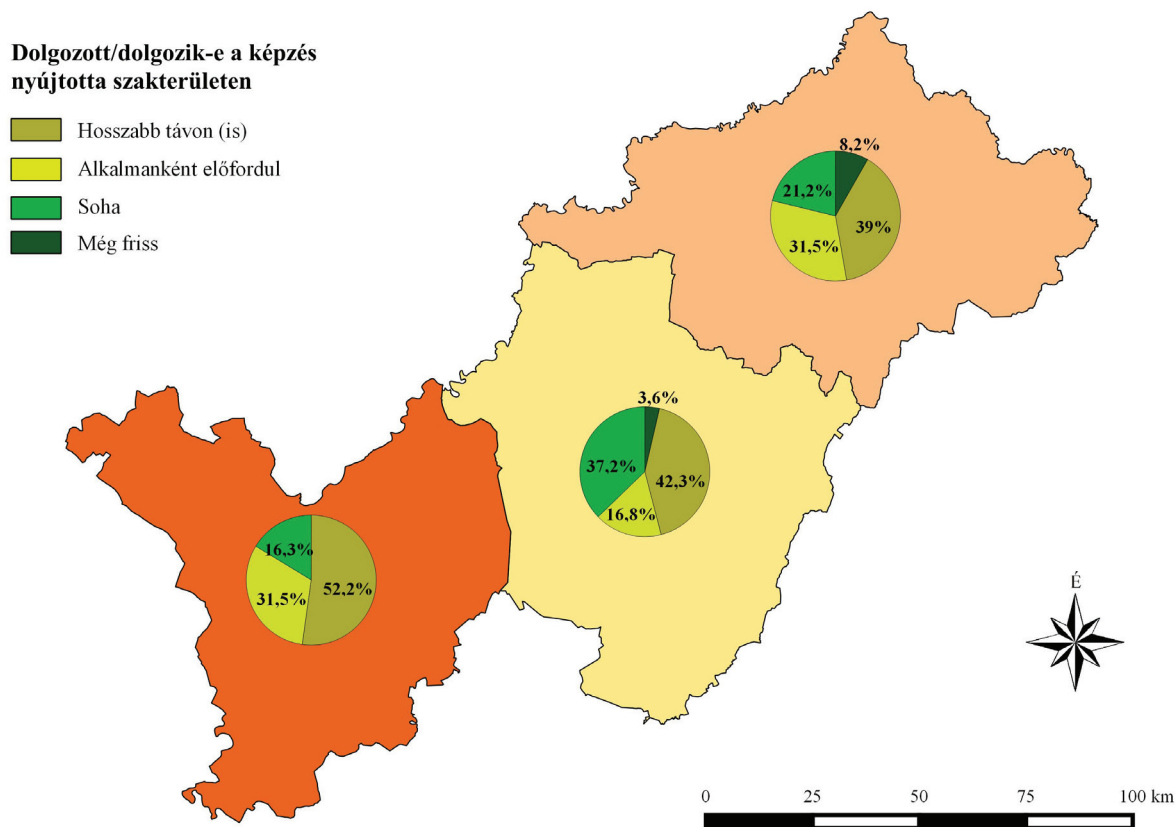
Forrás: INNOTÁRS kutatás adatai alapján saját számítás és szerkesztés.

A felnőttképzésben részt vevő alacsony iskolai végzettségű személyeket elsősorban a kedvezőbb munkaerő-piaci pozíciók elérése motiválta a tanulásra, és alacsony azok aránya, akik jövedelemszerzés miatt kapcsolódtak be képzésbe. A legtöbb felnőtt azért szerzett képzettséget, mert úgy vélte, hogy az az elhelyezkedése szempontjából előnyös vagy ahhoz szükséges (45,6%), és elhanyagolható azok aránya, akiket elsősorban a bevételi lehetőség motivált (5,9%). Feltételezéseinkkel ellentétben a képzések között viszonylag kisebb arányt képviselnek a munkaügyi kirendeltségek által szervezett képzések (12,3%), továbbá e képzésekben az alacsonyabb – általános iskolai – végzettségű álláskereső a várnál magasabb arányban (54,1%) vettek részt.

A felnőttképzésben megszerzett oklevelet, ismeretet, kompetenciákat nagy arányban tudták kamatoztatni a hétköznapi életben és a munkaerő-piacon. Összességében az érintetteknek csak kicsit több mint egynegyede (26,3%) az, aki soha nem dolgozott a felnőttképzésben megszerzett végzettségével, egynegyede (24,4%) alkalmanként, közel fele (44,6%) viszont hosszabb távon is dolgozott a tanfolyami végzettségével. Az elhelyezkedést jelentősen befolyásolta az életkor, a kistérség fejlettsége, a képzés iránya, a képzésbe kerülés módja és a részvétel oka. Elsősorban az tudott a végzettségének megfelelő munkahelyet találni, aki tudatosan kapcsolódott képzésbe.

A régió belüli területi egyenlőtlenségeket vizsgálva azt az eredményt kaptuk, hogy a Jász-Nagykun-Szolnok megyében élők tudták leginkább hasznosítani a végzettséget a munkaerő-piacon (83,7%), legkevésbé pedig a Hajdú-Bihar megyeiek (59,1%) (3. ábra). A megyeszékhelyen élők között a legkisebb azok aránya

3. ábra: A felnőttképzés során szerzett végzettséggel dolgozók megoszlása megyénként (%), 2010. (N=445)

Forrás: INNOTÁRS kutatás adatai alapján saját számítás és szerkesztés.

(36,4%), akik hosszabb távon is dolgoztak a felnőttképzés során szerzett végzettséggel, az egyéb városokban (48,4%) és községekben (45,7%) sokkal nagyobb ez az arány. Ha összevontan kezeljük azokat, akik alkalmanként és hosszabb távon dolgoztak a végzettségnek köszönhetően, akkor szintén a megyeszékhelyeken élők vannak a legrosszabb helyzetben (60,4%). Az elhelyezkedés szempontjából továbbá a legkedvezőtlenebb a fejlettebb településeken élők helyzetbe, míg a leghátrányosabb helyzetű kistérségeken élők hosszabb távon is dolgozni tudtak a tanfolyami végzettségükkel.

Összességében a felnőttképzésben a jobb háttérű, magasabb iskolai végzettségű, motivált felnőttek vesznek részt, akik számára a kedvezőbb munkaerő-piaci helyzet részben akár a képzés nélkül is adott, másrésztől azonban a felnőttképzés által az abban részt vevők – függetlenül háttérüktől, végzettségüktől – fejlődnek, és ezáltal könnyebben boldogulnak a munka világában, főként ha tudatos céllal választották.

Azt tapasztaltuk továbbá, hogy a lakóhely az a tényező, amelynek mind részvétel, mind az elhelyezkedés szempontjából döntő szerepe van. Így alátámasztást nyert, hogy egy régióon belül is jelentős különbségek érezhetők a települések nagysága, fejlettségi szintjei alapján. Többségében a megyeszékhelyeken, megyei jogú városokban élnek azok, akik soha nem dolgoztak a felnőttképzésben szerzett végzettséggel, ugyanakkor a képzésekben való részvétel itt sokkal magasabb, mint a községekben, ahol viszont többen hosszabb távon is tudtak munkát vállalni a képzettségnek köszönhetően. Ehhez hasonlóan, a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben élők esetében a legalacsonyabb a felnőttképzési arány, de ők azok, akik hosszabb távon is dolgoztak a tanfolyami végzettségükkel. Több a képzési lehetőség a nagyobb, fejlettebb településeken, amellyel sokan élnek is, de elhelyezkedni már kevésbé tudnak. A programokban való részvétel aránya tehát a nagy városokban a magasabb, ahol a képzés hasznosulása kisebb, és sokkal kisebb arányú a részvétel a kisebb, hátrányosabb helyzetű településeken, ahol viszont a hasznosulás nagyobb.

5. KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

A szakirodalmak és kutatási eredmények feldolgozása, adatbázisok elemzése, illetve saját kutatásunk alapján az Észak-Alföld régióban élő, érettségivel nem rendelkező személyek felnőttképzésben való részvételére és annak munkaerő-piaci összefüggéseire vonatkozóan az alábbi következtetéseket vontuk le:

H1: Hipotézisünk igazolást nyert, a leghátrányosabb helyzetű, 8 általános iskolai vagy alacsonyabb végzettségű, illetve inaktív személyek kisebb eséllyel tanulnak a felnőttképzés keretei között.

Azt az eredményt kaptuk, hogy mind a szocio-demográfiai, mind a szocio-kulturális háttér meghatározó a felnőttképzésbe való bekapcsolódás tekintetében. A részvétellel szoros összefüggésben van az egyén neme, életkora, lakóhelye, a szülők iskolai végzettsége, továbbá hogy milyen típusú településen és milyen környéken élt a megkérdezett gyermekkorában. Ezekon túl befolyásolja a felnőttképzésben való részvételt a megkérdezettek saját iskolai végzettsége, kompetenciái, illetve az aktív életkoron belül a bejelentett munkával vagy inaktivitással telt idő aránya. Mindezen tényezők közül a részvételre legerősebben a nem, a tanulmányok, a lakóhely és az aktív életkoron belüli munkavégzés, illetve inaktivitás aránya gyakorol hatást.

Az alacsony iskolai végzettségű felnőttek körében elsősorban a férfiak tanulnak. Ezáltal az érettségivel nem rendelkező nők mind az iskolarendszerű, mind az iskolarendszeren kívüli oktatásban hátrányban

vannak, iskolai végzettségük alacsonyabb, jellemzően csak az általános iskolát fejezték be, és a felnőttképzésben is alulreprezentáltak.

A felnőttképzésben részt vevők „sikeresebbek” voltak az általános iskolában – nagyobb arányban szerették az iskolát, kevésbé érezték nehéznek a követelményeket, nagyobb arányban kaptak elismerést, és kisebb arányban fordultak elő nehézségek (bukás) –, mint a részt nem vevők, továbbá magasabb végzettséget szereztek és ezzel összefüggésben magasabb kompetenciával bírnak. Az iskolai végzettség emelkedésével ugyanis nő a felnőttképzésben részt vevők aránya és a megszerzett képzettségek száma. Legmagasabb arányban a szakiskolai vagy szakmunkás végzettségű férfiak tanulnak felnőttképzésben. Emellett egy magasabb szintű képzés elkezdése jelzi a tanulás iránti szándékot, mert bár nem tudták befejezni az adott iskolát, a lemorzsolódók továbbra is motiváltak maradtak egy új (magasabb szintű) végzettség megszerzésére, amit alátámaszt a magasabb felnőttképzésben való részvétel.

A felnőttképzésben részt vevők kisebb arányban szerepelnek azok körében, akik életük folyamán soha nem dolgoztak, és jóval magasabb arányban azok között, akik aktív koruk több mint 75%-ában dolgoztak. Ezzel összefüggésben szoros az inaktivitással töltött idő és a képzési részvétel közötti kapcsolat is. Az inaktivitás időarányának növekedésével csökken a felnőttképzésben részt vevők aránya, így például, aki az aktív korának több mint felében inaktív volt, ötödannyi valószínűséggel vesz részt képzésben, mint aki nem volt inaktív. Ugyanakkor akik soha nem voltak munkanélküliek, azokhoz képest háromszor nagyobb valószínűséggel kerülnek képzésbe azok, akik aktív koruk több mint felét munkanélküliként töltötték.

Mindezek alátámasztják felvetésünket, miszerint a vizsgált csoporton belül a jobb társadalmi és munkaerő-piaci státusszal rendelkezők vesznek részt felnőttképzésben, ezáltal a felnőttképzés a meglévő hátrányokat nem csökkenti, hanem növeli.

H2: Hipotézisünket elvetettük, mert a felnőttképzésben részt vevő alacsony iskolai végzettségű személyeket elsősorban a kedvezőbb munkaerő-piaci pozíciók elérése motiválja a tanulásra, és kevés azok aránya, akik jövedelemszerzés miatt kapcsolódtak be képzésbe. Ez összefügg azzal is, hogy viszonylag alacsony a jövedelmet biztosító munkaerő-piaci képzésekben való részvétel aránya.

A legtöbb felnőtt (a résztvevők közel fele) azért szerzett képzettséget, mert úgy vélte, hogy az az elhelyezkedése szempontjából előnyös vagy ahhoz szükséges. Mind az általános, mind a szakmai irányú képzések esetében a munkaerő-piaci motiváció dominált. Ez a szempont még erősebben jelenik meg azok esetében, akik nem egy, hanem több képzést is elvégeztek. A képzésben való részvétel okaként továbbá azt jelölték meg, hogy a munkaadó kötelezte őket a tanulásra, valamint az „élethez kellett”. Kevesebb az érdeklődésből, hobbiból tanulók aránya, de még alacsonyabb, a válaszadók kevesebb mint 6%-a az, akit elsősorban az motivált a tanulásra, hogy pénzt kapott érte.

Várakozásainkhoz képest összességében alacsonyabb arányt jelentenek a vizsgált csoport körében a munkaügyi kirendeltségek által szervezett képzések, ez a felnőttképzésben tanulóknak csak a 12%-át érintette, és körükben sem mindenkinek a jövedelemszerzés volt a fő motiváló erő. Az a felvetésünk sem igazolódott, miszerint a képzésbe a magasabb iskolai végzettségű, azaz könnyebben képezhető szemé-

lyeket vonják be elsősorban, mert a munkaügyi központ képzéseiben az általános iskolai végzettségűek a vártnál magasabb arányban vettek részt (egyötödük), a szakiskolai vagy szakmunkásképző végzettséggel rendelkezők pedig kisebb arányban (tizedük).

H3: Hipotézisünk nem igazolódott. A megkérdezettek visszajelzései alapján ugyanis a felnőttképzés fejleszti a szakmai kompetenciákat, a résztvevők többsége a megszerzett tudást, végzettséget használja a magánéletében vagy munkája, munkakeresése során, és nagy részük el tudott helyezkedni a végzettségnek köszönhetően.

A képzés következtében nőttek a résztvevők szakmai kompetenciái. Önmaguk megítélésük a szakmai kompetenciák sokkal magasabb átlagértéket kaptak a felnőttképzésben részt vevők esetében, illetve körükben kétszer akkora azoknak az aránya, akik a felsorolt kompetenciák mindegyikével bírnak, mint a részt nem vevők között.

A képzést elvégzőknek több mint fele nyilatkozta azt, hogy álláskeresése vagy a munkavégzése során hasznosította a tanfolyam során szerzett tudást, egynegyedük pedig úgy nyilatkozott, hogy a hétköznapi életben előnye származott a képzettségéből. Az általános képzések által elsajátított ismereteket, kompetenciákat inkább a magánéletben, a szakmai jellegű képzéseket pedig inkább a munka világában tudják kamatoztatni.

Lényeges előnyben vannak a felnőttképzésben részt vevők a munkaerő-piacon. Bebizonyosodott, hogy a felnőttképzésben részt vevők munkaerő-piaci pozícióikat tekintve jobb helyzetben vannak, mint akik nem tanultak felnőttképzésben. Összességében 69%-uk dolgozott a megszerzett a tanfolyami végzettségével, ebből 44,6% hosszabb távon. A több végzettséggel is rendelkezők között nagyobb arányban vannak azok, akik hosszabb távon is végeztek az adott képzettségnek megfelelő munkát.

Mind a megkérdezettek véleménye, mind az élethelyzetükben, státuszukban, munkaerő-piaci pozíciójukban bekövetkezett változás alapján igazolódott, hogy a felnőttképzés fejleszti a résztvevők kompetenciáit, és olyan tudást, végzettséget ad számukra, amelyet a hétköznapi élet vagy a munkavégzés, munkakeresés során hasznosítani tudnak.

H4: Hipotézisünk igazolódott, az Észak-alföldi régió érettségivel nem rendelkező lakosai közül a fejletlenebb, kisebb településeken élők alacsonyabb arányban kapcsolódnak be felnőttképzésbe.

A községben élők sokkal alacsonyabb arányban tanulnak felnőttképzésben, mint a megyeszékhelyeken vagy az egyéb városokban élők. A település lélekszáma emelkedésével nő a felnőttképzésben tanulók aránya, a 10.000 fő feletti lélekszámú településeken élők kapcsolódnak be elsősorban a képzésekbe. A kistérségek fejlettségi szintjét tekintve pedig a leghátrányosabb helyzetű kistérségeken élők esetében a legalacsonyabb a felnőttképzési arány. Mindezek alátámasztják eredeti felvetésünket, miszerint területileg nem oda koncentrálódnak a képzések, ahová a leginkább szükséges lenne. Megállapítottuk továbbá, hogy a településen belüli lakóhely is meghatározó tényező, a jó környéken élők több mint fele, míg a rossz környéken élőknek csak alig több mint harmada vett részt iskolarendszeren kívüli képzésben.

Nemcsak a jelenlegi, hanem az a lakóhely is meghatározza az életpályát, ahol gyermekkorában élt az

illető. Akik gyermekkorukban a fővárosban éltek, azok közt a legalacsonyabb a tanfolyami részvétel, ezt azok követik, akik községben éltek, majd akik megyeszékhelyen, megyei jogú városban éltek, és a legmagasabb azok körében, akik egyéb városban laktak. A gyerekkorukban egyéb városban élők körében a legjellemzőbb, hogy egynél több képzésben is részt vettek. A felnőttképzésben való részvétel szempontjából meghatározó az a szempont is, hogy a településen belül milyen környéken éltek. Főként azok tanultak felnőttképzésben, akik jómódú környéken laktak, hozzájuk képest a rosszabb helyzetűek által lakott környéken élőknek csak kevesebb mint harmadannyi esélye van a képzésbe kapcsolódásra.

A település a felnőttképzésbe való bekapcsolódás mellett az elhelyezkedésre is hatással van. A megyeszékhelyen élők között a legkisebb azok aránya, akik hosszabb távon is dolgoztak a végzettséggel, az egyéb városokban és községekben sokkal nagyobb ez az arány. Szintén a megyeszékhelyen élők közt vannak a legnagyobb arányban azok, akik soha nem dolgoztak a végzettségükkel. A kistérség fejlettségi szintje alapján elhelyezkedés szempontjából a fejlettebb településeken élők vannak a legrosszabb helyzetben. A fejletlen (4. fejlettségű) településeken a legalacsonyabb azok aránya, akik soha nem dolgoztak, és a legmagasabb azok aránya, akik – akár alkalmanként, akár hosszabb távon – dolgoztak a felnőttképzésben szerzett végzettségnek megfelelő szakterületen. A leghátrányosabb helyzetű kistérségeken élők tudtak hosszabb távon is dolgozni a tanfolyami végzettségükkel.

Többségében a megyeszékhelyeken élnek azok, akik soha nem dolgoztak a felnőttképzésben szerzett végzettséggel, ugyanakkor a képzésekben való részvétel itt sokkal magasabb, mint a községekben, ahol viszont többen hosszabb távon is tudtak munkát vállalni a képzettségnek köszönhetően. Ehhez hasonlóan, a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben élők esetében a legalacsonyabb a felnőttképzési arány, de ők azok, akik hosszabb távon is dolgoztak a tanfolyami végzettségükkel. Több a képzési lehetőség a nagyobb, fejlettebb településeken, amellyel sokan élnek is, de elhelyezkedni már kevésbé tudnak.

Mindez azt támasztja alá, hogy kontraszelekció érvényesül, a programokban való részvétel aránya a nagy városokban a magasabb, ahol a képzés hasznosulása kisebb, és sokkal kisebb arányú a részvétel a kisebb, hátrányosabb helyzetű településeken, ahol viszont a hasznosulás nagyobb. A regionális hátrányok kiegyenlítésére irányuló eszközök a rendszer belső logikájából adódóan diszfunkcionálisak, és amíg ennek logikája nem változik, nem lesz a felzárkóztatás szempontjából hatékony a jelenlegi felnőttképzési rendszer.

Eredeti felvetésünk összességében helytálló, elemzéseink alapján megállapíthatjuk, hogy az alacsony végzettségűek körében a felnőttképzés csak részben tölti be integrációs szerepét.

6. A DISSZERTÁCIÓ ÚJ ÉS ÚJSZERŰ TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEI

1. Elsőként készült átfogó empirikus vizsgálat az alacsony iskolai végzettséggel (érettségivel nem) rendelkezők körében a felnőttképzésben való részvételi aktivitásról az Észak-Alföld régióban.
2. A gazdasági, foglalkoztatási és oktatáspolitikai szempontok komplex, regionális kontextusba helyezésével olyan új módszertani megközelítést alkalmaz, amellyel a felnőttképzés munkaerő-piaci és társadalmi integrációban betöltött szerepének, valamint a regionális gazdasági fejlődéshez való hozzájárulás lehetőségeinek elemzését teszi lehetővé.

3. Új módszertani eleme a kutatásnak, hogy minden elkezdett általános és speciális képzés, tanfolyam bekerült az empirikus (kérdőíves) vizsgálatba, nem csak egyes felnőttképzési formák (mint például a munkaerő-piaci képzések) kaptak benne helyet. Ezzel sikerült ellensúlyozni az elméleti és az alkalmazott kutatásokban meglehetősen elterjedt gyakorlatot, amely elsősorban a képzésre és nem a képzésben részt vevőre koncentrált, lehetőséget biztosítva ezáltal a különböző képzési formák kumulatív módon történő elemzésére.

4. Az értekezéssel ellentétben az eddigi témaspecifikus vizsgálatok többnyire csak a felnőttképzésben végzettséget szerzők számát és elhelyezkedési arányát vizsgálták, és kevésbé került elemzésre, hogy a végzettek milyen előnyeit tapasztalták a képzésnek, illetve elhelyezkedésük az új képzettség megszerzésének köszönhető-e.

5. Bebizonyosodott, hogy a felnőttképzés esetében kontraszelekció érvényesül, nem azok vesznek részt benne, akiknek a legnagyobb szükségük lenne rá: nem a leghátrányosabb helyzetűeket, a legalacsonyabb végzettségűeket célozzák a képzések, hanem azokat, akik egyébként is kedvezőbb helyzetben vannak, magasabb végzettségűek. A régióban működő felnőttképzési lehetőségek ilyen tekintetben nem töltik be esélyteremtő funkciójukat, nem csökkentik a távolságokat, hanem tovább erősítik az iskolarendszerben kialakult képzettségi egyenlőtlenségeket.

6. Megállapítást nyert, hogy a kisebb településeken jobban hasznosul a felnőttképzésben szerzett végzettség az elhelyezkedés szempontjából. A megyeszékhelyeken élőkhöz képest a városokban és községekben élő személyek alacsonyabb arányban tudnak bekapcsolódni a felnőttképzésbe, azonban ők azok, akik rövidebb vagy akár hosszabb távon is tudnak munkát vállalni a tanfolyami végzettségükkel.

7. Az elemzések egyértelműen bizonyították, hogy a sikeresen belépők esetében a felnőttképzés hátránycsökkentő hatása szignifikánsan érvényesül. Az Észak-Alföld régióban folytatott vizsgálat igazolta, hogy a felnőttképzésben való fokozott részvétel egy hátrányos helyzetű régióban is megtérülő befektetésnek minősül, és hozzájárul a munkaerő-piaci integrációhoz. A kutatási célterület példája alapján igazoltuk, hogy minél hátrányosabb területen jelenik meg és ér el eredményeket a felnőttképzés, annál erősebb az integráló hatása.

Gyakorlatban hasznosítható eredmények:

1. Nem helytálló az a nézet, miszerint a hátrányos helyzetű területeken csak a komplex, nagy forrásbevonást igénylő fejlesztésekkel lehet jobb esélyeket biztosítani, a felzárkóztatást elérni, hanem már egyes felnőttképzési programok is nagyobb hatáskokkal integrálhatják a leszakadó társadalmi csoportokat a jobb helyzetben lévőkhez, növelhetik az esélyegyenlőséget, főként pedig javíthatják a munkaerő-piaci elhelyezkedés esélyeit.

2. A kutatás során megállapítást nyert, hogy a régió versenyképes fejlődésének egyik feltétele a munkavállalási potenciál növelése, melynek érdekében tovább kell szélesíteni a felnőttképzésbe bevontak körét, és alacsonyabbra kell pozicionálni a belépési szinteket. Ennek eszköze lehet, ha nagyobb arányt képviselnek a képzési programok a munkaerő-piaci eszközökön belül, valamint a munkavállalók képzésben való részvételének szélesebb körű támogatása (például képzési szabadság bevezetése, hogy megfelelő időkeret álljon rendelkezésre). Az alacsony végzettségűek számára kidolgozott tananyag, módszertan és képzési program a tanulási nehézségek, akadályok sikeres legyőzését segítheti.

7. FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- A projektről röviden. <http://szocantszek.unideb.hu/tart/palyazat/Innotars/Projekt.html> (utolsó letöltés: 2013. 06. 05.).
- Ábrahám Á. – Kertesi G. (1996) A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között. A foglalkoztatási diszkrimináció és az emberi tőke változó szerepe. *Közgazdasági Szemle*, 43. évf. 7-8, 653–681.
- Állami Számvevőszék: 2010. *Jelentés a felnőttképzés feltételrendszerének, eredményességének, a gazdaság munkaerőigénye kielégítésében betöltött szerepének ellenőrzéséről*. <http://www.fvsz.hu/files/tartalom/sz-jelentes-a-felnottkepzesrol-2010.pdf> (utolsó letöltés: 2013. 10. 07).
- Baranyi B. (2009a) A regionális identitás új kihívásai az Alföldön. In Belanka Cs. – Duray B. (szerk.) (2009) *Helyünk a világban – alföldi válaszok a globalizáció folyamataira*: IV. Alföld Kongresszus, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsaba, 131–135.
- Baranyi B. (2009b) *Az Észak-alföldi régió felnőttképző intézményeinek szerepe a szakképzésben. Prognózis-fejlesztési elképzelések a felnőttképzés területén (2009–2013)*. Kézirat, Debrecen, 2009.
- Baranyi B. (szerk.) (2008) *Észak-Alföld*. MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest.
- Baranyi B. (2013) *Integrált területfejlesztés*. Debreceni Egyetem, AGTC, Debrecen.
- Baranyi B. (2002) Új folyamatok az Alföld társadalmában, In Csatári B. – Timár J. (szerk.) *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld*. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. IV. A területfejlesztési program tudományos megalapozása), MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 29–58.
- Becker, G. S. (1964) *Human Capital*. National Bureau of Economic Research, New York.
- Benő K. (1996) A felnőttoktatás változó funkciói. Értelmezési keretek és problémák. In Koltai D. (szerk.) *Andragógiai olvasókönyv I*. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 78–95.
- Commission of the European Communities: 2008. Communication from the commission to the european Parliament, the council, the european economic and social Committee and the committee of the regions, *New Skills for New Jobs, Anticipating and matching labour market and skills needs*. Brussels, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0868:FIN:EN:PDF> (utolsó letöltés: 2013. 10. 10.).
- Csákó M. – Liskó I. (1978) Szakmunkásképzés és társadalmi mobilitás. *Valóság*, 3, 80–88.
- Csoba J. (2008) *A társadalmi-, gazdasági feltételek és az oktatás szerepe a peremhelyzetű társadalmi csoportok munkaerő-piaci jelenlétének alakításában*. Debrecen, kézirat.
- Csoba J. (2010) *A tisztességes munka. A teljes foglalkoztatás: a 21. század esélye vagy utópiája?* Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Csoba J. – Jász K. (2011) A területi egyenlőtlenségek hatása. In Csoba J. (szerk.) *Munkaerő-piaci változások, leszakadó társadalmi csoportok*. Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszéke, Debrecen.
- Csoba J. – Nagy Z. É. (2011) A magyarországi képzési, bértámogatási és közfoglalkoztatási programok hatásvizsgálata. In Fazekas K. – Kézdi G. (szerk.) *Munkaerő-piaci tükrök*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet- Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 113–145.
- Csoba J. – Nagy Z. É. – Szabó F. (2010) „Aktív eszközök, munkaerő-piaci programok kontrollcsoportos, többváltozós értékelése” című projekt Kutatási zárótanulmány, Debrecen.
- Csoma Gy. (2005) A magyar felnőttképzés új korszakváltásának értelmezéséhez. Gondolatok tizenegy témában kommentátorokkal. In Csoma Gy. *Andragógiai szemelvények*. Nyitott könyv, Budapest, 264–282.
- Enyedi Gy. (1996) *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Eurostat 2012. *Foglalkoztatási statisztika*. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Employment_statistics/hu (utolsó letöltés: 2013. 11. 10.)
- Faluvégi A. – Fazekas K. – Nemes-Nagy J. – Németh N. (szerk.) (2005) *A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon*. KTI Könyvek, 6. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Fazekas K. – Scharle Á. (2012) Munkaerő-piaci látélet. In Fazekas K. – Scharle Á. (szerk.) *Nyugdíj, segély, közmunka, A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010*. Budapest, <http://econ.core.hu/file/download/20evfoglpol/kotet.pdf>, 2-7. (utolsó letöltés: 2013. 11. 10.)
- Ferge Zs. (1976) A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. In Heleszta S. (szerk.) *Művelődésszociológiai szöveggyűjtemény*. 1. köt. Dabasi Ny. Budapest, 71–81.
- Galasi P. – Hudomiet P. – Kézdi G. – Nagy Gy. (2007) *A munkaerő-piaci programok hatásvizsgálata*. Kézirat, Budapest.
- Galasi P. – Nagy Gy. (2012) Aktív munkaerő-piaci eszközök. In Fazekas K. – Scharle Á. (szerk.) *Nyugdíj, segély, közmunka, A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010*. Budapest, <http://econ.core.hu/file/download/20evfoglpol/kotet.pdf> (utolsó letöltés: 2013. 11. 10.), 182–193.

- Galasi P. – Tímár J. – Varga J. (2001) Pályakezdő diplomások a munkaerő-piacon I. *Magyar Felsőoktatás*, 2001/1–2, 46–48.
- Gazsó F. (1999) A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer. In Meleg Cs. (szerk.) *Iskola és társadalom II.* JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszéke, Pécs, 192–218.
- Gazsó F. (1971) *Mobilitás és iskola.* Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration.* Polity Press, Cambridge.
- Halmos Cs. (2005) *A felnőttképzésben részt vevők elhelyezkedése, különös tekintettel a hátrányos helyzetű rétegekre, régiókra.* Nemzeti Felnőttképzési Intézet, Budapest, <http://mek.niif.hu/06400/06455/06455.pdf> (utolsó letöltés: 2013. 10. 07.)
- Havas G. (2008) Esélyegyenlőség, deszegregáció. In Fazekas K. – Köllő J. – Varga J. (szerk.) *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért.* Ecostat, Budapest, 121–138.
- Horváth Gy. – Szaló P. (2003) *Területfejlesztés és régiók.* Európa Füzetek, 11 Miniszterelnöki Hivatal STRATEK – Külügyminisztérium, Budapest.
- Kálmán A. (2012) *A lifelong learning aktualitásai. Lifelong learning az Európai Unió oktatáspolitikájában.* <http://gallery.site.hu/d/1334765-1/Fokusz10Kalman.doc> (utolsó letöltés: 2012. 12. 05.).
- Kertesi G. – Köllő J. (1998) Regionális munkanélküliség és bérek az átmenet éveiben: a bérszerkezet átalakulása Magyarországon, II. rész. *Közgazdasági Szemle*, 45. évf. 7–8, 621–652.
- Kovács I. (2012) *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum, Budapest.
- Kozma T. (2006) *Az összehasonlító neveléstudomány alapjai.* Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Köllő J. (2009) *A pálya szélén – Iskolázatlan munkanélküliek a poszt-szocialista gazdaságban.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2013a) *2011. évi népszámlálás 3. Országos adatok.* Budapest, http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_00_2011.pdf (utolsó letöltés: 2013. 06. 01.).
- Központi Statisztikai Hivatal (2013b) *2011. évi népszámlálás, 3. Területi adatok.* http://www.ksh.hu/nepszamlalas/teruleti_adatok (utolsó letöltés: 2013. 12. 20.).
- Központi Statisztikai Hivatal (2012a) *Táblák (STADAT) - Idősoros éves, területi adatok - Általános gazdasági mutatók.* http://www.ksh.hu/stadat_eves_6_3 (utolsó letöltés: 2013. 11. 22.).
- Központi Statisztikai Hivatal (2012b) *Táblák (STADAT) – Társadalom.* http://www.ksh.hu/stadat_eves_6_2 (utolsó letöltés: 2013. 11. 22.).
- Lengyel I. (2012) Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség. In Bajmócy Z. – Lengyel I. – Málovics Gy. (szerk.) *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság.* JATEPress, Szeged, 151–174.
- Lőcsei H. (2010) A gazdasági világválság hatása a hazai munkanélküliség területi egyenlőtlenségeire. In Fazekas K. – Molnár Gy. (szerk.) *Munkaerő-piaci tükrök 2010, Közelkép.* MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont–Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 126–141.
- Mayer J. (2000) Az iskolarendszerű felnőttoktatásról 2000-ben. *Új Pedagógiai Szemle*, 2000/11, 13–23.
- Óry M. (2005) *Hátrányos helyzetű csoportok helyzete a munkaerő-piacon.* Nemzeti Felnőttképzési Intézet, Budapest.
- Polonkai M. (szerk.) (2004) *Észak-alföldi Regionális Fejlesztési és Képzési bizottság Szakképzés-fejlesztési koncepció.* Nemzeti Szakképzési Intézet, Debrecen.
- Pulay Gy. (szerk.) (2009) *A felnőttképzési rendszerek hatékonysága nemzetközi összehasonlításban.* Állami Számvevőszék Kutató Intézete, Budapest, http://www.econ.core.hu/file/download/pulay/felnottkepzes_2.pdf (utolsó letöltés: 2013. 05. 02.)
- Rechnitzer J. (2008) A regionális fejlődés új erőforrása: a tudás. In Baranyi B. – Nagy J. *Regionalitás, területfejlesztés és modernizáció az Észak-alföldi régióban.* Debreceni egyetem Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Debrecen, 31–44.
- Romer, P. M. (1990) Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, Vol. 98, Issue 5, 71–102.
- Schultz, T. W. (1961) Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, Vol. 51, No 1, 1–17.
- Smahó M. (2006) A humán fejlettség regionális dimenziói. In Bakonyi I. – Rechnitzer J. – Solt K. (szerk.) *Évkönyv 2005. Átalakulási folyamatok Közép-Európában.* Széchenyi István Egyetem Jog- és Gazdaságtudományi Kar Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola, Győr, 311–320.
- Szöllősi Zs. (1997) A képzési piac. *Educatio*, 1997/2, 260–273.
- Tót É. (1997) Trendek az iskolán kívül képzésben. *Educatio*, 1997/2, 314–326.
- Varga J. (2006) Humántőke-fejlesztés, továbbtanulás felnőttkorban, „skill”-ek és kompetenciák. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riórt.* Társaság, Budapest, 287–300.

A. GERGELY ANDRÁS

MEG KELLENE TANULNI VÁGYAKOZNI...

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2014)
Alternatív életstratégiák
Budapest: Typotex

Értelmi és érzelmi motiváltságban önmagát egyaránt megnyilvánító típusú kutató/olvasó vagyok, aki hajlamos lelkesülten értékelni azt, ami jó, ami korszakos, ami választékosságában érdekes, akár máskéntgondolásban is elfogadásra kész, sőt gondolkodtat. Ezt érdemes figyelembe venni, midőn kritikus olvasóként mérleget az *Alternatív életstratégiák* kötetet.¹ Ugyanakkor nem látom, s nem is vélném értelmét valami hidegen távolságtartó „főokosság” megfogalmazásának egy olyan új munkáról, melyhez még csak hasonlót sem készített senki, s nemcsak ilyen grandiózusan nem. Rövidre fogva az alapvéleményt: ha a könyvcím okkal sugallja a másságosság fontosságát, ha a lehetőségesség még befér a kortárs társadalomtudományi gondolkodás felfogásmódjai közé, akkor ez a mű egyben alternatív értelmezés-stratégiát is modellez. Új, korszakosan más felfogást tehát, mint a konvencionális társadalomleíró narratívák.

A Kapitány szerzőpáros új opusza nemcsak címében, hanem vállalásában is alternatív. Három szempontból is. Egyfelől kiegészíti, pótolja, beteljesíti ama hiánynak szociológiai szakmai feldolgozását, mely a különféle életmód- és életminőség-csoportok kutatásában eddig elvégzett munkát részint kortárs kérdéssé teszi, részint vallomásokra és értelmezésekre épülő metodikával árnyalt összkép részévé avatja, részint a mindennapi kultúra kutatásában vállalásos magatartásoknak, szereptudatoknak mintegy nevet ad, kontextualizálja őket, nem utolsósorban fölmutatja érvényességük határait, vállalhatóságukat, jelenkori funkcionalitásuk esélyeit is. Másfelől épp azt a kortárs kultúráképet gazdagítja, melyet előző munkáikban oly nagy lendülettel, oly aprólékos mintázatokkal, tipológiákkal, szisztematikus megjelenítéssel vállaltak, prezentálva a jelenkori társadalomkutatás emberközeli mezőjének komplexebb megközelítését is. E föladat nem kevés szakirodalmi bogarászt, kortárs

¹ Írásom alapul szolgált a kötetről kiadása idején készült lektori véleményhez.

kutatási anyagismeretet igényelt, ezenfelül a jelenkori kultúra-állapotok átfogó rajzának megkomponálását, az érdeklődésbe bevont tudásterületek és megismerés-narratívák újféle hangolását is lehetővé tette, melynek itt – ha csak egyetlen címben megnevezett „szegmensben” ugyan, de – árnyalt közelképét adják. Harmadik kontextusban pedig azért alternatív maga a mű is, mert a kortárs magyar társadalom egyes kulturális, etnikai, csoportszintű vagy tendencia-jellegű jelenségeiről (pl. zenei szubkultúrák, fogyasztói csoportok, vallási körök, életforma-közösségek, magatartásmodellek, viselkedés-mintázatok, generációs változatok, korélmények és világnézeti horizontok stb.) megannyi monografikus ráközelítés elkészült ugyan az elmúlt években/évtizedekben, de épp a művészeti/alkotó területeken érvényes „típustan” alig létezik, s még ha van is valamelyest, az külső szemlélet, valamifajta „magatartásesztétika” jegyében fogant megközelítést tükröz, afféle „szerzői” nézőpontot, melynek szociológiai relevanciáját épp a kutatói távolság adja, nem pedig a véleményytisztelő, vallomás-orientált közelség. Vagyis *művük fő hozama a mindennapi élet antropológiájának új kompozíciója*, melynek következetes építését mintegy két évtizede vállalták és tartják evidenciában. E narratíva lehetséges példatárának kidolgozásához szinte minden súlyosabb kötetükben újra meg újra hozzáfognak, ezzel ma már pótolhatatlan felfogásmódokat beszélnek el kortünetekről, közben a kis elbeszélésekből úgy építenek nagyot, hogy az nem válik sztratoszféra-távolságú idegenséggé, hanem mindvégig emberközelségben marad és a kulturális változók, kulturális jelenségek életmód-alakító összhatásához nélkülözhetetlenné lesznek a múltó idővel.

A példák, klasszifikálások szinte parttalan gazdagsága, vagy legalább árnyaltsága-sokszínűsége mintha a végtelen bölcsész-relativizálás logikáját követné – habár ilyen szövegek közben lehet, több visszautalás kéne magára a rendszerre, az egyes példasorok és tipológiai elemek abban való helyére, másképp szólva arra, hogy mihez képest mi az alternatív, s mi csak „relacionista” szempontból egyedi. Az ilyen mértékig szélesített „alternatív” már szinte föloldja a jelentést: mindenki „alter” a Másikhoz, Másokhoz képest – a különbség talán csak annyi, hogy autonóm működést egy fegyverkovács vagy lónevelde-rendész nem sokat vállalhat, illetve nem kerül a kérdezők/felmérők szeme elé, szemben a trendi képzőművésszel. A közhelyes gondolkodásban mégis gyakorinak tetszik a „mindenki más” megfogalmazás, mint a másság definíciójának látszólagos pótléka... – ezért kellene talán helyenként visszautalni maga a kutatás, az eredeti koncepció, a föltárás szempontjait körülíró elemzési stratégia érvényesítési módjára.

A kötet egészében könnyedén áttekinthető, fókuszált érdeklődésre és tematikus keresésre is alkalmas, a kötet-végi „mutató”-val még praktikusabban követhető menetű munka, melynek – vélekedésem, szakirodalmi tájékozottságom alapján – nem csupán a MOME bűvkörében, hanem a kultúrakutatás jelenkori irányzatai között is tisztességes hely jut majd. Híven tükrözi a Szerzők korábbi vállalásainak folytatását, elszánt programosságát, s főképp olyan komplexitás-képbe illesztést, melyre kevesen mernek/próbálnak vállalkozni a kortárs társadalomkutatók közül. Ennek persze részben velejárója is, hogy olyik-olyik következtetésük, „képletük”, interpretációjuk talán kétséget ébresztene az adatszerű szabatosággal nyilatkozni törekvők körében – ami viszont nem hátránya, hanem előnye a műnek. Szinte kézenfekvő, hogy *alternatívokról* beszélni nem-konvencionális módon érdemes, főképp ha ezt maguk az interjúalanyok is kínálják... A gondolatmenet illetően körvonalai tehát tiszták, egyértelműek, érdekesek – azonban a Szerzők mintha a mű (főleg első, bevezető szakaszában) evidens előzményének tekintenék saját korábbi opuszaik „ismeretét”. Holott ezek monografikus teljessége, kortárs világgépek nagy és átfogó rajzolatát adó panorámája nem egykönnyen teszi kézenfekvővé „ismeretüket”, hacsak

nincs a kézikönyvek polcán mindmegannyi Kapitány-opusz mindenkinél, melyet a pontosítás kedvéért csak úgy alkalmilag lekap az Olvasó. Az, hogy a „szellemi termelési mód” mint alternatív ráébredés új korszaka miként körvonalazza életstílusok és értékrendek, világképek és normakövetések eljövendő esélyeit, említésre kerül ehol a *III. Közös vonások/elvek* fejezetben, de itt úgy fest, mintha szándékoltan optimista jövőkép sugallt víziója lenne, nem pedig a „mainstream” egyik alternatívája. Az itt felfedhető alternativitás túl sémaszerűen formálódik meg a korábbi kötet részletes tipológiájához képest, melyből talán valamivel többet használhatnának gondolatilag – főképp mert maga az „alternativitás” főrangú fogalomná emelve azonos mód megteremtési igényét a „nemszemélyi termelési módok” képletének is, amit viszont ez a mű természetesen nem vállal pontosítani. Másképpen fogalmazva: krimiszerű feltárási folyamat során, szinte szándékosan késleltetve derül ki csupán, mik is az alternatívák arcai, árnyalatai, fogalmi bázisai... – ez egy kicsit bizonytalanságban (és kíváncsiságban) tartja az Olvasót, ami talán nem is baj, hisz úgysem lexikon-szócikket olvasunk a kötetben. De annak sugallása, ceruzavázlatos jelzése alighanem elférne valahol a 390 oldal első pár fejezetében is, *mitől-miképpen-miért* alternatívok ezek a stratégiák, s arra majd ráér az érdeklődő, hogy megtudja, *hogyan* alternatívok...

Olvasás közben szinte az első oldalaktól arra támadt igényem, hogy az ekképpen kiválasztott „portrék”, interjú-személyiségek és tipológia ellenkező oldalán ott láthassam a szélesebb társadalmi tömegsodrást, az öndefiníciókkal nem babráló tömegességet, mely alighanem éppoly meghatározó e korszakban, mint az individualizálódás kockázatát és merészségét vállalni bölcs másságtudatok. Jól tudom, persze, képtelenség lenne „össztársadalmi” áttekintést komponálni „csekély” néhány száz interjú alapján... – de a „másságosságnak” értelmet adó, jellegtelenség nélküli világ a kiemelés kontextusában mintha kissé mesterkéltné lenne. Rövidebben: a „mihez képest más?” kérdéséről szóló kötet épp árnyalataiban érdekes (mi mindenben is más, mi mindentől más...?), de a „mi az, ami azonos?” fogalomköre szükségképpen a hasonlítás kontrasztja kellene legyen. Ha egyénekről-személyiségekről beszélnek a szerzők, akkor a tömeg – de ha csoportokról, akkor a társadalom, ha „tűcsökzenélni” hivatott lelkekről, akkor a sokszólamú hangvilág körvonalazása támad fel igényként. Helyenként ez úgy derül föl, hogy egy euro-amerikai-ázsiai univerzum sejlik ki a hasonlítás háttéréből, s épp a (bourdieui értelemben vett) distinction igénye marad meg szakmai kérdésként, amire csak sejdített választ kapunk, miközben a másságokról pompásan és részletesen árnyalt körképet adnak az alkotók...

A bevezető fejezet(ek) összefoglaló „tipológiája” mindazonáltal először eltávolodni látszik az antropológiai vagy szociokulturális nézőponttól – azért, hogy (talán?) szociálpszichológiai attitűd- vagy világkép-skálát mutasson föl. Hogy ez valamely „mintaválasztás” vagy korszakos spleen kérdése, az inkább nyitva marad a „rendszerezésben”, s mert nem világos, ettől feltűnővé válik. Az A–B–C–D–E–F–G–H „fejezetek” egyik legsodróbb „olvasata” talán a felvezető rész, de itt mintha felszínessé, indoklásra nem szorulóan evidenssé válna, hogy ha mindez a „mainstream” tömeges jegye, akkor *ettől* csakis eltérni lehet. Hovatovább bármely komponens elleni közérzeti elem szükségképpen már „az egész”, a „korra jellemzőnek tartott szellemiség” elutasításává válik könnyedén, s csöppet sem csudálnivaló az eltérés és kiválás szándéka már azután. Talán felszínes megfigyelés, s ezért csak korlátosan érvényes, de mintha nem vagy csak alig lenne kiegyensúlyozott, optimista, a negativitást ellenző vagy vele szembenálló véleménycsoport a tipológián belül (9–13 és 15–25).

Az első fejezetekben valahol talán érdemes lenne néhány jellemző szót (magyarán: többet) szólni az interjúkészítőkről is – ha már oly sok múlt az érzékenységükön, „mintavételükön”, értékrendjükön. Legalább a fejezet végén, ahol ez átvezető is lehetne ahhoz, miképp választottak „eltérőt” a tömegeshez képest. Ha erre az alter-mezőre fókuszál az egész opusz, akkor érdekes lehet, mi jellemzi azt az érzékenységet, mely egy interjú-készítésre „valamilyen” válogatással válaszol, de mi már csak azt kapjuk, amit „ízlése” vagy értékrendje, esetleg alkalmi szituáció okán elénkbe tálat. Suta analógiával: mennyire van önismerete és szélesebb körű társadalomismerete annak, aki mások ismeretére/megismerésére vállalkozik? Kire és miképpen bízhatom az érték szempontú választást, az interjúalanyok véletlen mintavételi struktúrájának alakítását? Mivel „az interjúalanyok jelentős része *művész*”, ezért maga a művészlét, művészetút, művészé válási létfeltétel-együttes is kardinális jelentőségűvé válik, ezáltal az Ő kiválasztásuk is súlyozott, fókuszált jelentőségű, nemcsak „szellemi termelők”, hanem értelmiségiek is...! De a kötet egész gondolatmenetében sokkal több „univerzálisabb” társadalomelméleti válaszlehetőség kínálkozik, semmint hogy csakis a művészekre „operacionalizált” kutatás tapasztalatait olvassánk... Régóta hiányzik a hazai szociológiából a hetvenes évek értelmiségkutatásainak rendszerspecifikus ismertetése, s most és itt egy részét megkaphatjuk, ez is külön erénye a műnek.

Izgalmasak a második fejezetben összefoglalt „modellvariációk”, melyek részint tisztábban látni segítik az olvasót, részint a hiányzó társadalmi „modellismerethez” nyújtott adalékként tudatosítják is a máskéntgondolkodás kortárs tünetényeit, típusait, társadalmi közegüket és sorsvállalási mintázatukat is.

Számos roppant jól hangzó, s jónéhány pozitív töltettel felhangolt megfogalmazásra lenne érdemes utalnom, melyek (elnagyoltan szólva) nem igazán jellemzőek a társadalomkritikus leírásokra. *Ez a kötet talán legsúlyosabb haszna, legfőbb erénye, legvonzóbb vonása.* Pl. „a jelenben csak a rosszat, csak a válságot, a hanyatlást látó közhangulat pesszimizmusával szemben maga a többségükre jellemző (antropológiai) optimizmus is alternatíva. Sokakat jellemez közöttük a *jövőért érzett felelősség...*” (56). Ennek kihangzása, olvasata szinte a leírás súlyozott problematikáival szemben is mintegy „perspektivikus” töltetet ad az összegzésnek, így összhatásában rendkívül fölhangoló...!

Ami fő erénye a kötetnek: a jeles presztízsű egykori Hankiss-felmérés (*Életmód és életminőség*) óta nem történt hasonló, interjú anyagra épülő értékszociológiai, életmódjellemzőkre alapozott kutatás, videós rögzítéssel pedig még kevesebb vagy egyáltalán nem (és nem ilyen adatfelvételi arányban!). Ennek hangsúlyozásával szerényen adós marad a könyv, pedig jelentőségét, netán relatív jelentéstartalmait jobban kihasználhatná, nem minősülne szakmai körben sem öndicsőítésnek!

Ami egy szakmai/olvasói véleményben súlyozott jelentőségű (szokott lenni), s amit a kiadó várakozásainak megfelelni próbálva összefoglalhatok, az csak kényszeredetten fér bele olyan kedélyesen összefoglaló, elnagyoló mondatokba, mint pl. hogy „a mű tudományos életünk és közgondolkodásunk eredményeit összegző rálátással, alapos és hiteles interpretációval járul hozzá korunk társadalomtudományi gondolkodásmódjainak lehetséges megváltoztatásához...”. Ez is elmondható lenne a kötetéről, de úgy vélem, ennél *kardinálisabb opuszról van szó...*! Nemcsak azért, mert a mintegy könyvespolcnyi Kapitány-szakirodalom mellett ez új kötet is harmonikusan elfér, s alapos forgatás után majd számos esetben újra föllapozható lesz hivatkozásokért vagy értelmezések mintáiért. Hanem azért – s ez a fontosabb, olvasóként folytonosan rajtakapom magam, hogy

elcsudálkozom, mennyire magvas megállapítások, milyen árnyalatok rejlenek egy megismerési és értelmezési kísérletben... –, mert szinte hihetetlen gazdagságát veszi sorra a tényjelenségeknek és felfogásmódoknak, a klasszifikálhatóságnak és a másságosságoknak, az eseteknek és trendeknek, felszíneknek és mélységeknek, változatoknak és sémáknak, fogalmi tükröknek és normatív esélyeknek. Ez az tehát, amelyben nem a korszakos esztétikai kánonokkal verseng, nem az ítélkezési jogosultságot verifikálja, nem az elbeszélhetőség tesztjét adja csupán, hanem magában a kutatott, az élő, a válaszadó, az esendően szuverén emberi válaszkísérleteknek bűvkörében gondolkodik, oda von/vonz be, onnan kihangzó tónusokkal komponálja meg az összhangzó társadalmi élettényeket. S ha kultúra-szociológiai felvetésű, művészetpszichológiai értelmezési keretbe is illeszthető, nevelésfilozófiákra kacsintgató, magatartáslélektani tüneményeket feltáró lenne csupán a mű, akkor sem volna kiadásra és olvasói elismerésre érdemtelen. De érzékelhető, hogy vállalása még gazdagabb, midőn a kulturális antropológiai aspektust, a résztvevő megfigyelést, az érintettek vélemény-együttesét és az értelmező elbeszélést alapozza meg. Ennyiben viszont lenyűgözően bázisfontosságú opusszá lesz, nemcsak a művész-más-világ tájékán, hanem a hazai kulturális antropológia belső értékterében szintén.

Amit kritikai tónussal illetnék, de ténylegesen jobb aspektust (szerkesztői, szerzői, kritikusi javaslattal pontosító megoldást) magam sem tudok előállítani, az a kényszerűen folyamatos stiláris eszköz, amely az egész kötetben „többségi”, „többségük”, „néhányan”, „vannak, akik”... s hasonló meg-nem-nevezésekkel olyan személytelenségbe tolja át a narratívát, amely révén a Szerzők folytonos bizonytalanságban hagynak szükségképpen: a „néhányan” az pontosítva csak elég kevés, kivételesen ritka, funkcionálisan esélytelen, sajátlagosan unikum, esetleges, extrém módon eltérő, vagy csak szimplán kisebbségi? A „van, aki” szövegmegoldás nyomán azonnal bekattan, hogy „naná, hogy van, másképpen nem szerepelne itt...!”, s az is, hogy a „van, aki viszont” rögtön a közhelyes „színes a világ” olvasói élményt kínálja. Ezt a jelentésterhesen nyomaték nélküli „általános alanyt” valamelyest oldja a szövegidézetek tömege – így tehát nem veszélyes. De így pontosan a kötet felét a „II. számú melléklet” (209–394. oldal) tölti meg a 63 portréinterjú elbeszélésével, ami sajátos megoldás, hisz sok szempontból épp az interjú-pótló oldalak tartalmazzák az alternatívítások bemutatott lényegét, s koránt sem általános alanyokkal telítetten...

Néhány parciális megjegyzésre még vetemednék – az összvéleménytől szándékosan elválasztva. Hangsúlyosan jónak tartom azt az alapstruktúrát vagy értékrendi normát, hogy az emberi relációk belső világát nem választják el a Szerzők sem a környezet, sem ezen belül a természet civilizatorikus kezelésének kérdésétől, sőt a „civilizációs fejleményekkel szemben a természetes környezettel és a saját múlttal összhangban lévő, szerves fejlődés elvével” együtt kezelik a társas normarendet, vagyis hogy „a természeti (és természetes) lét lényegének tekintett „élet” itt az ipari társadalom és az elidegenedett, bürokratikus gépezetek „élettelenségével” kerül ellentétpárba (83). Az ipari civilizáció elgépiesedésével állítatják szembe a *kézművesség* eszménye (és a *kézügyesség* ehhez kapcsolódó felértékelése) is, amelynek főbb sajátosságait ebben az összefüggésben természetessége, életszerűsége, a múlt tapasztalataiban, hagyományában gyökerező módszerei, eszközei képviselik. („Persze más értékek is társulnak hozzá, mint például a kreativitás korábban említett értéke...” 83). Ez fontos momentum, s a minapi társadalomtudományi analízisek esetében gyakorta a feledés homályában hagyott természet **ÉS** társadalom összhang térbeli és időbeli dimenzióitól függővé tett/vált sodrásokra fontos fényt vet!

Gyakorlatias és önreflexív is az a ráközelítés, hogy „számos olyan értékműléssel is találkozhatunk, amelyek – mint ahogy e fejezet bevezetésében már jeleztük – nem csak egybe esnek a mainstream által is képviselt értékekkel, hanem ezen értékek vonatkozásában az őket említő interjúalanyok szemlélete sem tér el a mainstreamtől... [h]angsúlyoztuk: az 'alternatív életstratégiák' követőinek alternativitása is széles spektrumon ábrázolható: jelen vannak a mainstreammel inkább érintkező szemléletek éppúgy, mint az attól határozottabban eltérőek. Mindenkit – kora gyermeke lévén – a kor uralkodó értékei többé-kevésbé mindenkit megérintenek. (Például a mai társadalmat alkotó egyének jóval individualizáltabbak, mint egy nemzedékkel korábbi elődeik, s ez azokra is érvényes, akik leginkább képviselnek az individualizmus értékrendjével konfrontálódó alternatívát)” (86). DE: ha mindenki kora gyermeke, akkor a „jóval individualizáltabbak” nem triviálisan nemzedéki alapon függenek össze (lásd a feltárt vidék/főváros, jól pozicionált/lecsúszott/feltörekvő/kimenekülő típusok megannyi változatát az interjú-szövegekben), vagy nem csak úgy, hanem a beágyazottság mindig közösség/környezet/milió/szocializáció függvényeként is, tehát mai létük következmény éppúgy, mint esetleg erény, választási bátorság, életmód-reform felfedezése vagy kényszerűség. Vagyis a „milyen sok olyan szuverén, belülről vezérelt ember van körülöttünk, akiből az emberiség legjobb lehetőségei sugároznak” (86–87) – ez tényleg jó élmény, de ha máságukra a kérdezők/interjúkészítők nem lelnek rá valamiképpen, akkor talán épp ez az, ami sosem derül ki róluk, hitelességük és szocialitásuk elmosódik a szürke massa tónushatásában. Mindenesetre, a kiválasztás spektrumán belül is valódi élményminőséget kínál az ilyen személyiségek léte – akkor is, vagy épp azáltal, ha az individualizálódás lecsupaszítja a kapcsolatokat zömét. Itt tehát a kontraszt épp azáltal keletkezik, attól lesznek Mások, hogy mások máságai nem okvetlenül látszanak, nem kerülnek lencsevégre-mikrofonvégre. Ugyanakkor már a kiválasztódottak kiválasztódásához is kell az a máságtudat, amelynek felmutatható verziója az, amit a kérdezők leképeznek, s akik nem tűnnek ki a szürke masszából, a maguk módján lehet, épp ilyen máságosak-fennségesek tudnának lenni, ha az értékrend megengedné az öntörvényű szürke életek szürkességének belső árnyalását is, vagy egy kérdező megtisztelné őket a mélyebb megismerés szándékával, s intuícióval közeledne a rejtekező máságok csöndes megélői felé.

Fontos momentum a szülői (és társadalmi, környezeti, oktatási, normaképződési...!) minták hatása, direkten vagy indirekten... Ehhez azt tenném hozzá, hogy az érvényesülés iskolája nemcsak Balzac karrier-hőseinek vagy Dosztojevszkij depriváltjainak modell-értékű világával mérhető, hanem a „belső karrier” esélye ropant jelentős lehet a belülnézeti kép szempontjából (miképpen azt az antropológiai émius tudás közvetíteni, megnevezni szokta). Nem bizonyosan lesz alternatív gondolkodó vagy sikeres művész, de generációs eltérésben és környezeti alkalmazkodásban éppoly sikeres lehet, akinek státuszmobilitása vagy csak térbeli elmozdulása családon belülről is készített vagy épp tiltott (hiszen ez az, amit a szabad-liberális nevelésnek, az „erkölcsi emelkedés” jó esélyű követésének értékét tulajdonító szemléletmód feledni látszik, s ez az, amiből a megfagvatottak itt épp sikeresen jöttek ki!).

Izgalmas rész az egyes emberek személyisége alakulásának hatásában a kihívások, vizsgák, kudarcok, elhatározások, iskolák, életélmények, terelő körülmények megnevezése és példatára (vagy ezek hiányára utalás), a „jó úton járás” körüli tétovázások esetei, amiként az értékelbizonytalanodás, a lélektelen munkakörülmények, stb. elleni fellépés verzióinak szemléje. Ez utóbbi esetében jól látszik a visszautalások és előrejelzések fontos hatása, továbbá az, hogy az ismétlődések élménye egyes típus- vagy példaleírásokban sem megterhelőek, ha-

nem kontextualizálnak. Ugyanakkor egyes példák esetében a magyarázó-értelmező eljárás nem hozzáad, szinte csupán „meglovagolja” az idézhető mondatot, miközben nem tesz hozzá magvasabbat; például „*a szegénység, a nyomor gyakran úgy kerül említésre, (korábban idéztünk ilyen példákat), mint aminek ellenére a család tartalmassá, a gyerek számára olykor varázslatossá tudta tenni az életet; de az emlékezésekből persze az is kiderül, hogy kibontakozó életútján az egyénnek már iskolás korában elemi akadályokat kellett leküzdenie*” (119). Elgondolkodásra serkent talán, de értelmezési nehézséggel terheli meg az Olvasót pl. a szerepelvárások esetében megfogalmazott értékrendi malőrök köre, melynél az idézhető mintázat érdekes lajstromba illik, de színteleníti az állítást, vagy ennek elmaradásával formál talányt – lásd pl. „*a női szerep eltérő (individualisztikus értékrendű) felfogásával ütközik az a nő, aki arról számol be, hogy sokszor hülyének nézik a hat gyereke miatt*” (133) – semmiképp sem derül ki, miért és ki, mikor és hogyan „nézte hülyének”, s ez a környezet tradíció-kötötte életfelfogásának, a modernizációs pragmatikusság eluralkodásának, vagy a másik fél ostoba vagy haszonelvű beállítódásának okán volt így, a szerepelvárás kitől jött, kire és hogyan hatott, stb...!? Vagy, másik példa: „*van olyan idős interjúalanyunk is, aki arról panaszkodik, hogy ma igen ritka az, hogy a fiatalok érdeklődéssel forduljanak az öregek felé, pedig sok öreg életén ezzel lehetne leginkább javítani. Kevés idő jut beszélgetésre, mert nem élnek együtt a korosztályok. (S az elhasonult életforma következtében a két korosztály világa nem találkozik: ami a fiatalokat érdekli, arról ők, az idősebbek nem tudnak eleget, a fiatalok pedig az ő világukat nem ismerik...)*” (133–134) – ahol véletlenül sem derül ki, hogy túlérzékeny nénike, flegmán vagány kamasz, bölcs társadalomkutató vagy magabiztos házmester állít ilyesfélét, ami pedig nem lenne mindegy...

Olvashatók ellenpéldák is, melyeknél nem marad hiányérzete a szakmai olvasónak, de olyanok is, ahol fájdalmasan hiányzik a kontraszt: pl. „*az optimizmus egy fajtája az is, amikor az egyén ugyan nem helyezi reményét a Jó végső győzelmébe, de a humanista erőfeszítések gyümölcseként tudja értékelni a Jó és Rossz közötti egyensúlyt is. Ennek a szemléletnek többféle változata is jelen van interjúalanyaink állásfoglalásaiban*” (148) – ez az előzetes részletezést követően mértéktartóan bölcs összegzésként szólal meg, s jól is hangzik, kevés társadalomkutató által tematizált problematika. De mert a poszt-Hankiss korszakból való, ennek izgalmas példatáraként hat, s ez komoly erénye! Alig valamivel lejjebb „*a belülről irányított ember etikájának*” egyik sűrített megfogalmazása is olvasható, meggyőződésem, hogy a könyv egyik pontfény-szerűen világító összegzése (149–150). Ugyanitt meg szinte kihagyás nem értelmezni azt is, hogy az ember mint organizáló funkcionalitás, mint működés és kivételesség közben sodró hatékonyságú effektus a kölcsönhatásokban-interakciókban, szinte úgy érvényesül, mintha bizony akár egy egész intézményt vagy intézmény-együttest testesítene meg, sőt pótolna! Hasonló a kontraszthatás, amikor a Szerzők elnagyolt mondatokat engednek meg maguknak, miközben árnyalt pontosításhoz szoktattak addig: „*a reakciók pedig, mint láttuk, a pályafeladástól az elkeseredésen át az aktív szembefordulásig igen változatosak*” (141) – ha tényleg láttuk, akkor a megnevezés csak figyelemfenntartó megerősítés, de nem értelmezési szinten fölülírt impresszió, amely pedig akár lehetne is... Megint másutt a túlszimplifikálás olvasóivá leszünk: „*a mai világállapot sokszor nehezen átlátható viszonyait is ezzel a szemlélettel (a gazdag sokféleség értékelésével) érdemes megközelíteni: »A mai állapot átmeneti állapot; mindenféle van benne, sok lehetőség. Az emberiség körbeért: kinyitjuk az ablakot és indiai zene jön be, gyrost eszünk... A globalizáció jó oldalai: lehetőségek... A mai kor kaotikus, de káoszból születik mindig az új«*” (151) – ez jól hangzana, bár kissé elnagyoltnak tetszhetne. De ha épp a Szerzők írásából/írásaiból nem hiányzik a régi

„világállapot” idézése, közelebbről, vagy történeti antropológiai, gondolkodástörténeti értelemben mindig is korszakos „világállapotok” jellemezték az élethelyzeteket, s káoszról sem csupán Nietzsche vagy a 21. század fanyalgó társadalomkritikusai kezdtek először beszélni!

S mert egy lektori vélekedés vagy recenzensi áttekintés nem érhet véget csak fanyalgással, hadd idézzem a Szerzők egy érdemi gondolat-javaslatát, melyből igen sokat foglal magába a kötet, s melyet következő kötetek-tanulmányok-elemzések majd mint mottót idézhetnek tovább: *„Meg kellene tanulni vágyakozni azután, amink van. A legtöbb ember siránkozik a múlton és fél a jövőtől, a jelenben kell tudni élni”* (117).

Félni a jövőtől akkor már semmiképp sem kell, ha ilyen szakmai produktumok születnek. Hála tehát a Szerzőknek ezért a siránkozásmentes álláspontért, opuszért...

CSIZMADIA PÉTER

ÉS DOLGOZNI KI FOG?

Török Emőke (2014)
Munka és társadalom
A munka jelentésváltozásai a bérmunkán innen és túl
Budapest: KGRE/L'Harmattan

Az elmúlt évtizedek technológiai, gazdasági és társadalmi változásai nem hagyták érintetlenül a munka világát sem. A posztindusztriális társadalom kialakulása, a munkaerőpiac globalizálódása, az infokommunikációs technológiák térnyerése mind a munka tartalmában, mind a munkavégzés szervezeti és intézményes kereteiben, mind pedig a munkával kapcsolatos értékek és attitűdök terén olyan változásokat hoztak, amelyek társadalmi jelentősége vitán felül áll. Ennek tükrében különösen érdekes, hogy míg az 1970-as és 80-as években a magyar munkaszociológia virágkorát élte, mára a téma iránti szakmai érdeklődés jelentősen lecsökkent. Részen emiatt fontos vállalkozás Török Emőke *Munka és társadalom. A munka jelentésváltozásai a bérmunkán innen és túl* című könyve, amelyben a szerző arra tesz kísérletet, hogy a munka szerepének társadalmi értelmezéseit és gyakorlatait, illetve a téma szociológiaelméleti vonatkozásait járja körül, a fogalom történeti jelentésváltozatainak bemutatásán keresztül.

A kötet vállaltan elméleti irányultságú, azaz a szerző tudatosan tartózkodik attól, hogy empirikus kutatási eredmények alapján foglalkozzon a munka világának átalakulásával. Szándéka a munka fogalmának és társadalmi szerepének számos elméleti aspektusát részletesen áttekinteni. A könyvet az időbeliség perspektívája tagolja két gondolatilag elkülönülő részre. Az első négy fejezetben történeti szempontok érvényesülnek, majd egy rövid elméleti kitérőt követően Török Emőke azokat a munka világát érintő gazdasági/társadalmi változásokat és a hozzájuk kapcsolódó elméleti megközelítéseket tárgyalja, amelyek a jelen társadalmi valóságát, illetve az arról alkotott képet formálják.

A könyv első fejezet a munka fogalmának hétköznapi és szociológiai értelmezése közötti különbségeket mutatja be, rámutatva a meghatározások sokféleségére és a bennük rejlő (ön)ellentmondásokra. A hétköznapi

és a tudományos fogalom közötti különbségeket tárgyalva a szerző meggyőzően érvel amellett, hogy a munka fogalmának mindenkor „laikus” értelmezése explicit módon bekerül a szociológiai használatba is. Ezzel éppen az által bemutatott téma jelentőségére hívja fel a figyelmet, amennyiben utal rá, hogy az egyes emberi tevékenységek munkaként való értelmezése, illetve a munkának tekintett tevékenységek társadalmi megítélése erősen függ egy-egy korszak uralkodó értékrendjétől és általános gazdasági/társadalmi viszonyaitól – ami alól a mégoly objektív tudomány sem vonhatja ki magát.

A második fejezet a „munka” fogalmához kapcsolódó különböző értelmezéseket veszi számba történeti szempontból. Az ókori Görögországtól a XIX. századi Európáig ívelő gazdag és alapos áttekintés szemléletesen illusztrálja azt a komplex folyamatot, amely a munka fogalmának különböző jelentéseit kísérte végig. A szerző bemutatásában a munka fogalmának története egyúttal az munkavégzés mint speciális emberi tevékenység, illetve a munkát végző emberek társadalmi emancipációjának története. Az ókori görög gondolkodás egyik meghatározó, bár nem kizárólagos eleme, hogy megkülönbözteti a nyilvános térben zajló, külső kényszerektől mentes szabad cselekvést, a gazdasági és egyéb kényszereknek alávetett munkavégzéstől, értéket csak az előbbinek, azaz a szabad, kényszerektől mentes politikai cselekvésnek tulajdonítva. Ez a szemlélet megváltozik a középkorban, a keresztény gondolkodás általánossá válásával. A fordulat nem a munkavégzés mint tevékenység szerepének átértékelésében, hanem a munkát végző személyének emancipálódásában következik be. Szemben az ókori gondolkodással, amely egyaránt leértékeli a fizikai munkavégzést és a fizikai munkát végzőket, a kereszténységben Isten színe előtt mindenki, így a munkát végző ember is egyenlő. Ez persze nem jelentette a munka mint tevékenység önértékének elismerését (hiszen a magasabb rendű élet kontemplatív és elfordul a világtól), azonban a munkát végző személy társadalmi befogadása megtörténik. A reformáció újabb fordulatot hoz, amely során kötelességtikai szempontok kapcsolódnak az immár társadalmilag is felértékelődő munkavégzéshez. A XVII. századtól meginduló természettudományos fejlődés során kialakul és megszilárdul az a meggyőződés, amely szerint a természeti és társadalmi világ a munka révén változtatható meg és tehető jobbá. Más szavakkal, megtörténik a munka fogalmának emancipációja is. Innen már csak egy lépés a bér munka társadalmának kialakulása, *„amelyben a háztartási tevékenységtől elkülönülő, munkahelyi keretek között végzett pénzkereső munka egyszerre biztosította a megélhetést és képezte a társadalmi státusz és identitás alapját.”* (55)

A munkafogalom történeti áttekintését követően a szerző egy rövid kitérőt tesz, amelyben vázlatosan bemutatja a kérdés gender-vonatkozású aspektusait, röviden ismertette a női munka történetét. Ezt követően a második gondolatkört megelőlegezve egy, a korábbiaktól eltérő szemléletű fejezetben a munka fogalmának cselekvéseméleti megközelítéseit ismerheti meg az olvasó, elsősorban Hannah Arendt, Jürgen Habermas, Claus Offe, Karl Marx és Max Weber művein keresztül. A szerző konklúziója szerint a munka elméleti elhatárolása más emberi tevékenységektől mára bizonytalanná vált, és ez az elbizonytalanodás egyúttal a munka társadalomban betöltött szerepének változásait is tükrözi. Ezzel a könyv elérkezik a második nagy gondolati egységéhez, amelyben a munkának a jelenkori társadalomban betöltött szerepét vizsgálja, elsősorban elméleti nézőpontból.

Török Emőke három olyan generikus problémát azonosít, amelyek következtében a bér munka társadalmi radikális változáson megy keresztül. A három tényező (amelyek – tehetjük hozzá –, részben maguk is követ-

kezményei a munka világában végbement változásoknak), a következők.

1. A munkanélküliség tartóssá válása. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a mára nyilvánvalóvá vált: a második világháborút követő fellendülési periódusban kitűzött teljes foglalkoztatás mint cél illuzórikus, azaz a posztindusztriális társadalom nem tud minden tagja számára munkát biztosítani. A szerző hangsúlyozza, hogy a munkanélküliség súlyos társadalmi következményekkel jár, amelyek közül elsősorban a tartós kirekesztődés veszélyeire hívja fel a figyelmet. Ezt a gondolatot érdemes azzal kiegészíteni, hogy a munka világának átalakulása nem csak a munkakínálat szűkülésén keresztül nyilvánul meg, hanem a munkavégzés minőségi feltételeinek változásai révén is. Ennek kapcsán az elmúlt két évtizedben bekövetkezett egy szemléletváltás több európai ország foglalkoztatáspolitikai célkitűzéseiben. A hagyományos foglalkoztatáspolitikai középpontjában, a munkakínálat bővítése és a foglalkoztathatóság javításának kettős követelménye állt. Ezzel szemben ma már egyre hangsúlyosabban kap szerepet a munkaminőség javításának szándéka, mert meghatározó vált az az alapvető elképzelés, hogy a jobb minőségű munkahelyek javítják az állampolgárok elégedettségét, a munkavállalók elkötelezettségét, a termelékenységet, stb.

2. Az atipikus foglalkoztatási gyakorlatok elterjedése, amelyek erodálják azokat az intézményi garanciákat és munkavállalói jogosítványokat, amelyek kiszámíthatóvá tették az egyéni életpályákat. A jelek szerint a munkaerőpiac szereplőinek tartós bizonytalansággal kell számolniuk mind a foglalkoztatási feltételeiket, mind a hosszú távú perspektíváikat illetően.

3. A munkával kapcsolatos értékek és attitűdök változása. A munkával töltött idő csökkenése, a növekvő jólét a szabadidő eltöltésének változatos formáit eredményezte, amelyet az önkifejezéssel és a személyiség kibontakoztatásával kapcsolatos értékek előtérbe kerülésével járt együtt a kötelezettség-orientált értékek relatív térvésztesével párhuzamosan.

A kérdés már csak az, hogy pontosan miben is áll a munka szerepének, illetve a hozzá kapcsolódó értelmezések megváltozása a posztindusztriális társadalomban? Az egyik ilyen változás a szerző szerint a munka szubjektívizálódása, amely kettős természetű. Egyfelől jelenti az egyénnek azt a belső készletét, hogy énjének minél nagyobb részét, kompetenciáit, kezdeményezőképességét, önmegvalósítás iránti igényét, stb. jeleníthesse meg a munkavégzésben, másrészt pedig azokat a munkaszervezeti gyakorlatokat, amelyekben a ugyanez a vezetés elvárásaként fogalmazódik meg a dolgozókkal szemben, akiktől megkövetelik, hogy képességeik legjavát adják bele a munkába, teljes személyiségükkel vegyenek részt a munkafolyamatban. Másképpen fogalmazva: önmegvalósítás iránti belső igény egyfelől és vezetői kényszer a személyiség teljes bevonására a másik oldalon. Mindez tükröződik a munkával kapcsolatos attitűdökben is: bár Európa nyugati és keleti felén eltérő mértékben, de az instrumentális, azaz a munkavégzést a jövedelemszerzés kényszerével azonosító attitűdök visszaszorulóban vannak, szemben a tartalmi elvárásokkal, amelyek az egyén személyes igényeinek a munkán keresztül való kielégítéséhez kapcsolódnak.

A szerző által kiemelt másik meghatározó tényező a munkához kapcsolódó határok meggyengülése, legyenek ezek a határok a munka és a háztartás, a munka és a magánélet, a munka és az iskola vagy a munkavégzéshez kapcsolódó szervezeti tagság határai. A munkavégzés szubjektívizálódása és a más emberi cselekvésektől való egyre bizonytalanabb elhatárolhatósága ugyan nem változtat a munka központi szerepén a társadalmi

részvételben, az identitás- és státuszképzésben, de következményeit tekintve mégis komoly dilemmákat vet fel. A munka benyomulása az élet egyéb területeire ugyanis egyenlővé teszi a munkát az értelmes, társadalmilag elismert tevékenységgel, így a munka világából kiszorulóknak egyúttal a társadalomból való kihullással is szembe kell nézniük. A szerző szerint a munka átalakulása következtében növekvő társadalmi egyenlőtlenségek és kirekesztettség olyan tartós tendenciává válhat, amelynek legfőbb vesztese a középosztály, és amelyet csak a fenti kockázatok mérséklésére képes új intézmények kialakítása révén kerülhetünk el.

A mind témafelvetésében, mind annak kidolgozásában tartalmas és alapos könyv minden erénye ellenére hagy némi hiányérzetet az olvasóban. Mindenképpen érdemes utalni arra, hogy a szerző nem szentelt figyelmet annak, hogy az általa bemutatott változások globális jellegük ellenére differenciáltan jelentkeznek a különböző intézményi berendezkedést képviselő országokban vagy országcsoportokban. Példaképpen említhetjük, hogy bár a társadalmi párbeszéd intézményei *általában* veszítettek jelentőségükből, ez nem egyformán érintette az észak-európai vagy éppen a poszt-szocialista országokat. Sőt, Németország esetében éppen arra láthatunk példát, hogy a 2008-ban kezdődött globális pénzügyi és reálgazdasági válság sikeres leküzdésében milyen hatékony eszköznek bizonyultak a társadalmi párbeszéd intézményes csatornái. Ez egyúttal felhívja a figyelmet a könyve egy másik hiányosságára, nevezetesen arra, hogy még az említés szintjén sem jelenik meg benne a globális válság munkaerőpiaci következményeire való utalás. A szerző ugyan már műve elején leszögezi, hogy nem munkaszociológiai, hanem szociológiaelméleti könyvet tart a kezében az olvasó, ennek ellenére gazdagíthatott volna a könyv mondanivalóján, ha az általa bemutatott és elemzett elméleti megközelítéseket és tendenciákat ütközteti a válság következtében megváltozott realitással.

Mindezek ellenére Török Emőke könyve összességében fontos és gazdag hozzájárulást jelent mind a hazai szociológiaelméleti, mind a munkaszociológiai diskurzusban. Bátran ajánlható a munkaszociológia elméleti kérdései iránt érdeklődőknek, egyúttal a szociológia ezen aspektusát érintő bármely felsőoktatási kurzuson is hasznos olvasmány lehet.

A RENDSZERVÁLTÁSTÓL A STRUKTÚRAVÁLTÁSIG

Valuch Tibor (2015)
A jelenkori magyar társadalom
Budapest: Osiris

1989 – Klaus von Beyme szavaival – valóságos „fekete péntek” volt a társadalomtudomány számára, mivel egyetlen olyan elméletet sem produkált, amely előre tudta volna jelezni a „létező szocializmus” bukását (Beyme 1996: 6). Igaz, létezett a konvergencia-elmélet, amely úgy érvelt, hogy az iparosítás a társadalmi struktúrák fokozatos homogenizálódását eredményezi, és ezért előbb-utóbb a politikai rezsim megdöntéséhez vezet majd a szocialista országokban – mielőtt elérik a megfelelő fejlettségi szintet. Az elmélet optimista volt abban a tekintetben, hogy ez viszonylag rövid időn belül bekövetkezik – de egyúttal meg is nyugtatta az aggódó nyugati politikusokat afelől, hogy a „Kelet” akkor már nem jelent valódi politikai fenyegetést, mert az emberek gondolkodásmódját és viselkedési mintáit megváltoztatja a magasabb fogyasztás, és maguk is követelni fogják a politikai liberalizálást és a többpártrendszert. Ez az elmélet azonban 1989–1990-ben nem igazolódott. A kelet-európai államszocialista rendszerek megbuktak ugyan, de nem azért, mert társadalmi-gazdasági vonatkozásban sikeresen felzárkóztak a fejlett ipari társadalmakhoz, hanem éppen ellenkezőleg azért, mert ez nem sikerült nekik.

A politikai változás gyorsasága és kiszámíthatatlansága miatt a hangsúly tehát a rendszerváltást követő szakirodalomban is a politikatörténetre esett – illetve „futottak még” a privatizáció és a gazdasági átalakulás időszerű témái. A társadalomtörténet sajnálatos hátrányba került – annál is inkább, mert, ahogyan már az 1990-es évek eseményei megmutatták, a tranzitológiának az a jóslata, hogy a demokratikus intézmények és a piacgazdaság átvételével automatikusan Kelet-Közép-Európában is megvalósul a nyugati típusú társadalom – és persze jólét –, nem teljesült. A radikális baloldalon léteztek ugyan pesszimistább prognózisok – gondolok itt elsősorban a világszisztéma-iskola követőire, akik a régió elmaradottságát döntően nem a kommunizmussal magyarázták, hanem inkább fordítva, a sztálini típusú államszocialista berendezkedést tekintették az elmara-

dottság következményének. Ez a baloldal azonban – Keleten éppen az államszocialista tapasztalatok nyomán – olyan mértékben diszkreditálódott, hogy az irányzat marginális maradt, és még a pesszimista jóslatok beigazolódása után sem tudott utat találni a többségi társadalomhoz.¹ Az egykori államszocialista ideológiát felváltó liberalizmus és nacionalizmus pedig abban megegyezett, hogy „ősellenségnek” tekintették a kommunizmust – és ez sokáig megnehezítette a rendszerváltás bármely kritikáját.

Igazi áttörés a 2000-es évek második felében kezdődött, amikor a megjelenő „rendszerváltó” társadalomtörténeti munkák sorra bizonyították, hogy az új Magyarország bizony nem olyan lett, amilyenek egykor a rendszerváltó értelmiségiek megálmodták – gondolok itt a szociálpolitika alakulására (Ferge Zsuzsa), a megjelenő magyar *underclassra* (Ladányi János), illetve Szalai Erzsébet egész rendszerkritikai munkásságára. A neves szociológus egyébként már a rendszerváltás után szakított a liberális politikával, és megjósolta egy, a latin-amerikai egyenlőtlenségeket idéző társadalom kialakulását Magyarországon. Miközben az egyes művekből is jól látszik, hogy Kelet-Közép-Európa társadalmi struktúrája másképp alakul, mint Nyugat-Európáé, Valuch Tibor könyve az első olyan komoly összefoglaló munka, amely megkísérli rendszerezni az elmúlt 25 év társadalomtörténeti ismereteit és történéseit, és választ keresni arra a kérdésre, hogy miben is lett más a mai Magyarország az egykori rendszerváltók által megálmodott ideáltól.

A könyv méltatását tehát mindenképpen azzal kell kezdenem, hogy nagyon fontos, hiánypótló munka mind a szakemberek, mind pedig a laikus olvasók számára. Valuch Tibor óriási szakirodalmat dolgoz fel és rendszerez, és teszi ezt nemcsak a szociológus, hanem a történész szemével, hiszen a szerző Magyarország 1945 utáni társadalomtörténetének talán a legszakavatottabb ismerője. 1989-et gyakran látjuk olyan cezúrának, amely a szociológiát és a történelmet mint diszciplínát is elválasztja egymástól – nagyon fontos tehát, hogy itt megjelenik egy kettős szerepkör és egy kettős tudás. Fontosnak tartom a szerző interdiszciplináris szemlélete és gyakorlata mellett azt is kiemelni, hogy a weberi értelemben vett objektivitást bőségesen kimeríti – ami nem könnyű feladat egy ennyire átpolitizált témánál (hiszen a rendszerváltás megtörténtéről is vitatkoznak a mai magyar politikusok!). Valuch Tibor könyve azonban bármely pártállású és világnézetű személy részére is melegen ajánlott olvasmány.

Az objektivitást mindjárt példázza a rendszerváltás fogalmi megközelítéseinek tisztázása a kötet elején. A téma kutatói és szakértői általában egyetértenek abban, hogy a rendszerváltás azt a gazdasági-politikai átmenetet jelenti, amelynek során a szocializmusra jellemző feltételek átadják a helyüket a kapitalista rendszerre jellemzőknek. Az már – ahogyan a recenzió elején írtam – vitatottabb, hogy mit is értünk pontosan a kapitalista rendszer jellemzői alatt. 1989-ben bebizonyosodott, hogy az államszocialista rezsimek modernizációs kísérlete kudarcot vallott, és a rendszernek hiányoztak mind az ideológiai, mind pedig a gazdasági erőforrások ahhoz, hogy megakadályozza a kelet-európai félperiféria visszatérését a kapitalista világgazdasági rendszerbe. Az államszocializmus összeomlása a régi és már megkopott marxista-leninista jelszavakat azzal a friss meggyőződéssel helyettesítette, hogy mindent másképpen kell csinálni, mint régebben. A kelet-európai országok, miután kudarcot vallottak a szocialista modernizációs kísérlettel, a kapitalizmus visszaállításában látták az új reményt

¹ Magyarországon az Eszmélet folyóirat őrizte tovább ezt a szellemi hagyományt.

arra, hogy utolérhetik a nyugat-európai technológiát és életszínvonalat.² Ahogy Bryant és Mokrzycki (1994) rámutattak, a kapitalizmus visszaállítása az egész régióban azt jelentette az egyszerű emberek és a politikusok számára, hogy egyszerre érik el a médiából megismert nyugati jólétet, emellett pedig fenntartják az általános foglalkoztatottságot és a szociális biztonságot. Az átmenet sikerét a nyugat-európai politikai intézmények átvétele és a piacgazdaság bevezetése volt hivatott biztosítani. Miután kiderült, hogy az áhított polgári társadalom helyett nagy egyenlőtlenségek, a nyertesek csoportjai mellett pedig a vesztesek nagy csoportjai jöttek létre, illetve kialakult egy jelentős *underclass*, sokan áthelyezték a csalódottságot az egész rendszerváltásra. Magyarország helyzete azért is specifikus, mert, ahogyan Valuch Tibor írja: „*a késő kádárizmus – lényegét tekintve – a rendszer fenntartását szolgáló engedmények kiterjesztésének az időszaka volt, amikor a viszonylagos szabadság folyamatosan bővült. Az ellenzékiességnek nem volt igazán széles bázisa, a második gazdaság kiterjedés és kiterjedtsége – sajátos módon – önmagában is akadályozta az aktív politizálást*” (26). A kapitalizmushoz fűződő várakozásokban való csalódottság felerősítette a „harmadikutas” reményeket – így jöhetett létre 2010-ben a tekintélyelvű meta-demokrácia rendszerének bevezetése és konszolidálásának kísérlete (20). Tegyük hozzá: nem véletlen, hogy Magyarországon a Jobbik is a „harmadikutas” ígéretekkel kampányol... Mindez azonban a tudományos diskurzusban nem jelentheti magának a rendszerváltás fogalmának a megkérdőjeleződését. Ezért is tartom fontosnak a kötet pontos fogalmi bevezetőjét, amely egyúttal röviden vázolja a rendszerváltáshoz vezető utat, és kijelöli a legfontosabb vitapontokat. Miközben azon lehet vitatkozni, hogy 1989 forradalom volt-e vagy nem (a radikális baloldalon az ellenforradalom tézise is megfogalmazódott), megtörténtét csak a történeti mítoszokhoz sorolható narratívák teszik kérdésessé (bár, mint tudjuk, sokan választják inkább a mítoszokat...).

A kötet a továbbiakban hasonló szakmai korrektséggel és alaposággal, de nem kimerítően kalauzol minket végig a mai Magyarország fizikai és mentális térképén, kezdve a demográfiától a településpolitikáig, az etnikai térképtől a társadalmi rétegződésig, a politikai aktivitástól a nemzettudatig, a szociálpolitikától a devianciák különböző formáiig. Az olvasónak nincs semmiféle hiányérzete a könyv szerkezetét illetően: jól felépített, átgondolt, logikus, és éppolyan pontos tájékoztatást ad annak, aki részletkérdéseket vizsgál, mint annak, aki a nagy trendekre kíváncsi. A részletekbe itt most nem szeretnék belemenni; kiemelnék azonban néhány olyan trendet, amelyekkel a média is napi szinten foglalkozik. Az első a születések alacsony száma. A születések száma ugyan már a szocialista korszakban is csökkent, de először 1998-ban esett százezer alá, és azóta sem haladta meg ezt a szintet. Ennek számos oka van: a nemi szerepek átrendeződése, a szingliség jelenségének növekedése, az elvándorlás (ráadásul, jegyezzük meg, tipikusan éppen a reprodukív korban levő csoport a mozgékonyabb!), és a lakosság számos rétegét sújtó gazdasági elbizonytalanodás (hogy ne mondjuk, elszegényedés, vagy, ami ennél is fontosabb, a munkaerő-piaci instabilitás). A jelenségről érdemes megemlíteni, hogy Stefano Bottoni a kelet-európai régió 1944 utáni történetének egészét tárgyaló, összefoglaló munkájában (Bottoni 2014) a fiatalok elvándorlását tartja Kelet-Európa jelenkora egyik legnagyobb kihívásának, amelyre a politikának választ kell találnia.

² Érdekes, hogy miközben az új kelet-európai elit megtagadta a szocializmust, továbbra is hittek az „utolérő fejlődés” lehetőségében. Itt említeném meg James Ferguson (1999) antropológiai vizsgálódását, aki arra a következtetésre jut, hogy a periférián az emberek akkor is hisznek a modernizációban (az „utolérő fejlődésben”), amikor a hétköznapi életben a periferezálódást tapasztalják. Ferguson tapasztalatait az én kelet-európai összehasonlító kutatásom is megerősítette. Magyarországon erősebb az „utolérő fejlődésbe” vetett hit, mint Kelet-Németországban, ahol a munkások többsége a kapitalista rendszerre vezette vissza a rendszerváltás utáni negatív tapasztalatokat. Lásd: Bartha (2009).

A másik, hasonlóan neuralgikus pont a településrendszer egyenlőtlensége, amelyet Valuch Tibor is kiemel. A létrejövő *underclass* vagy prekariátus ugyanis tipikusan azokon a kis településeken koncentrálódik, ahol a munkalehetőség hiánya magával hozza az összes többi egyenlőtlenséget: gondolok itt az iskolarendszer, az egészségügyi ellátás, a közbiztonság és a társadalmi integráció hiányosságaira, amelyek nyomán egész régiók szakadnak le a 21. századi Magyarországról. Az *underclass* jellemzője pedig éppen a halmozott depriváció, amelynek eredményeképpen a felnövekvő új generáció életesélyei is halmozottan beszűkülnek; a szegénység itt nem elsősorban azt jelenti, hogy nem jut ruha a rászorulóknak, hanem pontosan arról van szó, hogy esély sincs kitörni a gettósodott településekről. Nagyon fontosnak tartom a társadalmi rétegződés és az elitek átrendeződéséről írt fejezeteket; megint kiemelem, hogy Valuch Tibor az államszocializmus történetének egyik kiemelkedő kutatójaként és a történeti tudás birtokosaként fejt ki gondolatait az átalakulásról, amelynek így nemcsak a végpontját ismerjük meg, hanem a kiindulási helyzetet is. Nem kívánok itt belemenni abba, hogy milyen egyenlőtlenségek léteztek az államszocializmusban, azt azonban nagyobb vita nélkül kijelenthetjük, hogy az újkapitalista társadalom jóval nagyobb egyenlőtlenségeket produkált. Ezeket, ahogyan Ferge Zsuzsa (2012) is kifejti, a magyar szociálpolitika nem volt képes megfelelően ellensúlyozni, sőt, esetenként felerősítette az elszakadó, pontosabban leszakadó trendeket, mivel elsősorban a középosztálynak kedvezett. Én talán jobban hangsúlyoztam volna a munkahelyi integrációt – hiszen ma már a munkahely megléte és biztonsága jelenti az egyik belépőt a nyugat-európai típusú középosztályba. Emeljük ki: a kelet-európai társadalmi átrendeződés egyik specifikuma éppen az, hogy, miközben Nyugat-Európában a 2008-as válság ellenére is van egy kiterjedt középosztály, Keleten sem a munkabiztonság, sem pedig a bérek nem úgy alakultak, hogy létrehozzanak egy hasonló helyzetű és nagyságú középosztályt. Azt is hozzátehetjük – elsősorban Szalai Erzsébet kutatásai nyomán – hogy a hazai elit is megosztott: az ún. nemzeti középosztály érdekei nem azonosak a globális tőkéhez kötődő nemzetközi elit törekvéseivel. Talán érdemes lett volna jobban hangsúlyozni, miben lett Kelet-Európa – és Magyarország – az egykori liberális várakozásokkal szemben – más, mint Nyugat-Európa. Az összefoglaló fejezetek azonban így is igen impresszív mennyiségű szakirodalmat dolgoznak fel, és kitűnően eligazítják a rendszerváltás társadalomtörténetében mind a tapasztalt, mind pedig a laikus olvasót.

Összességében melegen ajánlom a kiváló társadalomtudós új könyvét mindazoknak, akik politika-és ideológiamentesen szeretnék megérteni, hogy mi is történt Magyarországon az elmúlt 25 évben, milyen társadalmi változások zajlottak le, és hogyan alakult a poszt-szocialista (sőt, egyes szerzők szerint már poszt-poszt-szocialista) rendszer mentális és valóságos térképe. Ahhoz, hogy megértsük, mi történt 1989 után, elengedhetetlenül szükséges az államszocialista korszak alapos ismerete, amely máig ad kihívásokat a történészeknek és társadalomkutatóknak. Az a törekvés, hogy a korszak egészét ki kell iktatni a magyar történelemből, nem más, mint durva megisméltése a Rákosi-korszak hegemon tudománypolitikájának, amely a Horthy-korszakot kívánta egységesen fasisztának tekinteni. Valuch Tibor könyve megmutatja, hogy eltérő szemléletű szerzők is megférnek egy könyv lapjain, és lehet valódi tudományos párbeszédet kezdeményezni arról, hogy mit is jelentett az államszocializmus és a rendszerváltozás.

HIVATKOZÁSOK

- Bartha E. (2009) „Jó változást nem látok, csak rosszat”: Osztály és etnikum a rendszerváltás utáni Magyarországon. In Juhász J. – Krausz T. (szerk.) *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. Budapest: L'Harmattan. 153–169.
- Beyme, K. von (1996) *Transition to Democracy in Eastern Europe*. Houndmills: Macmillan. DOI: 10.1057/9780230374331.
- Bottoni, S. (2014) *A várva várt Nyugat: Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Bryant, Ch. G. A. – Mokrzycki, E. (szerk.) (1994) *The New Great Transformation? Change and Continuity in East Central Europe*. London: Routledge. DOI: 10.4324/9780203421741.
- Ferge Zs. (2012) *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Ferguson, J. (1999) *Expectations of Modernity: Myths and Meanings of Urban Life on the Zambian Copperbelt*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szazadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltsük.

KLOPFER ZSÓFIA

LOSONCZI ÁGNES GYŰJTEMÉNYE

Losonczi Ágnest (1928–) a magyarországi szociológia alapító tagjai között tartják számon, 1963-ban már induláskor ott volt MTA Szociológiai Kutatócsoportjában, a tudományos életbe akkor „befogadott”, az először „intézményesült” / „engedélyezett” szociológiai műhelyben. Eredetileg a Táncművészeti Iskola (Mozdulatművészet) pedagógia szakát végezte 1951-ben, illetve ezzel egy időben a Színház- és Filmművészeti Főiskola rendezői szakot látogatta. Majd az az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi karának magyar-történelem szakára járt 1951–57 között.

Érdeklődése a társadalom iránt személyes élettapasztalatából fakadt, átélte a 20. század megrendítő történelmi-társadalmi változásait, ahogy a vonzó társadalomjavító eszmék keserű valósággá váltak, és emberellenes bűnökbe torzultak. Szembesült a politikai hatalom mindennapi propagandájával, ami elfedte és elhazudta a tényeket, ahol a valóság érdekük szerinti átfestése vált mindennapi gyakorlattá. Rátalált a szociológiára, a társadalmi valóság elhivatott kutatója lett, a tények feltárásában kereste az igazságot.

Első kutatási területe – indulásának megfelelően – a zene volt, a művészet-, illetve a kultúraszociológia. Gyakran felteszik a kérdést, hogyan jutott el az életmódkutatáshoz, majd a népegészség vizsgálatához, a gyerekválás szülés-születés helyzetének feltáráshoz. Reményeim szerint a gyűjtemény rövid bemutatása erre a kérdésre is választ ad majd.

1963-ban, zenetörténeti és zeneszociológiai munkássága már érdeklődést váltott ki. Kutatásai különböző társadalmi terekben a zenei felfogást és befogadást vizsgálták: az üzemi munkások között élő zenéről és a koncerttermek közönségének zenei ízléséről szóltak írásai. A Szociológiai Kutatócsoport igazgatójának, Hegedüs Andrásnak lett aspiránsa. Részt vett a Hegedüs András szervezte, szociológusok és szociográfusok közös terepmunkájában: mintegy 22 témával járták Heves megye falvait. Társaival – többek között a szociográfus-költő Csoóri Sándorral, Tornai Józseffel, Kún-Szabó Ferencsel és a szociológusok közé tartozó Heller Ágnes filozófus-

sal, Márkus Máriával, Varga Ivánnal, Földvári Tamással dolgoztak együtt. H. Sas Judittal együtt járták a házakat, ki-ki a maga útján, saját témája szerint építette fel kutató módszerét. Érdekes viták, jó hangulatú beszélgetések jellemezték a kutatómunkát. Losonczi a mindennapokban figyelte meg a zene „jelenlétét”, a környező hangzsvilág érzékelését, a köznapi és ünnepi zene beágyazódását a falusiak életébe. A XX. Század Hangja Kutatóműhely archívumában fellelhető, Losonczi Ágnes életművét felölelő gyűjtemény a kutatási anyagok egy részét és a kutatások dokumentációját részletesen ismertető táblázatot tartalmaz.

A gyűjteményről készült táblázat tartalmaz néhány, a Heves megyei kutatás alapján készült tanulmányt, az iskoláztatás és az ízlés vizsgálatához tartozó kérdőíveket, valamint három interjút, ám ezek a dokumentumok fizikai formában nincsenek meg.

Losonczi Ágnes kutatásait egy összefonódó, egymásra épülő, egymásból következő, és a társadalom „miértjeibe” egyre mélyebbre hatoló kérdés-válasz folyamatként is lehet szemlélni. Ahogy Tibori Timeának adott 2011-es szakmatörténeti interjújában állítja: „A kérdéseim vittek kutatásról kutatásra az elmúlt öt évtizedben.”¹ 2005-ig, 77 éves koráig tartó aktív munkásságáért többek között a Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztjével (2007), Prima Díjjal (2007) és Akadémiai Díjjal (2004) tüntették ki. A gyűjtemény ezen életmű anyagait foglalja magába.

A „LOSONCZI-MÓDSZER”

Losonczi Ágnes Magyarországon elsőként ötvözte a kvantitatív és a kvalitatív társadalomkutatási módszereket. Kérdezni, kutatni, elemezni, állítani, bizonyítani, a bizonyítékokat megvizsgálni, kételkedni és újra kérdezni. A lényeg: a jelenségek mögé menni. Ez magyarázza „lépéseit” a kutatómunkában. „Go behind!”, azaz „Menj (a jelenségek) mögé!”, kívülről is megerősített kutatói módszere. Egyre mélyebbre ásni, hogy ne ragadjunk meg a jelenségek felszínén. „Nem kívülről, felülről, mások szemüvegén át, a magam eszközeivel belülről megismerni a nagy társadalom emberi kisvilágait.”

Szenvedélyes érdeklődése, kutatói kíváncsisága emberközpontú szemléletéből következett. Terepjáró szociológusnak vallotta magát. Kutatói módszere megválasztása előtt fontos volt a terep „becserkészése”, a „letalpalása” – ahogy mondta. A kutatás helyszínein eleven élettapasztalatot akart szerezni. Nemcsak a könyvtárakból gyűjtötte össze a terepre vonatkozó legfontosabb tudnivalókat, történelmi anyagokat, demográfiai paramétereket, statisztikai adatokat, hanem a vonatkozó szépirodalomra is szüksége volt. Beszélgetni az ott lakókkal, bemenni az üzletekbe, végigjárni a közösség helyszíneit, mintegy tesztelni a kutatás kérdéseit. Személyes élményeket gyűjtött.

Az empirikus adatfelvételre azért volt különösen szükség, mivel a tényekre, az adatokra épített elemzéseket – főleg, ha eltértek a hivatalos propagandától – alaposan alá kellett támasztani. Ha kiderült, hogy nem szűnt meg az éhezés, hogy hiányos az ellátás, hogy milyen alacsony életszínvonalon élnek, hogy a villamosítás még nem jutott el mindenhova stb., adatsorokkal, matematikai összefüggésekkel bizonyították. A szociológiára egyébként is gyanakvó felsőbbbség számára, a szocialista kor hiperracionális szemlélete ezeket az egzakt tényeket nem hagyhatta figyelmen kívül.

Az adatokba rögzített tények mellett a kvalitatív eszközök alkalmazása volt kutatásai egyik fontos eszköze: nem előre gyártott válaszokat teszteltek, a kérdezettek saját szavaival megfogalmazott válaszára törekedtek.

¹ Losonczi Ágnes pályautja és módszerei (2011). Az interjút készítette Tibori Tímea. Átirat: 14. oldal.

Több témában nyitott kérdésekkel dolgoztak, projektív tesztek alkalmaztak, máskor „provokatív” kérdésekkel éppen az érzelmeiket kívánták kiváltani. A saját szavakkal adott válaszok többet árultak el a valóságról és kifejezőbbek is voltak, mint a szociológia műnyelv használata és az arra kapott válaszok. Ezek révén többet lehetett megtudni a megkérdezett életéről, nézeteiről, érzelmeiről, értékeiről.

Az elemzések lezárása újabb kérdések felé nyitott ajtót, az eredmények átgondolása és a szenvedélyes kíváncsiság újabb kutatásokhoz vezetett.

ÉLETMÓD KUTATÁS (1970-ES ÉVEK)

A Magyar Tudományos Akadémia főtitkára Losonczy Ágneshez közvetítette a Békés-megyei Tanács kérését: szociológusokat és szociológiai kutatást kértek a megyébe. Kérdésük lényege az volt: „*miért nem működik a népművelés intézményrendszere, amit a közösség jobbulásáért, műveltségéért, aktivitásának szervezésére hoztak létre?*”² Kutatótársaival, H. Sas Judittal, Kónya Judittal és Kárpáti Zoltánnal, előzetes tájékozódás, felmérések után kezdtek a munkához. Losonczy zeneszociológiai munkáiból azt a következtetést vonta le, hogy „*az életrendszer, az életvitel ismerete nélkül nem lehet megérteni semmit, azt sem, amit kultúrának nevezünk.*”³ A mindennapi létfenntartás kérdéseitől indultak el, s a kultúra igényét, a felfogás szintjét, szükségletét az életvitel komplexitásában szemlélték. A kérdések a táplálkozási szokásoktól a családi életig, a gyereknevelés gyakorlataitól a települési viszonyokig, az értékekkel diktált életvezetés megértéséig terjedtek. A kutatás átfogó képet nyújt az 1969-ben Békés megyében élő hétköznapi emberek életmódjáról, amelynek központi mozgatója a mindennapi létfenntartásért való küzdelem.

A kutatás eredményeit az 1977-ben megjelent, Losonczy Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben* című könyvében olvashatjuk, ami azóta szociológiatörténeti tananyaggá vált. 1980-ban az akadémiai doktori címet kapta meg érte.

A gyűjteményben a 409_09_09 *Életmód (1970-es évek)* című sorozat 20 dokumentuma található meg: többek között előtanulmányok, illetve tervtanulmányok „*az életmód változásainak gazdasági, szociológiai és kulturális vonatkozásaival*” kapcsolatban, valamint összegzések a kutatás részeredményeiről és egy kérdőív az empirikus adatfelvételhez. Ezzel szemben a kutatás során készült interjúk anyagai nem találhatók meg itt.

EGÉSZSÉGSZOCIOLÓGIAI KUTATÁS (1977–1997)

Losonczy Ágnes a Békés megyei életmódkutatás során szembesült a népegészség állapotával, annak nehezen kezelt, ijesztő gondjaival. Korszakok halmazati ártaalma, betegítő életvitel, nyomasztó társadalmi fordulatok, nehéz életek sora mutatkozott meg a rossz egészségi állapotban. A fiatal férfiak korai és magas arányú halálózása volt az egyik súlyos vészjelzés. Kétségtelenné vált, hogy ahol a társadalmi tehertételek nyomasztóak, a védettség hiányzik, ahol a szegénység, kiszolgáltatottság, küzdelmek eredménytelensége, külső-belső gondatlanság ilyen méretekben dominál, ott különösen magas arányúvá vált az egészségromlás és megrövidült az élet. A szocialista rendszer egyik hangoztatott büszkesége volt, hogy az egészségügyi ellátás „*ingyenes, általános és egyenlő*”. A valós helyzet az volt, hogy az erre hivatott intézményrendszerek egyre kevésbé tudták kezelni

² Losonczy Ágnes pályautja és módszerei (2011). Az interjút készítette Tibori Timea. Átirat: 15. oldal.

³ Losonczy Ágnes pályautja és módszerei (2011). Az interjút készítette Tibori Timea. Átirat: 16. oldal.

vagy megállítani a népegészség romlását.

1977-ben Szalai Júliával, Makara Péterrel és válogatott kitűnő kérdezőkkel kezdtek Zala megyében az egészségszociológiai kutatáshoz. A kérdőívek és személyes interjúk később orvosi vizsgálatokkal, anamnézisekkel is kiegészültek. Kitűnő zalai orvos csoport végezte a vizsgálatokat. Így a szubjektív egészségérzetet összehasonlíthatták az orvosok diagnózisával, s az életfeltételeket és élettörténeteket a bekövetkezett betegségekkel. A zalai és későbbi kutatási eredményeiről Losonczy Ágnes 1986-ban megjelent *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*, valamint az 1989-ben megjelent *Ártó-védő társadalom* című könyveiben olvashatunk.

A kutatásból több munka született. Nagy hatású volt Szalai Júlia könyve az *Egészségügy betegségei* címmel. Losonczy a rendszert kiszolgáltatottság függőségi láncával jellemezte a *Kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben* című könyvében. A beteg kiszolgáltatott a testének, az orvoshiánynak, a területi ellátásnak, az orvos az egészségügyi intézményrendszernek, az egészség intézményrendszere a gazdasági elosztásnak, az elosztás a politikai hatalmi rendszer döntéseinek.

A 409_09_05 *Egészségügy (1977)* című sorozat 61 dokumentuma főképp az életmód és az egészség összefüggéseiről Budapesten készített interjúkat tartalmazza, melyek nagy része anonimizált. A Zala megyében felvett kutatás teljes dokumentációja 2005 óta a Zala Megyei Levéltárban található meg.

TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK – ÉLETFORDULÓK

Terhesség, szülés, születés (1987–1993)

Egyik legígéretesebb és talán legizgalmasabb kutatásnak indult a Társadalmi fordulatok – Életfordulók nagy témájában az első vizsgálat, ami a gyerekvárás idejétől indult el, és a tervek szerint a megszületésüktől felnőtt korukig követi a várt gyerek fejlődését, sorsát. A kutatás a Pest megyei Tanács támogatásával indult el, és a megyei védőnők segítségével folytatták a budapesti agglomeráció kritikus falvaiban – ahol nagy volt a koraszülés és a veszélyeztetett csecsemők aránya. A kérdezők az első gyermeküket váró kismamákat keresték fel a harmadik trimeszterben: hogyan várják a gyermeket az anyák és az apák, majd felkeresték őket szülés után is, hogy beszéljenek szülésélményeikről. Megtörtént egy harmadik felkeresés is, amikor már „családdá alakult” az első gyermekükkel élő fiatal pár. Egyedülálló kutatás volt, és két tanulmánykötet is született a tapasztalatokból. Ezután finanszírozás hiányában megállt a követés.

A kutatásból megjelent két kötet: *Terhesség-szülés-születés I-II.* (1988 és 1991). A kötet összeállításán Losonczy Ágnes és a szerkesztő, Hanák Katalin dolgozott, a tanulmányokon többek között Neményi Mária, H. Sas Judit, Vajda Júlia, Vajda Zsuzsanna, Boóczné Sáfár Gyöngyi, Kardos Andor és mások.

A 409_09_13 *Szülés-Kismamák* című sorozat 69 eleme többnyire a Budapest agglomerációjában (Érden és Cegléden) készített interjúkból tevődik össze, melyek nagy része a terhesség és a szülés körülményei, illetve a családi és anyagi háttér kérdései köré épül.

A kutatáshoz tartozó másik, 409_09_14 *Terhesség-szülés-születés* című sorozat 19 eleme pedig az interjúk eredményeit dolgozza fel.

Egészségügy-átalakítás (1989–1997)

1989-ben Losonczi Ágnes részt vett a Magyar Tudományos Akadémia által indított *Magyarország az ezredfordulón* című társadalomkutatási programban. Ennek részeként *Az életminőség tényezői Magyarországon* című stratégiai kutatások egyik célja volt a magyar egészségügyi válság okainak és társadalmi hátterének feltárása.

A kutatások alapján 1998-ban, a Magyar Tudományos Akadémia kiadójánál megjelent Losonczi *Utak és korlátok az egészségügyben* című kötete. Témái között szerepel az egészségügyi válság összetevőinek áttekintése, amelyben a fejlett ipari országok egészségügyi rendszerének gondjaival is foglalkozik. A rendszerváltás idejének halmozódó feladataival szembesít. Friss adatokat idéz a korábbi kutatásaihoz képest is tovább romló népegészség állapotáról, és elemzi a kelet-európai országokat, benne a Magyarországot különösen sújtó demográfiai válságot, ami a születések csökkenésével és a korai halálozás növekvő arányával szembesít. A változással „összetorlódott idő”, a halmazati ártalmak és a szocializmus egészségügyi intézményrendszer hagyatékának gondjairól ír, áttekintve a szükséges és lehetséges feladatokat is. A rendszerváltás után két kormány (az Antall-kormány és a Horn-kormány) döntéseit és a rendszerváltás utáni útkeresési stratégiák elképzeléseit és konkrét lépéseiket kritizálja.

A gyűjtemény sorozatai közül négyet sorolhatunk ehhez a nagyszabású kutatáshoz. A *409_09_04 Demográfia* című sorozat 16 dokumentuma cikket és tanulmányokat tartalmaz az egészségügyi rendszerek nemzetközi összefüggéseiről. A *409_09_06 Egészségügy-átalakítás* 168 dokumentuma a gyűjtemény leghosszabb sorozata. Ennek részét képezik többek között a rendszerváltás előtti és utáni egészségügyi rendszerről, az orvos–beteg viszonyról, a finanszírozásról, valamint ezek nemzetközi összehasonlításáról írott résztanulmányok. A sorozatban megtalálhatók továbbá magyar és külföldi folyóiratok egyes lapszámai az 1992 és 1995 közötti időszakból, illetve néhány magyar orvossal készített személyes interjú átírata. Ez utóbbihoz szorosan kapcsolódik a *409_09_07 Házi orvosok, alapellátás* című sorozat 26 eleme, mely többnyire kutatási tervek, kérdőívvezetők, interjútervezetek, illetve az elkészített interjúk átírataiból áll. A *409_09_15 Abortusz* című sorozat pedig a témával összefüggő rendszerváltás utáni viták részleteit dolgozza fel. A pályázati terveken és kérdőíveken túl összegzések, cikkek és tanulmányok találhatók az abortuszról.

Egy pesti negyed lakóinak története (1992–1995)

Losonczi Ágnes utolsó aktív terepkutatásában egy budapesti városrészben 100 vállalkozóval és 100 családdal készített nagy ívű, minden életeseményt részletesen kibontó interjúkat. A családi interjúkban feltérképezte három generáció életútját, élettörténetét. A társadalom radikális változásainak egészségre ható tényei után a figyelmet a családi történetekre fordította, hogy mit kellett átélni három generációnak a 20. században, itt Budapesten. Kutatása egy család három egymást követő generációjának életét követte, az 1920-as évektől 1993-ig, a felvétel idejéig. Azt, hogy melyik család milyen emelkedések és süllyedések hullámaiban élte át ezt az korszakot. „*Átélni, túlélni, megélni – élni*” volt az eredeti cím, azonban a kutatás során oly erővel jöttek elő a különféle meghurcolások élményei, hogy végül is a könyve az egyik első szociológiai munka, ami a 20. századi társadalmi traumatizációk történetét dolgozta fel, s az egyes családok túlélési stratégiái kerültek a kutatás fénykörébe. Ebből született meg Losonczi Ágnes könyve *Sorsba fordult történelem* címmel (2005).

A kutatás érdekessége abban rejlik, hogy míg eredetileg követte a saját maga által kidolgozott módszertant, és be is kódolta a számszerű bizonyítás empirikus követelményei érdekében az anyagot, az elmesélt történetek olyan erővel hatottak, hogy a feldolgozás során háttérbe szorították a számszerű adatokat. Így 2005-ben megjelent, *Sorsba fordult történelem* című könyvében Losonczi Ágnes életében először csak kvalitatív adatokat használt kutatási eredményei alátámasztásához.

A vállalkozók interjúiból megírt tanulmánya nem került kiadásra, címe *A polgárosodás nyertesei és vesztesei*.

A 409_09_19 *Terézváros* kutatás című sorozat 50 eleme tartalmazza többek között a vizsgálat kutatási terveit, a finanszírozáshoz benyújtott pályázatokat, előtanulmányokat, kérdőíveket, valamint az interjúfelvételek alapján készült esettanulmányok összefoglalóit.

EGYÉB SOROZATOK

Losonczi Ágnes életművének gyűjteménye a fent említetteken kívül tartalmaz továbbá hat olyan sorozatot, melyek egyik nagyszabású kutatásához sem sorolhatók.

Ezek közül az első három, a 409_09_01 *Intézettörténet*, a 409_09_02 *Tanulmányok a magyar szociológia helyzetéről* és a 409_09_03 *Szakmai életút – Losonczi Ágnes* című sorozatok az életmű kiegészítő elemeit tartalmazzák. Főképp tanulmányokat, valamint a kutató életrajzát és a vele készült interjúk egy részének átiratait.

Az alábbi gyűjtemény már nem Losonczi Ágnes kutatásait tartalmazza, feltehetően életmódkutatás témája miatt kapta ezt a sorolást: a 409_09_10 *Életmód (1990-es évek)* című sorozat egy különálló kutatás tíz interjút tartalmazza, melyeket Budapesten, illetve Kaposváron, munkások körében vettek fel. A 409_09_12 *Családkutatás* című sorozat 28 eleme pedig részét képezi ugyan a gyűjteményről készült táblázatnak, ám az 1978–79 között két családdal készített interjúsorozat a fizikai gyűjteményben nem található meg.

A gyűjtemény egyik utolsó sorozata pedig, a 409_19_18 *Káposztásmegyer* 13 eleme főképp interjúkból és összegzésekből áll, de erről a kutatásról bővebb információk nem lelhetők fel.

REFERENCIÁK

- Losonczi Á. (1967) *A zene az emberek között. Fővárosi nagyüzemi és falusi szociológiai felvétel tapasztalataiból*. Budapest: Rádió Szakkönyvtár.
- Losonczi Á. (1969) *A zene életének szociológiája. Kinek, mikor, milyen zene kell?* Budapest: Zeneműkiadó.
- Losonczi Á. (1974) *Zene, ifjúság. Mozgalom*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Losonczi Á. (1977) *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest: Gondolat.
- Losonczi Á. (1986) *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest: Magvető.
- Losonczi Á. (1989) *Ártó-védő társadalom: ahogy a társadalom betegít és gyógyít*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Losonczi Á. (1998) *Utak és korlátok az egészségügyben*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Losonczi Á. (2005) *Sorsba fordult történelem*. Budapest: Holnap.
- Losonczi Ágnes pályautja és módszerei* (2011) Az interjút készítette Tibori Timea. Átirat (kézirat), Budapest.
- Hanák K. (szerk.) (1988 és 1991) *Terhesség-szülés-születés I-II*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.

Losonczi Ágnes munkásságának anyagai fellelhetők honlapján: www.losoncziaagnes.hu (életpálya, bibliográfia, digitalizált könyvek, tanulmányok, kritikák, interjúk, cikkek, laudációk, képek).